निष्ठा

बहुभाषिक अनुसन्धानात्मक पत्रिका

वर्ष : १०, अङ्क : ४ (**Volume IV**) २०७८ चैत्र **(2022 March)**

कार्यकारी सम्पादक
उपप्रा. टीकाराम दहाल

सम्पादक मण्डल
सहप्रा. सागरमणि सुवेदी
उपप्रा.डा.रमेशकुमार लिम्बू
उपप्रा.डा.नित्यानन्द खतिवडा
उपप्रा. सुमन खतिवडा
उपप्रा. तुलसी पौडेल

नेपाल प्रगतिशील प्राध्यापक संगठन
पिण्डेश्वर विद्यापीठ एकाइ समिति,
धरान, सुनसरी

प्रकाशक : नेपाल प्रगतिशील प्राध्यापक संगठन
पिण्डेश्वर विद्यापीठ एकाइ समिति, धरान, सुनसरी

प्रकाशन : २०७८चैत्र

सर्वाधिकार : प्रकाशकमा

मूल्य : २५०

मुद्रण : उज्ज्वल छापाखाना, धरान-८

आवरण डिजाइन : मेघराज दाहाल

फोन नं. : ☎०२५ ५७०२८५, ▯ ९८४२२८९८८९

प्रकाशित प्रति : ३००

ISSSN NO. : 2091-0037

यस अनुसन्धानात्मक पत्रिकामा छापिएका लेखहरूमा प्रस्तुत सामग्री तथा तथ्याङ्कको स्रोत व्यवस्थापन र वैधानिकता एवम् लेखकबाट व्यक्त विचारको जिम्मेवारी लेखक स्वयम्को रहेको जानकारी गराइन्छ। सं.

सम्पादकीय

नेपाल प्रगतिशील प्राध्यापक संगठन पिण्डेश्वर विद्यापीठ एकाइ समितिले प्राज्ञिक उन्नयनका लागि निरन्तर रचनात्मक काम गर्दछ । संगठनले 'निष्ठा' बहुभाषिक अनुसन्धानात्मक पत्रिका प्रकाशन गर्दै आएको छ । विशिष्ट अध्ययन र गहन अनुसन्धान नै विश्वविद्यालय शिक्षाका मुख्य अङ्ग हुन् । प्राचीन तथा आधुनिक ज्ञानविज्ञानको समन्वयले नेपालको सामाजिक विकास र समुन्नति हुनसक्छ भन्ने मूल मर्मलाई अङ्गीकार गरी नेपालमा विभिन्न विश्वविद्यालय र प्राज्ञिक संस्थाहरू अनुसन्धान केन्द्रहरु स्थापना भएका छन् । नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालयले पनि संस्कृत वाङ्मयको संरक्षण, संवर्धन र अनुसन्धानमा यथोचित योगदान दिँदै आएको छ । विश्वविद्यालय सेवामा संलग्न प्राध्यापकका पेसागत हकहितको प्राप्ति र रक्षाका लागि नेपाल प्रगतिशील प्राध्यापक संगठन सदैव प्रयत्नशील रहेको छ । अध्ययन, अध्यापनका अतिरिक्त लेखन, अनुसन्धान, प्रकाशनजस्ता कार्यहरू प्राध्यापनका विशिष्ट अङ्ग भएकाले यसले विश्वविद्यालयीय शिक्षालाई सफल र गुणस्तरीय बनाउँछ । पेसागत दक्षता अभिवृद्धिका लागि निरन्तर अनुसन्धान र प्रकाशनजस्ता कार्यमा सगठन क्रियाशील रहेको छ । प्राध्यापकको बौद्धिक विकासका कामहरू गर्नुपर्ने दायित्वबोध गरेर नै अनुसन्धानमूलक पत्रिका 'निष्ठा'को प्रकाशनलाई निष्ठापूर्वक निरन्तरता दिइएको हो ।

अनुसन्धानमूलक त्रैभाषिक बहुआयामिक पत्रिकाका रूपमा परिचित 'निष्ठा'लाई अझ मूल्यावान् र समाजोपयोगी बनाउँदै लैजाने सन्दर्भमा अहिले यो अङ्क प्रकाशन गरिएको हो । अध्ययन, अनुसन्धान निरन्तर भइरहनुपर्छ भन्ने मान्यतालाई आत्मसात गर्दै अनुसन्धानको परम्पराबाट नै ज्ञानधाराको हस्तान्तरण र पुस्तान्तरण हुँदै जाने विषयमा हाम्रो विश्वास रहेको छ । यस अङ्कमा रहेका विज्ञजनका लेखरचनाहरु संस्कृत, नेपाली र अंग्रेजी भाषामा रहेका छन् । संस्कृतका आफ्नै विशिष्ट अनुसन्धान पद्धति र परम्परागत मान्यता रहेका छन् तापनि अहिले यसले आधुनिक अनुसन्धान पद्धतिलाई आत्मसात् गर्दै आएको पाइन्छ । यहाँका लेखहरू विभिन्न विषय र क्षेत्रसँग वहुआयामिक तवरले सम्बन्धित भएका हुनाले लेखको अनुसन्धानात्मक अनुशासन पनि एउटै नभएर फरकफरक रहेका छन् । निष्ठा प्रकाशनका लागि सामग्री उपलब्ध गराइदिने लेखक/अनुसन्धाताहरूप्रति कृतज्ञता प्रकट गर्दै व्यवस्थापनको जिम्मा लिने एकाइ समितिलाई हार्दिक धन्यवाद ज्ञापन गर्दछौं । अमूल्य सल्लाह र सुझाव दिएर, टङ्कण र मुद्रणमा संलग्न रहेर छोटो सममयमा छिटोछरितो गरी कार्यसम्पादन गर्नुहुने सम्बद्ध व्यक्तित्वहरूप्रति कृतज्ञता ज्ञापन गर्दै सहयोग गर्नुहुने सम्पूर्ण महानुभावप्रति हृदयतः आभार व्यक्त गर्दछौं । यहाँहरु सबैकोनयाँ वर्ष २०७९ मङ्गलमय रहोस् भन्ने हार्दिक शुभकामना प्रकट गर्दछौं ।

टीकाराम दाहाल
कार्यकारी सम्पादक

विषय सूची

दशकुमारचरितस्य नायिकाचरित्रसमीक्षणम्- *सहप्रा. डा. रमेश घिमिरे*	१
वैद्यजीवनस्य काव्यत्वमीमांसा - *उपप्रा. डा. रीताज्ञवाली*	११
अनध्यायस्य व्याप्तिनिरूपणम् - *घनश्यामः न्यौपानेः*	१९
जातकस्य दृष्टिप्रभावकयोगानामध्ययनम् - *निरोजः आचार्य*	२८
संस्कृत–बौद्धतन्त्रे प्रदर्शितः तत्त्वविज्ञानमार्गः - *उपप्रा. डा. प्रेमराज न्यौपाने*	३८
सामवेदरहस्यविवेकः- *हरिप्रसाद न्यौपाने*	५६
न्याय-बौद्धदर्शनाभिमतप्रत्यक्षप्रमाणस्य तौलनिकं विश्लेषणम् - *राममणिः नेपालः*	६२
वेदका महत्त्वपूर्ण र व्यावहारिक सन्देशको समीक्षा - *उपप्रा. काशीनाथ पौडेल*	७३
कार्तवीर्योदय महाकाव्यको अष्टम र नवम सर्गका आधारमा काव्यवैशिष्ट्य विवेचन- *उपप्रा. डा. महानन्द तिमिल्सिना*	७९
शुभ र अशुभ सन्तानका योगहरूको चर्चा - *ईश्वरी भट्टराई*	८९
काव्यहेतुको समीक्षात्मक अध्ययन - *खेमनाथ पौड्याल*	९५
वैदिक छन्दहरूको समीक्षात्मक अध्ययन - *उपप्रा. गङ्गाराम नेपाल*	१०१
पौरस्त्य ज्योतिषशास्त्रको विकास परम्परा - *सहाप्रा. चिदानन्द नेपाल*	१०७
उपनिषद्मा अभिव्यक्त सृष्टिको विकासक्रम - *उपप्रा. डा. विपीराज न्यौपाने*	११२
बौद्धदृष्टिमा निर्वाणको स्वरूप - *डा. शेखर दाहाल*	११७
ग्रहको षड्विध बलको समीक्षात्मक अध्ययन - *उपप्रा. हरिनारायण बास्कोटा*	१२३
वैदिक देवता र तिनको स्वरूपको विवेचन - *शान्तिराम मिश्र*	१३२
मलमास विमर्श- *माधवा शर्मा*	१३६
बौद्धदर्शन र प्रायोगिक भाषाविज्ञानको दृष्टिमा श्रीमद्भगवद्गीताका कर्म तथा भक्तियोग- *विनोद पोखरेल*	१४४
मनोविज्ञानपरक समालोचना - *रोमनाथ ढुङ्गेल*	१५३
संस्कृत काव्यविधामा प्रकृतिसुन्दरता - *उपप्रा. डा. विदुर वस्ती*	१६१
Cross-Cultural Situations and Human Relationships: A Comparative Analysis of "Cabuliwallah" and "Marriage Is a Private Affair" - *Hari Prasad bhattarai*	१८५
A Thematic Interpretation of Subedi's Poem "Soft Storm" - *Lec. Jangabahadur Bhattarai*	१९२

दशकुमारचरितस्य नायिकाचरित्रसमीक्षणम्

डा. रमेश घिमिरे
सहप्राध्यापकः
पिण्डेश्वरविद्यापीठम्

सारः

दण्डिविरचितं दशकुमारचरितं कथाकाव्यमस्ति । एतत्काव्यं बहुनायकं तदनुसारं बहुनायिकञ्च विद्यते । नायकचरितप्रधानेऽपि काव्येऽस्मिन् नायिकानां चरितमप्युल्लेख्यमस्ति । अत्र त्रयोदशसङ्ख्यात्मिका नायिकाः सन्ति । ता नायिका विद्यन्ते - वसुमती, कालिन्दी, वामलोचना, बालचन्द्रिका, अवन्तिसुन्दरी, रागमञ्जरी, अम्बालिका, कल्पसुन्दरी, मणिकर्णिका, नवमालिका, कन्दुकावती, कनकलेखा मञ्जुवादिनी च । एतासां मध्ये काश्चिन्नायिकाः सङ्घर्षशीलाः कार्यव्यापारवत्यश्च किन्तु काश्चिन्न सन्ति तथाविधाः । एतासां नायिकानां नायिकात्वनिरूपणं चरित्रचित्रणञ्चालेखेऽस्मिन् विहितमस्ति ।

शब्दकुञ्जी : स्वीया, मुग्धा, दिग्विजययात्रा, प्रोषितभर्तृका, दिव्यपात्रम् ।

१. विषयपरिचयः

दण्डिना विरचितेषु ग्रन्थेषु दशकुमारचरितनामकं कथाकाव्यमन्यतममस्ति । एतत् काव्यं प्रसिद्धमुल्लेख्यं संस्कृतगद्यकाव्यपरम्परायां महत्त्वावहञ्चास्ति । काव्यमिदमद्भुतघटनावलीपरिव्याप्तं वीररसप्रधानं शृङ्गाराद्यङ्गरसान्वितमलङ्कारादिकाव्यसौन्दर्यतत्त्वाञ्चितं सुमधुरं कल्पितवस्तुभित्तिकं चरित्रप्रधानं बहुनायकं बहुनायिकञ्च काव्यमस्ति । अस्यैव काव्यस्य बहुनायिकत्वनिरूपणं नायिकाचरित्रप्रस्तुतिश्चालेखस्यास्य मुख्यो विषयः ।

२. अध्ययनस्यावश्यकतौचित्यञ्च

प्रस्तुतस्य दशकुमारचरिताख्यस्य कथाकाव्यस्य महत्ता संस्कृतकाव्यजगति, तत्रापि संस्कृतगद्य-काव्यशृङ्खलायां सुष्ठु संस्थापिता विद्यते । अतः काव्यस्यास्य विषये चर्चा स्वत औचित्यशालिनी प्रतीयते । काव्यस्यैतस्य विषये विविधदृशा विमृष्टेष्वपि काव्यगर्भितवस्तुसौन्दर्या-दितत्त्वेष्यस्य काव्यस्य नायिकाविमर्शः सामान्यतया समालोचकदृष्टिविषयतां न यातो दृश्यते । अनया दृशानेना-लेखेनात्मसात्कृतो विषयोऽध्ययनीय औचित्यपुष्टश्च सिद्ध्यति ।

३ सैद्धान्तिक आधारः, शोधविधिः सामग्री च

प्राच्यकाव्यशास्त्रीयः सिद्धान्त एवास्यालेखस्य प्रमुखाधारभित्तिर्वर्तते । दशकुमारचरिताभिधेयस्य काव्यस्यास्याध्ययनक्रमे प्राप्तः सहृदयपाठकहृदि समुत्पन्नः काव्यप्रभावोऽप्यालेख्यास्य रचनायां गभीरां भूमिकां निर्वहति । मूलतोऽध्ययनसन्दर्भे प्राथमिकसामग्री दशकुमारचरितकाव्यस्य मूलपाठ एवास्ति । द्वितीयकसामग्रीत्वेन तद्विमर्शप्राणा अन्याश्च सामग्र्य उपयोगविषयीभूताः सन्ति । मुख्यरूपेणैतदध्ययनं नूतनवस्तूद्घाटने केन्द्रितमस्ति । विषयविवेचने ह्यागमनपद्धतिरवलम्बिता विद्यतेऽस्मिन्नालेखे । स्रोतःसङ्केतोऽत्र सङ्क्षेपीकरणरीत्या विहितो वर्तते । उदाहरणार्थं 'दशकु., १/५/३' इत्यनेन दशकुमारचरितस्य पूर्वपीठिकाया पञ्चमोच्छ्वासस्य तृतीयो गद्यांशो बोधविषयीभवति ।

४. विषयविमर्शः

४.१ नायिकानिरूपणम्

दशकुमारचरितस्य पूर्वपीठिकायां पञ्च, उत्तरपीठिकायाञ्चाष्टाविति साकल्येन त्रयोदश उच्छ्वासाः सन्ति । मूलतो राजवाहनस्य ससुहृदो दिग्विजययात्रैव दशकुमारस्य विषयोऽस्ति यत्र विविधानां नायकसम्बद्धानां स्त्रीपात्रभूतानां नायिकानां प्रसङ्गः सन्दर्भितो विद्यते (सहाय, २००२ : पृ. २१२) । काव्येऽस्मिन् नायकनायिकयोः प्रेम्णोत्कर्षः प्राप्तोऽस्ति (आचार्य, २०६०, पृ. ६३) । अत्र न केवलं पुरुषपात्राणामपितु नारीपात्राणां च बह्वीनां गभीरदृशा चित्रणं विहितमस्ति (शुक्लः, १९८३, पृ. ३६२) । प्रायशः प्रत्युच्छ्वासमुच्छ्वासनायकास्तत्प्रेयसीभूता उच्छ्वासनायिकाश्च दृग्गोचरीभवन्ति । तदनुसारमुच्छ्वासनायकनायिकयोरवस्थितिर्निम्नतालिकया प्रस्तोतुं शक्यते -

नायकनायिकातालिका

पीठिकोच्छ्वासश्च	नायकः	नायिका
पूर्वपीठिकायाः प्रथमोच्छ्वासः	राजहंसः	वसुमती
पूर्वपीठिकाया द्वितीयोच्छ्वासः	मातङ्गः	कालिन्दी
पूर्वपीठिकायास्तृतीयोच्छ्वासः	सोमदत्तः	वामलोचना
पूर्वपीठिकायाश्चतुर्थोच्छ्वासः	पुष्पोद्भवः	बालचन्द्रिका
पूर्वपीठिकायाः पञ्चमोच्छ्वासः	राजवाहनः	अवन्तिसुन्दरी
उत्तरपीठिकायाः प्रथमोच्छ्वासः	(महानायकः)	(महानायिका)
उत्तरपीठिकाया द्वितीयोच्छ्वासः	अपहारवर्मा	रागमञ्जरी/अम्बालिका
उत्तरपीठिकायास्तृतीयोच्छ्वासः	उपहारवर्मा	कल्पसुन्दरी
उत्तरपीठिकायाश्चतुर्थोच्छ्वासः	अर्थपालः	मणिकर्णिका
उत्तरपीठिकायाः पञ्चमोच्छ्वासः	प्रमतिः	नवमालिका
उत्तरपीठिकायाः षष्ठोच्छ्वासः	मित्रगुप्तः	कन्दुकावती
उत्तरपीठिकायाः सप्तमोच्छ्वासः	मन्त्रगुप्तः	कनकलेखा
उत्तरपीठिकाया अष्टमोच्छ्वासः	विश्रुतः	मञ्जुवादिनी

क. वसुमती

मगधराजस्य राजहंसस्य पट्टमहिषी विद्यते वसुमती । विदेहराज्यस्य महिष्या प्रहारवर्मपत्न्या प्रियंवदया सहास्या मैत्री वर्तते । अत एव प्रियंवदा वसुमत्याः सीमन्तोन्नयनोत्सवे सादरं स्वपत्या सह मगधराजप्रासादे समुपस्थिता दृश्यते । मानसारयुद्धे गर्भवत्या अस्या अनिष्टं सम्भाव्य मन्त्रिभिर्विन्ध्याटव्यां समानीय सुरक्षा विहिता । राजहंसमानसारयोर्युद्धे मानसारस्य गदाप्रहारेण राजहंसस्य सूतो मारितः, तदनु रथाश्वा स्वच्छन्दाः सन्तो रथं घोरेऽरण्ये निन्युः । वसुमती तस्यामवस्थायां राजहंसस्य विनाशमाशङ्क्य वैराग्याब्धौ निमग्ना सती स्वेच्छया देहत्यागाय तत्पराभूत् किन्तु तन्निकटे राज्ञो दर्शनात् पुनः स्वप्रकृतिं प्रतिनिवृत्ता समजायत । एषा दयार्द्रचित्ता दृश्यते । स्वाश्रयं समागता शिशवोऽनया निजसुतनिर्विशेषं पालिता लालिताश्चाभूवन् । अस्याः पुत्रो राजवाहनो विद्यते । दिग्विजययात्रायां सफलीभूय राजवाहने प्रत्यावर्तिते सत्येषा पुत्रमिलनोत्सवं चानुबभूव । पत्या सह वामदेवाश्रमे वानप्रस्थाश्रममनुसरन्ती समतिष्ठत् ।

एषा निजयौवनकाले सौन्दर्यवत्यासीत् । एतस्या यौवनकालिकं सौन्दर्यं वर्णयता कविनालङ्कारिकी माधुर्यमयी च वाणी प्रयुक्ता दृश्यते, यथा -

"रोषरुक्षेण निटिलाक्षेण भस्मीकृतचेतने मकरकेतने तदा भयेनानवद्या वनितेति मत्वा रोलम्बावली केशजालम्, प्रेमाकरो रजनीकरो विजितारविन्दं वदनम्, जयध्वजायमानो मीनो जायायुतोऽक्षियुगलम्, सकलसैनिकाङ्गवीरो मलयसमीरो निःश्वासः, पथिकहृद्दलनकरवालः प्रवालश्चाधरबिम्बम्, जयशङ्खो बन्धुरा लावण्यधरा कन्धरा, पूर्णकुम्भौ चक्रवाकानुकारौ पयोधरौ, ज्यायमाने मार्दवासमाने विलसते च बाहू, ईषत्फुल्ललीलावतंसकह्लारकोरको गङ्गावर्तसनाभिर्नाभिः, दूरीकृतयोगिमनोरथो जैत्ररथोऽतिघनं जघनम्, जयस्तम्भभूते सौन्दर्यभूते विघ्नितयतिजनारम्भे रम्भे चोरुयुगम्, आतपत्रसहस्रपत्रं पादद्वयम्, अस्त्रभूतानि प्रसूनानि तानीतराण्याङ्गानि च समभूवन्निव ।" (दशकु., १/१/४)

वसुमती पतिभक्ता नारी विद्यते । पत्युर्जीवनमेव स्वजीवनाधारभूतं मन्यमानेयं कोमलहृदया दृश्यते । पत्युर्विनाशमाशङ्क्य शोकमग्नेयं निजजीवनमपि त्यक्तुं तत्पराभूत् । शास्त्रीयदृशा वसुमती स्वीया मुग्धा च नायिका प्रतीयते । उत्तमस्वभावा चेयं प्रतिभाति । सामान्यलौकिकं गुणमात्मसात्कृतवती वसुमत्यदिव्यं पात्रमस्ति । अस्याश्चरित्रचित्रणं सर्वाङ्गतया नास्ति चित्रितम् ।

ख. कालिन्दी

कालिन्दी रसातलस्य राज्ञः कस्यचिदसुरश्रेष्ठस्य पुत्री विद्यते । अस्याः पितुर्विष्णुना सह वैरमासीत् । युद्धे विष्णुना कालिन्द्याः पिता मारितः । पितृवियोगादेषा शोकसागरमग्नाभूत् । तावत् कश्चित् कारुणिकः सिद्धतापसः समागत्य भविष्यत्सूचनया तां समाश्वासयत् - "बाले ! कश्चिद् दिव्यदेहधारी मानवो नवो वल्लभस्तव भूत्वा सकलं रसातलं पालयिष्यति" इति । सिद्धतापसस्य वचनेनानेन समाश्वस्ता सती सा धैर्येणातिष्ठत् ।

पूर्वपीठिकाया द्वितीयोच्छ्वासेऽस्याश्चरित्रचित्रणमस्ति । अस्यैवोच्छ्वासस्य नायिकेयं पूर्वं पितृशोकविह्वलापि पश्चान्मातङ्गेन दिव्यदेहेन सह विवाहं विधाय रसातलमहिषीत्वं लब्ध्वानन्तसुखमन्वभूत् । दिव्यपात्रमस्ति कालिन्दी । अस्याः पतिर्मातङ्गोऽपि पूर्वमदिव्यपात्रत्वेन दृष्टोऽपि पश्चाद् रसातलमाप्य दिव्यत्वं लब्धवानासीत् । स्वीयोत्तमा च विद्यते नायिकेयम् ।

अवन्तीसुन्दरी

अवन्तिसुन्दरी मालवेशस्य मानसारस्य पुत्री वर्तते । एषा पूर्वजन्मनि यज्ञवती आसीत् । पूर्वजन्मन्यस्याः पतिः शाम्ब आसीत्, यो जन्मन्यस्मिन् राजवाहनरूपेण विद्यते । पूर्वजन्मस्मरणात् तयोः प्रेम गाढतरं जायते । प्रथमवारं तयोर्मेल उद्यानेऽभवत् यत्रावन्तिसुन्दर्या मातुरागमनेन तयोर्वार्तालापो व्यवहितः । अवन्तिसुन्दरी वक्रोक्तिनिपुणा विद्यते या प्रथमवारमुद्याने राजवाहनं प्रहाय प्रस्थानावसरे वक्रोक्त्या हंसं राजवाहनं चोभयमेव द्व्यर्थमयीमेकामेव वाणीमवोचत् ।

राजवाहनेन सह सा स्वान्तःपुर एव रमणं व्यधात् । अस्या विवाहो राजवाहनेन सह समजायत । अस्याः पैतृष्वसेयश्चण्डवर्माप्येनामुद्वयोढुमना आसीत् । इक्ष्वाकुवंश्यो वेगवद्पौत्रो मानसवेगपुत्रो वीरशेखरोऽप्यनया सह विवाहं कर्तुमुद्यत आसीत् । दर्पसारेण स्वभगिन्या अवन्तिसुन्दर्याः प्रदानविषये वचनञ्च वीरखेराय दत्तमासीत् किन्तु तथा न जातम् । राजवाहनेनास्या पूर्वजन्मसम्बन्धाच्चा-स्यास्तेनैव सह विवाहोऽभूत् । अस्या विवाहोऽपि चमत्कृतिमयो विद्यते । विद्येश्वरनामैन्द्र-

जालिकोऽवन्तिसुन्दर्याः पितराविन्द्रजालप्रयोगाद् भ्रान्तचित्तौ विधाय तयोरेव पुरतो राजवाहनावन्ति-सुन्दर्योर्विवाहं कारयामास ।

विचित्रं सौन्दर्यं विद्यतेऽस्याः । एषा हि महानायिका विद्यते दशकुमारचरितस्य । अन्यासां नायिकानां चरित्रचित्रणे न्यूनशब्दान् व्ययीकृतवानपि कविरस्याश्चरित्रचित्रणे ह्युदारः प्रतीयते । एषा स्वीया मुग्धा च नायिकास्ति । कामज्वराहता सत्येषा राजवाहनप्राप्त्यै प्रेमपत्रं च प्रेषयामास । राजवाहनेन सहास्याः पूर्वजन्मसम्बन्धो दृश्यते । राजवाहनावन्तिसुन्दर्यौ पूर्वजन्मनि शाम्बयज्ञवत्यावास्ताम् । शाम्बजन्मनि राजवाहनेन प्राप्तस्य मुनिशापस्य प्रभावात् राजवाहनावन्तिसुन्दर्योर्वियोगोऽपि मासद्वयं यावदभूत् । पूर्वजन्मनः सन्दर्भेणावन्तिसुन्दर्यां काचिदलौकिकता च सन्दर्भितानुभूयते तथाप्येषा ह्यलौकिकता तिरोभूता विद्यते । अस्यां लौकिकचरितमेव प्रधानतया दृग्विषयीभवति ।

ग.वामलोचना

वामलोचना वीरकेतुपुत्री विद्यते । एनां लाटराजो मत्तकालोऽकामयत किन्तु वीरकेतुस्तस्मिन् विषये सहमतो नाभवत् । अतो मत्तकालो बलात् वामलोचनां ग्रहीतुं योजनां निरमास्त । तदनुसारं स वीरकेतुनगरीरोधं चकार । भीतः सन् स्वपुत्रीमेनां वामलोचनां मत्तकालाय समर्पितवान् । तत एनां निजप्रासाद एव नीत्वा सोत्सवमुद्वयोढुमनाः प्रातिष्ठत किन्तु मार्गस्थेऽरण्यक्षेत्रे मृगयाप्रसङ्गेन शिबिरं संस्थाप्यातिष्ठत् । तस्मिनेवारण्यक्षेत्रे मानपालेन तद्विरुद्धं युद्धं कृतम् । तस्मिन् युद्धे सोमदत्तद्वारा मत्तकालो मारितः । तत्पश्चादस्या वामलोचनाया विवाहः सोमदत्तेन सहाजायत ।

एषा पूर्वपीठिकायास्तृतीयोच्छ्वासस्य नायिका विद्यते । अस्य नायको विद्यते सोमदत्तः । नायको निजशौर्येण नायिकामिमां प्राप्तवान् । वामलोचनाया अपहर्तानरं लाटनरेशं मत्तकालं मारयित्वा नायकः सोमदत्तस्तामुद्वयुढवान् । अस्याः प्रशंसनीयं सौन्दर्यं वर्तते किन्त्वस्याः क्रियाकलाप उल्लेख्यतया दृग्विषयीभवति । एषा स्वीया नायिकास्ति ।

घ.बालचन्द्रिका

अवन्तिसुन्दर्याः सखी वर्तते बालचन्द्रिका । दारुवर्माणं सचातुर्यं मारयित्वा पुष्पोद्भव एनामुद्वयुवाह । एषा चतुरा वर्तते । वक्रोक्तिनिपुणा चास्तीयम् । अस्या एव माध्यमेन राजवाहनावन्तिसुन्दर्योः सम्पर्को जातः । राजवाहनावन्तिसुन्दर्योः प्रेम्णि बालचन्द्रिका सूत्रधारवत् प्रतीयते । एनां बलात्कारेण ग्रहीतुं दारुवर्मा प्रयतितवान् किन्तु महाभारते भीमः कीचकमिव दशकुमारचरिते पुष्पोद्भव एनं चातुर्येण छलेन बलवत्तया चामारयत् । उज्जयिनीनिवासिनी विद्यते बालचन्द्रिका । पुष्पोद्भवस्यानया सह प्रथमदर्शनं वार्तालापश्चारण्यक्षेत्रे जात आसीत् ।

पूर्वपीठिकायाश्चतुर्थोच्छ्वासस्य नायिका विद्यते बालचन्द्रिका । अस्य नायकोऽस्ति पुष्पोद्भवः । एषास्य काव्यस्य महानायिकाया अवन्तिसुन्दर्याः सखीरूपेण च चित्रिता वर्तते । कार्यव्यापारेण च नायिकैषा महत्त्वं बभर्ति । अस्या एव चातुर्यपूर्णेन क्रियाव्यापारेणावन्तिसुन्दर्या राजवाहनेन सह सङ्गतिरभूत् । सा सङ्गतिः परस्परमनुरागबीजाधायिका चाभूत् । बालचन्द्रिकां प्रति दारुवर्मणो दृष्टिरमर्यादिता कालुष्यमयी चासीत् किन्तु स्वनायकस्य पुष्पोद्भवस्योपायमनुसरन्ती बालचन्द्रिका दारुवर्मणो हत्यायां महत्त्वपूर्णां भूमिकां निरुवाह ।

स्वीया नायिकास्ति बालचन्द्रिका । एषा पवित्रप्रेमवती नारी विद्यते । अस्यां क्रियाशीलता घनीभूतानुभूयते । सङ्घर्षशीला दृश्यतेऽस्याः प्रवृत्तिः । दारुवर्मणो दुष्टां प्रवृत्तिं प्रति बालचन्द्रिका

सहनशीला नाभूत् । पुष्पोद्भवस्य समक्षं दारुवर्मणो दुष्टतां यथावत् प्रकाश्य सा परिस्थितिं स्वानुकूलयितुं प्रावर्तत । अस्या गुणोऽयं प्रशंसनीयो वर्तते । अनया दृष्ट्यैषान्तश्चेतनावती नारी वर्तते ।

ङ.रागमञ्जरी

रागमञ्जरी माधवसेनानाम्न्याः कुलटायाः पुत्री वर्तते तथैव कुलटावृत्त्या प्रसिद्धिं गताया धूर्ताग्रगण्यायाः काममञ्जर्या भगिनी चास्ति । वेश्यापरिवारे गृहीतजनिरप्येषा केशशुल्का नास्ति । एषा गुणशुल्का वर्तते । वेश्यावृत्तिरियं नात्मसाच्चकार । एषा नृत्यकलायां निपुणा वर्तते । नृत्यकलां प्रदर्शयन्तीमेनां पश्यन्नपहारवर्मा मनसाचीकमत । अस्या विषये विरोधाभासश्चैक आसीत् । धनमगृहीत्वा माता माधवसेनाग्रजा काममञ्जरी च कस्मैचिदपि रागमञ्जर्या हस्तं समर्पयितुं सहमते नास्ताम्, विना गुणं च स्वयं रागमञ्जरी कमपि वरयितुं नासीत् तत्परा । अस्यां विरोधाभासपूर्णायामवस्थायां चतुरोऽपहरवर्मा चर्मरत्नभस्त्रिकां प्रति माधवसेनायाः काममञ्जर्याश्च मनसि लोभं समुत्पाद्य गुप्तरीत्या तत्प्रदानवचनं च ताभ्यां दत्वा स्वस्मै रागमञ्जरीप्रदाने तयोः स्वीकृतिं जग्राह । रागमञ्जर्याश्च मनसि स निजगुणेन वासं कृतवान् । एकतो चर्मरत्नभस्त्रिकामाध्यमेन मातुरग्रजायाश्च वशीकरणम्, गुणमाध्यमने रागमञ्जर्या वशीकरणम् । चतुरोऽपहारवर्मा स्थितिमेनां निर्माय तदनुसारं रागमञ्जरीं स्वपत्नीं चकार । रागमञ्जरी ह्यपहारवर्मणा सह पत्नीत्वेन सानुरागमतिष्ठत् ।

उल्लेख्या नायिकास्ति रागमञ्जरी । उत्तरपीठिकाया द्वितीयोच्छ्वासे वर्तमानयोर्द्वयोर्ना-यिकयोरन्यतरा वर्तते । अस्मिन्नुच्छ्वासे विद्यमानापरा नायिका विद्यतेऽम्बालिका । वेश्यागर्भाल्लब्धजनिप्येषा रागमञ्जरी गुणेनोत्तमा विद्यते । क्रियाशीलास्ति रागमञ्जरी । सङ्गीतज्ञास्त्येषा । नृत्यं सुमधुरं प्रस्तौति । अस्या नृत्येनैवापहारवर्मा प्रथममाकर्षित आसीत् । स्वीया नायिकेयं नायकस्यापहारवर्मणः कारागारस्थितिकाले प्रोषितभर्तृकारूपाप्यभूत् ।

च.अम्बालिका

चम्पेश्वरस्य सिंहवर्मणः पुत्री विद्यतेऽम्बालिका । असौ राजकुमारी वर्तते । चण्डवर्माम्बालिकां स्वप्रेमिकां मनुते स्म । एतद्धेतोरेवैकवारं सजीवं निगृहीतोऽप्यम्बालिकापिता सिंहवर्मा चण्डवर्मणा न मारितः । युद्धमाध्यमेन चण्डवर्मणा हठान्निगृह्य विवाहाय सज्जीकृताप्यम्बालिका चण्डवर्माणं मारयित्वापहारवर्मद्वारा पर्यणीयत । अनया रीत्यापहारवर्मणः पत्नी सञ्जाता ।

उत्तरपीठिकाया द्वितीयोच्छ्वासस्य द्वयोर्नायिकयोरन्यतरेयमम्बालिका रागमञ्जर्या सपत्नी विद्यते । सापत्न्ये सत्यपि नास्ति किमपि तयोर्मध्ये सापत्न्यजन्यं कालुष्यम् । न दृश्यतेऽस्याः सक्रियता काप्युल्लेखनीया । निष्क्रियं पात्रमस्ति । स्वीयानायिकात्वेनैषा प्रतिबिम्बिता दृश्यते काव्येऽस्मिन् ।

छ. कल्पसुन्दरी

कामरूपराजस्य कलिन्दवर्मणः पुत्री विद्यते कल्पसुन्दरी । यद्यपि पित्रा प्रहारवर्मणः पुत्राय दातुं सज्जीकृतापि पश्चात् प्रहारवर्मपुत्रयोर्विनाशभ्रमेणैषा विकटवर्मणे प्रत्ताभूत् । निजस्वामी विकटवर्मा न रोचतेऽस्यै । तत्पतिर्विकटवर्मा विद्यते विरूपः । व्यवहारपद्धतिरपि तस्य नास्ति समीचीना । कल्पसुन्दर्या एनां मनःस्थितिं पुष्करिकामुखाज्ज्ञात्वा विकटवर्मणः कल्पसुन्दरीं भेदयितुमुपहारवर्मा प्रायतत । तस्मिन् कर्मण्युपहारवर्मणा स्वकीयं चित्रकलानैपुण्यञ्च प्रयुक्तमासीत् । अन्तत उपहारवर्मणा प्रयुक्तेनोपायेन विकटवर्मणो विनाशाय कल्पसुन्दरी तत्पराभूत् । सत्यपि पत्यौ विकटवर्मणि परपुरुषं प्रति दृश्यतेऽनुरक्तेयम् । तस्मिन्ननुरागे सम्भवतः शैशवे निर्मिता योजनापि कार्यकारिणी जाता भवेत् ।

अस्या अपि पूर्वजन्मकथा विद्यते । पूर्वजन्मन्येषा भगवतः शङ्करस्य जटाजूटे नित्यं प्रवहमाना गङ्गासीत् । कदाचिद् गजाननो गङ्गाप्रवाहं विलोडयनासीत् । तेन कर्मणा रुष्टा सती गङ्गा गजाननं नरत्वप्राप्तये शशाप । गजाननोऽपि तस्यै प्रतिशापं ददौ - "यथा त्वं स्वर्गेऽनेकजनोपभुक्तासि तथैव मर्त्येऽपि स्नानादिकर्मणानेकजनोपभुक्ता भव" इति । प्रतिशापस्य प्रतिक्रियास्वरूपं गङ्गयाभिहितम् - "प्रथममेकभुक्ता भूत्वा पश्चात् भवता सह रमणं करिष्यामि" इति । तदनुसारं गजाननो गङ्गाशापेनोपहारवर्मरूपेण नरत्वं लब्धवान् तथैव गङ्गा कल्पसुन्दरीरूपेण प्रथमं विकटवर्मणोपभुक्ता सती पश्चादुपहारवर्माणं प्राप्तवती ।

उत्तरपीठिकायास्तृतीयोच्छ्वासस्य नायिका विद्यते कल्पसुन्दरी । अस्या नायको विद्यत उपहारवर्मा । यद्यप्येषा नास्ति कुलटा, नास्ति गलितत्रपापि परन्तु परोढा नायिका विद्यते कल्पसुन्दरी । प्रहारवर्मणः पुत्रं प्रति बाल्यकाल एव सञ्जातानुरागबीजाया अस्याः प्रहारवर्मपुत्रस्य लुप्तत्वाद् विकटवर्मणा सह दाम्पत्यं बाध्यतयाभूत् । स्वपतिं प्रति नास्त्यस्या अनुरागः । पूर्वजन्मनः सन्दर्भोऽप्यस्याश्चरित्रेऽनुस्यूतो विद्यते । एषा क्रियाशीलतयोल्लेख्या नायिका विद्यते । विकटवर्मणः स्वानुमताया हत्याया अनन्तरमेषोपहारवर्माणं प्रहारवर्मपुत्रं पतित्वेनात्मसाच्चकार । अनया रीत्या परोढाया अप्यस्या अन्तिमचरणे स्वीयात्वमेव सिद्ध्यति । उपहारवर्मा पूर्वजन्मनिर्धारितो वल्लभ इति घटनावशात् कदाचित् परोढात्वे सत्यपि मूलतः कल्पसुन्दरी स्वीयैव प्रतीयते ।

ज. मणिकर्णिका

काशीराजस्य चण्डसिंहस्य पौत्री विद्यते मणिकर्णिका । चण्डसिंहस्य द्वयोः पुत्रयोर्मध्ये चण्डघोषो ज्येष्ठः, सिंहघोषः कनिष्ठोऽस्ति । तन्मध्ये चण्डघोषस्य पुत्री विद्यत एषा । अस्याः पिता चण्डघोषो रमणीलम्पटतया युवावस्थायामेव राजयक्ष्मरोगेण स्वर्गं ययौ । पितुर्मृत्युसमये सा मातुर्गर्भे आसीत् । अस्या जननानन्तरं प्रसववेदनयास्या माता लीलावत्यपि स्वर्गं सनाथितवती । अनया रीत्या मणिकर्णिकया पितृमातृस्नेहं न प्राप ।

पितामहः काशीराजश्चण्डसिंहो मणिकर्णिकायाश्चरित्ररक्षाविषये चिन्तितो जातः । मणिकर्णिकायाः पितृष्वसा, अर्थात् चण्डसिंहस्य पुत्री कान्तिमती कामपालेन सहावैधरूपेण गुप्तसम्बन्धं स्थापितवतीति पूर्वघटनया सचेतस्कः सन् चण्डसिंहः पौत्र्याश्चरित्ररक्षायै नूतनमुपायमवलम्बितवान् । स प्रासादपरिसरे गर्भगृहं निरमापयत् । गर्भगृहे शतवर्षाणि यावदुपभोक्तुं शक्यानामुपभोग्यवस्तूनां व्यवस्था कृतासीत् । तत्र कश्चित् कृत्रिमः पर्वतश्चासीत् । तत्रैव मणिकर्णिका स्थापिताभूत् । मणिकर्णिकाया लालनादिकर्मणे धात्रीव्यवस्था चासीत् । मणिकर्णिकाया अन्याः सख्योऽपि तत्र स्थापिता आसन् । यस्मिन् गर्भगृहे मणिकर्णिका स्थापितासीत्तस्य द्वारं राजप्रासादान्तर्गते नृपनिवासभूते गृह आसीद् येन गुप्ततया कोऽपि न प्रविशेत् ।

मणिकर्णिकाया विवाहयोग्ये वयःपरिमाणे जाते सति मालवेश्वरस्य मानसारस्य पुत्रेण दर्पसारेण सह तस्या विवाहं कारयितुमिच्छापि चण्डसिंहेनाभिव्यक्तासीत् किन्तु तत्पूर्वमे चण्डसिंहस्य मृत्युर्जातः । अतो गर्भगृहनिवासस्य विषये न किमपि केनाप्यन्विष्टम् । द्वादशवर्षेषु व्यतीतेषु यदार्थपालो विविधैरुपायैः काशीराज्यं वशीकृतवान्, तदनु स तस्मिन् गर्भगृहे प्राविशत् । तत्र धवलकेशा मणिकर्णिकाया धात्रीरूपा महिलाप्यासीन्मणिकर्णिकादिभः सह । सैव धात्री मणिकर्णिकाया विषये निखिलां पूर्वघटनामर्थपालस्य श्रोत्रविषयीचकार । तत्पश्चादर्थपालस्ता सर्वा एवामोचयत् । एतेन

विधिनार्थपालेन गर्भगृहान्मोचिताया मणिकर्णिकाया विवाहोऽर्थपालेन सह समभवत् । यदा मणिकर्णिका गर्भस्थासीत्, तदैव द्यूते कान्तिमत्या स्वपुत्रेण सह विवाहं कारयितुं लीलावतीगर्भस्था सा विजितासीत् ।

तात्कालिकसंस्कृतेरेकं प्रतिनिधिभूतं नारीपात्रं विद्यते मणिकर्णिका । चरित्ररक्षायै धरणिगर्भ एषा शिश्ववस्थायामेव स्थापितासीत् । येन गर्भगृहं निर्माय तत्रैषा स्थापिता, तस्य मृत्योः कारणात् तदन्वेषणं न जातम् । अकस्मादर्थपालोऽस्याः पितृव्यस्य निजशत्रुभूतस्य सिंहघोषसस्यान्वेषणार्थं तद् गर्भगृहं यदा प्राप्तवान्, तदास्या गर्भगृहवासविषये तथ्यमुद्घाटितम् । अन्यथास्या जीवनमस्यास्तस्मिन्नेव गर्भगृहेऽगमिष्यत् । पुरुषदर्शनमेवास्याः कृते न केवलं दुर्लभमपित्वलभ्यमासीत् । एतादृशकठोरानु-शासनेन बन्दीभूताया एतद्विधाया नायिकाया अस्तित्वं विरलमेव भवेत् । गर्भावस्थायामेव द्यूतपणत्वेन प्रयुक्ता मणिकर्णिकानया दृष्ट्या चोल्लेख्या वर्तते । अर्थपालेन सह विवाहं विधाय सुखमनुभवन्त्यां मणिकर्णिकायां नास्ति क्रियाशीलता, नास्ति च विशिष्टा भूमिका । एषा स्वीया नायिका प्रतीयते । उत्तरपीठिकायाश्चतुर्थोच्छ्वासस्य नायिका विद्यते मणिकर्णिका ।

झ. नवमालिका

नवमालिका श्रावस्तीनगर्या राज्ञो धर्मवर्धनस्य पुत्री विद्यते । तस्याः प्रमतिना सह मेलोऽलौकिकरीत्या सञ्जातः । राजवाहनमन्वेष्टुं गच्छन् प्रमतिः कदाचित् विन्ध्यपर्वतस्य निकटे कस्यचित् वनस्पतेर्मूलं रात्राव्यतिष्ठत् । स्वाश्रयभूते वनस्पतौ स्थितां देवतां स स्वरक्षायै प्रार्थयच्छयनावसरे । तदीया प्रार्थना निकटस्था तारावली शुश्राव । सा श्रावस्तीनगर्यां त्र्यम्बकदर्शनार्थं गच्छन्त्यासीत् । तथा प्रमतिवचनं श्रुत्वा तत्सुरक्षा विधातव्येति मनसा सा तारावली निद्रितं तं नीत्वा विश्रम्भमन्तःपुरे स्वासने सुप्ताया अस्या एव नवमालिकाया निकटेऽस्थापयत् । विनिद्रितः प्रमतिस्तथाभूतां स्वनिकटे युवतीं दृष्ट्वाश्चर्यचकितो बभूव । उत्पन्नानुरागः स यथाकथञ्चित् तामस्प्राक्षीत्, साप्यनुरागवत्या दृष्ट्या तमपश्यत् । अनया रीत्याकस्मिकतया तयोरनुरागबीज-मङ्कुरितमभूत् । अन्योन्यानुरागं हृदि विधाय प्रमतिरपि नवमालिकापि कपटनिद्रया स्वापाभिनयं व्यधाताम् । तारावली त्र्यम्बकमम्बिकाञ्च प्रणम्य प्रत्यावर्तनसमये तयोः कपटनिद्रां पारस्परिकमनुरागं च बुद्ध्वापि पुनश्च निद्रितं विधाय प्रमतिं गृहीत्वा पूर्वस्मिनेव वनस्पतिमूलेऽस्थापयत् ।

प्रातर्विनिद्रितोऽभूत् प्रमतिः । रात्रौ या घटनालौकिकतया घटितासीत्, तद्विषये मनसि तस्य जिज्ञासा जागृताभूत् । तस्यामेवावस्थायां तारावली समागत्य निखिलं घटनारहस्यं स्पष्टीचकार । सा रात्रौ प्रमतिना दृष्टा युवती श्रावस्तीराजस्य धर्मवर्धनस्य पुत्री नवमालिका वर्तत इत्यपि सा कथयामास । नवमालिकां प्रति प्रमतिः कामासक्तः सञ्जातः । नवमालिकां कथं प्राप्नुयामिति हृदये मतिं गृहीत्वा स प्रातिष्ठत । कुत्रचिद् ग्रामे कुक्कुटयुद्धक्रीडां द्रष्टुमेकत्रितेष्वन्यतमेन पाञ्चालशर्मनाम्ना धूर्तेन सह तस्य सङ्गतिर्जाता । पाञ्चालशर्माणमापृच्छ्य प्रमतिः स्वमार्गमनसृतवान् ।

प्रमतिर्हिण्डमानः श्रान्तोऽभूत् । नगर्या बहिर्भागे लतामण्डपे स विश्राममगृह्णात्, निद्रितश्चाभूत् । तत्र काचित् युवतिः करेण चित्रपटं गृहीत्वा समागता । तया सह तस्य वार्ताभूत् । वस्तुतो नवमालिकया निर्मापितं चित्रमादाय सा समागतासीत् । नवमालिकया रात्रौ स्वप्नवद् दृष्टं युवकं मां प्रति सानुरागा सती मनोविनोदारथं मदन्वेषणप्रयोजनार्थं च निर्मापितमासीत् चित्रं तत् । तद् दृष्ट्वा मच्चित्रनिकटे प्रमतिरपि नवमालिकायाश्चित्रं निर्मितवान् । चित्रवाहिकायाः सूचनानुसारं नवमालिका प्रमतिं प्रति पूर्णतः कामासक्तासीत् । केनाप्युपायेनान्तःपुरप्रवेशस्य वचनं चित्रवाहिकायै दत्वा प्रमतिः

सहयोगापेक्षया पाञ्चालशर्मणो गृहमगच्छत् । पाञ्चालशर्मनामकस्य धूर्तस्य सङ्गतिस्तस्य कृते फलदायिन्यभूत् ।

प्रमतिः पाञ्चालशर्मसमक्षं नवमालिकाया विषये निखिलां वार्तामश्रावयत्, तां प्राप्तुं सहयोगापेक्षां च प्रास्तौत् । पाञ्चालशर्मा तत्सहयोगाय तत्परोऽभूत् । तदनु प्रमतिकल्पितमुपायमनुसरन् पाञ्चालशर्मा धर्मवर्धनस्य प्रासादे कन्यारूपधारिणं प्रमतिं नीत्वागच्छत् । स राज्ञः समक्षमन्वरुन्धत् - "राजन् ! एषा मे मातृहीना पुत्री विद्यते । अस्याः कृते वरमन्वेष्टुमहमुज्जयिनीं यामि । मदागमनकालं यावदेषा मे पुत्री भवदाश्रये सुरक्षिता भवेत् ।" राजा तदीयमनुरोधं स्वीकृत्य पाञ्चालपुत्रीं निजपुत्र्या नवमालिकायाः सखीरूपेणान्तःपुरे प्राहिणोत् । प्रमतिरित्थं कन्यारूपं धृत्वा नवमालिकायाः सखीत्वमाप । फाल्गुनमासस्योत्तराफाल्गुनीनक्षत्रे सपरिवारं तीर्थयात्रायां राजनि निःसृते स्नानव्याजेन कन्यारूपः प्रमतिर्नद्यां प्रविश्य जलान्तरितः सन् गुप्ततया निकटस्थं कार्तिकयेमन्दिरं ययौ । पाञ्चालशर्मा तत्रैव प्रतीक्षमाण आसीत् । प्रमतिः कन्यारूपं प्रहाय पाञ्चालशर्मान्विष्टतत्पुत्रीवरत्वेन पाञ्चालशर्मणैव सह राजप्रासादे समागच्छत् । नवमालिकासखी पाञ्चालशर्मपुत्री मज्जितेति राजप्रासादो विमनस्क आसीत् । पाञ्चालशर्मा प्रमतिं विद्वद्व्यक्तित्वेन परिचाययन् स्वान्विष्टवररूपेण प्रास्तौत् । निजसंरक्षणस्थायाः पाञ्चालशर्मपुत्र्यार्नदीप्रवाहमज्जनाद् राजप्रासादः किङ्कर्तव्यविमूढ आसीत् । अन्ततः केनाप्युपायेन पाञ्चालशर्माणः पुत्रीविनाशजन्यं शोकं दूरीकृत्य धर्मवर्धनो निजपुत्रीं नवमालिकां पाञ्चालान्विष्टतया बुद्धाय प्रमतये प्रादात् । अनया रीत्या छलबलेन नवमालिका प्रमतिपत्नीतां ययौ ।

प्रकृष्टयौवनवती सौन्दर्याञ्चिता चैषा नवमालिका स्वसृष्टेन स्वल्पेन क्रियाकलापेन समन्वितास्ति । यथार्थतया किन्तु स्वप्तवद् दृष्टं नवयौवनवन्तं युवकं प्रति सानुरागा सती तदीयं चित्रं निर्माप्यान्वेषणाय स्वसेविकां सा प्राहिणोत् । तथा दृष्टो नवयुवक आसीत् प्रमतिरासीत् । तेन युवकेन सह गुप्तसम्बन्धं स्थापयितुं वाञ्छत्येषा । प्रमतिना सहास्या पृथक् पृथक् रीत्या त्रिवारं मेलोऽजायत । प्रथमवारं शयनावस्थायामाकस्मिकरूपेण, द्वितीयवारं कन्यारूपं धृतवता प्रमतिना सहान्तःपुर एव सखीरूपेण तथैव तृतीयवारं च पाञ्चालशर्मणान्विष्टेन निजजामातृत्वेन तस्यास्तेन सह मेलोऽभूत् । अन्ततस्तयोर्विवाहोऽप्यभूत् । अस्या नायकेन सह मिलनं सम्पूर्णतया छलप्रपञ्चमयं विद्यते । उत्तरपीठिकायाः पञ्चमोच्छ्वासस्य नायिका विद्यते नवमालिका । स्वीया मुग्धा विद्यते नायिकेयम् ।

ञ. कन्दुकावती

सुह्मराजकुमारी विद्यते कन्दुकावती । अस्य पिता वर्तते भीमधन्वा । मातर्नाम मेदिनी विद्यते । कन्दुकावत्या जन्मकथापि रमणीयानुभूयते । अस्याः पितरौ सन्तानहीनतया दुःखितावस्ताम् । सन्तानाप्तये राजा भीमधन्वा विन्ध्यवासिन्या उपासनं चकार । उपासनया सन्तुष्टा देवी स्वप्ने राजानं वरं ददौ - "समुत्पत्स्यते तवैकः पुत्रः, जनिष्यते चैका दुहिता । स तु तस्याः पाणिग्राहकमनुजीविष्यति । सा तु सप्तमाद्वर्षादारभ्याऽपरिणयनात् प्रतिमासं कृत्तिकासु कन्दुकनृत्येन गुणवद्भर्तृलाभाय मां समाराधयतु । यं चाभिलषेत् सामुष्मै देया । स चोत्सवः कन्दुकोत्सवनामास्तु " इति । (२/६/२) तदनुसारं मेदिन्या गर्भत एकः पुत्रः, एका दुहिता च जनिं लेभाते । सैव दुहिता कन्दुकावती वर्तते ।

देव्या विधानानुसारं कन्दुकावतीं कन्दुकोत्सवे नृत्यन्तीं चन्द्रसेनाकोशदासयोः सहयोगेन मित्रगुप्तोऽप्यपश्यत् । स हि राजवाहनान्वेषणक्रमे तत्र प्राप्तवानासीत् । तस्मिन्नवसरे कन्दुकावती च तं ददर्श, तं प्रति कामानुरक्ता च बभूव । कन्दुकावतीसख्यां चन्द्रसेनायामासक्तो भीमधन्वा

कुब्जामुखाच्चन्द्रसेनया कोशदासमित्रगुप्तयोः समक्षं कथितां गुप्तवार्तां ज्ञातवान् । चन्द्रसेनया मित्रगुप्ताय कथितमासीत् - "भीमधन्वा कोशदासं प्रति मदीयमनुरागं बाधते । तत्सहोदरायै कन्दुकावत्यै भवान् रोचते । एतद्धेतोर्भवान् कन्दुकावत्याः पाणिग्रहणं करिष्यति । तदनु भीमधन्वा भवदनुजीवी भविष्यति । तत्पश्चात् सोऽस्मदनुरागं बाधितुं न पारयति । आवयोर्मिलनं निर्बाधं भविता" इति । अनया गुप्तवार्तया रुष्टो भीमधन्वा मित्रगुप्तं समुद्रे प्रचिक्षेप । अनेकान् विघ्नान् समुत्तीर्य मित्रगुप्तः कस्मिंश्चित् द्वीपे प्राप्त आसीत्, कन्दुकावतीमपहृत्य गगनमार्गेण गच्छतः कस्यापि राक्षसस्य ब्रह्मराक्षसेन विघ्नितस्य हस्तात् कन्दुकावत्यधस्तात् पतिताभूत् । भूमिस्पर्शात् पूर्वमेव गृहीत्वा मित्रगुप्तस्तां ररक्ष । पश्चात् भीमधन्वा स्वात्मजां कन्दुकावतीं निजराज्यं च मित्रगुप्ताय समार्पयत् । अनया रीत्या कन्दुकावती मित्रगुप्तस्य पत्नी बभूव ।

देव्याः प्रसादेन प्राप्तजनिरेषा देवीनिरूपितमेव जीवनं प्राप्नोति । अस्य नायको विद्यते मित्रगुप्तः । उत्तरपीठिकायाः पष्ठोच्छ्वासस्य नायिका विद्यते कन्दुकावती । योऽस्यै रोचते, स एवास्य वल्लभो भवेदिति देव्या विधानानुसारं कन्दुकनृत्यावसरे दर्शनपथि समागतो मित्रगुप्त एवास्या हृदयस्थो बभूव किन्तु स्वभ्रात्रा भीमधन्वना तन्मिलने व्यवधानमुपस्थापितम् । एषा नैराश्यवती चाभून्निजहृदयस्थस्य मित्रगुप्तस्य विनाशशङ्कया । अकस्मात् राक्षसेनापहृतापि दैवबलात् तद्धस्ताच्च्युतेयं मित्रगुप्तस्य हस्ते प्राप्ताभूत् । निजकर्मतोऽधिकतरं दैवबलमस्या जीवने प्रभावकारि दृश्यते । नवयौवनवती मञ्जुला चेयं स्वीया मुग्धा च प्रतीयते । एषोत्तरपीठिकायाः षष्ठोच्छ्वासस्य नायिका विद्यते ।

ट. कनकलेखा

कलिङ्गराजस्य कर्दनस्य पुत्री विद्यते कनकलेखा । इयं राजकुमारी दुष्टतपस्विना किङ्कररूपराक्षसद्वारापहृता निजान्तःपुरात् । अपहरणस्य किमासीत् प्रयोजनमिति नास्ति स्पष्टम् । अपहृत्य स दुष्टतपस्वी तस्याः शिरः सङ्कर्त्य यज्ञकुण्डे होतुं तत्परोऽभूत् किन्तु यावत् स तदीयं शिरः सङ्कर्तितुं हस्ते क्षुरिकां गृहीत्वा तत्परोऽभूत्, तावदेव मन्त्रगुप्तस्तद्धस्तात् क्षुरिकामाच्छिद्य तदीयमेव शिरः कर्तयामास । अनया रीत्या मन्त्रगुप्तेन मृत्योर्मुखात् कनकलेखा रक्षिता विद्यते । इयं कनकलेखा निजरक्षितारं मन्त्रगुप्तं स्वान्तःपुरं निनाय । अन्तःपुरे गुप्तरीत्या सा मन्त्रगुप्तेन सह रमणं व्यधात् । दुर्दैववशात् सपरिवारं पित्रा कर्दनेन सह सा ह्यान्ध्रराजेन जयसिंहेन समुद्रतटादपहृता । तस्याः सौन्दर्येण समाकृष्टो जयसिंहस्तामचीकमत किन्तु कनकलेखायां कश्चिद् यक्षो वासं करोतीति भ्रान्तप्रचाराज्जयसिंहोऽबीभ्यत् । एनां परिस्थितिं बुद्ध्वा मन्त्रगुप्तः सिद्धमुनिवेशमात्सात्कृत्य कांश्चिच्च भक्तान् समादाय जयसिंहस्य प्रासादपरिसरे कस्यचित् तडागस्य समीपमगात् । तत्र मुन्यनुकूलं कुटीरं निर्माय निजसिद्धमुनित्वमितस्ततः प्रचार्यातिष्ठत् । अन्ततो जयसिंहस्य हृदये विद्यमानमन्धविश्वासं सहायकीकृत्य कनकलेखायां निविष्टस्य यक्षस्यापसारणोपायान्वेषणच्छलेन तडागजले रात्रौ समाहूय तत्रैव मन्त्रगुप्तो गुप्तरीत्या तममारयत् । तदनु ह्यसौ तडागात् परिवर्तितस्वरूपजयसिंहत्वेन निःसृत्य प्रासादं गत्वा राज्यसत्तां जग्राह । पश्चाद् गुप्तरीत्या स्वपरिचयं शशाङ्कसेनाया माध्यमेन कनकलेखासमक्षं प्रस्तूय तन्नायकत्वेन न्यवसत् । शशाङ्कसेनाः कनकलेखायाः सखी विद्यते ।

एषा चातुर्यवती दृश्यते । जयसिंहद्वारापहृतापि निजोपरि यक्षनिवासं प्रदर्श्य जयसिंहमनसि भयमुत्पादयामासेयम् । अनयैव रीत्या सा स्वां सुरक्षिताञ्चकार । निजरक्षणे यत् कौशलमनया प्रदर्शितम्, तत् प्रशंसनीयमस्ति । क्रियाशीलैषा प्रतिकूलां घटनामपि स्वानुकूलां विधातुं निपुणा विद्यते । स्वीया मुग्धा चेयं कनकलेखोत्तरपीठिकायाः सप्तमोच्छ्वासस्य नायिका विद्यते । अनयैव नायिकया

सन्दर्भितस्योच्छ्वासस्य प्रभावादन्यत्राप्राप्यं निरोष्ठ्यवर्णरचनानुस्यूतं दशकुमारचरितस्य पृथग्वैशिष्ट्यं स्थापितमस्ति (रायः, १९९१ : ४१६) ।

ठ. मञ्जुवादिनी

मञ्जुवादिनी वसुन्धरानन्तवर्मणोः पुत्री विद्यते । अस्या भ्राता विद्यते भाष्करवर्मा । भ्रात्रा सहास्या वयःपरिमाणः सामान्यतया पञ्चवर्षान्तरितो दृश्यते । यदा मञ्जुवादिनी त्रयोदशवर्षकल्पासीत्, तदानीं भाष्करवर्माष्टवर्षकल्प आसीत् । निजपितुरनन्तवर्मणो दुर्नीतिवशाद् राज्यपतिते निजपितरि मृत्युलोकं प्रापिते सति मात्रा वसुन्धरया सह वैमात्रेयस्य भ्रातुर्मित्रवर्मणः प्रासादे माहिष्मतीपुर्यां समाश्रिताभूत् । मित्रवर्मा चण्डवर्मणो भ्रात्रा प्रचण्डवर्मणा सहास्या पाणिग्रहणं विधातुं व्यवस्थां विहितवान् किन्तु विश्रुतस्य गुप्तसहयोगेन मित्रवर्मणः सा योजना वैफल्यमाप । मञ्जुवादिनीमातुर्वसुन्धराया मातामहस्तथैव विश्रुतपितुः सुश्रुतस्य मातामहश्चैक एवासीत् । अर्थादनयोः पारम्परिकतया पारिवारिक-सम्बन्धश्चासीत् । तदनुसारं परम्परया मातुलभागिनेयीसम्बन्धो दृश्यते विश्रुतमञ्जुवादिन्योर्मध्ये । मञ्जुवादिन्या माता विश्रुतपितुर्मातृष्वसेयो विद्यते । सम्बन्धे सत्यप्यस्मिन् तयोर्विवाहः सञ्जातः । अनेन तात्कालिकसंस्कृत्यनुसारं तादृशः सम्बन्धो वैवाहिकसम्बन्धाय बाधकत्वेन न गृह्यते स्मेति ज्ञायते ।

उत्तरपीठिकाया अष्टमोच्छ्वासस्य नायिका वर्तते मञ्जुवादिनी । त्रयोदशवर्षकल्पेयं पितृवियुक्ता जाता । मात्रा भ्रात्रा च सह वैमात्रेयस्य भ्रातुर्मित्रवर्मणः शरणं प्राप्तेयं मातुर्वसुन्धरायाः सङ्घर्षमयेन क्रियाव्यापारेण विश्रुतस्य च चातुर्यमयेन साहाय्येन सुरक्षामाप सङ्कटापन्नायामपि परिस्थितौ । अस्या भ्राता भाष्करवर्मापि भर्ता विश्रुतोऽपि राज्यं लब्ध्वा नृपत्वेन राज्यं चक्रतुः । एषा हि स्वीया मुग्धा नायिका विद्यते ।

५. निष्कर्षः

दशकुमारचरिताख्यं कथाकाव्यं बहुनायिका कविसृष्टिर्वर्तते । अत्रत्या नायिकाः स्वचरित्रेण काव्ये महत्त्वावहां भूमिकां निर्वहन्ति । त्रयोदशनायिकास्ववन्तिसुन्दरी महानायिका विद्यते । अस्याश्चरित्रचित्रणञ्च कविना समहत्त्वं विहितमस्ति । यद्यप्येषापि सक्रियतादृष्ट्या नास्ति समुल्लेखनीया । सक्रियतायां सङ्घर्षशीलतायां च विशेषतो बालचन्द्रिका कल्पसुन्दरी कनकलेखा च सघनत्वं भजन्ते । एता हि नायिकाः प्रतिकूलां परिस्थितिमपाकृत्य घटना स्वानुकूलयितुं निपुणाः सन्ति परमन्यास्तु नायिकाः प्रायशः परिस्थितिपरवशा दृश्यन्ते । सर्व एव नायिकाः शास्त्रीयदृशोत्तमगुणाः स्वीया मुग्धाश्च प्रतीयन्ते ।

सन्दर्भसामग्रीविवरणम्

आचार्य, पद्मभूषण तथा अन्य (प्रधानसम्पा., वि.सं. २०६०), **संस्कृत वाङ्मयका बृहद् इतिहास** (पञ्चखण्ड), लखनऊ : उत्तरप्रदेश संस्कृत संस्थान ।

दण्डी (ई. १९७८), **दशकुमारचरितम्,** वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत सीरीज ।

राय, विनयकुमार (ई. १९९१), संस्कृत साहित्यका नवीन इतिहास (द्वि.सं.), वाराणसी : चौखम्बा प्रकाशन ।

शुक्ल, रमेशचन्द्र (ई. १९८३), **प्रबन्धरत्नाकरः** (तृ.सं.), वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन ।

सहाय, राजवंश (वि.सं. २००२), **संस्कृत साहित्यकोश** (च.सं.), वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन ।

*

वैद्यजीवनस्य काव्यत्वमीमांसा

डा.रीताज्ञवाली
उपप्राध्यापिका
विश्वविद्यालयविद्यापीठम्
बेलभ्फुण्डी-दाङ

सारः

आयुर्वेदवाङ्मये वैद्यजीवनमित्याख्यो ग्रन्थो महताऽऽदरेण स्मर्यते । कविना वैद्येन च लोलम्बराजेन आयुर्वेदशास्त्रमधिकृत्य प्रणीतोऽयं ग्रन्थः काव्येष्वपि चर्चितो दृश्यते । लोलम्बराजः क्वचित् लोलिम्बराज नाम्नापि समुल्लिखितो दृश्यते । विक्रमस्यैकादशशताब्द्यां जातेन कविना लोलम्बराजेन स्वपत्न्या मुरासाया आग्रहेण रचितः पञ्चविलासयुतो ग्रन्थः कविना तेनात्मनैव काव्यकोटावगण्यत ।

अनुष्टुबिन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रोपजातिप्रभृतिभिः पञ्चदशभिश्छन्दोभिर्ग्रथितानि द्व्युत्तरद्विशत-सङ्ख्यातानि पद्यानि विलासाख्येषु सर्गस्थानीयेषु पञ्चषु प्रकरणेषु विभज्य स्थापितानि सन्ति । आयुर्वेदप्रवचनपरेऽप्यस्मिन् ग्रन्थे कविः स्वयं नायकः तदीया पत्नी मुरासापरनाम्नी रत्नकला नायिका विद्यते । परस्परमाऽऽलम्बनाभ्यामाऽऽभ्यां विधीयमानेन संवादेनाऽभिव्यज्यमाना रतिः शृङ्गाररसत्वेनाभिव्यज्यमानास्ति । प्रहेलिकादिभिः काव्यस्य दुर्बोध्यतायां सत्यामपि अन्ये अनेके शब्दार्थालङ्काराः काव्यशोभां पुष्णन्ति । अत एव आयुर्वेदशास्त्रपरोऽपि प्रबन्धोऽयं वस्तु-नेतृ-रसादीनां योगात् सर्वथा काव्यत्वेन स्वीकर्तुं शक्यते । संस्कृतकाव्यशास्त्रदृशा रुद्रटानुसारेणास्य ग्रन्थस्य गणना लघुकाव्ये भवितुमर्हति । विश्वनाथेन तु एतादृश्या रचनाया गणना काव्यनामके काव्यभेदे विहिता दृश्यते । आधुनिकस्य नेपालीसमीक्षाशास्त्रस्य पर्यालोचनेनेदं महाकाव्याद् न्यूनं खण्डकाव्याच्चाधिकं मध्यकाव्यं सिद्ध्यति । तात्पर्येणायुर्वेद-प्रतिपादनपरोऽप्ययं वस्तु-नेतृ-रसालङ्कारादिभिः सर्वैरपि काव्यतत्त्वैः रमणीयस्य काव्यस्य रूपं बिभर्ति ।)

शब्दकुञ्जी - प्रहेलिका, प्रगल्भा, प्रकल्पः, आलम्बनम्, ललना ।

१. विषयप्रवेशः

वैद्यजीवननामा ग्रन्थ आयुर्वेदशास्त्रे बहुधा चर्चितो दृश्यते । अस्य ग्रन्थस्य प्रणेता लोलम्बराजो लोलिम्बराजो वा विद्यते । यस्य समयो विक्रमस्यैकादशशताब्द्यां निर्धारितो दृश्यते । अनेन हि वैद्यकमर्थाद् आयुर्वेदशास्त्रमधिकृत्य पञ्चसु विलासेषु विभक्तो द्व्युत्तरद्विशतपद्यात्मको ग्रन्थः प्रणीतः । स चायं ग्रन्थः प्रणेत्रा काव्यनाम्ना स्मृतः । अस्मिन् प्रबन्धे प्रणेतुर्लोलम्बराजस्य तत्पत्न्याः सखीनाञ्च मनोहरस्य संवादस्य माध्यमेन आयुर्वेदशास्त्रगतस्य रोगनिदानस्य प्रस्तुत्या सहैव ह्यनेकेषां रोगाणां चिकित्साप्रकारः तद्गतौषधप्रकल्पश्च प्रस्तुतो दृश्यते । संस्कृतकाव्यशास्त्रानुसारेण वैद्यजीवनग्रन्थस्य काव्यत्वमीमांसार्थं **वैद्यजीवनस्य काव्यत्वमीमांसा इतिशीर्षकमधिकृत्य** शोधलेखोऽयं प्रस्तुतो विद्यते ।

लेखशीर्षकानुगुणां प्राज्ञिकीं जिज्ञासां शमयितुं **किं काव्यं वैद्यजीवनम्** ? इति **समस्यामूलं शोधप्रश्नं** समाधातुं संस्कृतकाव्यशास्त्रदृशा वैद्यजीवनग्रन्थस्यास्य काव्यत्वपरीक्षणस्यो**द्देश्येन** लघुलेखरूपशोध-प्रतिवेदनकर्मणः सामग्रीस्रोतः पुस्तकालय एवास्ति । संस्कृतकाव्यशास्त्रस्य **सैद्धान्तिकेनाधारेण** निष्पन्नस्यास्य शोधलेखकार्यस्य समीक्ष्यग्रन्थस्यापि काव्यरूपत्वात् साहित्यं मुख्यं **विषयक्षेत्रं** विद्यते । निगमनविश्लेषणविधिभ्यां सम्पादितस्य शोधलेखस्य **सीमा** कानिचन कविपरिचयादीनि प्रासङ्गिकानि विषयवस्तूनि विहाय विवेच्यं ग्रन्थं वैद्यजीवनं पौरस्त्यकाव्यशास्त्रं च नातिक्रामति । अनेकेषां

रोगाणामौषधप्रतिपादनपरोऽयं ग्रन्थ आयुर्वेददृशा बहुधा चर्चितोऽपि काव्यशास्त्रदृशाधुनावधि परीक्षितो न लभ्यत इति **शोधान्तरालममुं** परिहर्तुं स्वल्पतरो यत्नो लेखेऽत्र विहितो विद्यते ।

२. ग्रन्थकर्तुः संक्षिप्तः परिचयः

वैद्यजीवनप्रबन्धप्रणेता लोलम्बराजो लोलिम्बराजनाम्नापि स्मृतो दृश्यते । अयं हि दिवाकरस्य पुत्र आसीत् । यो ह्यात्मानं धन्वन्तरिसमं मनुते स्म । स हि कवी राजसभायाः पण्डितश्चासीत् । स्वकीयायाः प्रियतमाया आग्रहेण तेन वैद्यजीवनाख्यो ग्रन्थो निरमायि –

आयुर्वेदवचो विचारसमये धन्वन्तरिः केवलं
सीमा गानविदां दिवाकरसुधाऽम्भोधित्रियामापतिः ।
उत्तंसः कवितावतां मतिमतां भूभृत्सभाभूषणं
कान्तोक्त्याऽकृतवैद्यजीवनमिदं लोलम्बराजः कविः ॥[१]

यद्यप्युपर्युक्ते पद्ये लोलम्बराजेनात्मनो राजसभाया भूषणत्वेनोल्लेखोऽकारि तथापि तत्र स कस्य राजसभायामासीदित्युल्लेखो नास्ति । अनुश्रुत्या लब्धे एकस्मिन् पद्ये तस्य महाराजेन भोजेन सह संवादः परिलक्ष्यते –

भो लोलिम्बकवे कुरु प्रणमनं किं स्थाणुवत् स्थीयते
कस्मै भोजनपाल बालशशिने नायं शशी वर्तते ।
किं तद् व्योम्नि विभाति चास्तसमये चण्डद्युतेर्वाजिनः
पादत्राणमिदं जवाद् विगलितं खे राजतं राजते ॥[२]

कविरयं भोजसमकालिकस्य दक्षिणभारतस्य राज्ञो हरिहरस्य राजसभायाः पण्डित आसीदिति मन्यते । प्रारम्भेऽध्ययनं प्रत्युदासीनोऽयमग्रजपत्न्या प्रताडितः तपस्तप्त्वा महिषासुरमर्दिन्या अनुकम्पया एकस्यामेव घट्यां शतसंख्यातानां पद्यानां निर्माणक्षमं कवित्वमधिगतवान् ।[३] केचन वैद्यजीवनस्य हस्तलिखिता पाण्डुलिपिः १६०८ खैष्टाब्द्या समधिगतेति तस्य समयं ततः पूर्वं षोढशशताब्द्या अन्ते निश्चीयन्ते ।[४] परन्तु भोजसमकालिकस्य राज्ञो हरिहरस्य समकालिकत्वेनास्य समयः खैष्टस्यैकादशशताब्द्यां निश्चेतुं शक्यते । यतो हि विज्ञैर्भोजस्य समयः खैष्टस्यैकादशशताब्द्यामेव मन्यते ।[५] अत्यन्तं सुन्दरी रत्नकलापरनामा मुरासा अस्य पत्न्यासीत् । या हि विद्याविनयसम्पन्नाप्यभूत् । अनेन हि वैद्यावतंश-चमत्कारचिन्तामणि-वैद्यजीवनाख्याः त्रयो वैद्यकग्रन्था हरिविलासाख्यं काव्यञ्च प्रणीतमासीत् । हरिविलासाख्यं काव्यं महाकाव्यलक्षणसम्पन्नमत्यन्तं मनोरमं शृङ्गारवीराञ्चितं महाकाव्यं विद्यते । यद्यपि महाकाव्यमिदं पञ्चसर्गात्मकं विद्यते तथापि तदतिरिक्तस्य महाकाव्यलक्षणस्य सर्वथा तत्रानुगमो भवतीति हरिविलासं महाकाव्यमेव वर्तत इति तद्विदो वदन्ति ।[६]

---

१ वैद्यजीवनम् ५।२१।

२ बलदेव उपाध्याय (सं.), संस्कृत वाङ्मयका बृहद् इतिहास (च.ख.काव्य), (लखनऊ : संस्कृतसंस्थानम्) २०५३ वि.सं., पृ.२०१।

३ तत्रैव पृ. २००।

४ श्याममणि अधिकारी (सं.), वैद्यजीवनम् भूमिकाभागः, (काठ्माण्डौ : पुण्यप्रभा अधिकारी), २०६८ वि.सं. ।

५ जगदीशचन्द्र मिश्रः, अलङ्कारशास्त्रस्येतिहासः (वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन), १९८६ ई., पृ. ६३।

६ वलदेव उपाध्याय(सं.) संस्कृत बाङ्मयका बृहद् इतिहास, पूर्ववत्, पृ. २०१।

३.वैद्यजीवनस्य कलेवरम्

वैद्यजीवने पञ्चविलासा विद्यन्ते । येषु द्व्युत्तरद्विशतसंख्यातैः पद्यैर्विविधानां रोगाणां कृते चतुरुत्तरद्विशत-संख्यातानामौषधानां योगानां कल्पानाञ्च संग्रहो वर्तते । कवेरात्मवचनानुसारेणैवायं ग्रन्थः चरकादीनां मूर्धन्यानामायुर्वेदविदुषां ग्रन्थेषु प्रतिपादितस्य चिकित्सारहस्यस्य प्रामाणिकेन विवेचनेन सम्पादितोऽस्तीति –

गदगञ्जनाय चतुरैश्चरकाद्यैः
मुनिभिर्नृणां करुणया कथितं यत् ।
अखिलं लिखामि खलु तस्य रहस्यं
स्वकपोलकल्पितमिहास्ति न किञ्चित् ॥[७]

अत एव ग्रन्थस्यास्य प्रतिपाद्यो मुख्यो विषयः वैद्यकमर्थाद् आयुर्वेदशास्त्रमेव विद्यते । तथापि कविना वैद्यजीवनस्योल्लेखः स्वयमेव काव्यत्वेन विहितः –

दिवाकरप्रसादेन रोग्यारोग्यसमीहया ।
समासेन वयं कुर्मः काव्यं सद्वैद्यजीवनम् ॥[८]

भामहेन विषयदृशा ख्यातवृत्तात्मकं क्लिप्तवृत्तात्मकं कलाप्रधानमं शास्त्रप्रधानञ्चेति काव्यं चतुर्धा विभक्तम् ।[९] वर्गीकरणेऽस्मिन् वैद्यजीवनं शास्त्रप्रधानेषु काव्येषु परिगणयितुं शक्यते । यतो ह्यत्र काव्यत्वापेक्षया आयुर्वेदशास्त्रस्यैव प्राधान्यं दृश्यते । किञ्च कलाप्रधानानि शास्त्रप्रधानानि च काव्यानि प्रत्येकं ख्यातवृत्तानि क्लिप्तवृत्तानि च सम्भवन्ति । यद्यपि वैद्यजीवने प्रस्तुताः चिकित्सायोगकल्पाः चरकादिषु शास्त्रेषु प्रथिता विद्यन्ते इति कविना लोलम्बराजेन स्वयमेवाङ्गीकृतं[१०] तथापि प्रतिपादितस्य विषयस्य परस्परं समन्वयं विधाय प्रबन्धत्वापादकं तत्त्वं काव्याख्यानमेव भवति । एतच्चाख्यानं कवेरात्मवृत्तान्तेन सम्बद्धमस्तीति ऐतिहासिकमपि तस्यैव प्रथमतया लेखनीविषयीभूतत्वात् क्लिप्तमेव सिद्धयति । एतेन च वैद्यजीवनाख्यप्रबन्धस्य क्लिप्तवृत्तात्मकशास्त्रप्रधानकाव्यत्वं सिद्धयति । क्षेमेन्द्रस्यानुसारेण शास्त्रं काव्यं काव्यशास्त्रं शास्त्रकाव्यञ्चेति वाङ्मयं चतुर्विधं भवति ।[११] तेषु वेद-पुराण-धर्मशास्त्रादीनि शास्त्राणि रामायण-रघुवंश-किरातार्जुनीयादीनि काव्यानि महाभारतादीनि शास्त्रकाव्यानि भट्टिभौमादिप्रणीतानि रावणवध-रावणार्जुनीयादीनि च काव्यानि काव्यशास्त्रकोटौ परिगणितानि भवन्ति । काव्यञ्च तत् शास्त्रमिति व्युत्पत्त्या यद्धि काव्यं शास्त्रमपि भवति काव्यमपि भवति तत् काव्यशास्त्रमुच्यते । क्षेमेन्द्रस्यास्मिन् वर्गीकरणे लोलम्बराजस्य वैद्यजीवनं काव्यशास्त्रे परिगणयितुं योग्यं वर्तते । परमाधुनिकाः शास्त्रं च तत् काव्यमिति व्युत्पत्त्या यानि शास्त्रप्रधानानि काव्यानि भवन्ति तेषां गणनां शास्त्रकाव्येषु विदधति ।[१२] ये च काव्येषु शास्त्राणामर्थं प्राधान्येन समावेशयन्ति ते शास्त्रकवय इष्यन्ते । शास्त्रकवयोऽपि त्रिधा विभक्ता दृश्यन्ते- एके शास्त्रीयान् विषयान् काव्यरूपतया प्रस्तुवन्ति, अपरे काव्येषु शास्त्रार्थमादधते, इतरे च काव्यं शास्त्रञ्च युगपत् प्रस्तुवन्ति । तत्र प्रथमायां कोटौ शङ्कराचार्यप्रभृतयः स्रष्टारः परिगणिता दृश्यन्ते ।

७ वैद्यजीवनम् १।५।
८ तत्रैव १।३।
९ वृत्तदेवादिचरितशंसि चोत्पाद्यवस्तु च । कलाशास्त्राश्रयञ्चेति चतुर्धा भिद्यते पुनः ॥ भामहः, काव्यालङ्कारः १।१७।
१० द्रष्टव्यः अत्रैव पा.टी. ७।
११ शास्त्रं काव्यं शास्त्रकाव्यं काव्यशास्त्रं च भेदतः । चतुष्प्रकारः प्रसरः सतां सारस्वतो मतः ॥ क्षेमेन्द्रः, सुवृत्ततिलकम् ३।२
१२ वलदेव उपाध्याय(सं.) संस्कृत बाङ्मयका बृहद् इतिहास, पूर्ववत् , पृ. २१५।

द्वितीयायां कोटौ लोलम्बराजप्रभृतयः तृतीयायाञ्च कोटौ भट्टिभौमप्रभृतयः परिगणिता दृश्यन्ते ।[१३] एवञ्च लोलम्बराजस्य वैद्यजीवनं यत्र काव्ये आयुर्वेदशास्त्रार्थं परिनिबद्धमस्तीति शास्त्रकाव्येष्वेव गणयितुं योग्यं वर्तते ।

एतच्च काव्यमाकारदृशा कथावस्तुदृशा च लघुतरमस्तीति महाकाव्येषु परिगणयितुं न शक्यते । अत एव प्रबन्धकाव्येषु काव्यस्यास्य गणना लघुकाव्यकोटौ खण्डकाव्यकोटौ वा सम्भवति । आचार्यो रुद्रटः काव्यानां वर्गीकरणं विदधानः काव्यकथाख्यायिकादीनां काव्यप्रबन्धानां कथावस्तुदृशा उत्पाद्यानि = कविकल्पनाप्रसूतानि अनुत्पाद्यानि = ख्यातानीति द्वैविध्यमाकारदृशा च महान्ति लघूनि चेति द्वैविध्यं प्रतिपादितवान् ।[१४] रुद्रटस्य वर्गीकरणानुसारेण वैद्यजीवनं लघुकाव्यकोटौ परिगणितं भवति । आचार्येण विश्वनाथेन पद्यप्रबन्धानां त्रीणि रूपाणि लक्षितानि- महाकाव्यं काव्यं खण्डकाव्यञ्चेति ।[१५] एतेषु द्वितीये काव्यरूपे वर्गे वैद्यजीवनस्य परिगणनमुचितं मन्यते । काव्यं हि संस्कृतप्राकृतादिभाषाणां विभाषाणां नियमेन ग्रथितमेकाख्यानात्मकं पद्यबद्धं सर्गमयमपि मुखादिभिः सन्धिभी रहितं भवति ।[१६] विश्वनाथस्यास्मिन् लक्षणे सर्गशब्द उपलक्षणमस्ति । एतेन च सर्गोच्छ्वासखण्डादीनां काव्यविभागानां ग्रहणं भवति । वैद्यजीवने पञ्चविलासाः सन्ति । अत एवेदं पञ्चसर्गसम्पन्नं काव्यमस्तीति कथयितुं शक्यते । एकार्थप्रतिपादकानि आयुर्वेदप्राणानि लोलम्बराजरत्नकलयोर्विलासरूपेणाख्यानेन समन्वितानि वर्तन्ते । मुखनिर्वहणयोः सन्धयोर्विद्यमानत्वेऽपि अन्ये प्रतिमुखगर्भविमर्शाः सन्धयः कथांशं योजयितुं प्रयुक्ता न सन्ति । अत एव समग्रसन्धिरहितत्वाद् अस्य लघुकाव्यरूपे काव्यकोटावेव गणनं समुचितं भवति । यद्यपि महाकाव्यस्य महाकाव्यानुकूलस्य कथावस्तुन एकदेशानुसारितया मेघदूतादिवद् अस्य खण्डकाव्यत्वमपि स्वीकर्तुं शक्यते तथापि प्रचलितेषु खण्डकाव्येषु भावानामेव तीव्रत्वं जीवनस्य कस्याप्यंशस्य विशेषेणोपन्यासाद् घटना विशेषस्य प्रामुख्यञ्च भवति । परमत्र शृङ्गाररस्य प्राबल्येऽपि रत्यादिभावानामपेक्षया शास्त्रस्य प्राबल्यं घटनाविशेषस्य चाभावो वर्तत इति खण्डकाव्यापेक्षया रुद्रटस्य लघुकाव्यकोटौ विश्वनाथस्य वा काव्यकोटौ वैद्यजीवनस्य परिगणनमुचितं भवति । सामान्यतया महाकाव्यस्य सर्गाः प्राय एकेन छन्दसा निबद्धा भवन्ति । खण्डकाव्यमपि प्रायेणैकेनैव छन्दसा निबद्धं परिदृश्यते, परमत्र सर्वेऽपि विलासा नानावृत्तमयाः सन्ति । यत्र चानुष्टुभ् ईन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रोपजाति-द्रुतविलम्बित-मालिनी-नवनन्दिनी-पृथ्वी-वियोगिनी-पुष्पिताग्रा-रथोद्धता-दोधक-बसन्ततिलका- शार्दूलविक्रीडितप्रभृतीनामनेकेषां छन्दसां प्रयोगो वर्तते । अतोऽपि महाकाव्यात् खण्डकाव्याच्च पृथक मध्यगतमेवास्य वैद्यजीवनकाव्यस्य प्रबन्धगतं रूपं वर्तते ।

आधुनिकैर्नैपालकैः काव्यशास्त्रिभिः प्रबन्धकाव्यस्य भेदत्रयं निर्दिश्यते- महाकाव्यं खण्डकाव्यं मध्यकाव्यञ्चेति । तत्र महाकाव्यं प्रबन्धविधानस्य निखिलैस्तत्त्वैर्युक्तं भवति । खण्डकाव्यं महाकाव्यस्य कथावस्तुनोंऽशमाधृत्य प्रस्तुतं लघ्वाकारं भवति । यद्धि काव्यं खण्डकाव्याद् किञ्चिद् बृहद् महाकाव्याच्च न्यूनं भवति तत् मध्यकाव्यमुच्यते ।[१७] एतस्याधुनिकस्य वर्गीकरणस्यानुसारेण कथावस्तुनः खण्डकाव्यापेक्षया किञ्चिद् विस्तृतत्वादाकारतोऽपि पञ्चभिः विलासैर्युतत्वाच्च वैद्यजीवनं मध्यकाव्यं सिद्धचति ।

---

१३ सीतारामचतुर्वेदी, साहित्यानुशासनम् (वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत सीरीज), १९०० ई., पृ. ४०।

१४ सन्ति द्विधा प्रबन्धाः काव्यकथाख्यायिकादयः काव्ये । उत्पाद्यानुत्पाद्या महल्लघुत्वेन भूयोऽपि ॥ रुद्रटः काव्यालङ्कारः १६।२।

१५ साहित्यदर्पणः ६।३१५,३२८,३२९।

१६ भाषाविभाषानियमात्काव्यं सर्गसमुत्थितम् । एकार्थप्रवणैः पद्यैः सन्धिसामग्र्यवर्जितम् ॥ तत्रैव ६।३२८।

१७ भानुभक्तपोखरेल, सिद्धान्त र साहित्य (विराटनगर : श्यामपुस्तक भण्डार), २०४० वि.सं., पृ. १३२।

४.वैद्यजीवनस्य कथावस्तु

वैद्यजीवनस्य कथावस्तु कवेरेव जीवने आधारितं वर्तते । यत्र स निजप्रेयस्या रत्नकलापरनाम्न्या मुरासाया अनुरोधेन तां चरकादिप्रणीतस्यायुर्वेदशास्त्रस्योपदेशं विधत्ते । भगवत्या दुर्गाया अनुकम्पया एकस्यां घटिकायां पद्यानां शतं निर्मातुमीशः कविर्लोलम्बराजो भगवन्तं विष्णुं भगवतीं दुर्गाञ्च प्रणम्य रोगाणामुपशमनाय चरकादीनामायुर्वेदशास्त्राणां सारं समाहृत्य सविलासं नैजां प्रेयसीं मुरासां शास्ति । मुरासापि मध्ये चाटूक्त्या प्रेयांसमायुर्वेदशास्त्रमुपदेष्टुमुत्प्रेरयति । विदुषी मुरासा प्रेयसो लोलम्बराजाद् विविधानां रोगाणां प्रशमनार्थमुपयुक्तानामौषधानां योगानां प्रकल्पानाञ्च ज्ञानमादाय स्वसखीभ्यः प्रयच्छति । तदीयाः सख्योऽपि तुभ्यं त्वदीयेन प्रेयसा लोलम्बराजेन किमुपदिष्टमिति जिज्ञासन्ति । सापि ज्ञातं सखीभ्य आख्याति । प्रियतमो लोलम्बराजोऽपि कति ज्ञातमिति प्रेयसीं मुरासां प्रहेलिकाशैल्यामापृच्छति । सापि सस्नेहमुत्तरति । अनयो रतिभावाञ्चितो विलासपूर्णो वैद्यकसम्बद्धः संवाद एव वैद्यजीवनकाव्यस्य कथावस्तुनो रूपं वर्तते ।

५.पात्रचित्रणम्

सामान्यतया प्रबन्धकाव्येषु कथावस्तुनः सम्बाहका नायकनायिकाप्रतिनायकादयः पात्रशब्देनाभिधीयन्ते । एते नायकादयः संस्कृतकाव्यशास्त्रे सकलप्रयोजनमौलितया निरूपितस्य रसास्वादनरूपस्य प्रयोजन-स्यालम्बना भवन्ति ।[१८] महाकाव्यनाटकादिषु महत्सु प्रबन्धेषु पात्राणां बाहुल्ये विद्यमानेऽपि लघुकाव्येषु खण्डकाव्येषु च प्रायः पात्राणां नैयून्यमेव भवति । प्रकृते वैद्यजीवनकाव्येऽपि पात्राणां संख्या न्यूना वर्तते । अत्र हि नायको नायिका काश्चन अन्याश्च सूच्याः प्रकृतयो (पात्राणि) दृश्यन्ते ।

तत्र स्वयं कविर्लोलम्बराजः प्रतिपाद्यस्य विषयस्यायुर्वेदस्य व्याख्यातृत्वेन नायको विद्यते । अयं शृङ्गारालम्बनो धीरललितो नायको विद्यते ।[१९] यो हि ललितैरत्यभिव्यञ्जकैश्चाटुवचनैर्मुरासां सम्बोधयन् रसपूर्णया रीत्या आयुर्वेदस्य प्रवचनं विधत्ते । काव्यस्यास्य प्रणेता नायकश्च लोलम्बराजः कविराजो वर्तते । कविराजशब्दस्य सम्प्रत्यर्थद्वयं दृश्यते- काव्यकर्तृषु श्रेष्ठ आयुर्वेदस्य चिकित्सकश्च । वैद्यजीवनस्य कर्तृत्वेन काव्यकर्तृषु वक्तृत्वेन च चिकित्सकेषु श्रेष्ठतया प्रतिष्ठितो लोलम्बराजः काव्यस्यास्य कर्ता नेता च वर्तते । अत एवार्थद्वयमपि लोलम्बराजपक्षे गृहीतं भवति ।

काव्यस्य नायिका मुरासा वर्तते । या हि रत्नकलानाम्नापि व्यवह्रियते । इयं परमा विदुषी चिकित्साशास्त्रस्य जिज्ञासुश्च वर्तते । अत एव चाटूक्त्या सा स्वप्रेयांसं पुनरपि वक्तुं प्रेरयति-

विद्वल्ललाम लोलम्बराज ! ते वाग्विलासतः ।
तृप्तिर्न जायते स्वामिन् ! पुनः किञ्चिन्निरूपय ॥[२०]

इयं स्वपत्युर्लोलम्बराजाद् वैद्यकं विज्ञाय जिज्ञासुभ्यः स्वसखीभ्यः कथयति । अतः सख्योऽपि तां द्रव्यगुणविषये पृच्छन्ति -

लोलम्बराजकविना वनितावतंसे !
शिग्रोरमुष्य कथितोऽस्ति किमूपयोगः ।
एतस्य पल्लवरसात्समधोः किमन्यद्
दृग्व्याधिमात्रहरणे महिलाग्रगण्ये ॥[२१]

---

१८ आलम्बनो नायकादिस्तमालम्ब्य रसोद्गमात् । साहित्यदर्पणः ३।२९।
१९ निश्चिन्तो मृदुरनिशं कलापरो धीरललितः स्यात् । तत्रैव ३।३४।
२० वैद्यजीवनम् ४।१।
२१ तत्रैव ३।२२।

इयं हि स्वकीया प्रगल्भा[२२] नायिका वर्तते । इतोतिरिक्तं सूच्यपात्रत्वेन कासाञ्चन मुरासायाः सखीनामपि समुल्लेखो वैद्यजीवने दृश्यते । या हि द्रव्यगुणविषये जिज्ञासवो विदुष्यश्च विद्यन्ते ।

६.वैद्यजीवनगता काव्यकला

पौरस्त्ये काव्यशास्त्रे रस एव काव्यात्मतया स्वीकृतं काव्यत्वप्रवर्तकं तत्त्वं मन्यते ।[२३] महामुनेर्भरतस्यानुसारेण विभावानामालम्बनोद्दीपनरूपाणाम्, अनुभावानां स्तम्भस्वेदादीनां सात्त्विकानां भ्रूविक्षेपकटाक्षादीनाञ्च सामान्यानां कार्याणां व्यभिचारिणां निर्वेदग्लानिशङ्कादिरूपाणां सञ्चारिणामस्थायि–चित्तवृत्तीनाञ्च योगादभिव्यक्ता रत्यादयः स्थायिन्यश्चित्तवृत्तयः शृङ्गारादिरसरूपतां प्रपद्यन्ते ।[२४] तेषां भरतानुसारेण शृङ्गारः, हास्यः, करुणः, वीरः, रौद्रः, भयानकः, बीभत्सः, अद्भुतश्चेत्यष्टौ भेदा निर्दिष्टाः ।[२५] पौरस्त्यकाव्यशास्त्रानुसारेण यद्यपि एतेषु रसेषु कश्चनैको द्वौ बहवः सर्वेऽपि वा रसाः प्रबन्धेषु निबद्धुं शक्यन्ते तथापि कस्यचनैकस्य रसस्याङ्गितया प्रबन्धव्यापितया च सन्निवेशोऽपरिहार्यो मन्यते ।[२६] वैद्यजीवनकाव्यस्य प्रबन्धव्यापी एक एव संयोगशृङ्गाराख्यो रसो द्योत्यो वर्तते । एतच्च कविना ग्रन्थस्यारम्भ एव स्वयं संसूचितम् -

रत्नं वामदृशां दृशां सुखकरं श्रीसप्तशृङ्गास्पदं
स्पष्टाष्टादशबाहु तद् भगवतो भर्गस्य भाग्यं भजे ।
यद् भक्तेन मया घटस्तनि ! घटीमध्ये समुत्पाद्यते
पद्यानां शतमङ्गनाऽधरसुधास्पर्द्धाविधानोद्धुरम् ॥ [२७]

अत्र हि लोलम्बस्य मुरासां प्रत्युक्तौ हे घटस्तनि मुराशे ! निखिलानां ललनानां रत्नभूतां भक्तानयनानन्ददायिनीं समस्तानां शृङ्गानाम् = मम्मथोद्भेदानां स्थानभूतामष्टादशबाहुभिर्युतां भगवतः शिवस्य भाग्यरूपां भगवतीं दुर्गां स्तुत्वा तद्भक्तेन मया एकस्यामेव घट्यामङ्गनानामधरसुधायाः स्पर्धाया विधाने उद्धुरम् = समुन्नतं पद्यानां शतं विरच्यते इत्यत्र प्रथमं भगवतः शिवस्य पार्वत्याश्च परस्परालम्बनभूतत्वेन संयोगशृङ्गाराख्यो रसोऽभिव्यज्यते । तत्रापि काव्यनायकत्वेन प्रतिष्ठितस्य कवेर्लोलम्बराजस्य नायिका मुरासाऽऽलम्बना रतिर्घटस्तनिशब्दशक्त्या व्यज्यते । अत्रैव च तदीयानि पद्यानि अङ्गनाऽधरसुधास्पर्धीनि भवन्तीति पद्यानामपि शृङ्गाररसमयत्वं व्यज्यते, येन हि काव्यस्यास्यापि संयोगशृङ्गाराख्य एव रसः प्रतिपाद्यो वर्तत इति प्रकारान्तरेणाभिहितो दृश्यते । वैद्यजीवनाख्ये काव्येऽस्मिन् संयोगशृङ्गाराख्य एव रसः प्रबन्धव्यापितया मुख्यतया व्यज्यमानो वर्तते । अमृतादीनां गुडूच्यादीनां पञ्चानां तत्त्वानां योगनिर्मितेनौषधेन विषमज्वरशमनस्योपदेशोऽपि कविना शृङ्गारसंयोजनेन सरसतां नीयते -

वाङ्माधुर्यजितामृतेऽमृतलता लक्ष्मीशिवाभे ! शिवा
विश्वं विश्ववरे ! घनो घनकुचे ! सिहिं च सिंहोदरि ! ।
एभिः पञ्चभिरौषधैर्मधुकणामिश्रः कषायः कृतः
पीतश्चेद्विषमज्वरः किमु तदा तन्वङ्गि ! न क्षीयते ॥[२८]

---

२२ स्मरान्धा गाढतारुण्या समस्तरतकोविदा । भावोन्नता दरव्रीडा प्रगल्भाक्रान्तनायका ॥ साहित्यदर्पणः ३।६०।

२३ काव्यस्यात्मा स एवार्थस्तथा चादिकवेः पुरा । क्रौञ्चद्वन्द्ववियोगोत्थः शोकः श्लोकत्वमागतः ॥ ध्वन्यालोकः १।५।

२४ विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिः । बाबूलाल शुक्ल शास्त्री (सं.) ना.शा. प्र.भा (तृ.सं.) (वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत संस्थान), २०५७ वि.सं., ६।३२। पद्यादनन्तरं गद्यभागः पृ. २२८ ।

२५ शृङ्गारहास्यकरुणरौद्रवीरभयानकाः । बीभत्साद्भुतसंज्ञौ चेत्यष्टौ रसाः स्मृताः ॥ तत्रैव ६।१५।

२६ प्रसिद्धेऽपि प्रबन्धानां नानारसनिबन्धने । एको रसोऽङ्गीकर्तव्यः तेषामुत्कर्षमिच्छता ॥ ध्वन्यालोकः ३।२१।

२७ वैद्यजीवनम् १।२।

२८ तत्रैव १।५९।

अत्र हि कविर्लोलम्बराज आश्रयालम्बनं मुरासा विषयालम्बनं प्रकरणाक्षिप्तेनौत्सुक्येन लोलम्बराजप्रवचनश्रवणमुद्दीपनं कवेश्चाटूक्तयोऽनुभावाः सम्बोधनाभिव्यक्ता आश्रयगता आवेगौत्सुक्यगर्वादयो व्यभिचारिणो रत्याख्यं स्थायिभावं व्यञ्जयन्तः संयोगशृङ्गाररसरूपतां नयन्ति । किञ्च अमृते अमृतलता शिवाभे शिवा विश्ववरे विश्वं घनकुचे घनः सिंहोदरि सिंहीति सम्बोधनानुकूलानां द्रव्ययोगानां योजनेन सञ्जातेनानुप्रासालङ्कारेण वाङ्माधुर्यजितामृते इत्यत्रोपमानस्यामृतस्यापेक्षया वाङ्माधुर्यस्याधिक्यवर्णनेन जायमानेन व्यतिरेकेण लक्ष्मीशिवाभे इत्यत्र सिंहोदरि इत्यत्र घनकुचे इत्यत्र च विद्यमानेन लुप्तोपमात्रयेणोपष्कृतो रसरूपोऽर्थो नितरां सहृदयहृदयमावर्जयति । कमलकदल्योः पत्राणां निदाघोपशमनायोपयोगितां निर्दिशता कविना मनोज्ञया शैल्या शृङ्गाररसाभिव्यञ्जनं विहितम् -

रमारम्याकारे ! चतुरवचने ! चारुचिकुरे !
विमूल्यालङ्कारे ! करतललसन्नीलनलिने ! ।
निदाघः सञ्जातः तव किमु सरोजन्मकदली-
दलैः क्लृप्ते तल्पे स्वपिहि लघु साहित्यनिपुणे ! ॥[२९]

अत्र हि लोलम्बाश्रयालम्बनो मुरासा विषयालम्बनो लोलम्बचाटूक्त्युद्दीपितः तल्पशयनाद्यनुभावित आवेगगर्वादिसञ्चारिपोषितो रत्याख्यः स्थायिभावः संयोगशृङ्गाररसतामापद्यमानः वाक्यस्य किमपि कमनीयं काव्यत्वं सम्पादयति । न केवलं शृङ्गार एव परं देवादिविषया रतिरप्यत्राभिव्यज्यमाना दृश्यते -

प्रकृतिसुभगगात्रं प्रीतिपात्रं रमाया
दिशतु किमपि धाम श्यामलं मङ्गलं वः ।
अरुणकमललीलां यस्य पादौ दधाते
प्रणतहरजटालीगाङ्गरिङ्गत्तरङ्गे ॥[३०]

अत्र हि कविगता विष्णुविषया भक्तिरनुप्रासनिदर्शनादिभिरलङ्कारैरूपस्कृता काव्यस्य कमनीयतां सम्पादयति । एवमेव -

नारायणं भजत रे ! जठरेण युक्ता
नारायणं भजत रे ! पवनेन युक्ताः ।
नारायणं भजत रे ! भवभीतियुक्ता
नारायणात्परतरं न हि किञ्चिदस्ति ॥[३१]

अत्र हि जठरवातव्याध्यादिरोगाणां शमनाय नारायणचूर्णतैलादीनां सेवनमुपदिशता कविना प्रकारान्तरेण सर्वेऽपि रोगा नारायणस्य भजनेनैव शान्तिं गच्छन्तीति भगवद्विषयिणी रतिरेवोपन्यस्ता दृश्यते ।

वैद्यजीवने ह्यनुप्रासोपमादीनां शब्दार्थालङ्काराणां प्राचुर्येण प्रयोगो दृश्यते । शब्दालङ्कारेष्वपि काव्यान्तरेषु प्रायो दुर्लभस्य प्रश्नोत्तरचित्राख्यालङ्कारस्यापि प्रयोगो वर्तते -

रूपं कीदृक् कमलवदने ! नुः परे सौगिरेः स्यात्
सम्बुद्धिः का मधुरवचने ! काऽग्निबीजस्य षष्ठी ।
कस्य क्वाथः श्वसनशमनो वल्लभेनेति पृष्टा
विद्वद्वन्द्या द्रुतमिदमसात्सोत्तरं नागरस्य ॥ [३२]

---

२९ तत्रैव ४।१५।
३० तत्रैव १।१।
३१ तत्रैव ५।२०
३२ तत्रैव ३।८।

अत्र हि नृशब्दस्य प्रथमाविभक्तावेकवचने सुप्रत्यये किं रूपं भवति ? गिरिशब्दस्य सम्बोधनस्यैकवचने किं रूपं भवति ?, रशब्दस्य षष्ठ्या एकवचने किं रूपं भवति ? कस्य क्वाथेन श्वासरोगः शान्तिमेति ? इत्येते चत्वारः प्रश्ना लोलम्बेन विधीयन्ते । तदीया पत्नी मुरासा च या हि विद्वन्वन्द्या वर्तते सा नागरस्य इत्येकेनैव पदेन चतुर्णामेव पदानामुत्तरं ददाति । तत्र प्रथमप्रश्नस्य ना, द्वितीयप्रश्नस्य अगः तृतीयप्रश्नस्य रस्य इति व्यस्तानि पदानि चतुर्थप्रश्नस्य च नागरस्येति समस्तं पदमुत्तरं वर्तते । अयञ्च काव्यशास्त्रदृशा प्रश्नोत्तरालङ्कारो वर्तते ।[३३]

७.उपसंहारः

एवमनेकेषु छन्दस्सु ग्रथितं विविधैरनुप्रासप्रश्नोत्तरचित्रादिभिः शब्दालङ्कारैरूपमानिदर्शना-व्यतिरेकादिभिरनेकैरर्थालङ्कारैः समलङ्कृतं संयोगशृङ्गाररसप्रधानं वैद्यजीवनं शास्त्रप्रधानं शास्त्रकाव्यं वर्तते इति कथने न भवति काप्यत्युक्तिः । श्लेषप्रधानं प्रहेलिकावाक्यैः संयुतञ्चेतत् काव्यमायुर्वेद-व्याकरणसाहित्यशास्त्राणां ज्ञातृभिरेव सहजतया ज्ञातुं शक्यते न सामान्यैः । अत एव कविना स्वयमेवेदं काव्यं विशिष्टैः सहृदयैरेव ज्ञातुं शक्यत इत्युद्घोषितम् -

येषां न चेतो ललनासु लग्नं
मग्नं न साहित्यसुधासमुद्रे ।
ज्ञास्यन्ति ते किं मम हा प्रयासान्
अन्धा यथा वारवधूविलासान् ॥

सन्दर्भग्रन्थविवरणम्

अधिकारी, श्याममणि(सं.) २०६८ वि.सं., **वैद्यजीवनम्** भूमिकाभागः, काठ्माण्डौ : पुण्यप्रभा अधिकारी ।

आनन्दबर्धनः २००३ ई., **ध्वन्यालोकः** वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन ।

उपाध्याय, बलदेव (सं.) २०५३ वि.सं,.**संस्कृतवाङ्मय का बृहद्इतिहास** (चतुर्थः खण्डः काव्य) लखनउ : उत्तर प्रदेश संस्कृत संस्थान ।

क्षेमेन्द्रः २०२५ वि.सं., **सुवृत्ततिलकम्** वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस ।

चतुर्वेदी, सीताराम १९०० ई., **साहित्यानुशासनम्** वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत सीरीज ।

पोखरेल, भानुभक्त २०४० वि.सं., **सिद्धान्त र साहित्य** विराटनगर : श्यामपुस्तक भण्डार ।

बाबूलालशुक्ल (सं.) २०५७ वि.सं., **ना.शा.** प्र.भा (तृ.सं.)वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत संस्थान ।

भामहः, **काव्यालङ्कारः** (तृ.सं.) २०५९ वि.सं., वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत संस्थान ।

रुद्रटः २०२३ वि.सं., **काव्यालङ्कारः** वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन ।

विश्वनाथः २००० ई., **साहित्यदर्पणः** दिल्ली, मुम्बई कलकत्ता वंगलोर पुणे पटना : मोतीलाल वनारसीदास ।

*

३३ प्रश्नान्तं च बहूनामुत्तरमेकं भवेद्यत्र । प्रश्नोत्तरं तदेद् व्यस्तसमस्तादिभिर्भवेद् । भेदैननेकभाषं... च भिद्यते । रुद्रटः काव्यलङ्कारः ५।२६,२७

अनध्यायस्य व्याप्तिनिरूपणम्

घनश्यामः न्यौपानेः
धर्मशास्त्राचार्यः

सारः

प्रस्तुतोऽयमालेखः अनध्यायस्य व्याप्तिनिरूपणे केन्द्रितो वर्तते । गुणात्मकस्वरूपे सज्जीकृतेऽस्मिन् आलेखे पुस्तकालयीयविधिद्वारा प्राप्ततथ्यानां विश्लेषणं विधायान्ते निष्कर्षः प्रस्तुतो वर्तते । अत्र धर्मशास्त्रदृष्ट्या विशेषतः मनुस्मृतिग्रन्थरीत्या अनध्यायस्य व्याप्तिस्वरूपं विशिलष्टं विद्यते । अस्मिन् आलेखे न अध्यायः अनध्यायः इति नञतत्पुरुषसमासेन निष्पन्नस्य अनध्यायशब्दस्य पारिभाषिकोऽर्थः तस्य व्याप्तेश्च स्वरूपं कीदृशमित्यादिविषये मनुस्मृतिदृष्ट्या विश्लेषणं विहितं वर्तते । अन्ते निष्कर्षोऽपि प्रदत्तः । अस्मान्निष्कर्षाद् धर्मशास्त्रसम्बद्धस्य अनध्यायस्य व्याप्तिविषकावबोधने जिज्ञासूनां कृतेऽयमालेख उपयोगी भविष्यतीत्यपेक्ष्यते ।)

शब्दकुञ्जी :- अनध्यायः, वेदोपाकरणम्, उपाकर्म, स्मृतिः, हस्तपदः ।

१. विषयपरिचयः

अनध्यायस्य व्याप्तिविषये मनुस्मृत्यादौ ग्रन्थे कीदृशी दृष्टिः वर्तत इत्यन्वेषणमेवास्यालेखस्य प्रतिपाद्यो विषयो विद्यते । व्याप्तिर्नाम इष्टस्थलेषु लक्षणप्राप्तिः । अनध्यायस्य व्याप्तिरित्यनेन अनध्यायकालादिषु केषां केषां विषयाणामनध्ययनं भवितुं शक्नोतीत्यर्थः ज्ञातव्यः । अस्मिन् आलेखे अनध्यायशब्दः कीदृशः इति प्रतिपादितः । एवमेव नञसमासेन निष्पन्नस्य अनध्यायशब्दस्य व्याप्तिविषये विभिन्नग्रन्थेषु कीदृशः विचारः प्रस्तुत इत्यपि अस्यालेखस्य प्रतिपाद्यो विषयो वर्तते । अनध्यायस्य कालेषु, तिथिषु, दिवसेषु अपि नित्यं सद्ग्रन्थाध्ययनं, सन्ध्यावन्दनम्, इष्टमन्त्रस्य जपः, होमादिषु मन्त्राणामुच्चारणं, पत्रलेखनम्, वार्तापत्रविलोकनञ्चेमानि षट् कर्माणि करणीयानीति । अन्यानि उल्लिखितानि विंशविधानि अध्ययनानि कदाचिदपि न विधेयानि । अनध्यायकालादिषु उपरि यानि करणीयानि षट्कर्माणि प्रोक्तानि, तेषु पत्रलेखनं वार्तापत्रविलोकनं च विहाय अन्यानि चत्वारि धर्मशास्त्रकाराः अनध्यायेऽपि करणीयानीति समर्थयन्ति । धर्मशास्त्रकाराणां समये पत्रलेखनं, वार्तापत्रविलोकनं वा इत्थं बहु प्रचलितं नासीत्, तस्मात् तस्योल्लेखो न कृतः । पत्रलेखनस्य प्रायः सर्वसमये आवश्यकता वर्तते । तत्र पुनर्बहु न लिख्यत इति हेतोः अनध्यायस्य कालेऽपि तत् कर्तुं शक्यते इति चिन्तितम् अत्रालेखे । इदानीमध्ययनविधिप्रदर्शनपूर्वकम् अनध्यायस्य व्याप्तिनिरूपणं प्रस्तूयते-

२. अध्ययनविधिः

प्रस्तुतोऽयमालेखः पुस्तकालयीयविधिमवलम्ब्य सज्जीकृतो वर्तते । अत्र धर्मशास्त्रसम्बद्धेभ्यो मनुस्मृत्यादिग्रन्थेभ्यः, भाषान्तरानुवादग्रन्थेभ्यः अनध्यायव्याप्तिप्रतिपादकग्रन्थेभ्यश्च सामग्रीः सङ्कलिता विद्यन्ते । सङ्कलिताभ्यः सामग्रीभ्यः प्राप्ततथ्यानामाहोस्वित् अनध्यायव्याप्तिविषयकचिन्तनानां विश्लेषणं विधाय निष्कर्षः प्रस्तुतो विद्यते ।

३. सैद्धान्तिकाधारः

आलेखेऽस्मिन् धर्मशास्त्राभिमतग्रन्थानुसारं अनध्यायस्य व्याप्तिः विशिलष्टा वर्तते । धर्मशास्त्रसम्बद्धाः मनुस्मृत्यादिग्रन्थाः, एतद्विषयसम्बद्धा व्याख्यानात्मका ग्रन्थाश्चात्र सैद्धान्तिकाधारत्वेन स्वीकृताः । विशेषतोऽस्मिन् अनुसन्धानात्मकालेखे मनुस्मृतिः, आपस्तम्बपरिभाषासूत्रम्, ओशनसस्मृत्यादि-ग्रन्थाः

सैद्धान्तिकाधारत्वेन परिगणिता विद्यन्ते । एतादृशसैद्धान्तिकाधारे अनध्यायस्य व्याप्तिस्वरूपं विविच्य सज्जीकृतोऽयमालेखः । अनुसन्धानात्मकालेखेऽस्मिन् प्रविध्यादिविषयं व्यवस्थातुं प्रचलिता आधुनिकपद्धतिरनुसृता वर्तते ।

४.विश्लेषणप्रक्रिया

'अनध्यायस्य व्याप्तिनिरूपणम्' इति शीर्षके केन्द्रीभूयायमनुसन्धानात्मकालेखः प्रस्तुतः । प्रथमन्तावदस्यानुसन्धानात्मकालेखस्य कृते धर्मशास्त्रसम्बद्धग्रन्था निर्धारिताः । तत्र हि अनध्यायस्य व्याप्तिविश्लेषणे मनूक्तम् अनध्यायशब्दार्थम्, तद्व्याप्तिम्, च निरूप्यान्ते निष्कर्षः प्रस्तुतो वर्तते ।

५.समस्याकथनम्

मनुस्मृतौ मनुना अनध्यायस्य व्याप्तेः निरूपणं कृतं दृश्यते । परन्तु अनध्यायशब्दस्यार्थः कः ? अनध्यायस्य व्याप्तिश्च कीदृशी ? इत्यादिसमस्याः दरीदृश्यन्ते । तथाविधसमस्यानां निराकरणायैवायमालेखः । प्रस्तुतेऽस्मिन् आलेखे मुख्यतया अनध्यायस्य व्याप्तिः का ? इत्याकारकसमास्यामुत्थाप्य समाधानं दत्तं वर्तते ।

६. उद्देश्यनिर्धारणम्

अनध्यायस्य व्याप्तिनिरूपणमिति शीर्षकस्थसमस्याकथने आगतानां समस्यानां समाधानान्वेषणमेव अस्यनुसन्धानात्मकस्यालेखस्य मुख्यमुद्देश्यं वर्तते । फलतः अनध्यायस्य व्याप्तिनिरूपणमेवास्य आलेखस्य उद्देश्यं वर्तते ।

७. अध्ययनस्य सीमाङ्कनम्

धर्मशास्त्रसम्बद्धाया अनध्यायव्याप्तेः अध्ययनमेवास्यानुसन्धानात्मकस्यालेखस्य मुख्यं क्षेत्रमस्ति । मनुस्मृतिः अत्र अनुसन्धानकार्यस्य क्षेत्रं विद्यते चेद् अनध्यायस्य व्याप्तिः खल्वनुसन्धानात्मकालेखस्य सीमा वर्तते ।

८. अनध्यायस्य व्याप्तिः

व्याप्तिर्नाम इष्टेषु स्थलेषु लक्षणस्य प्राप्तिः । अनध्यायस्य व्याप्तिरित्यनेन अनध्यायकालादिषु केषां केषां विषयाणामनध्ययनं भविष्यतीति बुध्यते । प्रसङ्गेऽस्मिन् प्रथमम् अनध्यायशब्दो विचार्यते । अनध्यायशब्दस्तु अभावार्थे नञतत्पुरुषसमासेन सिद्धो भवतीति । न अध्यायः अनध्याय इति हि समासः । अनध्यायः इत्यत्र अध्यायशब्दोऽध्ययनार्थं वर्तते । अत एव न अध्यायः अनध्यायः, एतस्मात् शब्दादेव सर्वविधस्य अध्ययनस्याभावो निषेधो वा इत्यर्थो ज्ञायते । अध्ययनं व्यापकदृष्ट्या बहुविधं भवितुमर्हति । तदध्ययनं सप्तविंशविधमधस्तात् कल्प्यते । यथा-

अध्ययनं गुरोः पार्श्वे तथान्येषां समीपतः । आत्मनोऽध्ययनं यत्तु लघु गम्भीरमेव च ॥ (२)
अध्यापनं तु शिष्याणां वार्तापत्र विलोकनम् । (२) चिन्तनं बोधनं सुष्ठु पारायणप्रचारणम् ॥ (४)
परीक्षणं तु छात्राणा- मुत्तरपत्र - वीक्षणम् । (२) आलोचनं स्मृतिर्गानं साक्षात्कारश्च भाषणम् ॥ (५)
सद्ग्रन्थाध्ययनं नित्य-मुपदेशः, प्रदर्शनम् । (३) जपो, होमादिषु मन्त्रोच्चारणं लेखनं त्रिधा ॥ (५)
सम्पादन-मधीतस्य सन्ध्योपासन-मेव च । (२) संप्तवंशविधं ज्ञेयं सद्भिरध्ययनं सदा ॥ (२७)

स्मृतिः पठितपाठस्यैव स्मरणं न तु भगवतः स्मरण, तस्य सर्वदा विधेयत्वात् साक्षात्कारः वृत्त्यादिप्राप्त्यर्थं चयनगोष्ठीकृता साक्षात्कारपरीक्षा । शिक्षणीयस्य कस्यचिद् विषयस्य विविधोपकरणः जनानां समक्षमुपस्थापनम् । त्रिधा लेखनं भवति- आत्मनो गुरुत्वपूर्णलेखनम्, पत्रादीनां लघुलेखनम्, अन्यस्मात् श्रुत्वा लेखनम् चेति । अधीतस्य विज्ञानविषयस्य विविधैर्विज्ञानोपकरणैः निष्पादनम् । संकलनेन सप्तविंशविधमध्ययनं व्यापकदृष्ट्या विज्ञेयम् । गुरोः पाठनानन्तरं तस्य धारणार्थमध्ययनम् आत्मनो

गम्भीराध्ययनान्तर्गतं तथा प्रतियोगितादौ भाषणं भाषणान्तर्गतं भवति । एतेषु सप्तविंशविधेषु अध्ययनेषु अधोनिर्दिष्टानि षड्विधानि अध्ययनानि अनध्यायकालेऽपि करणीयानि । उत्कलभाषा-विरचितस्य रामायणस्य उत्कलराज्यस्य गृहेषु ग्रामेषु नगरेषु च रात्रेः प्रथमभागे क्रियमाणं पारायणं गुरुवासरे न क्रियते, नापि रामलीलाभिनयोः गुरुवासरे प्रदर्श्यते । परं श्रीरामचरितमानसस्य नवाह्नपारायणं यदुत्कलेषु बहुस्थानेषु भवति, तत्र पारायणे गुरुवासरे विरतिर्नैव भवति । भगवती सीता रावणेन गुरुवासरे अपहृतेति किम्वदन्तीमाश्रित्य रामायणस्य पारायणम् अभिनयो वा गुरुवासरे उत्कलेषु न क्रियते । तथैव गृहे भातृमध्ये कलहाशकं कृत्वा उत्कलेषु उत्तरभारतीयेषु प्रदेशेषु प्रायो महाभारतस्य पारायणं गृहे न क्रियते । अनध्याये षट् करणीयानि यथा -

सद्ग्रन्थाध्ययनं नित्यं सन्ध्योपासनमेव च । (२)
जपो मन्त्रस्य होमादौ पठनं पत्रलेखनम् ॥ (३)
इदं तु षड्विधं कार्यं वार्ता-पत्र-विलोकनम् ॥ (१)
पारायणेऽप्यनध्यायं केचित् कुर्वन्ति सज्जनाः ।
अन्यानि न पुनर्धी विधेयानि कदाचन ॥ (६)

अनध्यायस्य कालेषु, तिथिषु, दिवसेषु अपि नित्यं सद्ग्रन्थाध्ययनं, सन्ध्यावन्दनम्, इष्टमन्त्रस्य जपः, होमादिषु मन्त्राणामुच्चारणं, पत्रलेखनम्, वार्तापत्रविलोकनञ्चेमानि षट् कर्माणि करणीयानि । अन्यानि उल्लिखितानि विंशविधानि अध्ययनानि कदाचिदपि न विधेयानि । अनध्यायकालादिषु उपरि यानि करणीयानि षट्कर्माणि प्रोक्तानि, तेषु पत्रलेखनं वार्तापत्रविलोकनं च विहाय अन्यानि चत्वारि धर्मशास्त्रकाराः अनध्यायेऽपि करणीयानीति समर्थयन्ति । धर्मशास्त्रकाराणां समये पत्रलेखनं, वार्तापत्रविलोकनं वा इत्थं बहु प्रचलितं नासीत्, तस्मात् तस्योल्लेखो न कृतः । पत्रलेखनस्य प्रायः सर्वसमये आवश्यकता वर्तते । तत्र पुनर्बहु न लिख्यत इति हेतोः अनध्यायस्य कालेऽपि तत् कर्तुं शक्यते इति चिन्तितम् । प्रत्यहं वार्तापत्राणि प्रकाश्यन्ते । नानाविधा देशस्य विदेशानां च वार्ताः ज्ञातुं सर्वेषां जनानां उत्कण्ठा स्वाभाविकी स्यात् । वार्तापत्रपठनं केवलं विविधवार्ताज्ञानाय लघुपठनं भवति, अनध्यायकालेऽपि वार्तापत्राणि पठितुं शक्यन्ते इति विचारितम् । अनध्यायकालादिष्वपि यानि उल्लिखितानि करणीयानि भवन्ति, तानि अधस्तात् धर्मशास्त्रकारा इत्थं समर्थयन्ति- सुप्रसिद्धस्य धर्मशास्त्रकारस्य भगवतो मनोमतेन अनध्यायकालेऽपि वेदानामुपाकर्म नित्यं क्रियमाणं सद्ग्रन्थाध्ययनं, मन्त्रोच्चारणमिमानि करणीयानि । एतस्यैव समर्थनं कृत्वा स पुनरेव वदति यत्-

वेदोपाकरणे चैव स्वाध्याये चैव नैत्यके ।
नानुरोधोऽस्त्यनध्याये होममन्त्रेषु चैव हि ॥ (मनुस्मृति २-१०५)

नित्यं क्रियमाणे वेदादिसद्ग्रन्थाध्ययने कदाचिदपि २७ अनध्यायो नास्ति । यतोऽसौ ब्रह्मयज्ञरूपेण महर्षिभिः स्मृतः । होमादौ मन्त्रोच्चारणे तथैव अनध्यायो नास्ति, यतो मन्त्रोच्चारणपूर्वकं देवानामनध्यायकालेऽपि पूजनेन पुण्यमेव भवति । आपस्तम्बो महर्षिः स्वधर्मसूत्रे वेदाध्ययनं प्रति अनध्यायं स्वीकरोति परं होमादिषु मन्त्राणां प्रयोगे अनध्यायं न स्वीकरोति । स्मृतिचन्द्रिकायां शौनको महर्षिरपि २९ नित्यजपे, काम्यजपे, यज्ञानुष्ठान काले, पारायण-समये वेदानां ग्रहणे अनध्यायो नास्तीति मन्यते । देवार्चनसमये तथैव मन्त्रोच्चारणेनानध्यायो नास्ति । एतादृशो नियमो यदि कृतो यदहम् पुरुषसूक्तं पवमानसूक्तम् अपरं किमपि सूक्तं वा अपठित्वा भोजनं नैव करिष्यामि, तर्हि अनध्यायकालेऽपि पठितुं शक्यते, नोचेत् अनध्यायकालादिषु वेदमन्त्रान् विशेषतो रुद्रमन्त्रान् नैव पठेत् नापि जपेत् । तथैव पुरुषसूक्तम् अनध्यायकालेऽपि नैव पठेत् । स्मृत्यर्थसारे विद्यते यत् प्रतिपदष्टमी - चतुर्दशतिथीः तथा पञ्च

पर्वाणि वर्जयित्वा अन्यासु तिथिषु वेदांग-न्याय-मीमांसा धर्मशास्त्रादीनि पठेत् । एतेन अनध्यायकालेऽङ्गानां पठनं कर्तुं शक्यते इति मेधातिथि कुल्लूकप्रभृतिटीकाकाराणां व्याख्यावसरे प्रकाशितमतं खण्डितं भवति (मनुस्मृतिः, २-१०५) ।

नैत्यके नास्त्यनध्यायो ब्रह्मसत्र हि तत् स्मृतम् ।
ब्रह्माहूतिहुतं पुण्यमनध्याय वषट्कृतम् ॥ (मनुस्मृति २-१०६)
विद्यांप्रत्यनध्यायः श्रूयतें न कर्मयोगे मन्त्राणाम् । (आपस्तम्बसूत्रम्, १-१२-९)
स्वाध्यायेऽनध्यायो मन्त्राणां न कर्मण्यर्थान्तरत्वात् । (आपस्तम्बपरिभाषासूत्रम्, २९)
नित्ये जपे च काम्ये च ऋतो पारायणेऽपि च ।
नानध्यायोऽस्ति वेदानां ग्रहणे ग्राहणे स्मृतः ॥ (शौनकः, पृ. ६१)
ताच्चन मन्त्राणां नानध्यायः स्मृतस्तथा ।
नानध्याये जपेद् वेदान् रुद्रं चैव विशेषतः ॥
पौरुषं पावमानं च गृहीत नियमादृते ॥ (स्मृतिरत्नावल्याम्)

कूर्मपुराणे, औशनसस्मृतौ नित्यसद्ग्रन्थाध्ययने, सन्ध्योपासने, उपाकर्मणि, कस्यचित् कर्मणः समाप्तिसमये, होममन्त्रेषु च अनध्यायो नास्तीति कथ्यते । अत्र उपाकर्मणि अनध्यायो नास्तीति यदुक्तं मनुना- “वेदोपकरणे चैव” इति श्लोके तत् वेदोपाकरणपदेनाभिधत्ते । सद्ग्रन्थाध्ययनस्य सर्वदा अनध्यायकालादिष्वपि अध्ययनं महषिव्यासः श्रीमद्देवीभागवते ३३ श्रीमद्भागवते ३४, स्वमहाभारतस्य अन्तर्गते श्रीविष्णुसहस्रनामस्तोत्रे ३५ इत्थं प्रतिपादयति एतेषु सर्वत्र नित्यं, सदा- इत्यादि पदानां व्यवहारात् । एतेषां सद्ग्रन्थानां सर्वदा अध्ययनं कर्तुं शक्यते, परं तदपि सर्वदा अध्ययनमिदं द्वयम् आत्मनः स्थानस्य च शुचित्वं सर्वदा अपेक्षते । परं भगवतः कीर्तने, जपे, स्मरणे च इदमपि नापेक्षते । अपवित्रावस्थायाम् अपवित्रस्थानेऽपि भगवतः कीर्तनेन, जपेन, स्मरणेन च नरः पवित्रो भवति । सर्वदा स्मरणं तस्य विधेयमिति भगवान् श्रीकृष्णो गीतायामुपदिशति । इत्थं शीर्षकं कुर्वन् पञ्चविंशबारं तत्र प्रकरणे वेदस्य उल्लेखं करोति । परमेतेषु पञ्चविंशस्थानेषु स्थानद्वयं त्रयं वा विहाय अन्येषु स्थानेषु मूलसंस्कृतोद्धरणे वेदशब्दो न वर्तते । तथापि टीकाकाराणां मतानुसारेण सः अनध्यायस्य वेदस्यैव अनध्ययम् इत्यर्थं करोति । अनध्यायमधिकृत्य साधारणमावेनालोचनावसरे सः प्रायः सर्वत्र वेदस्य उल्लेखं करोति ।

नित्यानध्याय एव स्याद् (ग्रामेषु) नगरेषु च । (मनुस्मृतिः, ४-१०७)
अनध्यायो रुद्यमाने समवाये जनस्य च । (मनुस्मृतिः, ४-१०८)
अमावास्याचतुर्दश्योः पौर्णमास्यष्टकासु च । (मनुस्मृतिः, (४-११३)
अमावास्या गुरुं हन्ति, शिष्यं हन्ति चतुर्दशी ।
ब्रह्माष्टका पौर्णमास्यो तस्मात्ताः परिवर्जयेत् । (मनुस्मृतिः, ४-११४)
पञ्चदश्यां चतुर्दश्यामष्टभ्यां राहुसूतके ॥
ऋतुसन्धिषु भुक्त्वा वा श्राद्धिकं प्रतिगृहय च । (याज्ञवल्क्यस्मृतिः, १-१४६)

तिथिभिन्नेषु अनध्यायनित्तिषु न वैदिकं नाप्यवैदिकम् अध्ययनमध्यापनं वा वस्तुतः सभवतीति अग्रे “वेदोपकरणे“ इति श्लोकालोचनावसरे तृतीयप्रमाणेन अध्यायेऽस्मिन् प्रमाणीकृतम् । अनध्यायप्रसंगे प्रायः वेदस्यैवानध्यायः इत्युक्त्या परिशेषतिथिषु न वैदिकं नार्वेदिकमध्ययनमध्यापनं वा सभवतीति स्वयं स्वीकृतवान् । तिथिभिन्नेषु अनव्यायनिमित्तेषु अवैदिकमध्ययनं सम्भवतीति काने महोदयस्य मतं न संभवति । अवश्यं तिथिभिन्नेषु अनध्यायहेतुषु कालविषये मतभेदोऽस्त सुविशालस्य धर्मशास्त्रेतिहासस्य लेखनावसरे

काने महोदयाः अनध्यायमधिकृत्य प्रायशो नवपृष्ठासु संक्षेपेणापि सविशेषसर्वदृष्ट्या आलोचनं कृतवन्त इति तदर्थमस्माकं सुतरां सम्मान्या भवन्ति । सूक्ष्मदृष्ट्या सुविस्तृतमालोचनम् अनासं कर्तुं विशालधर्मशास्त्रेतिहासलेखनावसरे तेषां दृष्टिर्नासीत् । तदर्थं समुपलब्धानां पूर्ववर्त्तिनां टीकाकाराणां मतान्यनुसृत्य स तादृशं स्वमतं प्रकटितवान् । अतस्तेषां समुचितसम्मानप्रदर्शनपूर्वक मतं न स्वीक्रियते इति । अनध्यायस्य व्याप्ति-विषये काने महोदयेन मतमित्थं प्रकटितम् ।

अत्र इत्थमालोच्यते - अद्‌भुतोत्पातेषु मानसिकोद्वेगात् यथा वाचिकम ध्ययनं न सभवति, तथैव, मानसिकमध्ययनमपि नैव वस्तुतः संभवति । अतएव बौधायनोक्तं न समीचीनं प्रतीयते । उत्पातेन संजातस्य मानसिकमुद्वेगस्य शान्तये अहोरात्रसमयः अत्यन्तमावश्यको भवति । तथैव आपस्तम्बस्यापि मतं न समुचितं प्रतिभाति, अनध्यायहेतुषु मान सिकाध्ययनस्य वस्तुतः असंभवत्वात् । अनध्यायतिथिषु कदाचिद् वा सभवेत् परं तासु अध्ययन-निवारणाय कठोगे नियम स्त्रिकालदशिभिः महर्षिभिविहितः । तासु तिथिषु निवारणेऽवश्यं गूढं कारणं स्यात् । अत्र वेदोपकरणे इति पदस्य तेन टीकाकाराणां मतानुसारं कृतोऽर्थः नंव समीचीनो भवति । वस्तुतः तैत्तिरीयारण्यके (२.१५) तथा मनुस्मृतौ (४.१२७) प्रोक्तौ द्वावनध्यायौ सर्वविधमध्ययनं, तथा मनुस्मृतौ (२.१०५) श्लोके प्रोक्तान् विषयान् प्रति अवश्यं प्रयुज्याविति दृढमस्माकं मतम् एतदेव सूचयितुं तत्र श्लोके नित्यशब्दो भगवता मनुना प्रयुक्तः । विशालस्य धर्मशास्त्रेतिहासस्य लेखनावसरे अनध्यायसदृशस्यैकस्य क्षुद्रविषयस्य सूक्ष्मदृष्ट्या पर्यालोचनं कर्तुं न शक्यत इति तेषां मतं ससम्मानं न स्वीक्रियते । वेदोपकरणे चैव स्वाध्याये चैव नैत्य के इति पूर्वपृष्ठे उल्लिखिते (२.१०५) श्लोके वेदोपकरणे इत्यस्य "वेदाङ्गे" इत्येवार्थः मेधातिथिसर्वज्ञनारायण-कुल्लूक-राघवानन्द-नन्दन-मणिराम-गोविन्दराज-टीकाकारैः कृतः । परं टीकाकारेण रामचन्द्रेण "वेदोपकरणे 'वेदोपाकरणे' इति पाठमनुसृत्य उपाकर्मकरणे "इत्यर्थो विहितः । एतयोरथयोः कतरोऽर्थः समीचीनः तदघस्ताद् विविच्यते । वेदोपाकरणपदे वेदारम्भाख्यं कर्म बोधयति । वेदोपाकर्म-पदमपि तमेवार्थं सूचयति । वेदोपाकर्म-वेदोपाकरणपदद्वये विद्यमानयोः कर्मकरणपदयोः कार्यरूप एक एवार्थो भवति । महर्षिणा प्रयुक्तं वेदोपकरणपदं नूनं वेदोपाकरणमिति ।

द्वावेव वर्जयेन्नित्यमनध्यायी प्रयत्नतः ।
स्वाध्यायभूमि चाशुद्धामात्मानं चाशुचि द्विजः ॥ (मनुस्मृतिः, ४-१२७)

वेदोपकरणे पदे वेदापाकरणे इत्यर्थं नूनं बोधयति, यतो हि अनध्याये श्रावणपूर्णिमायां भाद्रपूर्णिमायां वा तिथौ वेदोपाकरणं ५० क्रियते । अनध्यायकाले पठनपाठनं च निषिध्य कथं तदारम्भसूचकं कर्म क्रियते इति चेदुच्यते पठनपाठनं वा तत्र वस्तुतो यतो नैव भवति, तदारम्भसूचक-कर्म-सम्पादने न विरोधः स्यात् । अनध्यायकालेऽपि उपाकरणं कर्तव्यमिति विधानं महर्षिणा वेदोपकरणे इति (२.१०५) श्लोके कृतम् ।

८.१. वेदोपकरणम्

वेदोपकरणपदेन 'वेदाङ्गानि' इत्यर्थो यदि गृह्यते, तर्हि भगवतो मनोर्महान् आत्मवचनविरोधः स्यात् । स्वस्मृतेः चतुर्थोऽध्यायेऽनध्यायप्रकरणे ये ये हेतवोऽनध्यायस्य प्रोक्तास्तेषु हेतुषु विद्यमानेषु न कस्यचिद् विषयस्याध्ययनं वस्तुतः संभवत्येव । तेषु हेतुषु केचन समुदाह्रियन्ते - विचारयन्तु सहृदयाः विद्वद्वरेण्यास्तेषु अध्ययनं संभवति न वेति ।

श्रावण्यां प्रोष्ठपद्यां वाप्युपाकृत्य यथाविधि ।
युक्त-श्छन्दा स्यधीयीत मासान् विप्रोऽर्धपञ्चमान् ॥ (मनुस्मृतिः, ४-६५)
श्रावण्यां प्रौष्ठपद्यां वाप्युपाकृत्य यथाविधि ।

युक्तश्छन्दांस्यधीयीत मासान् विप्रोऽर्धपञ्मान् ॥ मनुस्मृतिः, ४-६५)

स्मरणम्, आलोचनं संभवति नवेति स्वयं सहृदया विचारयन्तु । ननु उपर्युक्तेषु हेतुषु अध्ययनादिकं नैव संभवति, सत्यं परम् अष्टम्यां चतुर्दश्याम् अमावस्यायां पूर्णिमायां कथं न पठितव्यं पाठयितव्यं वा तेषु दिवसेषु सम्प्रति सर्वत्र पठन्ति पाठयन्ति च, न ते किमपि तेषु दिवसेषु अनुभवन्ति, नापि तेषां काचिद् हानिर्विलोक्यत इति चेन्न, येन महर्षिणा अनध्यायस्य उल्लिखिता हेतवः प्रोक्ताः । तेनैव आसां तिथीनां निषेधो विहितः, उपर्युक्तेषु हेतुषु कथमध्ययनादिकं न करणीयमिति कारणं न प्रदर्शितं, यतस्तेषु कारणानि । परमत्र - महर्षिणा कारणं प्रदर्शितं यथा अमावास्या गुरोः आयुःक्षयं चतुर्दशी शिष्यस्य आयुःक्षयः, अष्टमी-पौर्णमास्यौ वेदज्ञानं वा विस्मारयतः इति (५१) ।

ननु गुरोः शिष्यस्य वायुः क्षयो, वेदस्य ज्ञानस्य वा विस्मरणं प्रत्यक्षं नानुभूयते, यदि अनुभूयते, पुनरपि ते तत्र न प्रवर्तेरन् इति चेदुच्यते प्रत्यक्षप्रमाणं केवलं नैकं प्रमाणम् । आप्तवचनमपि प्रमाणत्वेनाङ्गीक्रियते । गुरोः शिष्यस्य चायुःक्षयो ज्ञानस्य विस्मरणं संप्रति भवत्येव । पश्येम शरदां शतं, जीवेम शरदां शतमिति, पूर्वेषां जनानामासीत् । सम्प्रति रोगनिराकरणाय नानाविधेषु औषधेषु सुलभेष्वपि कियन्तः शतं वर्षाणि जीवन्ति ? स्मृतिशक्तिः जनानां प्रायो नास्त्येव । पूर्वं विशालं वेदमपि शिष्याः श्रुत्वा मनसि स्मृतवन्तः । संप्रति तादृशी स्मृति शक्तिः कुत्र विलोक्यते वा ! सभ्यस्थलेषु प्रसिद्धाः गायकाः यदा द्वित्राणि गीतानि गायन्ति, तदा गीतपुस्तिका बारम्बारविलोकयन्तो गायन्ति । अस्माकं स्मृतिः शक्तिः पूर्वपुरुषाणामिव न वर्तते । एतेनैव एतत् सुस्पष्टं भवति । त्रिकालदशिनो महर्षयो यानि निवारणानि कृतवन्तस्तेषु अनेकेषु सत्यं यदा स्वीक्रियते अपरेषु कतिपयेषु तेषामस्माकं परमहितैषिणां वचनं कदाचिदनृतं न स्यादिति दृढं विश्वस्य तदनुसारमाचरणीयमेव ।

अनध्यायप्रकरणस्य साधारणनिशात्मकं भगवतो मनोरिमं इलोकं सुधियः सर्वे विचारयन्तु । तत्र तेन प्रोच्यते यत् इमान् अनध्यायान् विधिपूर्वकं पठन् छात्रः, पाठयन् गुरुर्वा नित्यं विवर्जयेत् इति । नित्यं विर्वजयेत् इति महर्षि-

अमावास्या गुरुं हन्ति, शिष्यं हन्ति चतुर्दशी ।
ब्रह्माष्टकापौर्णमास्यौ, तस्मात्ता परिवर्जयेत् ॥ (मनुस्मृतिः, ४-११४)
इमान् नित्यमनध्यायानधीयानो विवर्जयेत् ।
अध्यापनं च कुर्वाणः शिष्याणां विधिपूर्वकम् ॥ (मनुस्मृतिः, ४-१०१)

वचने कीदृशं सातिशयं गुरुत्वमस्ति तत् विद्वांसो विमृशन्तु प्रोक्तान् अनध्यायस्य कालादीन् नित्यं सर्वदा अवश्यं वा विवर्जयेत् विशेषभावेन वर्जयेदिति भावः । अत्र श्लोके महर्षिः केवलं विधिपूर्वकं पठन् छात्र, पाठयन् गुरुः इमान् अनध्यायान् नित्यं वर्जयेदित्युक्तवान् किं किं पठन् छात्रः, किं किं पाठयन् गुरुः अनध्यायान् वर्जयेदिति नोक्तम्, तेन् विधिपूर्वकं सर्वं पठन् छात्रः सर्वं वा पाठयन् गुरुः इमाननध्यायान् विवर्जयेदिति स्पष्टं भवति ।

सर्वत्र अनध्यायप्रकरणात् पूर्वोक्तेषु षट्सु इलोकेषु "छन्दांसि", "ब्रह्म", "छन्दस्कृतं"- एमानि वेदवाचकानि पदानि यतः प्रयुक्तवान्, तस्मादनन्तरप्रोक्ते अनध्यायप्रकरणे उपक्रमात्मके श्लोके अधीयानः, अध्यापनं च कुर्वाणः इत्युभयत्र अविद्यमानेऽपि कर्मणि वेद एव उद्दिष्टो नापर इति चेन्न, तत्र १८तमे श्लोके ५४ छन्दांसि इत्यस्य प्रयोगेण सार्द्ध 'वेदाङ्गानि च सर्वाणि" कृष्णपक्षेषु संपठेत् - इत्यत्र वेदाङ्गानाम् अन्येषां सर्वेषां च उल्लेखोऽपि वर्त्तते । तेन वेदेन सार्द्ध वेदाङ्गानाम् अन्येषां धर्मशास्त्रपुराणदर्शनादीनां सर्वेषां शास्त्राणां पठन पाठन चाभवताम् इति स्पष्टं सूच्यते । अध्याप्येषु विषयेषु वेदानां प्राधान्यं सत्यमासीत्,

तस्मादेव उपाकरणस्य उपाकर्मणो वा वेदोपाकरणं वेदोपाकर्म इति नामनी भवतः तस्मादेव समुदायः शुक्लपक्षः पूर्वमधीतानां वेदानाम् आत्मना पुनः पठनार्थं समुद्दिष्टः, सम्पूर्णश्च कृष्णः पक्षः पूर्वमधीतानां वेदाङ्गानाम् अन्येषां सर्वेषां च शास्त्राणां च पुनः स्वयं पठनार्थं सुकल्पितः ।

अत्र श्लोके "वेदाङ्गानि च सर्वाणि" इति पादं विलोकयतु सुधियः । एतस्मात् पादात् वेदाङ्गानि अन्यानि च सर्वाणि शास्त्राणि इत्यर्थो गम्यते । अत्र पादे सर्वाणि इतिपदं न हि वेदाङ्गानि इति पदस्य विशेषणम् । अत्र महर्षिणा प्रयुज्य मानश्चकारो वेदाङ्गानि सर्वाणि इत्यनयोः संयोजको भवति । चकारस्थाने तुकारो भवति । तद्यथा-

अत ऊद्ध्वं तु छन्दांसि शुक्लेषु नियतः पठेत् ।
वेदांगानि च सर्वाणि कृष्णपक्षेषु संपठेत् ॥ - मनुस्मृतिः ४.६८

यदि महर्षिणा व्यवहृतः स्यात् तहि सर्वाणि वेदाङ्गानि इत्यर्थ एव स्यात् । अतएव महर्षिः जानन्नेव चकारं मध्ये प्रयुज्य वेदाङ्गानि अन्यानि च शास्त्रणि इति सम्यक् सूचितवान् । अत एव अनध्यायप्रकरणात् पूर्व प्राधान्यात् यद्यपि वेदवाचकानां छन्दो ब्रह्म-प्रभृतीनां पदानां प्रयोगः कृतः तथापि वेदाङ्गानाम् अन्येषां सर्वेषां चोल्लेखात् वेदः सार्धवेदाङ्गानाम् अन्येषामपि शास्त्राणां पठन पाठन चामवताम् इति स्पष्टं भवति । अनन्तरं वर्ण्यमानोऽध्यायः तस्मादेव न केवलं वेदानामध्ययनं प्रति अपितु वेदाङ्गानाम् अन्येषां च सर्वेषां शास्त्राणामध्ययनं प्रति सर्वथा प्रयुज्य एव ।

तेन "वेदोपकरणे" इत्यस्य "वेदाङ्ग" इत्यर्थश्यात् स्वीक्रियेत, तर्हि आत्मवचनविरोधः स्यादेव । वेदोपकरणे श्लोकानुसारम् अनध्याये वेदाङ्गानामध्ययनं भवेत्, इमान् अनध्याये वेदाङ्गानाम् अन्येषां सर्वेषां च शास्त्राणां नित्यं परिवर्जनमुदिश्यते अतएव "वेदोपकरणे" इति पदस्य वेदाङ्गानि इत्यर्थो नैव भवति । तस्य वेदोपकरणरूपार्थः सर्वथा समीचीन एव ।

पूर्वं यथालोचितं, तदनुसारं तृतीयपादस्यार्थो न संगच्छते, यतोऽङ्गानामपि अध्ययनम् अनध्यायेषु विवर्जनीय भवति । अङ्ग-विहीनस्य केवलस्य वेदस्य पठनेनार्थबोधो न भवति, पाठस्तु समीचीनभावेन नैव भवति । केवलपठने मन्त्रः स्वरेण वर्णेन अर्थेन च कदाचिद् रहितो भवति, स्वरादिहीनो मन्त्रः महत् कुफलं प्रयच्छति । वेदाङ्गानां वेदमन्त्राणां सम्यग्भावेन पठनं सुष्ठु अर्थबोधश्च भवति, तेन वेदमन्त्रः उत्तमफलं प्रयच्छति । अत एव न तु केवल वेदस्य, अपितु अङ्गानां साहचर्येण सम्यगर्थबोधपूर्वक वेदः पठनीयः ।

एतदेव मनुस्मृतेः टीकाकारः कुल्लूकभट्टः यः स्वाध्यायमधीते श्लोकस्य व्याख्यावसरे कथयति यत्- "यः स्वाध्यायमहरविहिताङ्गयुक्तं नियतेन्द्रियः प्रयतो जपति", अत एव उल्लिखितस्य तस्मादहरहर्वेद - श्लोकस्य तृतीय-पादस्य "यदङ्ग तदनध्याये" अर्थो न ग्रहणीयो भवति ।

अनध्यायस्तु नाङ्गेषु नेतिहास-पुराणयोः ।
न धर्मशास्त्रेष्वन्येषु पर्वण्येतानि वर्जयेत् ॥ (औशनसस्मृतिः, ३-७५)

कूर्मपुराणस्य उपरि चरविभागे चतुर्दशाध्यायस्य ५७ तम-श्लोकादारभ्य ८१ तमश्लोकं यावत् २५ श्लोकेषु अनध्यायविवेचनं भवति । एते सर्वे श्लोकाः औशनसस्मृतेः तृतीयाध्यायस्य ५३ तमश्लोकात् ७६तमश्लोकं यावत् २५ श्लोकः सार्धं प्रायः समाना भवन्ति । एतेषु २५ श्लोकेषु अनेके श्लोकाः मनुस्मृतेः चतुर्थाध्यायस्य ६५ श्लोकतः ११६ श्लोकं यावत् २५ श्लोकः सार्धं प्रायशः समाना भवन्ति । एतेषां त्रयाणां परस्परं तुलनया प्रतीयते यत् एतेषु मनुस्मृतिः प्राचीनतमा । तस्या अनुसरणं कूर्मपुराणे तथा औशनसस्मृतौ वर्तत इति । परवर्त्तित्वात् एतयोः केचन अनध्यायात्मका श्लोकाः सन्ति ये मनुस्मृती अनध्यायप्रकरणे न वर्तन्ते । मनुस्मृतेः द्वितीयाध्यायस्य - अनध्यायप्रकरणे वेदोपकरणे इत्यादि १०५ इलोकः उभयत्र ५७ स्वल्पं परिवत्तितः

सन्नुपलभ्यते । ओशनसस्मृतौ तथा कूर्मपुराणे विद्यमाने उपर्युक्ते श्लोके प्रथम-पादत्रयस्यार्थो चतुर्थपादार्थस्य विरोधं करोति । प्रथमपादत्रये प्रोक्तं यत् -

> यः स्वाध्यायमधीतेऽन्दं विधिना नियतः शुचिः ।
> तस्य नित्यं क्षरत्येष पयो दधि घृतं मधु ॥ (मनुस्मृतिः, २-१०७)
> मधुना पयसा चैव स देवांस्तर्पयेद् द्विजः ।
> वेदोपकरणे चैव स्वाध्याये चैव नैत्यके ।
> नानुरोधोऽस्त्यनध्याये होममन्त्रेषु चैव हि ॥ (मनुस्मृतिः, २-१०५)
> नैत्य के नास्त्यनध्यायो ब्रह्मसत्रं हि तत् स्मृतम् ॥ (मनुस्मृतिः, २-१०६)

वेदाङ्गेषु धर्मशास्त्रेषु अन्येषु च शास्त्रेषु अनध्यायो नास्ति, परं चतुर्थे-पादे प्रोक्तं पर्वणि एतानि वर्जयेत् नैव पठेत् पाठयेद् वा । अष्टम्यादिषु पञ्चसु पर्वसु एतानि इतिहासपुराणानि, वेदाङ्गानि, धर्मशास्त्राणि अन्यानि शास्त्राणि च वर्जयेत् - इत्येतेन पर्वसु एतेषामनध्यायो भवतीति स्वीकृतः । तर्हि प्रथमे पादत्रये इतिहास पुराणयोः वेदाङ्गेषु, धर्मशास्त्रेषु, अन्येषु च शास्त्रेषु अनध्यायो नास्तीति इलोके परस्परविरुद्धार्थस्य सूचना लभ्यते, अस्माभिस्तु सुविचार्यं चतुर्थपादस्पार्थः स्वीक्रियते अनध्यायस्य सम्बन्धो न तु केवलं तु वैदेन, अपितु वेदाङ्गेतिहास पुराण धर्मशास्त्रादिभिः सर्वैः सामस्तीति स्पष्टं सूच्यते ।

८.२. हस्तपदः

मुखादिविशिष्टः पुरुषो यथा एक एव भवति, तथैव, शिक्षा कल्पादिषडङ्गविशिष्टो वेद एक एव गण्यते । पुरुषे यथा हस्तपदादीनि अङ्गानि भवन्ति, वेदमन्त्रे तथैव छन्दोव्याकरणशिक्षानिरुक्तप्रभृतीनि अङ्गानि विद्यन्ते । एतेषां छन्दः - प्रभृतीनामङ्गानां ज्ञानपूर्वकमेव मन्त्रस्यार्थज्ञानं भवति । पुरुषो यथा पादयोः साहाय्यं बिना नैव गन्तुं शक्नोति, तथा वेदमन्त्राः छन्दो विना नैव पठितुं शक्यते । स्त्रीमनोभावं मन्त्रमाध्यमेनैव व्याकरणं बोधयन्ति । यथा जनः स्वमुखेन मनोभावं प्रकाशयति तथा वेदमन्त्रा व्याकरणस्य माध्यमे नैवार्थ प्रकाशयन्ति । इत्थमेतादृशि प्राधान्येऽभेदे च विद्यमाने सति, अनध्याये वेदस्य अपठनम् अङ्गानां च पठनं कथं वा समीचीन प्रतीयेत् । तस्मात् वेदोपकरणे इत्यस्य न वेदाङ्गरूपार्थः, अपितु वेदोपाकरणार्थ एवेति । यो महर्षिः स्वयं वेदाङ्गशब्दं बहुवारं व्यवहरति, स एव सति वेदाङ्गसदृशे क्षुद्रे सुप्रसिद्धे च शब्दे तमेव वेदाङ्गार्थ बोधयितुं दीर्घमप्रसिद्धं वेदोपकरणशब्दः न कदाचिद् व्यवहरदिति । अपरञ्च उपकरणं कदाचिदङ्गं न हि बोधयति नासौ । शब्दः प्रतिशब्दरूपेण अङ्गस्य प्रसिद्धकोशे दृश्यते । न कश्चित् कदाचिदात्मनो हस्तं पादं वा प्रदश्य इदं मम उपकरणं कथयति । इदं मम अङ्गं कथयन्ति सर्वे । अत एव भगवान् मनुः वेदाङ्गमर्थं बोधयितुं वेदोपकरणशब्दः न प्रयुक्तवान्, वेदोपाकरणमर्थं बोधयितुमेव तं शब्दं व्यवहृतवानिति स्पष्टम् ।

मनुस्मृतेः आङ्गलभाषयानुवादो हप्किन्स-महोदयैः विहितः । मनुस्मृतेराङ्गलभाषया शोमनोऽनुवादो वृहलर- महोदयेन विहितः । वुहलरमहोदयो वेदोपकरणे इत्यस्य वेदाङ्ग इत्यर्थं मेघातिथि-कुल्लूक. प्रभृतीन् टीकाकारान् अनुसृत्यैव कृत्वा न समुचितानुवादं कृतवान् सोऽपि चतुर्थाध्यायस्य ६५तमश्लोकादारस्य १२७ तम-श्लोकं यावत् कृतानां श्लोकानुवादानां इति शीर्षकं कृतवान् । ६५तमश्लोकात् १०० तमश्लोकं यावत् मुख्यतो वेदानां गौणभावेन वेदाङ्गानाम् अन्येषां च शास्त्राणामध्ययनमधिकृत्य वर्णनमस्ति । १०१तमश्लोकात् १२७तमश्लोकं यावत् अनध्यायस्यालोचनं वर्तते । परं सः सर्वेषामेतेषां इति साधारणनाम कथं कृतवानिति न चिन्त्यते । एतादृशनामकरणेन सर्वे पाठका विभ्रान्ता भवन्ति । वेदोपाकरणे६२ इति पाठान्तरमपि समुपलभ्यते । उपर्युक्तैः प्रमाणैः वेदोपकरणे इति पदस्य मेधातिथि-प्रभृतिभिः सप्तटीकाकारः कृतो वेदाङ्गे इत्यर्थः खण्ड्यते, टीकाकारेण रामचन्द्रेण कृतो वेदापाकरणे इत्यर्थः सम्मन्ते च ।

९. निष्कर्षः

अस्मिन् अनुसन्धानात्मकालेखे धर्मशास्त्रसम्बद्धमनुस्मृतिरीत्या अनध्यायस्य व्याप्तेः निरूपणं विहितं वर्तते । गुणात्मकस्वरूपे अयमालेखः प्रस्तुतः । अत्र पुस्तकालयीयविधेः प्रयोगः कृतो वर्तते । न अध्यायः अनध्याय इति नञतत्पुरुषसमासेन निष्पन्नस्य अनध्यायशब्दस्यार्थविवेचनपूर्वकं तद्व्याप्तेः स्वरूपं विश्लिष्टं वर्ततेऽत्रालेखे । नानाविधा देशस्य विदेशानां च वार्ताः ज्ञातुं सर्वेषां जनानां उत्कण्ठा स्वाभाविकी एव । वार्तापत्रपठनं केवलं विविधवार्ताज्ञानाय लघुपठनं भवति, अनध्यायकालेऽपि वार्तापत्राणि पठितुं शक्यन्त इत्यादिविचाराः समागता वर्तन्तेऽत्र । अनध्यायकालादिष्वपि यानि उल्लिखितानि करणीयानि भवन्ति, तानि धर्मशास्त्रकारा अपि स्वीकुर्वन्ति । सुप्रसिद्धस्य धर्मशास्त्रकारस्य भगवतो मनोभावेन अनध्यायकालेऽपि वेदानामुपाकर्म नित्यं क्रियमाणं सद्ग्रन्थाध्ययनं, मन्त्रोच्चारणमिमानि करणीयानि । भगवतः कीर्तने, जपे, स्मरणे च इदमपि नापेक्षते । अपवित्रावस्थायाम् अपवित्रस्थानेऽपि भगवतः कीर्तनेन, जपेन, स्मरणेन च नरः पवित्रो भवति । सर्वदा स्मरणं तस्य विधेयमिति भगवान् श्रीकृष्णो गीतायामुपदिशतीति निष्कर्षः अत्रालेखे प्रस्तुतो वर्तते ।

१०. कृतज्ञताज्ञापनम्

आलेखेऽस्मिन् अनध्यायस्य व्याप्तिस्वरूपविश्लेषणक्रमे, सैद्धान्तिकविषयवस्तुनिरूपणे, अनुसन्धानात्म-कालेखगत-प्रविध्यादिविषये च परामर्शं प्रदातृभ्यो विद्वद्भ्यो विषयविज्ञेभ्योऽपि हार्दिकीं कृतज्ञतां निवेदयामि ।

सन्दर्भ ग्रन्थसूचिः

गौडः, शशिबाला (सन् २००४). **दर्शनशास्त्रस्येतिहासः,** पुनर्मुद्रितसंस्करणम्, चौखम्बासुरभारती ।

चतुर्वेदी, गिरिधरशर्मा (सन् २००५). **प्रमेयवपरिजात,** द्वितीयसंस्करणम्, लालबहादुरशास्त्री राष्ट्रियसंस्कृतविद्यापीठम् ।

भट्टः, नारायणः, (सन् १९९६). **मानमेयोदय,** (हिन्दीव्याख्यासमलङ्कृतः). चौखम्बाविद्याभवनम् ।

मनुः, (सन् २००३).**मनुस्मृति,** (सम्पादकः रामेश्वरभट्टः), राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम् ।

याज्ञवल्क्यः (सन् २००३). **याज्ञवल्क्यस्मृतिः,** राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम् ।

व्यासः (२०१४). **श्रीविष्णुपुराणम्,** चतुर्थसंस्करणम्, गीताप्रेस ।

गौतम, हरिप्रसादः, . **अनुसन्धानप्रकाशः**, ने.सं.वि. दाङ्गः ।

मिश्रः, जगदीशचन्द्रः (सन् २००२). **वैदिकवाङ्मयस्येतिहासः**, चौखम्बासुरभारतीप्रकाशनम् ।

*

जातकस्य दृष्टिप्रभावकयोगानामध्ययनम्

निरोजः आचार्यः
फलितज्योतिषाचार्यः

सार

विविधमाध्यमेन व्यक्तित्वविकासाय कर्मकरणाय च ज्ञानार्थञ्चान्तर्दृष्टिः बहिर्दृष्टिश्चावश्यकी भवति । जिज्ञासा एव सर्वस्य ज्ञानस्याविष्कारिणी विद्यते । शरीरस्यावस्थायाः आधारेण च सामान्यावस्थायां कोऽपि जनोऽधिकः क्षमतवान् एवं कोऽपि न्यूनक्षमतावान् भवितुं शक्नोति । इन्द्रियेषु नेत्रं प्रधानमस्ति । नेत्रस्य शक्तिः विविधेन भौतिकेन कारणेन नष्टा न्यूनतमा विकृता च भवितुं शक्नोति । तत्र ज्यौतिषशास्त्रोक्तमाध्यात्मिकमाधिदैविकं च कारणं सम्भवेत् । ज्योतिषशास्त्रे एतादृशाः दृष्टिशक्तिप्रभावकाः योगाः वर्णिताः सन्ति । जातकस्य जन्मकुण्डल्यां द्वि-द्वादशभावात् विशेषतो अक्ष्णः दृष्टिशक्तिः परिस्थितिः च विचार्यते । जगति सृष्टिकालादेव मानवकल्याणय ज्योतिषशास्त्रस्याध्ययनं विधीयमानं वर्तते । ज्योतिषशास्त्रस्य मुख्यरूपेण सिद्धान्तः संहिता होरेति त्रयो स्कन्धाः सन्ति । जातमेव जातकं तमधिकृत्य कृतं शास्त्रं ज्योतिषशास्त्रं विद्यते । यज्योषिशास्त्रं सैव होराशास्त्रं निगद्यते । होराशास्त्रे जातकस्य योगजनितं फलमुपदिश्यते । जातकस्य जन्मकुण्डल्यां अष्टमभावे सूर्योऽस्ति चेत् जातकः हीनदृष्टियुक्तः भवति । चन्द्रभौमौ शनिग्रहेण युतौ स्याताम् तर्हि जातकः अन्धः भवति । जन्मकुण्डल्यां चन्द्रः अष्टमे चेत् दक्षिणनेत्रे, षष्ठे वामनेत्रे हानिर्भवति । सिंहलग्ने तत्रस्थे चार्के च जातकः रात्र्यन्धो भवति । आदित्यस्य नीचराशिः तुला, तस्मिन् लग्ने तत्रस्थे चार्के जातकः नेत्रहीनो दरिद्रश्च भवति । एतैः योगैः जातकस्य जीवने दृष्टिक्षमता प्रभाविता भवतीति ज्यातिषशास्त्रकाराणां मतं विद्यते । तच्च दृष्टिसमस्यायुतानां जातकानां जन्मकुण्डलीषु परीक्षणे सत्यतामायाति । अत्र तादृशं परीक्षणं जनानां जन्मकुण्डली समुपस्थाप्य विश्लेषणं विहितमस्ति ।

शब्दकुञ्जी : जन्मकुण्डली, त्रिकः (६,८,१२), रात्र्यन्धः , दृष्टिशक्तिप्रभावकाः, दृष्टिविहीनः

१. विषयप्रवेशः

ग्रहनक्षत्रादीनां गतिस्थित्यादिबोधकं शास्त्रं ज्योतिषशास्त्रमुच्यते । जन्मतो मृत्युपर्यन्तं पदे पदे ज्योतिषशास्त्रस्यावश्यकता सर्वैरनुभूयते । धर्मशास्त्रपुराणेतिहासादीनां ज्ञानार्थञ्च ज्योतिषशास्त्रस्यावश्यकता भवति । सङ्क्षेपेणोच्यमाने मानवानां समस्तप्राणिनाञ्च कल्याणायास्यावश्यकता दृश्यते । जगति सृष्टिकालादेव ज्योतिषशास्त्रस्याध्ययनं प्रचलितो विद्यते । ज्योतिषशास्त्रस्य मुख्यरूपेण त्रयो भेदाः सन्ति सिद्धान्तः संहिता होरेति । सिद्धान्तज्योतिषे कल्पादितः प्रलयपर्यन्तस्य समयस्य ग्रहनक्षत्रादीनां गतिस्थित्यादीनाञ्च परिगणना क्रियते । यत्र ज्योतिषस्य साङ्गोपाङ्गवर्णनं प्राप्यते सा संहिता निगद्यते । होराशब्देनात्र जातकसम्बद्धानां विषयाणामवबोधो भवति । केचित्तु ज्योतिषशास्त्रं पञ्चस्कन्धमपि कथयन्ति । तत्क्रमे तु केरलिशकुनौ द्वौ विभागौ गणनीयौ भवतः । अस्माकं वैदिकसनातनसंस्कृतौ सर्वाणि व्रतपर्वयज्ञोत्सवादीनि ज्यौतिषशास्त्रोक्तमुहूर्ताश्रितानि भवन्ति । ज्यौतिषशास्त्रं विनास्माकं श्रौतस्मार्तकर्माणि च न सिध्यन्ति । ज्योतिषशास्त्रस्य होरास्कन्धे मानवानां जन्मकुण्डल्याधारेण प्रश्नकुण्डल्याधारेण गोचरकुण्डल्याधारेण प्रचलितदशाधारेण ताजिकपद्धत्याधारेण च फलागमवर्णनस्य नियमः प्राप्यते । द्वादशभावाधारेण जातकस्य भूतवर्तमानभविष्यसम्बद्धं शुभाशुभफलवर्णनं प्रमाणानुसारेण ज्योतिषशास्त्रे निर्दिष्टमस्ति । जातकपद्धतौ विशेषरूपेण यस्य कस्यापि जातकस्य जन्मसमयाधारेण या जन्मकुण्डली

निर्मीयते तस्याधारेण फलवर्णनं क्रियते । विशेषरूपेण तत्रस्थग्रहाणां स्थित्याधारेण तन्निर्मितविविधयोगाधारेण च योगपद्धत्या फलादेशः क्रियते ।

ज्योतिषशास्त्रस्य सिद्धान्तसंहिताहोरारूपा त्रयः स्कन्धाः सन्ति । तत्र केरलिः शकुनञ्चेति द्वौ भेदौ संयोज्य पञ्चस्कन्धाः जायन्ते । होरा स्कन्ध एव जातकशास्त्रनाम्ना प्रसिद्धो विद्यते । तत्र जातकमाध्यमेन जातकस्य जन्मकालिकग्रहस्थित्याधारेण विविधयोगानामध्ययनं विधीयते । तेषां मध्ये दृष्टिविहीनयोगोऽप्यन्यतमो प्रमुखो योगोऽस्ति । दृष्टिविहीनयोगविषये आचार्याणां मतमतान्तराण्यपि दृश्यन्ते । अत्राचार्याणां मतवैविध्यञ्चाधीत्य जातकस्य दृष्टिविहीनयोगविषयं विविच्यते ।

प्राणिनां यदन्यजन्मनि शुभाशुभं वा कर्मार्जितं फलं सञ्चितं भवति तस्य कर्मणः फलप्राप्तेः सूचनमेव ज्योतिषशास्त्रं करोति । यथा दीपस्तमसि विद्यमानानि द्रव्याणि व्यञ्जयति तथैव ज्योतिषशास्त्रमपि नराणां कर्मार्जितं फलं प्रकाशयति । तथा चोक्तम् -

यदुपचितमन्यजन्मनि शुभाशुभं तस्य कर्मणः पङ्क्तिम् ।
व्यञ्जयति शास्त्रमेतत् तमसि द्रव्याणि दीप इव ॥ (लघुजातकम् अ.१, ३ श्लो)

सामुद्रिकशास्त्रेषु च नेत्रस्य स्थितिदृष्टिवशाज्जनितं फलं निगदितं प्राप्यते ।

२. समस्याकथनम्

जातकस्य जन्मकुण्डल्यां विविधाः योगाः समुदिताः भवन्ति । तेषु योगेषु कतिपये योगाः जातकस्य दृष्टिशक्तिसम्बद्धाः भवन्ति । अत्र ज्योतिषविषयकं दृष्टिशक्तिसम्बद्धं दृष्टिविहीनयोगस्य विषयान्वेषणविश्लेषणमेवास्यालेखस्य मुख्या प्राज्ञिका समस्या विद्यते । ताः एताः सन्ति -

क. फलितज्योतिषशास्त्रे दृष्टिशक्तिप्रभावकाः योगाः के ?

ख. कुण्डलीस्थेन कीदृशेन योगेन जातकस्य दृष्टिक्षमतायां कीदृशः प्रभावः समुत्पद्यते ?

३. उद्देश्यनिर्धारणम्

अस्यालेखस्योद्देश्यम् जातकशास्त्रोक्तानां दृष्टिशक्तिप्रभावकानां योगानामन्वेषणं विश्लेषणं च मुख्यमुद्देश्यमस्ति । लेखस्य मुख्यमुद्देश्यमधो स्थाप्यन्ते :-

क. फलितज्योतिषशास्त्रे दृष्टिप्रभावकानां योगानामन्वेषणम्,

ख. कुण्डल्यां दृष्टिप्रभावकानां योगानां योगफलविश्लेषणम् ।

४. अनुसन्धानविधिः सीमा च

अस्मिन्नालेखे जातकशास्त्रोक्ताः जातकस्य दृष्टिशक्तिप्रभावकानां योगानामन्वेषणं विश्लेषणमत्र विधीयते । अनुसन्धानकार्यं सम्यक्तया सम्पादयितुं सामग्रीसङ्कलनाय मूलरूपेण पुस्तकालयस्योपयोगो विहितः । जातकशास्त्रोक्तानां योगानामाधारे जातकस्य जन्मकुण्डल्यां प्राप्तयोगजन्यफलस्य विवेचनं विधीयते । विषयविवेचनायात्र तुलना-विश्लेषण-आगमन-निगमन-कार्य-कारणविधीनां चोपयोगो विहितः । शोधकार्येऽस्मिन् द्वितीयकस्रोतसः प्राप्तसामग्रीणां विश्लेषणाधिक्यं विद्यते । लेखक-पृष्ठपद्धत्या पादटिप्पणी विहिता विद्यते । दृष्टिशक्तिप्रकावकानां जातकशास्त्रोक्तानां योगानामन्वेषणं विश्लेषणमेवास्यालेखस्य सीमा विद्यते ।

५. विषयविश्लेषणम्

५.१. दृष्टिशक्तिपरिचयः

जनानां चक्षुरङ्गसम्बद्धा दर्शनक्षमता दृष्टिशक्तिरुच्यते । सामान्यतया दृष्टेः द्वौ भेदौ स्तः । एकोऽन्तर्दृष्टिरपरः बहिर्दृष्टिश्चेति । कतिपये जना अक्ष्णोऽभावेन बहिर्संसारं द्रष्टुमसमर्थाः भवन्ति । परन्तु ते जना अधिकतमन्तर्दृष्टिना द्रष्टुं समर्थवन्तः भवन्ति । ये केऽपि जना ध्यानमग्नं भवितुमिच्छन्ति तेऽपि

ध्यानावस्थायां नेत्रं न उद्घाटयन्ति । एकान्तवासी भूत्वा नेत्रे विन्मिलनं कृत्वा यो जातकः किञ्चित् चिन्तयति सोऽवश्यमेवान्तर्दृष्ट्याः कारणेन गुप्तं ज्ञानं प्राप्तुं शक्नोति । विविधरोगस्य कारणेन वा जन्मतः कतिपये जना अन्धयोगस्य कारणेन च बहिर्दृष्टिं पातुमसक्षमाः भवन्ति । आधुनिकचिकित्साविज्ञानस्य सहाय्येन ब्रेनलिपी-माध्यमेनाध्येतुं तेऽप्याधुनिकानि यन्त्रोपकरणानि चालयितुं किञ्चित् समर्थवन्तः भवन्ति । दृष्टिविहिना सन्तोऽपि कतिपये जनास्तु सरलमाध्यमेनाधुनिकयन्त्रोपकरणानि चालयित्वा चमत्कारं प्रदर्शयन्ति । तेषाम् जनानां जन्मकुण्डल्यामपि दृष्टिविहीनयोगं विहायान्ये चामत्कारिकाः योगाः भवन्ति । जातकस्य जन्मलग्नकुण्डल्यां दृष्टिविहीनयोगं तु वर्तते परन्तु तस्य योगोपरी शुभग्रहस्य प्रभावश्चेत् स्वतः दृष्टिविहीनयोगो भङ्गो भवति । एतादृशाः जातकाः स्वस्य कुण्डल्यां शुभग्रहस्य प्रभावेण दृष्टिविहीनो भूत्वापि चमत्कारं कुर्वन्ति ।

यथा वेदस्य चक्षुर्ज्योतिषमस्ति तथैवास्माकं शरीरस्य ज्ञानेन्द्रियमध्ये नेत्रस्य प्राधान्यम् मन्यते । यदा ज्योतिषविषयो न भवति तदा जगति ग्रहनक्षत्रादीनां गतिस्थित्यादिबोधोऽपि न भवति । तद्वदस्माकं शरीरस्य ज्ञानेन्द्रियमध्ये प्रमुखं ज्ञानेन्द्रियं नेत्रं न भवति चेत्तदा संसारोऽन्धकारो भवति । तस्माज्ज्योतिषशास्त्रे जातकस्य ज्यौतिषशास्त्रोक्तः अन्धयोगः विचार्यते ।

नयनस्य स्थितिवशात् दृष्टिरीतिवशात् च जातकस्य कर्मफलं विसदृशं प्रभावितं भवतीति सामुद्रिकशास्त्रेषु वर्णितमस्ति । तच्चाप्यत्र विचारणीयो विषयः वर्तते । जनानां नयनस्वरूपम् दृष्टिरीतिश्च विविधं शुभाशुभफलं सूचयति ।

५.२. दृष्टिशक्तिप्रभावकाः योगाः

जन्मकुण्डल्यां द्वादशसंख्यकानि कोष्ठकानि भवन्ति । तान्येव द्वादशभावाः कथ्यन्ते । तेभ्यः प्रत्येकभावेभ्यः पृथक्-पृथक् फलादेशप्रक्रियायाः वर्णनं ज्योतिषशास्त्रे प्राप्यते । एवञ्च दृष्टिविहीनयोगविषये विशेषतो द्वितीय-षष्ठ-अष्टम-द्वादशभावतो विचार्यते । फलितज्योतिषे विविधा योगाः वर्णिता सन्ति । तेषु मध्ये दृष्टिविहीनयोगः (अन्धयोगः) एको योगोऽस्ति । सौरपरिवारे मङ्गल-बुध-बृहस्पति-शुक्र-शन्यादयो ग्रहाः सन्ति । एतेषां ग्रहाणां विशेषयोगेन जातकः दृष्टिविहीनः भवति ।

जातानामनेकजनानां जन्मसमयानुसारेण कुण्डली निर्माय ताः कुण्डल्यः शास्त्रसम्मतानि सन्ति न वेति विचार्य शास्त्रसम्मतानि लक्षणान्युदाहरणानि प्रस्तूयन्ते ।

क. लग्नस्थं भौमं चन्द्रं वा बृहस्पतिः शुक्रो वा पश्यति चेत्तदा मानवः काणदृक् स्यात् ।

ख. यदि जन्माङ्गे सूर्याद् अग्रभावे भौमश्चेत् नराणां नेत्रस्यावलोकनक्षमता न्यूनतमा भवति ।

ग. सूर्यात् पुरोभागे बुधे वर्तते चेत् नराणां नेत्रे चिन्हं भवति ।

घ. यदि लग्नेऽष्टमे वा भावे क्रूरादिग्रहैरवलोकिते शुक्रे सति चाश्रुपातनेन नेत्रे पीडा भवेत् । तथा चोक्तम् -

स्यान्नूनं चाल्पनेत्रस्तदनु तनुगतं भूमिजं वा क्षपेशं
पश्येद् वाचस्पतिश्चेदसुरकुलगुरुः काणदृङ्मानवः स्यात् ।
विच्छायातिग्मभानोः क्षितिभुवि च पुरो भागगे दृङ्नराणाम्
सौम्ये चिह्नं दृशि स्यादथ वपुषि लये भार्गवे क्रूरदृष्टे ॥ (जातकालङ्कारः, योगाध्यायः,२२ श्लो.)

अथ सर्वप्रथमं द्वितीयस्थानाद् नेत्रं वा नेत्रसम्बन्धी विचारः क्रियते ।

ङ. द्वितीयभावेशे गुलिकेन युक्ते, तत्र शनिभौमयोर्योगे सति एतदुक्तं योगं जायते । यत्र गुलिको भवति तथैव तत्र द्वितीयेशशनिभौमाः भवेयुरिति । तथा सति जातकस्य नेत्ररोगः स्यात् । अथ द्वितीयभावे बहूनां पापग्रहाणामवस्थितौ शनिना दृष्टे च सति जातो नेत्ररोगी भवति । उक्तञ्च -

शन्यारयोगे गुलिकेन युक्ते नेत्रेश्वरे तत्र तु नेत्ररोग : ।

नेत्रे यदा पापबहुत्वयोगे यमेन दृष्टे सति रुग्णनेत्र : ॥ (जा.पा.,भावाध्याय ,६८श्लो.)

च. यदि जातकस्य जन्मकुण्डल्यां इन्दुना सहितः शुक्रो जन्मकाले त्रिकस्थः शत्रुभावे, मृत्युभावे, व्ययभावे वा स्थितो भवेत् तदा स जातको निशि रात्रौ अन्धकत्वं रात्र्यन्धत्वं व्याधिं प्राप्नुयात् ।

छ. यदि तनुभवनपतिर्जन्माधिपति अर्केण सहितः शूक्रो भवेत् सूर्यशूक्राभ्यां सहितो लग्नाधीशो भवेद् अथवा लग्ने त्रिके वा स्थितः स्यात् तादृशे योगे जातः जातको जन्मान्धो भवेत् ।

ज. यदि सूर्यशुक्राभ्यां दशमभवनपतिः त्रिकस्थः स्यात्तदानीं तु जातकस्य पिता अन्धो भवेत् । तथाभूतः सुखाधीशः मातरं, पञ्चमाधीशः सुतं, सप्तमाधीशो जायां च त्रिकभावस्थः सन् आन्ध्यदोषाच्छन्नान् करोति । तथा च कथितम् -

कोशाधीशः स्वराशौ सुरगुरुसहितः सर्वसंपत्प्रदः स्यात्

केन्द्रे वाथ त्रिके चेद् भवति हि मनुजः क्लेशभाग् द्रव्यहीनः ।

स्वान्त्याधीशौ त्रिकस्थौ कवितनुपयुतौ स्यात्तदा नेत्रहीनः

चन्द्रः पापेन युक्तो धनभवनगतः शुक्रयुङ् नेत्रहीनः ॥ (जातकालङ्कारः, भावाध्यायः, ५ श्लो.)

झ. यदि लग्नः शुक्लपक्षस्य चन्द्रोद्रस्ति चेद् जातको दृढतनुर्दीर्घायुर्निर्भयो बलवानेवं धनसम्पन्नो भवति । विपरीतोऽर्थाज्जन्म कृष्णपक्षस्य एवं लग्नग्रहो चन्द्रोऽस्तीति चेद् विपरीतं फलं भवति । चन्द्रमा द्वितीयस्थाने अस्ति चेज्जातको विद्वान्, मृदुभाषी, विषयसुखभोगी परन्तु विकलाङ्गो भवति ।

सिते चन्द्रे लग्ने दृढतनुरदभ्रायुरभयो

बलिष्ठो लक्ष्मीवान् भवति विपरीतं क्षयगते ।

धनाढ्याऽन्तर्वाणिर्विषयसुखवान् वाचि विकलः

सहोत्थे सभ्रातृप्रमदबलशौर्योऽतिकृपण : ॥ (फलदीपिका, भावाश्रयफलभेदः, ५ श्लो.)

ञ. यदि चन्द्रो लग्नभावे चेत् जातको मूको वाग्धीन उन्मत्तो जडोऽन्धः हीनोऽनुचितकर्मकृत् बधिरः प्रेष्यो दासो भवति । स्वर्क्षः कर्कटकः, तस्मिन् लग्ने चन्द्रमसि तु धनी वित्तवान् भवति । मेषलग्ने तत्स्थे चन्द्रमसि बहुसुतः प्रभूतपुत्रो भवति । चन्द्रस्योच्चो वृषस्तस्मिन् चन्द्रे धनवान् भवति । धने लग्नाद् द्वितीये चन्द्रे बहुकुटुम्बी भवति । तृतीयस्थानस्थे हिंस्रः कूरो भवति । चतुर्थे सतनये, पञ्चमेन युक्ते बुद्धिः विद्या पुत्रसुखं नैकारिः बहुशत्रुः सुकुमारशरीरः मृदुमदनः, मैथुनाशीघ्रगः तीक्ष्णः उग्रस्वभावः असलः क्रियास्वपटु भवति । तथा चोक्तम् -

मूकोन्मत्तजडान्धहीनवधिरप्रेष्या : शशाङ्गोदये

स्वर्क्षाजोच्चगते धनी बहुसुत : सस्वः कुटुम्बी धने ।

हिंस्रो भ्रातृगते सुखे सतनये तत्प्रोक्तभावान्वितो

नैकारिर्मृदुकायवाग्मिमदनस्तीक्ष्णो ऽलसश्चारिगे ॥ (बृहज्जातकम् ,भावाध्यायः, ४ श्लो.)

ट. यदि अष्टमभावे सूर्योऽस्ति चेत् जातकः चञ्चलनेत्रवान् हीनदृष्टियुक्तः धनसुखरहितः अल्पायु एवमिष्टजनवियोगवान् च भवति । उक्तञ्च -

विकलनयनोऽष्टमस्थे धनसुखहीनोऽल्पजीवितः पुरुषः ।

भवति सहस्रमयूखे स्वभिमतजनविरहसन्तप्तः ॥ (सारावली, ग्रहभावफलाध्यायः, ९ श्लो.)

ठ. यदि चन्द्रभौमौ शनिग्रहेण युतौ स्याताम्, षष्ठे ऽष्टमे वा भावे भवति तदा जातकस्यान्धयोगो भवति । यदि चन्द्रः अष्टमस्थाने अस्ति चेत् दक्षिणनेत्रे, षष्ठस्थाने चेत् वामनेत्रे हानिर्भवति । यस्मिन् कुण्डल्यां

भौमः षष्ठस्थानेऽस्ति एवं चन्द्रो लग्नस्थाने स्यात् तं चन्द्रं भौमं च शनिग्रहः पश्यति चेत् एवमेवाष्टमस्थानेऽपि पापग्रहः सूर्योऽस्ति चेत् तदा जातकः नेत्रान्धो भवेत् । तथा च -

रुधिराङ्कसौरयुक्तश्चन्द्रो निधने ऽथवा ऽपि षष्ठे वा ।
पित्तश्लेष्मविकारैर्दृष्टिं हन्यादशुभयुक्तः ॥ (सारावली, १० अ., ६३ श्लो.)

विकलनयनोष्टमस्थे-इत्यादिर्यत् कथितम् अत्रापि तादृशमेव कथितमस्ति अर्थात् यदि अष्टमस्थाने सूर्यो भवति तदा जातको धनसुखरहितो विकृतनेत्रवान् तथा चाल्पायुर्भवति । उक्तञ्च -

नृपविरुद्धं कृतनुमस्तेऽध्वगमदारं हृवमतं
हृतधनायु : सुहृदमर्को विगतदृष्टिं निधनगः ॥ (फलदीपिका, भावाश्रयफलभेदः, ३ श्लो.)

ड. यदि जातकस्य जन्मसमये मेषराशिस्थितः शुक्रोऽस्ति चेत् जातको रात्र्यन्धो भवेत् । एषः विविधदोषवान् स्त्रीलम्पटः स्त्रीकारणेन कारागारवासी तस्करः सेना वा नगरस्य स्वामी अविश्वासी च भवति । यस्य जातकस्य जन्मलग्नकुण्डल्यां लग्नस्थाने शुक्रस्य गृहे चन्द्रोऽस्ति, तथा षष्ठस्थाने गुरोर्गृहे भौमः स्थित्वा लग्नस्थचन्द्रोपरि तस्याष्टमदृष्टिः पतेत् चेत्, द्वादशस्थाने शत्रुगृहोपरि सप्तमदृष्टिरस्ति चेत्, अष्टमस्थाने अशुभग्रहः सूर्यः शत्रुगृहे एवं तस्य सूर्यस्य द्वितीयस्थानोपरि पूर्णदृष्टिरस्ति चेत्, एवमेव चतुर्थस्थानस्थितस्य शनेर्ग्रहस्य रोगस्थानस्थितः शत्रुग्रहो भौमोपरि तृतीयादृष्टिश्चेत् एवं लग्नोपरि दशमदृष्टिरस्ति चेत्, एवमेव दृष्टिविहीनयोगकारको लग्न-षष्ठ-अष्टम-द्वादशस्थानोपरि परस्पराशुभ-ग्रहस्य योगोऽस्ति चेत् जातकः पूर्णरूपेण दृष्टिविहीनो भवेत् । तथा चोक्तम् सारावल्याम् -

नैशान्धो बहुदोषो विरोधशीलः पराङ्गनाचोरः । वेश्यावनाद्रिचारी स्त्रीहेतोर्बन्धनं प्राप्तः ।
क्षुद्रःकठोरचोरश्चमूपुरश्रेणिवृन्दनाथश्च । मेषे स्याद् भृगुतनये नो विश्वासी प्रगल्भश्च ॥ (सारावली,२८अ., श्लो.१/२)

ढ. जन्मलग्नस्य स्वामी वर्षलग्नस्वामी मुथहापतिः समानाथादिवर्षस्वामी त्रैराशिकदिनरात्रिस्वामिनः एतेष्वधिकारिषु सूर्यादिग्रहेषु यः कश्चिन्नष्टबलः पञ्चाल्पबलस्तस्य फलम् च दृष्टिशक्तिं प्रभावयति । यदा सूर्यश्चेन्नष्टबलस्तदा तस्य त्वचा कुष्ठादिना विलयं नाशं कुर्यात् । यदा चन्द्रश्चेन्नष्टबलस्तदा नेत्रयोरन्धत्वेन नाशं कुर्यात्, उत्साहराहित्यं च कुर्यात् । नीचत्वमधमवृत्या जीवनं पितृतो मातृतोऽपि अभिभवं क्लेशं कुर्यात् । तथा चोक्तम् -

जन्माब्दाङ्गपतीथिहापतिसमाननथाद्यधिकारवान्
सूर्यो नष्टबलस्त्वगक्षिविलयं कुर्यान्निरूत्साहताम् ।
नीचत्वं पितृमातृतोप्यभिवश्चन्द्रेक्षिकार्यक्षयो
दारिद्रं च पराभवो गृहकलिर्व्याध्यादिभीतिस्तदा ॥(ताजिकनीलण्ठी, भावविचारः, ३ श्लो.)

ण. रवौ लग्नस्थे जातः जातकः संग्रामप्रियः चिरकार्यकृत् विकलनयनः निर्दयः भवति । एतावत्सर्वलग्नेषु सामान्यफलं भवति । अथ मेषसिंहतुलाकर्कटानामन्यतमे लग्नगतेऽर्के तदा पूर्वोक्तं फलं न भवति । वक्ष्यमाणं चोक्तराशीनां प्रतिराशिफलं पृथक् पृथक् भवति । तद्यथा - मेषलग्ने तत्रस्थे चार्के सस्वः चक्षुरोगी भवति । सिंहलग्ने तत्रस्थे चार्के रात्र्यन्धो भवति । आदित्यस्य नीचराशिः तुला तस्मिन् लग्ने तत्रस्थे चार्के नेत्रहीनो दरिद्रश्च भवति । कर्कटलग्ने तत्रस्थे चार्के बुद्बुदेक्षणः पुष्पिताक्षो भवति ।

लग्नात् द्वितीयेऽर्के प्रभूतार्थः राज्ञाहृतस्वो मुखरोगपीडितश्च भवति । तथा चोक्तम् -

शूरः स्तब्धो विकलनयनो निर्घृणोऽर्के तनुस्थे
मेषे सस्वस्तिमिरनयनः सिंहसंस्थे निशान्धः ।
नीचेऽन्ध्योऽस्वः शशिगृहगते बुद्बुदाक्षः पतङ्गे
भूरिद्रव्यो नृपहृतधनो वक्त्ररोगी द्वितीये ॥ (बृहज्जातकम्, भावाध्यायः, १/१ श्लो.)

त. यदि जन्मसमये मेषराशिस्थितः शुक्रोऽस्ति चेत् जातको रात्र्यन्धो विविधदोषवान् स्त्रीलम्पटः स्त्रीकारणेन कारागारवासस्तस्करः सेना वा नगरस्य स्वामी अविश्वासी च भवति । **यस्य** जन्मलग्नकुण्डल्यां एकादशस्थाने स्वगृही बुध एवं नेत्रकारकौ ग्रहौ भौमसूर्यौ स्थित्वा तत् भौमस्य रोगस्थानोपरि अष्टमः दृष्टिरस्ति चेत्, एवमेव तृतीयस्थाने शुक्रगृहे पापकारकौ शनिकेतुग्रहौ स्थित्वा शनिग्रहस्य व्ययस्थानोपरि दशमदृष्टिरस्ति चेत्, कुण्डल्यां बुधभौमौ अस्तौ एवं गुरुशनिग्रहौ वक्रिणौ स्तश्चेत्, सूर्यः ०, बुधः ९, भौमः १० अंशात्मकायां बालकाव्यस्थायां सन्ति चेत्, शनिः २९ राहुकेतुः २२ गुरुः २३, चन्द्रः २३ अंशात्मकायां बालवृद्धावस्थायां सन्ति चेत् एतादृशावस्थायां जातः जातकः दृष्टिविहीनो भवेत् । तथा च सारावल्याम् -

नैशान्धो बहुदोषो विरोधशीलः पराङ्गनाचोरः
वेश्यावनाद्रिचारी स्त्रीहेतोर्बन्धनं प्राप्तः ।
क्षुद्रः कठोरचोरश्चमूपुरश्रेणिवृन्दनाथश्च
मेषे स्याद्भृगुतनये नो विश्वासी प्रगल्भश्च ॥ १० ॥ (सारावली, १/२ श्लो.)

५.३. कुण्डल्यां दृष्टिशक्तिप्रभावकयोगानां योगफलविश्लेषणम्

(क) *विशालः*

जन्मतिथयः २०४७ /११ /२९ वैक्रमाब्दः,

२३:५५ प्रवादनकालः, जन्मस्थानम् - चितवनम् नेपालः ।

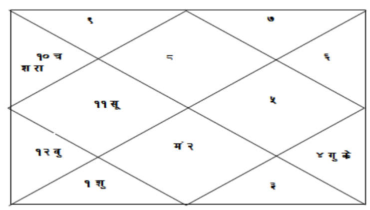

उपरिलिखितविवरणयुतस्य जातकस्य जन्मलग्नकुण्डली प्रदर्शिता विद्यते-

२०४७ तमे वैक्रमाब्दे फाल्गुनमासस्य एकोनत्रिंशत् दिवसे बुधवासरे कृष्णत्रयोदश्यां तिथौ २३:५५ प्रवादनकाले धनिष्ठानक्षत्रस्य प्रथमचरणे चितवनजनपदेऽस्य जातकस्य जन्म अभूत् । अस्य जन्मराशिगतं नाम गोपालः तथा प्रसिद्धं प्रचलितं नाम विशालोऽस्ति । एषः जातकः पूर्णरूपेण रङ्गभेदविश्लेषणे ऽसमर्थः दृष्टिवान्नस्ति । अस्य जन्मलग्नकुण्डल्यां तृतीयस्थाने स्वगृही शनिः स्थित्वा व्ययस्थानं पश्यति । एवं च रोगस्थाने भौमस्यगृहे शुक्रः स्थित्वा व्ययस्थानं पश्यति । सप्तमस्थाने शुक्रगृहे भौमः स्थित्वा लग्नं एवं द्वितीयस्थानं च पश्यति । कुण्डल्यां गुरुर्वक्री वर्तते । बुधः ९, राहुकेतू १ एवं शनिः ९, शुक्रः ० अंशे बाल्यावस्थायां सन्ति । सूर्यः २८, भौमः २५ एवं चन्द्रश्च २७ अंशे वृद्धावस्थायां स्तः । अनेन योगजनितकारणेन जातकोऽयमल्पदृष्टियुतो जातो विलोक्यते । यतो हि एतादृश्यां स्थित्यां नेत्रहानिर्भवतीति तु शास्त्रवचनानि पूर्वोक्तानि प्रमाणरूपाणि सन्ति ।

(ख) अम्बिका

जन्मतिथयः २०४७ /०७/१७ वैक्रमाब्दः,

१७:०० प्रवादनकालः, जन्मस्थानम्- नवलपराशी नेपालः ।

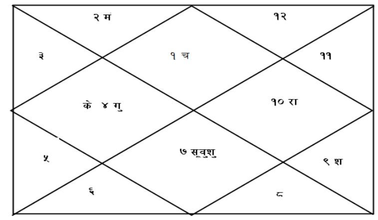

उपरिलिखितविवरणयुतायाः जातिकायाः जन्मलग्नकुण्डली प्रदर्शिता विद्यते -

२०४७ तमे वैक्रमाब्दे कार्तिकमासस्य सप्तदशदिवसे शनिवासरे कृष्णप्रतिपदातिथौ १७:०० प्रवादनकाले भरणीनक्षत्रस्य चतुर्थचरणे नवलपरासीजनपदेऽस्या जातिकायाः जन्म अभूत् । अस्या लग्नगतं नाम लीलावती प्रसिद्धं नाम अम्बिकास्ति । एषा जातिका पूर्णरूपेण दृष्टिविहीनास्ति । अस्याः जन्मलग्नकुण्डल्यां द्वितीयस्थाने शुक्रस्य गृहे भौमः स्थित्वा आयुस्थानं पश्यति । सप्तमस्थाने शुक्रस्य गृहे शुक्रबुधसूर्याः स्थित्वा लग्नस्थानं पश्यन्ति । नवमस्थाने गुरोर्गृहे शनिः स्थित्वा रोगस्थानं पश्यति । लग्नस्थाने भौमग्रहस्य गृहे चन्द्रोऽस्ति । कुण्डल्यां बुधः वक्री अस्ति । बुधः २४ शनिः २६ एवं चन्द्रः २४ अंशे वृद्धावस्थायां सन्ति । राहुकेतू ८ अंशे बाल्यावस्थायां स्तः । एतेन जातिकायाः जन्मकुण्डल्यां बृहज्जताकोक्तः (भाव.४) दृष्टिशक्तिविघातको योगो समुदितो दृश्यते । योगजनितेन फलेन जातिका पूर्णतया दृष्टिशक्तिविहीना वर्तते ।

(ग) चिरञ्जीवी

जन्मतिथयः २०५७ /०८/२० वैक्रमाब्दः,

८: ०० प्रवादनकालः जन्मस्थानम् - गुल्मी नेपालः ।

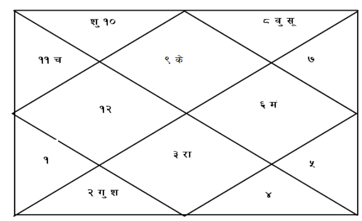

उपरिलिखितविवरणयुतस्य जातकस्य जन्मलग्नकुण्डली चात्र प्रदर्शिता विद्यते -

२०५७ तमे वैक्रमाब्दे मार्गशीर्षमासस्य विंशतिदिवसे भौमवासरे शुक्लनवमीतिथौ ८:०० प्रवादनकाले पूर्वभाद्रपदानक्षत्रस्य तृतीयचरणे गुल्मीजनपदेऽस्य जातकस्य जन्म अभूत् । दामोदरमहोदयस्य प्रसिद्धनाम चिरञ्जीवीऽस्ति । एषः जातकः पूर्णरूपेण दृष्टिविहीनोऽस्ति । अस्य जन्मलग्नकुण्डल्यां लग्नस्थाने केतुरेवं सप्तमस्थाने राहुः स्थित्वा परस्परं पश्यतः । बुधस्य गृहे भौमः स्थित्वा लग्नस्थाने पश्यति । द्वितीयस्थाने शनिग्रहस्य गृहे शुक्रः स्थित्वा अष्टमस्थानं पश्यति । षष्ठस्थाने शुक्रस्य गृहे शनिग्रहः स्थित्वा अष्टमं व्ययस्थानं च पश्यति । व्ययस्थाने भौमस्य गृहे सूर्यः स्थित्वा रोगस्थानं पश्यति । कुण्डल्यां शनिर्वक्री विद्यते । भौमः २५, एवं राहुकेतू २३ अंशे वृद्धावस्थायां स्तः । बुधः शुक्रः २ एवं शनिः २ अंशे बाल्यावस्थायां सन्ति । अस्य जातकस्य जन्मकुण्डल्यां सारावलीग्रन्थोक्तः (श्लो.७०) जातपारिजातोक्तश्च (भावफल ६८) दृष्टिशक्तिविघातको योगो समुदितो दृश्यते । योगजनितेन फलेन जातकः पूर्णतया दृष्टिशक्तिविहीनः जातो विलोक्यते ।

(घ) *सरोजभाटः,*

जन्मतिथय : २०४८/१/७ वैक्रमाब्दः,

४ : ३० प्रवादनकालः, जन्मस्थानम् - ओखलढुङ्गा नेपालः ।

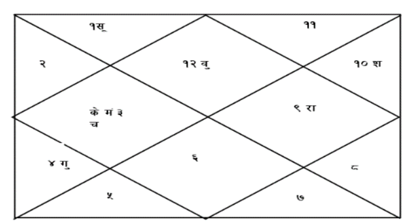

उल्लिखितविवरणयुतस्य जातकस्य जन्मलग्नकुण्डली प्रदर्शिता विद्यते -

२०४८ तमे वैक्रमाब्दे वैशाखमासस्य सप्तदिवसे शनिवासरे शुक्लषष्ठीतिथौ ४:३० प्रवादनकाले आर्द्रानक्षत्रस्य तृतीयचरणेओखलढुङ्गाजनपदेऽस्य जातकस्य जन्म अभूत् ।

नमराजमहोदयस्य प्रसिद्धं नाम सरोजः विद्यते । एषः जातक रङ्भेददृष्टिशक्तिरहितः अल्पदृष्टिवान् वर्तते । अस्य जन्मलग्नकुण्डल्यां लग्नस्थाने गुरोर्गृहे बुधः एवं द्वितीयस्थाने भौमस्य गृहे सूर्यः स्थित्वा अष्टमस्थानं पश्यति । एकादशस्थाने स्वगृही शनिः स्थित्वा लग्नस्थानम् एवं अष्टमस्थानें च पश्यति । कुण्डल्यां बुधः वक्रोऽस्ति । बुध २७, राहुकेतू २९ अंशायां वृद्वाव्यस्थायां सन्ति । सूर्यः ५ अंशायां बाल्यावस्थायां अस्ति । अस्य जातकस्य जन्मकुण्डल्यां सारावलीग्रन्थोक्तः (श्लो.७०) जातकालङ्कारोक्तश्च (भावफल १८) दृष्टिशक्तिविघातको योगो समुदितो दृश्यते । योगजनितेन फलेन जातकः अल्पदृष्टियुक्तः रङ्गभेदकदृष्टिशक्तिरहितः जातो विलोक्यते । अस्य जातकस्य जीवने योगजनितं फलं फलीभूतं दृश्यते ।

(ङ) मेनुका

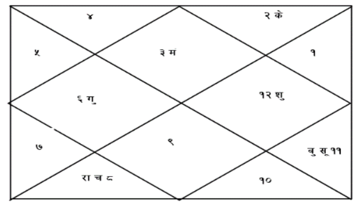

जन्मतिथयः २०४९ /१२ /१ वैक्रमाब्दः,

१२ : ७ प्रवादनकालः, जन्मस्थानम् - काष्ठमण्डपः नेपालः ।

उल्लिखितविवरणस्य जातकस्य जन्मलग्नकुण्डली प्रदर्शिता विद्यते -

२०४९ तमे वैक्रमाब्दे चैत्रमासस्य प्रथमदिवसे रविवासरे कृष्णसप्तमीतिथौ १२:०७ प्रवादनकाले ज्येष्ठानक्षत्रस्य प्रथमचरणे काष्ठमण्डपजनपदे जातिकायाः जन्म अभूत् । निर्मलामहोदयाया प्रसिद्धं नाम मेनुका अस्ति । एषा जातिका पूर्णरूपेण दृष्टिविहीनास्ति । अत्र जन्मलग्नकुण्डल्यां लग्नस्थाने बुधस्य गृहे भौमः स्थित्वा अष्टमस्थानं पश्यति । एकादशस्थाने शुक्रस्य गृहे केतु एवं नवमस्थाने स्वगृही शनिः स्थित्वा रोगस्थानं पश्यति । कुण्डल्यां गुरु-शुक्र-बुधवक्राः सन्ति । बुधः २० राहुकेतू २२ सूर्यः २९ एवं शुक्रः २६ अंशायां वृद्धावस्थायां सन्ति । शनिः ० अंशायां बाल्यावस्थायामस्ति । अस्याः जन्कुण्डल्यां सारावलीग्रन्थोक्तः (७०) तथा जातकालङ्कारोक्तः (भाव.३) दृष्टिशक्तिविघातको योगः समुदितो प्राप्यते । योगजनितफलकाणेन बालिका पूर्णदृष्टिशक्तिविहीना जाता वर्तते ।

५.४. नयनलक्षणवशात् फलम्

यस्य जातकस्य नेत्रे स्फटिकतुल्ये निर्मले स्निग्धे कन्तियुक्ते स्तः सः जातकः धनवान् भवति । हरितलाभैः नयनैः युक्तः जातकः चक्रवर्ति राजा भवेत् । नीलोत्पलतुल्यनयनवान् जातकः विद्वान् भवेत् । लाक्षारुणनयनवान् नरः नरपतिः भवति । मुक्तासितसदृशनयनवान् जनः श्रुतज्ञानी भवति । मधुसदृशः नयनवान् जनः धनवान् भवति । गजाक्षी जनः सेनापति भवेत् । सुदीर्घाक्षः चिरञ्जीवी, विस्तीर्णाक्षः भोगी, पारावताक्षः कामी भवेत् ।

नेत्रनिर्मलनीलस्फटिकारुण्ययुते ईषत् स्निग्धे ।
स्यातामन्तर्मेचककृशान्तशोणे दृशौ धनिनः ॥ (सामुद्रिकशास्त्रम् अ. १, २४५-२५१ श्लो.)

सामुद्रिकशास्त्रोक्तैः एतैः वचनैश्च जातकस्य जीवने नयनलक्षणेन अक्ष्णा फलोत्पत्तिरवस्थायाः ज्ञानं भवतीति ज्ञायते ।

५.५. दृष्टिरीतिवशात् फलम्

नयनं दर्शनस्य मुख्यमङ्गं विद्यते । जनाः नयनतः विविधेन प्रकारेण दृष्टिपातं कुर्वन्ति । तेषां दृष्टिपातप्रकारानुसारेण च पृथक् पृथक् फलावाप्तिः भवति । सरलमनसः जनाः ऋजुदृष्ट्या पश्यन्ति । पुण्यात्मानः जनाः उर्ध्वदृष्ट्या पश्यन्ति । पापिनो जनाः अधःदृष्ट्या पश्यन्ति । क्रोधी जनः तिर्यक् दृष्ट्या पश्यति । एतेन पूर्वोक्तदृष्टिशक्तिप्रभावादन्येन प्रकारेण तथा दृष्टिपातप्रकारानुसारेण च शास्त्रेषु फलं निगदितं दृश्यते ।

ऋजुः पश्यति सरलमनाः पश्यन्त्यूर्ध्वं सदैव पुण्याढ्याः ।

पश्यत्यधः सपापी तिर्यक् पश्यति नरः क्रोधी ॥ (सामुद्रिकशास्त्रम् अ.१, २५२-२५५ श्लो.)

यः द्रष्टुं पूर्णतयासमर्थः भवति सः अन्धः कथ्यते । यस्य अक्ष्णः विकारवान् जनः काणः कथ्यते । काणः सम्यक्तया द्रष्टुं न पारयति । सामुद्रिकशास्त्रवचनानुसारेणान्धः जनः क्रूरस्वभाववान् भवति । अन्धादपि काणः क्रूरतरो भवति । काणादपि केकरः (छड्के आँखा) क्रूरः भीरुः च भवति । तथा चोक्तम् -

अन्धः क्रूरः काणः काणदपि केकरो मनुजात् स्यात् ।

काणत् केकरतोऽपि क्रूरतरः कातरो भवति । (सामुद्रिकशास्त्रम् अ. १, २५२-२५५ श्लो.)

विविधैः योगजनितैः फलैः जनानां दृष्टिक्षमता प्रभाविता भवति । दृष्टिक्षमता भौतिकेन कारणेन (जन्मतः रोगादिना दुर्घटनया च नष्टा भवितुं शक्नोति । परन्तु तस्मिन् पूर्वजन्मार्जितम् आधिदैविकं कारणमपि योगजनितफलमाध्यमेन तत्र फलीभूतं प्राप्यते ।

६. निष्कर्षः -

परापूर्वकालेऽपि धृतराष्ट एवं च्यवनऋषिरपि दृष्टिविहीनौ आस्ताम् । परन्तु स्वेन कर्मणा तौ विश्वप्रख्यातौ जातौ । वर्तमानेऽपि रमेशप्रसाईनामको दृष्टिविहीनोऽस्ति तथापि सः स्वकर्मणा ज्ञानेन च सुप्रसिद्धोऽस्ति । विविधमाध्यमेन विश्वविकासार्थं ज्ञानार्थञ्च बहिर्दृष्टिरेवावश्यकी न भवति । शास्त्रमपि कथयति यत्- **जिज्ञासैव ज्ञानस्याविष्कारिणीति** । यदि मानवानां कृते किञ्चित् कार्यज्ञानाय करणाय वा जिज्ञासा भवति तदासम्भवं किमपि न भवति । सामान्यावस्थायां कोऽपि जनोऽधिकः क्षमतवान् एवं कोऽपि न्यूनक्षमतावान् भवितुं शक्नोति । शारीरकेण माध्यमेन यद्यपि भिन्नक्षमतायुक्ताः व्यक्तयः कुत्रचित् निर्बला इव दृश्यन्ते परन्तु वास्तविकतया मानसिकचक्षुषा तु सबलाङ्गनिर्बलाङ्गयोर्मध्येऽधिका भिन्नता न दृश्यते ।

ज्योतिषशास्त्रानुसारेण तनुधनादिद्वादशभावेषु विविधै ग्रहैः योगे कृते सति जातकस्य दृष्टिक्षमता प्रभाविता भवति । तत्र दृष्टिशक्तिनाशाय प्रत्यक्षं भौतिकं कारणं भवितुं शक्नोति तथाप्यत्र ज्योतिषशास्त्रसम्बद्धं दैविकं कारणमपि सम्बद्धं प्राप्यते । तादृशाः ज्योतिषशास्त्रोक्ताः दृष्टिशक्तिप्रभावकाः योगाः सलक्षणमत्र विश्लेषिताः विद्यन्ते । जातकस्य जन्मकुण्डल्यां इन्दुना सहितः शुक्रो जन्मकाले त्रिकस्थः शत्रुभावे, मृत्युभावे, व्ययभावे वा स्थितो भवेत् तदा जातको रात्र्यन्धत्वकारकव्याधिवान् भवेत् । तनुभवनपतिर्जन्माधिपति च अर्केण सहितः शूक्रो भवेत् सूर्यशूक्राभ्यां सहितो लग्नाधीशो भवेद् एतादृशे योगे जातः जातको जन्मान्धो भवति । लग्नस्थं भौमं चन्द्रं वा बृहस्पतिः शुक्रो वा पश्यति चेत्तदा मानवः काणदृक् भवति । जन्माङ्गे सूर्याद् अग्रभावे भौमश्चेत् नेत्रस्यावलोकनक्षमता न्यूनतमा भवति । सूर्यात् पूरोभागे बुधो वर्तते चेत् जातकस्य नेत्रे चिन्हं भवति । लग्नेऽष्टमे वा भावे क्रूरादिग्रहैरवलोकिते शुक्रे सति चाश्रुपातरोगेण नेत्रे पीडा भवेत् । अष्टमभावे सूर्योऽस्ति चेत् जातकः चञ्चलनेत्रवान् हीनदृष्टियुक्तः धनसुखरहितः अल्पायु भवेत् । चन्द्रभौमौ शनिग्रहेण युतौ स्याताम्, षष्ठे ऽष्टमे वा भावे भवतः तदा जातकः अन्धः भवति । जन्मकुण्डल्यां चन्द्रः अष्टमस्थाने अस्ति चेत् दक्षिणनेत्रे, षष्ठस्थाने चेत् वामनेत्रे हानिर्भवति । यस्मिन् कुण्डल्यां भौमः षष्ठस्थानेऽस्ति एवं चन्द्रो लग्नस्थाने स्यात् तं चन्द्रं भौमं च शनिग्रहः पश्यति चेत् एवमेवाष्टमस्थानेऽपि पापग्रहः सूर्योऽस्ति चेत् तदा जातकः दृष्टिरहितः भवति ।

जन्मसमये मेषराशिस्थितः शुक्रोऽस्ति चेत् जातको रात्र्यन्धो भवति । रवौ लग्नस्थे जातः जातकः संग्रामप्रियः चिरकार्यकृत् विकलनयनः निर्दयः भवति । एतावत्सर्वलग्नेषु सामान्यफलं निर्दिष्टं विलोक्यते । मेषलग्ने तत्रस्थे चार्के जातकः सस्वः चक्षुरोगी भवति । सिंहलग्ने तत्रस्थे चार्के रात्र्यन्धो भवति । आदित्यस्य नीचराशिः तुला, तस्मिन् लग्ने तत्रस्थे चार्के जातकः नेत्रहीनो दरिद्रश्च भवति । कर्कटलग्ने तत्रस्थे चार्के बुद्बुदेक्षणः पुष्पिताक्षो भवति । जन्मसमये मेषराशिस्थितः शुक्रोऽस्ति चेत् जातको रात्र्यन्धो विविधदोषवान्

भवेत् । एते योगाः जातकस्य दृष्टिशक्तिप्रभावकाः सन्ति । कतिपये योगास्तु सम्पूर्णं दृष्टिमार्गं नाशयन्ति चेत् केचनाः योगाः रोगं दृष्टेः न्यूनतां च जनयन्ति ।

अत्र ज्योतिषशास्त्रोक्ताः एतादृशाः योगाः जातकानां जन्मकुण्डलीषु सम्यक् अन्विष्य परीक्षिताः काश्चनोदाहृताश्च सन्ति । विशालः अम्बिका चिरञ्जीवी मेनका सरोजभाटः नामकानां जातकानां जन्मकुण्डलीषु शास्त्रोक्ताः दृष्टिशक्तिप्रभावकाः योगाः समुदिताः सन्ति नवेति विश्लिष्य योगजनितं फलं च परीक्षितं विद्यते ।

दृष्टिविहीनस्य कारणेन वार्ताकार्ये तु स्वस्वभाषायां भाषिका समस्या न भवति । परन्तु लेखनकमे एवं स्वस्य मातृभाषां विहायान्यभाषा ज्ञानार्थम् त्वधिकतमा समस्या भवति । दृष्टिविहीनजनानां कृते भाषाज्ञानार्थ एवं लेखनार्थं लिपिप्रविधि एवं तत्सम्बद्धम् ज्ञानं आवश्यकं भवति । विषेशतः दृष्टिविहीनजना श्रुतिपरम्परया स्पर्शपरम्परया च द्वर्यो माध्यमेन पठनपाठनं कुर्वन्ति । ते जना श्रुतिस्पर्शपरम्परया माध्यमेन कीडनमपि कुर्वन्ति । स्पर्शमाध्यमेन लुडो एवं शतरञ्जिका एवमेव श्रुतिमाध्यमेन क्रिकेटकिडनं कुर्वन्ति । दृष्टिविहीनाः जना इदानीं वैज्ञानिकयुगे विविधविद्युतीयोपकरणसहयोगेन सामाजिक सञ्जालमाध्यमेन ब्रेल-लिपिमाध्यमेन चाध्ययनं कृत्वा उदाहरणीयं व्यक्तित्वं विकसन्ति । तथोदाहरणीयं कार्यं कर्तुं च पारयन्ति ।

सन्दर्भग्रन्थसूचीः–

नीलकण्ठदैवज्ञः **ताजिक-नीलकण्ठी,** श्रीविश्वनाथदैवज्ञः, सोदाहरण-संस्कृत-व्याख्यया सोदाहरण-हिन्दी व्याख्यया च अलङ्कृता(वि.सं.२०६५),सावित्री ठाकुर प्रकाशन, वाराणसीः ।

मन्त्रेश्वरः **फलदीपिका,** हिन्दीव्याख्योपेता (वि.सं.२०७५),चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसीः ।

वैद्यनाथः **जातकपारिजातः**, (वि.सं.२०६६), (टीकाकारः सत्येन्द्र मिश्रः), चौखम्बा सुरभारती ।

कल्याणवर्मा **सारावली**, हिन्दीव्याख्योपेता (वि.सं.२०१३), (व्या.डा.सुरकान्त झा), चौखम्बा कृष्णदास अकादमी, वाराणसीः ।

गणेशकविः **जातकालङ्कारः,** (वि.सं.२०४८), (व्या.वेरीपुरनिवासिबुधवसतिरामशस्त्रि), खेमराज श्रीकृष्णमार्ग बम्बई ।

वराहमिहिरः **बृहज्जातकम्** (इ.सं.१९९५), (व्या.केदारदत्तजोशी), मोतिलालबनारसीदासः, वाराणसीः ।

रामदैवज्ञः **मुहूर्त्तचिन्तामणीः**, (वि.स.२०६३), (व्या.रामचन्द्र पाठकः),चौखम्बा पब्लिकेसन अंसारी रोड, दरियागंज ।

महर्षि पाराशरः **लघुपाराशरी**, (वि.स.२०७१), (टि.सम्पा.डा.उमेश पुरी), रणधीर प्रकाशन, हरिद्वारः

वराहमिहिरः **लघुजातकम्** (वि.स.२०७३),(व्या.डा.कमलाकान्तपाण्डेय,चौखम्बा-संस्कृत-संस्थान, वाराणसीः

*

संस्कृत-बौद्धतन्त्रे प्रदर्शितः तत्त्वविज्ञानमार्गः

उपप्रा.डा. प्रेमराज न्यौपाने
वाल्मीकि विद्यापीठस्य

१. विषयप्रवेशः

सिद्धानां विषये विचाररमणीयैरस्माभिर् ज्ञातव्यं यत् तेषामाविर्भावकालोऽष्टमशताब्दितो द्वादशशताब्दिपर्यन्तमेव न स्याद् अपितु तदतिरिक्तानामपि तान्त्रिकाणां योगदानं न्यूनं नासीत् । तेषां साधना-प्रणाली भिन्ना स्यात् तथापि तेषां चिन्तनेषु दार्शनिकतत्त्वानि योगस्योच्चतमसाधनप्रणालिर् मानवमुक्तिमार्गाश्च प्राप्यन्ते ।

यत्र दार्शनिकमतस्य विवेचनं तु प्रासङ्गिकतयैव विहितं परन्तु साधनाया वर्णनं तद्वारा प्राप्तानुभूतीनां वर्णनं वा प्रधानतयोपस्थापितम् । येषां दार्शनिकमतानामुल्लेखोऽत्र वर्तते तेषां सम्बन्धः कदाचिद् विशेषतया शून्यवादेन सह स्याद् अथवा योगाचारेण सह स्यात् किन्तु तथाविधप्रसङ्गानां स्थानमत्यन्तं न्यूनमेव दृश्यते यत्र तयोर्द्वयोर्मतयोः स्पष्टतया भेदः स्याद् यतो हि तेषां सिद्धानां स्वलक्ष्यं शास्त्रीयविवेचनं न स्यात् ।

ते ह्याचार्याः सर्वप्रथमं स्वपुरतः स्थितां वस्तुस्थितिं दर्शयन्ति । तत्र सिद्धलुईपादस्य वचनं वर्तते यत्- "अस्मत्शरीरं सुन्दरवृक्षवद् अस्ति यस्य पञ्चशाखाः पञ्चस्कन्धाः सन्ति, ये रूप-वेदना-संज्ञासंस्कार-विज्ञानरूपेषु वर्तन्ते, किन्तु स्वचञ्चलचित्तस्य कारणेन तत्र कालः प्रविशति तस्मादेव सुख-दुःख-मोहरूपः प्रपञ्चो लभ्यतेऽतो मरणावस्था सुनिश्चिता । इत्थं सर्वं सम्यग् ज्ञात्वा गुरोरूपदेशं गृहीत्वा 'महासुखं' प्रति गन्तव्यमेव श्रेयस्करमार्गः ॥" महासुखमिदमनिर्वचनीयनिर्वाणमेव । तदेव शून्यवादे शून्यताशब्देनाभिधियते । तदेव विज्ञानवादे तु विज्ञप्ति-मात्रतारूपे कल्पितं वर्तते तस्मादेव सिद्धलुईपापादेनापि तत् प्राप्तुं सर्वप्रपञ्चेभ्यश्चित्तमाकृष्य शून्यबिन्दुं प्रति स्थापनायोपदेशो विहितः । तन्मते पूरक-रेचकयोर्मध्यस्थकुम्भकस्थितौ तच्चित्तं स्थापनीयम् ।[१] तन्मते सावस्था भावाभावविरता । यस्य नास्ति कोऽपि वर्णः किमपि चिह्नं रूपं चेत् तस्य व्याख्या कस्याप्यागमेन कथं कर्तुं शक्यते । विज्ञानमिदं दुर्लक्ष्यानुभवाय कठीनम् ।[२]

इत्थमेव दृश्यमतो जगतः परिचयक्रमे तस्यास्थिरतां प्रवाहमयतां वा दर्शयितुं सिद्धभुसुकपादेनेम् "अनुत्पन्नप्रतिभासमात्रं" वोक्तम् । एवं यथा कश्चन जनो रज्जुं सर्परूपे परिकल्प्य विस्मितो भवति यद्यपि तत्र तं दंशयितुं नास्ति किञ्चिदुपकरणमात्रमपि तथैव तेषामनभिज्ञजनानामपि दशा भवति । ये वस्तुस्थितिमज्ञात्वा मिथ्यापरकभ्रान्तिमेतां सत्यरूपे स्वीकुर्वन्ति । एतद् जगत् सर्वमपि मृगमरीचिकावत्, गन्धर्वनगरवत्, दर्पणप्रतिबिम्बवत्, बंध्यापुत्रवत्, बालुकातैलवत्, शशश्रृङ्गवत्, आकाशकुसुमवच्च वर्तते । उक्तानां सर्वेषां यः स्वभावो वर्तते स एव स्वभावो जगतोऽस्यापि । तत्त्वतो ज्ञातेऽस्मिन् चास्माकं सर्वा वासनाः स्वयमेव विनश्यन्ति । यदि वयं स्वयमेव न जानीमश्चेत् सद्गुरोर्ज्ञातव्यं भवति[३] ।

---

१ काआ तरुवर पंचवि डाल चंचल चीए पइठो काल ।
दिढ करिअ महासुख परिमाण लुइ भणइ गुरु पुच्छिअ जाव ॥
शीतांशुशेखर वागची (सम्पा.), चर्यागीतिकोष, लखनउ : हिन्दी एकेडेमी, १९९५, पृ. १ ।

२ भाव न होइ अभाव न जाइ । अइस संबोहें को पतिआइ ॥
लुइ भणइ वढ दुलक्ख विणाणा । जाहेर बाण चिह्न रूप ण जाणी ।
सो कइसे आगम वेएँ वरवाणी ॥ तत्रैव पृ. ९६ ।

३ आइए अनुअनाए जगरे भाँतिएँ सो पडिहाइ ।

भवस्वरूपपरिचयक्रमे चर्यान्तर्गतसिद्धाचार्येण 'चंटिलेन' चोक्तं यद् "भवनदी गभीरा वर्तते तथा तस्याः प्रवाहो वेगेनाग्रेसरतीति प्रतीयते । अस्या उभयोः तटयोः पङ्कवत् प्रतीयते किन्तु मध्ये तस्या अगाधताया नास्ति कश्चनाभासः ।" एतेन किमुक्तं भवति ? यथा कस्याश्चन नद्याः प्रवाहे प्रत्येकेऽपि जलकणाः परस्परं भिन्नाः किन्तु तेषां सम्मिलितप्रावाह एकमखण्डरूपं गृह्णाति तथैवास्य जगतः सततप्रवाहमतो रूपस्य कल्पनां कर्तुं शक्नुमो यस्य प्रत्येकमप्यस्तित्वं वस्तुतः क्षणिकं परस्परं पृथक् च तथापि चाखण्डरूपं धृत्वा प्रवहति ।[४] प्रथमदृष्टान्तेनास्यानस्तित्वपरकस्वरूपं वर्णितं द्वितीयेन चास्य सततप्रवहमद्रूपं वर्णितम् ।

जगदिदं मिथ्याभ्रान्तिमूलं सदपि कथं सत्यवत् प्रतिभासते ? इत्यत्र कह्णपादस्य कथनमस्ति यत् "सर्वमिदं जगत् स्वचित्तस्य परिणामः । इदमेव 'अभूतपरिकल्पं' कदाचित् सर्वव्याप्येकशाश्वतानन्दरूपे च परिणमते । चित्तं सहजद्वारा महासुखरूपशून्यसम्पूर्णञ्च जायते । अर्थाद् वस्तुतः शून्यं सदपि सम्पूर्णं वर्तते स्कन्धेषु वियुक्तेषु च कथंविधेनापि विषण्णेन भव्यं नास्ति यतोहि तच्चित्तं तु त्रैलोक्ये सदा व्याप्तं सद् आनन्दम् उपभुङ्क्ते । ये जना दृश्यमतो जगतः पौनपुन्येन विनाशमनुभूय दुःखिनो भवन्ति ते मूर्खा यतो हि ते वास्तविकतां न जानन्ति । तरंगाणां गतिः कदापि सागरं शोषयितुं न शक्नोति । यदि कश्चन तथा कल्पयति चेद् बुद्धिहीनत्वस्य परिणामः । तथाविधमूर्खो दुग्धस्थघृतं द्रष्टुं न शक्नोति ।"[५] अथवा कश्चन मृत्युद्वारा विनष्टे शरीरे केवलं पंचतत्वानामेव वियोगमन्तिममवसानं जानाति चेत् स एतस्याः प्रक्रियाया वास्तविकरहस्यं न जानाति । तस्य ज्ञानं नास्ति यद् अस्यां दशायामपि अस्माकम् आनन्दमयसहजस्वरूपं तु अवशिष्टं भवत्येव तस्यैव शाश्वतं सर्वव्याप्यस्तित्वं च सर्वदा तिष्ठत्येव ।

वज्रयानिनां विचारे यत्किमपि परमसत्यरूपे वर्तते तत् सर्वं वयं स्वशरीरस्यान्तः प्राप्तुं शक्नुमः तस्मादेवात्र वज्रयानेऽपि काय-साधनायाः तावदेव महत्वं वर्तते यावद् योगमतेऽस्ति परन्तु योगशास्त्रे दर्शने वा षट्चक्राणां साधनं भवति तत्र तेषां चक्राणां क्रमिकविकासश्च जायते । बौद्धानां मतेऽस्ति तत्र किञ्चिद् भिन्ना धारणा । माहायानिबौद्धानां बुद्धदेवस्यैतिहासिकास्तित्वे नास्ति विश्वासोऽपितु तस्य त्रिकायेऽस्ति तेषाम् आस्था पुनस्तस्य विभिन्नां त्रिस्तराणाञ्चास्तित्वं तैः स्वीकृतं तथा तेषां स्तराणां नामानि च क्रमशो निर्माणकायः संभोगकायो धर्मकायश्चेति स्वीकृत्य तेषां कायानां स्थानानि क्रमशो नाभि-हृदय-कण्ठेषु संकेतितानि । वज्रयानितान्त्रिकैस्तु तत्र किञ्चित् संशोधनपूर्वकमुपस्थाप्य धर्मकायस्य सर्वोच्चत्वम् अमत्वा तस्याधो हृदयस्थाने तत् पदं स्वीकृत्य तत्रस्थ-संभोगकायस्य स्थानं तु तस्मादुपरि कण्ठप्रदेशे मतम् । तैः पुनश्चतुर्थकायस्यापि कल्पना कृता वर्तते यस्य नाम महासुखकायो वर्तते । तस्यावस्थितिस्तु सम्भवतः पूर्वपरिचितमस्तिष्के स्यात् यत्र योगसाधकानां सहस्रारस्यावस्थितिरपि संकेतिता । बौद्धवज्रयानिसाधकैरुक्तमहासुखस्य कल्पना सहजसुन्दरी-नैरामणि-नैरात्म्यादिषु रूपेषु कृता । नाभिदेशस्थ-

---

राज साप देखि जो चकिइ साचे किं म तँ बोडोखाइ ॥
आइस सभावें जइ जग बुझसि तुटइ वासना तोरा ।
मरुमरीचि गन्धर्वनअरी, दापन पडिविम्बु जइसा ॥
जइतो मूढा अच्छसि भान्ती पुच्छतु सद्गुरु पावी ॥ तत्रैव, पृ. १३४ ।

४ भवणइ गहण गम्भीर वेगेवाही । दुआन्ते चिखिल मज्झेन थाही ॥ तत्रैव, पृ. १६ ।

५ चिअ सहजे शून संपुण्णा । कान्ध वियोएँ मा होहि विसण्णा ॥
भण कइसे काण्ह् नाहि । फरइ अनुदिनं तौलोए पमाइ ॥
मूढा दिठ नाठ देखि काअर । भाङ्ग तरङ्ग कि सोषइ साआ ॥
मूढा अच्छन्ते न लोअ न पेखइ । दुध माझे लडण च्छन्ते न देखइ ॥
भव जाइण आवइण एथु कोइ । अइस भावे विललइ काह्निल जोइ ॥ तत्रैव, पृ. १३७ ।

निर्माणचक्रे तदेव महासुखं कदाचित् चण्डालीरूपे कदाचित् शवरीरूपे कदाचिच्च डोम्बीरूपे परिकल्पितम् । पुनश्च तन्मते तन्महासुखं साधारणेन्द्रियैर्ग्रहणयोग्यं च नास्तीति स्पष्टतयोक्तम् ।

२. सिद्धप्रदर्शितमार्गः

इत्थं यदि शबरी-डोम्बी-नैरात्म्यादीनां सूक्ष्मविश्लेषणं क्रियते चेद् अन्ततो गत्वा ताः सर्वाः शक्तयोऽस्मद्शरीराभ्यन्तरे वर्तमानानां भिन्न-भिन्नविधशक्तीनां परिचायिका एव भवितुमर्हन्ति । तासां प्रत्यक्षतो नास्ति किञ्चिन् स्वव्यक्तित्वं यस्यां दशायां ताभिस्सह कथंविधस्यापि मेलनस्य संयोगस्य वा धारणा भवेत् । यदा तत् महासुखं निर्माणकायस्तरे जागर्ति चेत् तदानीं तत् महासुखं 'चण्डाली' इत्युच्यते । तदेव यदा क्रमशः सम्भोगकायरूपोन्नतदशां प्राप्नोति तदा नैरामणिरित्युच्चते । पुनस्तत् चतुर्थस्तरं महासुखकायं वा प्राप्नोति तदा 'सहजसुन्दरीरूपं' गृह्णाति । निर्माणकायस्थितावुपलब्धानन्दः केवलं 'शुद्धानन्दो' वर्तते । धर्मकाये तु तस्य स्वरूपं परमानन्दो जायते । संभोगकाये तदेव महासुखं विरमान्दो जायतेऽन्त्ये च सहजानन्दो भवति ।

एष एव सहजानन्दः सिद्धेन कण्हपादेन स्वैकचर्यायां सहजनिन्द्रारूपे चित्रितः । तत्रैव साधकः पूर्णसुखनिद्रायां लीनो जायते ।[६] सहजप्रदेशं प्रविश्य निर्विकल्पकत्वस्य शान्तिः प्राप्यते ।[७] विषये विशोधिते जाते तथैव आनन्दस्यानुभूतिर्भवति यथा गगने चन्द्रज्योतिः प्रसरति ।

वज्रयानिनामनुसारं सिद्धत्वं दुष्कराणां कठोराणां नियमानां पालनेन न प्राप्यते प्रत्युत सर्वोपभोग्यवस्तूनां सेवनेनैवोपलभ्यते[८] तस्मादेव तैः स्वप्रमुखसाधनान्तर्गता अनेकविधस्त्रिणां महामुद्रा निर्मिताः । ता महामुद्राः तेषां योगिनीस्वरूपे तैस्सह निवसन्ति तथेत्थम् अभ्यासेन ते सिद्धा भवन्ति स्म ।

३. गुरुतत्त्वविमर्शः

प्राचीनकालादेव भारतीयसंस्कृतौ गुरोर्महत्त्वं स्वीकृतम् । साधरणजनाः प्राकृतजना वा संन्यासिनो योगिनो वा सर्वेऽपि गुरोरेव शिक्षां दीक्षां च गृह्णन्ति । यत्र वैदिकसंस्कृतौ गुरुरेव ब्रह्मा विष्णुर्महेश्वरः साक्षात् परं ब्रह्म स्वीकृतः । यथोक्तम् -

गुरुर्ब्रह्मा गुरुर्बिष्णुर् गुरुर्देवो महेश्वरः ।
गुरुः साक्षात् परं ब्रह्म तस्मै श्रीगुरवे नमः ॥

बौद्धपरम्परायामपि गुरुर् बुद्ध-धर्म-संघ-वज्रधरस्वरूपेषु स्वीकृतः ।[९] बौद्धानां प्रथमदीक्षैव त्रिशरणगमनम् । त्रिशरणेषु बुद्ध-धर्म-संघानां शरणगमनं भवति । अस्मिन्नेव क्रमे महायानपरम्परायां तत्रापि

---

६ घुमइ चेवइ सपर विभागा । सहज काहि्नला लाङ्गा ॥
चेअण न वेअण भर निद गेला । सअल मुकलकरिसुहे सुतेल ॥ तत्रैव, पृ. ११८ ।

७ काह्नु विलसअ आसव माता । सहज नलिनीवन पइसि निविल ॥ तत्रैव, पृ. ३० ।

८ छुटकैर्नियमै..... सोन्यमानो न सिद्ध्यति ।
सर्वकामोपभोयैस्तु सेवयंश्चाशु सिद्ध्यति ॥
शीतांशुशेखर वागची (सम्पा.) गुह्यसमाज तन्त्र, दरभंगा : मिथिला विद्यापीठ, १९६५, पृ.२७ ।
प्रज्ञापारमिता सेव्या सर्वथा मुक्तिकाङिक्षभिः ।
ललनारूपमास्थाय सर्वत्रैव व्यवस्थिता ॥
विनतयतोष भट्टाचार्य (सम्पा.),प्रज्ञोपायविनिश्चयसिद्दि,बडौदा : गायकवाड सिरिज, १९३०, पृ.२२ ।
चण्डालंकूलसम्भूतां गोम्बिकां वा विशेषतः ।
जुगुरिसतकुलोपन्नां सेवयन् सिद्धिमाप्नुयात् ॥
प्रबोधचन्द्र वागची (सम्पा.), ज्ञानसिद्धि, विश्वभारती निकेतन, १९५६, पृ. ३९ ।

९ गुरुर्बुद्धो गुरुर्धर्मो गुरुः संघस्तथैव च ।
गुरुर्वज्रधरः श्रीमान् गुरुरेवात्र कारणम् ॥
नगेन्द्रनाथ उपाध्याय (सम्पा.) बौद्धस्तोत्र संग्रहः, इलाहवाद : इलाहावाद स्मृति प्रकाशन, १९८३, पृ.६६ ।

भोटपरम्परायां गुरोमर्हत्तायाः कारणेन त्रिरत्नशरणगमनात् पूर्वं गुरोः शरणगमनस्य विधानं वर्तते । एतेन ज्ञायते यद् बौद्धपरम्परायां गुरु-बुद्ध-धर्म-संघानां समानमेव स्थानं महत्त्वं च वर्तते ।

४. बौद्धेतरतन्त्रेषु गुरुतत्त्वविमर्शः

बौद्धेतरतन्त्रेषु यत्र आचार्यः, उपाध्यायः, ज्येष्ठः श्रेष्ठश्चेति शब्दा गुरूपर्यायरूपेण व्यवहृयन्ते चेद् बौद्धपरम्परायामपि गुरुर् उपाध्यायः, आचार्यः कल्याणमित्रं चेति शब्दाः प्रयुज्यन्ते । सन्ति तत्रानेका व्युत्पत्तयो गुरुशब्दस्य । तासु कतिपया व्युत्पत्तयो निम्नवत् सन्ति । "गिरति अज्ञानम् इति गुरुः" । "गृह्णाति धर्मम् इति गुरुः" ॥ "गीर्यते इति गुरुः" । "गृह्णाति ब्रह्मतत्त्वं शास्त्रतत्त्वं वोपदिशति शिष्यान्निति गुरुः ।" यद्यपि बौद्धशास्त्रेषु गुरुशब्दस्य व्युत्पत्तिपरकार्थो न्यूनतयैव दृष्टिगतो भवति तथापि गुरुशब्दस्य प्रयोगस्तु बहुलतया जातो विद्यते । हेवज्रतन्त्रस्य व्याख्यायां योगरत्नमालायाम् आचार्यशब्दस्य व्युत्पत्तिपरकार्थो निम्नवद् वर्तते-"आराद् दूरं पापकेभ्यो धर्मेभ्यश्चरतीत्याचार्यः" ।[१०] वसन्ततिलकटीकायाम् आचार्यसम्बन्धे चोक्तं यद् बाहयलोके मण्डलानामधिष्ठाताऽऽचार्यो वर्तते चेद् अध्यात्मरूपे तु चित्तराज एव मण्डलाध्यक्षः । यश्चित्तवज्रधरं स्वसंवेद्यरूपं मण्डलं चाभेद्यरूपेण जानाति स एवाऽऽचार्यः ।[११]

चक्रसंवरवृत्तौ व्याख्यायाः क्रमे चोक्तं "गुरुराचार्यशब्देन पण्डितैः परिगद्यते ।"[१२] कोऽयमाचार्यः ? इति व्याख्याक्रमे चोक्तं यत् यः सद्धर्मस्य व्याख्यां करोति अध्यापनं करोति तन्त्रस्योपदेशपूर्वकम् अभिषेकं करोति स आचार्यः ।[१३]

तत्वज्ञानप्राप्तये चोपायरूपेण कल्पितेषु चतुर्षु प्रत्ययेषु गुरुरप्येकप्रत्ययो मतः ।[१४] बौद्धशास्त्रेषु महायान-तन्त्रयानयोर्ग्रन्थेषु गुरूप्रत्ययस्य विशदविवेचना वर्तते । महायानिग्रन्थेषु तत्रापि विशेषतया बोधिसत्त्वभूमि-महायानसूत्रालंकार- बोधिचर्यावतारबोधिपथप्रदिपादिषु ग्रन्थेषु तथा तन्त्रग्रन्थेषु च प्रायः सर्वत्र यद्किञ्चिद् गुरुशिष्ययोर्लक्षण-गुण-पर्युपासनादीनां सम्बन्धे विवृतिः प्राप्यते । एकादशशताब्देर्भोटाचार्येण गम्पोपादेन स्वग्रन्थे "सद्धर्मचिन्तामणिमोक्षरत्नालंकारे" महायानिसाहित्यस्य पृष्ठभूमौ गुरोः कल्याणमित्रस्य वा गुण-लक्षणभेदादीनि सविस्तारं प्रकाशितानि । तत्रैव मन्त्रयानदृष्ट्याऽनेकग्रन्थेषु गुरोर्गुण-लक्षण-परीक्षादीनामुल्लेखोऽस्ति। तेषु "गुरूपञ्चाशिका" नामके ग्रन्थे सभेदं गुरुशिष्ययोर्लक्षणानि वर्णितानि तथा कथं गुरोः पर्युपासना कर्तव्येति च वर्णिता ।

---

१० हेवज्रतन्त्र, योगरत्नमाला, पृ. १०७ ।

११ योऽयं चित्तवज्रधरः स्वसंवेद्यस्वरूपत्वेन प्रागुक्तमण्डलान्यभेदेन बुध्यते स एवाचार्यः ।
तत् तत् सविशेषाचरणादाचार्य इत्युच्यते ।
वसन्ततिलकटींका, वाराणसी : के.उ.ति.सं. १९९०, पृ. ६८-६९ ।

१२ अर्थर एवेलेन (सम्पा.), क्रसंवरतन्त्रम् सटीक, कलकत्ता : वंगसाहित्य १९१९, भा. १ पृ.२९ ।

१३ सद्धर्माध्यापको यश्च व्याख्याता चोपदेशदः ।
अभिषेक्ता कर्मकर्ता चाचार्यः समुदाहृतः ॥ तत्रैव ।

१४ आगमात् प्रत्येयैश्चैव गुरुतः प्रत्ययस्तथा ।
आत्मतः प्रत्यैश्चै परतः प्रत्ययस्तथा ॥
चतुर्भिः प्रत्ययैर्ग्राहचम् । पूर्ववत् सं. ६२, पृ. ८९ ।

५. कल्याणमित्रमार्गः

अत्र सर्वप्रथमं महायान्यवधारणायां विचारः क्रियते । एतत् प्रस्तुतक्रमे आचार्यगम्पोपादेनोक्तं[१५] यद् अनुत्तरबोधिप्राप्तये कल्याणमित्रं गुरुरेकः प्रत्यय इति । विदितं यद् अनुत्तरबोधिप्राप्तये हेतुर् आश्रयः प्रत्यय उपायः कर्म फलञ्चेति षड् आवश्यकतत्त्वानि विद्यन्तेतराम् । न केवलं मानवस्यापितु सर्वेषां प्राणिनामन्तिमध्येयन्तु अनुत्तरबोधिः । तत्प्राप्तये कल्याणमित्रं प्रेरकतत्त्वसत्वात् प्रत्ययरूपेण स्वीकृतम् । अनुत्तरप्राप्तये हेतुः तथागतगर्भः । रत्नसदृशं मानवशरीरम् आश्रयः । एतदनन्तरं गुरोः कल्याणमित्रस्य वा स्थानं वर्तते प्रत्ययस्वरूपे । हेतुरूपतथागतगर्भस्य प्राप्त्यनन्तरम् आश्रयसम्पद्रूपमानवशरीरे प्राप्ते सति च यदि प्रत्ययस्वरूपगुरोः प्रेरणा न प्राप्यते चेत् स्वपूर्वजन्मनां दुष्कर्मणां प्रभावैर् बोधिप्राप्तये सर्वसत्त्वैः कल्याणमित्रस्य सेवा कर्तव्या ।

साधकेन कल्याणमित्रस्य सेवा कथं कर्तव्या ? कल्याणमित्रेण च कथं भाव्यम् ? इत्यादिविषयाः पञ्चाङ्गेषु विभक्ताः । तद्यथा- (१) उत्पत्तिः, (२) भेदः, (३) तल्लक्षणं, (४) संश्रयः (सेवनोपायः), (५) अनुशंसा चेति ।

उत्पत्यन्तगर्तककल्याणमित्रस्य सेवनस्य प्रयोजनम् आगम - युक्ति-दृष्टान्तैर्वर्णितम् । उत्पत्तिस्तु रत्नगुणसञ्चयगाथा-अष्टसाहस्रिकाप्रज्ञापारमिताप्रमाणाभ्यामुक्ता । गुरुभक्तशिष्येण सम्यक् सम्बोधेरिच्छया विद्वान् गुरुः सेवनीयः । तस्य परिचर्या पर्युपासना च कर्तव्या ।[१६]

धर्मी प्रतिज्ञावचनं हेतुः साधर्म्यं वैधर्म्यं दृष्टान्तश्चेति युक्त्युत्पत्तेरङ्गानि साधकः पुद्गलो वा धर्मी । तेन पुद्गलेन कल्याणमित्रं सेवितव्यमिति प्रतिज्ञावचनम् । पुद्गलोऽयं संभारसंचयाद् आवरणप्रहाणाच्चानभिज्ञ इति हेतुः । त्रैकालिकबुद्धसाधर्म्यदृष्टान्तयः । प्रत्येकबुद्धो वैधर्म्यदृष्टान्तयः । अनुत्तरबोधिप्राप्त्यर्थं सत्त्वैः पुण्य-ज्ञान-संभारयोः संचयः कर्तव्यः । संभारस्य संचयस्य विधिस्तु कल्याणमित्रादेव ज्ञातव्यः । बुद्धत्वप्राप्तये क्लेशावरण-ज्ञेयावरणयोः प्रहाणम् अत्यन्तम् आवश्यकम् । आवरणप्रहाणस्यविधिरपि कल्याणमित्रादेव बोद्धव्यः ।

कल्याणमित्रं साधकं पन्थानं प्रदर्शयति । साधनारूपिनवीनमार्गे साधकरूपिपथिको दिग्भ्रमितो भवितुमर्हति तस्मात्तत्र कल्याणमित्ररूपिपथप्रदर्शक आवश्यकः । कल्याणमित्रं गुरुर्वा कुशलनाविकसमानो यश्च महानदं तितिर्षुं जनं तारयति ।

६. कल्याणमित्रस्य भेदाः

तत्र सन्ति कल्याणमित्रस्य चत्वारो भेदाः । तद्यथा- (१) पृथञ्जनकल्याणमित्रम्, (२) महाभूमिस्थबोधिसत्त्वकल्याणमित्रम्, (३) निर्माणकायिकबुद्धकल्याणमित्रम्, (४) संभोगकायिकबुद्ध-कल्याणमित्रञ्चेति । पृथग्जनकल्याणमित्रं विहायान्यानि मित्राणि ह्यनूत्तरोत्तरश्रेष्ठबोधिसत्त्वानामभिप्रेत्यानि । पृथग्जनकल्याणमित्रं तु आदिकर्मिकाणाङ्कृते वर्तते यतः प्रारम्भिकावस्थायां व्यक्तिः कर्म-क्लेशयोर्बन्धनेषु भवति तदानीम् उत्तरोत्तरकल्याणमित्राणां दर्शनमपि दुर्लभं सेवनस्य तु कथैव का तस्मात् साधारणजनाः प्रारम्भे पृथग्जनकल्याणमित्राणां संसर्गेण तेषामुपदेश-प्रवचनाभ्यां स्वस्मिन् सामर्थ्यमुत्पादयन्ति, ततः क्रमश

१५ सद्धर्मचिन्तामणिमोक्षरत्नालंकार, तृतीय परिच्छेदः, पृ. ५९ ।

१६ ते ही सुशिष्यगुरुगौरवसंप्रयुक्तो कल्याणमित्र सह सेवितव्य विज्ञैः ।
किं कारणं तत्तु गुणागमु पण्डितानाम् ॥
उपेन्द्रदत्त (सम्पा.), रत्नगुणसञ्चयगाथा, काशी : नागरीप्रचारिणी सभा, १९५८, पृ. १५१ ।

उर्ध्ववर्तिकल्याणमित्राणां सेवनं च कर्तुं शक्नुवन्ति तस्मादेव प्रारम्भिकावस्थायाम् आदिकर्मिकसत्त्वानां कृते पृथग्जनकल्याणमित्रमेव सर्वोत्तमो गुरुः ।

उपर्युक्तचतुर्विधकल्याणमित्राणां लक्षणानाञ्च निर्देशो वर्तते । अत्रापि पृथग्जनकल्याणमित्राणामेव चर्चा विधीयते । तत्र पृथग्जनकल्याणमित्राणां विविधग्रन्थेषु द्वे, चत्वारि, अष्ट च लक्षणानि सन्ति । तत्र बोधिसत्त्वभूमौ[१७] पृथग्गजनकल्याणमित्राणाम् अष्टविधगुणा वर्णिताः । ते च यथा- शीलेन समन्वागतत्वं, बोधिसत्त्वपिटके बहुश्रुतता, अधिगमद्वारा समन्वागतत्वम्, अनुकम्पकता, बैशारद्यं, सहनशीलत्वम्, अपरिखिन्नत्वं, वाक्पटुता चेति । महायानसूत्रालंकारे[१८] कल्याणमित्रस्य चतुर्गुणा वर्णिताः । तदनुसारं कल्याणमित्रबोधिसत्त्वानां देशनायां चतुर्भिर्गुणैर्भाव्यम् । तद्यथा- (१) विशदता, (२) सन्देहनिराकरणता, (३) आदेयता, (४) द्विविधतत्त्वप्रदर्शकत्वं च । बहुश्रुतत्वैर्भाव्यं कल्याणमित्रैः तस्मात्तेषां देशनायां विशदता भवति । तानि कल्याणमित्राणि महाप्राज्ञा भवन्ति तस्मात्तेषां देशनाः परसन्देहनिवारिका भवन्ति । तेषु सत्पुरुषत्वसद्भावात् तेषां वचनानि चादेयानि । तथाविधकल्याणमित्राणि संक्लेश-व्यवदानलक्षणयुततत्त्वानाम् उपदेशं कुर्वन्ति ।

बोधिचर्यावतारे शान्तिदेवेन कल्याणमित्रबोधिसत्त्वानां लक्षणं वर्णितम् । प्रथमं तावत् तैर् विषय-ज्ञातृभिर्भाव्यं द्वितीयञ्च बोधिसत्त्वसंवरयुतैर्भाव्यम् । उक्तगुणयुतकल्याणमित्रसेवनेनैवानुत्तरबोधेः प्राप्तिः ।

७. कल्याणमित्रसेवनविधिः

उपर्युक्तकल्याणमित्रसेवनं त्रिविधोपायैः क्रियते । तद्यथा- (१) सत्कार-परिचर्याभ्याम्, (२) अधिमुक्ति-गौरवाभ्याम्, (३) साधना-प्रतिपत्तिभ्यां चेति ।

प्रथमोपाये वर्णितस्य सत्कारस्य तात्पर्यं वन्दना, शीघ्रोत्थानं, शरीरनमनं, परिक्रमणं, प्रसन्नमनसा वार्तालापः, अतृप्तमनसा भूयो दर्शनं चेति । परिचर्यायाः तात्पर्यन्तु धर्मानुसारं भोजन-वस्त्र-शय्या-आसन-ओषधि-धनादिभिः (स्वशरीर-प्राणयोश्चिन्तां विहाय) कल्याणमित्रस्य सेवा कर्तव्येति ।

द्वितीयोपाये वर्णितयोः अधिमुक्तिगौरवयोः तात्पर्यन्तु गुरुरेव बुद्ध इति भावनोत्पादनं तदनु तस्यादेशः परिपालनीयः । तं प्रति चाधिमुक्तिगौरवप्रसादादीनामुत्पादनम् । कल्याणमित्रस्योपायकौशल्यचर्यां प्रति मिथ्याविकल्पान् परित्यज्य तत्र श्रद्धोत्पादनीया इति ।

तृतीयोपाये वर्णितयोः साधना-पद्धत्योः तात्पर्यञ्च कल्याणमित्रद्वारोपदिष्टधर्माणां श्रवण-चिन्तन-मननैः साधना तन्निष्पत्तिश्च कर्तव्येति । इत्थं निष्पत्तिकार्यात् कल्याणमित्राणां प्रसन्नता जायते ।[१९]

आचार्याद् गुरोर्वा धर्मश्रवणकाले प्रयोग-मौल-पृष्ठाश्चेति तिस्रोऽवस्था ज्ञातव्याः ।[२०] बोधिसत्त्वस्य शिक्षाया व्रतधारकैर् महायानार्थज्ञातृभिश्च स्वप्राणभयोपस्थितेऽपि कल्याणमित्राणां त्यागो न कर्तव्यः ।[२१] अभ्युदयनिःश्रेयसरूपिपुरुषार्थप्राप्तिरेव कल्याणकर्म, एतत्प्राप्तौ योऽसाधारणबन्धुः सहायको वेति

---

१७ एन.दत्त, के..पी. जयसवाल बोधिसत्त्वभूमि, पटना : रिसर्च इन्स्टिच्यूट, पटना १९७८, पृ. १६३-१६४ ।

१८ विषदा संदेहजहा आदेया तत्त्वदर्शिका द्विविधा । सम्पन्नदेशनेयं विज्ञेया बोधिसत्वानाम् ॥
द्वारिकादास (सम्पा.) महायानसूत्रालंकार, वाराणसी : बौद्धभारती, १९९८, पृ. १२५ ।

१९ यथानुशिष्टप्रतिपत्तिश्च संराधयेच्चित्तमतोऽस्य धीरः । तत्रैव, पृ. १७२ ।
कल्याणमित्राराधनप्रतिलब्धा सर्वबुद्धबोधिः ॥ गण्डव्यूहसूत्र, पृ. ३६४ ।

२० अथ कुतो यावदेषां प्रयोगमौलपृष्ठानां व्यवस्थानम् । पूर्ववत् सं. ४४, पृ. ६७७ ।

२१ सदा कल्याणमित्रं च जीवितार्थेऽपि न त्यजेत् ।
बोधिसत्त्वव्रतधरं महायानार्थकोविदाम् ॥ पूर्ववत् सं. ४९, पृ. १०२ ।

कल्याणमित्रम् । या कल्याणमित्रस्य पर्युपासना (गुरुवर्तनम्) वर्तते सा 'श्रीसम्भवविमोक्षसूत्राद्' ज्ञातव्या । तत्कल्याणमित्रस्य पर्युपासना तथा बुद्धोक्ता अन्याः शिक्षाश्चोक्तसूत्राध्यनाद् बोद्धव्याः ।[२२]

महायानसूत्रालंकारग्रन्थे चाचार्येणासंगेन पूजासेवाप्रमाणाधिकारनामकपरिच्छेदे विस्तरेण कल्याणमित्राणां गुणोल्लेखक्रमे तेषां सेवनविषयश्च प्रकाशितः ।[२३]

कालचक्र[२४] तन्त्रानुसारं तन्त्राध्ययनं प्रति प्रवर्तनात् पूर्वं शिष्येण प्रथमं सम्यग् गुरुः सेवनीयः । सम्यक् गुरोरभावात् सम्यक्तया तत्त्वज्ञानं न भवति ततो विपर्यासज्ञानात् भ्रान्तज्ञानाद्वा तेन संसारचक्रे भ्रमणीयं भवति । यश्च गुरुरभिमानी, क्रोधी, संवरच्युतो, लोभी, मूर्खो, वञ्चक, आसक्तः, प्रमत्तः, कामुकश्चास्ति चेत् स न सेवनीयः ।[२५]

लघुतन्त्रटीकानुसारं यदि आचार्यः कृपाहीनः क्रोधी क्रूरो भोगी वणिक् सद्धर्मविक्रयी चास्ति चेत् स सच्छिष्येण गणनायकरूपे न स्वीकर्तव्यः । शीष्येण केवलम् आचार्यस्य गुणा ग्राह्या न तु दोषाः ।[२६]

उत्तम-मध्यम-अधमाश्चेति त्रिविधाचार्याः । दशतत्त्वानां परिज्ञानाद् भिक्षुरुत्तमाचार्यः । श्रामणेराचार्यो मध्यमः । गृहस्थाचार्यश्चाधमः ।[२७]

तन्त्राणां यद् रहस्यं यच्च सिद्धिप्रदायकं दिव्यञ्च तत्सर्वं गुरुमुखे प्रतिष्ठितं वर्तते ।[२८] आचार्यवत् परमरत्नं त्रिषु लोकेष्वपि नास्ति । तत्प्रसादेनैव सुधियः सिद्धिं प्राप्नुवन्ति । यद्याचार्यः सम्यग् नोपासितश्चेत् सिद्धिरपि न जायते ।

उपर्युक्तमहायानग्रन्थेषु तन्त्रशास्त्रेषु च वर्णितगुरुतत्त्वे विहंगमदृष्टौ स्थापितायां ज्ञायते यद् उभयोः परम्परयोर्गुरुरत्यन्तः समादरणीयोऽस्ति । गुरुः त्रिरत्नसमानो वज्रधरसमानश्च मतः । गुरुरनुत्तरपदबोधिपथप्रदर्शकस्वरूपश्च । गुरोर्गुणानां लक्षणानाञ्च विशदविवेचना वर्तते । तन्त्रशास्त्रेषु चाचार्यपरीक्षाया अपि ह्युल्लेखो वर्तते । तदनुसारं शिष्येण सदसद्गुरू परीक्षणपूर्वकमेव सेवनीयौ सद्गुरुःसेवनीयो ऽसद्गुरुश्च वर्जयीतव्यः । तन्त्रशास्त्रेषु प्रायः सर्वत्र सद्गुरोः सेवनपर्युपासनादीनां लाभोऽपमाननिन्दादीनां दोषश्चोल्लिखिते । अनुत्तरबोधिप्राप्तये यथाशक्तिर् गुरुः पूजनीयः सेवनीयः संश्रयणीयश्चेति ।

८. बौद्धतन्त्रेषु प्रतिपादितशिष्यभावः

शास्धातौ क्यप्-प्रत्यययोगान्निष्पद्यते शिष्यशव्दः । यस्मै शिक्षा प्रदीयते स शिष्यः । शासितुं योग्यः शिष्यः । यस्मै दीक्षा दीयत यश्च दीक्षितः क्रियते सोऽपि शिष्य एव । व्यापकार्थे तु यश्च जिज्ञासुः स एव शिष्यः ।

---

२२ श्रीसम्भवविमोक्षाच्च शिक्षेद् यद् गुरुवर्तनम् ।
एतच्चान्यच्च बुद्धोक्तं ज्ञेयं सूत्रान्तवचनात् ॥ तत्रैव, पृ. १०३ ।

२३ पूर्ववत् सं. ६९, १७.९-१५ ।

२४ विश्वनाथ शर्मा (सम्पा.), कालचक्रतन्त्र, कलकत्ता : द एशियाटिक सोसायिटी, १९९३, पृ. ३३ ।

२५ तत्रैव, पृ. ३३ ।

२६ आचार्यस्य गुणा ग्राह्या दोषा नैव कदाचन ।
गुणग्रहणाद् भवेत् सिद्धिर्नसिद्धिर्दोषवाक्यतः ॥
उद्धृतविमलप्रभा भाग २, वाराणसी : के.उ.ति.सं., १९९४, पृ. ४ ।

२७ दशतत्वपरिज्ञानात् त्रयाणां भिक्षुरुत्तमः ।
मध्यमः श्रामणेराख्यो गृहस्थस्त्वधमस्तयोः ॥ पूर्ववत्, भाग २, पृ. ४ ।

२८ रहस्यं यत्परं तन्त्रे गुरुवक्त्रे प्रतिष्ठितम् ।
बुद्धसिद्धिप्रदं दिव्यं तत्सर्वं कथितं मया ॥
गुह्यसिद्धिः, वाराणसी : के.उ.ति.सं., १९८७, पृ. ३८८ ।

प्राचीन-भारतीय-परम्परायां शिक्षणपद्धतिद्वयं प्राप्यते । गुरुकुलपद्धतिः तथा आश्रमपद्धतिः, पुनर् मठपद्धति तथा विहारीयपद्धतिश्च । यत्र गुरुकुलव्यवस्थायां शिक्षा जीवनस्य चतुरवस्थानुसारं केवलं बह्मचर्यावस्थापर्यन्तमेव भवति स्म । तत्र स्नातको विद्यायाः सर्वाङ्गैः प्रवीणः सन् समावर्तनात् पश्चाद् गृहस्थजीवनं प्रविशति स्म किन्तु मठ-आश्रम-विहारशिक्षणपद्धतिषु तथा नासीत् । तत्र प्रविष्टाः छात्रा आजीवनं तत्रैव स्थित्वा गुरुसन्निधौ विविधशास्त्राणाम् अध्ययनमध्यापनञ्च कुर्वन्ति स्म । तत्र ते साधनारताः सन्त आध्यात्मिकजीवनस्य सर्वोच्चपदं प्राप्नुवन्ति स्म । आधुनिकविश्वविद्यालयानां स्रोतांसि ता एव मठ-विहारशिक्षापद्धतयः स्यूः । प्रमाणरूपे तक्षशिला-नालन्दा-विक्रमशिला-वल्लभ्यादयः प्राचीनविहारा भवितुमर्हन्ति ।

गुरुकुलेष्वध्ययनाय प्रायः समाजस्थसर्ववर्गाणां छात्रा आगच्छन्ति स्म । यथा चैकलव्यः । यत्र राजकुलस्य कुमारा अमात्यपुत्राश्च भवन्ति स्म तत्रैव सामान्यवर्गाणां छात्रा अपि चाध्ययनार्थं गुरुकुलमागच्छन्ति स्म । गुरुकुलप्रविष्टछात्रैः शिक्षया सह विविधव्यावहारिककार्याणि च कर्तव्यानि भवन्ति स्म ।

तन्त्रदृष्ट्या शिष्यौ द्विविधौ[२९] । एको महामुद्रासिद्धिसाधनार्थी, द्वितीयश्च लौकिकसिद्धिसाधनार्थी । उक्तभेदौ शिष्याणाम् अधिमुक्तेर् (उद्देश्यस्य) आधारेण निर्मिताविति प्रतीयते । आचार्यपरीक्षया सह शिष्यपरीक्षापि बौद्धतन्त्राणां विधिविधानस्यैकाङ्गत्वेन स्वीकृता ।[३०] आचार्येण शिष्यस्योद्देश्यं परीक्ष्य तदनुरूपाभिषेकः प्रदातव्यः । शिष्यपरीक्षणे शिष्याणां सद्गुणा लक्षणानि च ज्ञातव्यानि । बौद्धतन्त्रेषु शिष्यगुणा दोषाश्चोल्लिखिताः ।

९. सच्छिष्यलक्षणानि गुणाश्चः

बौद्धतन्त्राणामनेकग्रन्थेषु सच्छिष्याणां गुणा उल्लिखिताः सन्ति । शिष्येण गम्भीरोदारसदाचारत्यागशीलादिगुणैर्युक्तेन भाव्यम् । पुनः शिष्यो गुणी, श्रद्धावान्, मोक्षार्थी, अचञ्चलश्च भवेत् । स शिष्यः शून्यता - करुणाभ्यां युक्तः स्यात् । ताभ्यां युक्तः शिष्य एव तन्त्रेषूत्तमशिष्यो मतः ।[३१]

शिष्येण सदा चतुर्दशमूलापत्तिरहितेन सता दशविधकुशलकर्मसु रतेन भाव्यम् । शिष्यो धीरो गम्भीरो विनीतः कारुणिकः श्रद्धाश्रयी क्षान्तिवान् प्रशस्तो यमारिभक्तो गुरुभक्तश्च भवेत् । शिष्येण सकलशास्त्राणां श्रवणं पाठश्च विहितः स्यात् । सर्वान् प्रति श्रद्धावान् आश्रयणीश्च स्यात् । सर्वाङ्गः स्यात् । विकलाङ्गो न स्यात् । एतादृशः शिष्यो धर्मदेशनयोपकृतयोग्यः स्यात् । [३२]

संवरोदयतन्त्रानुसारं शिष्यो धीरो गंभीरो धर्मज्ञो बलिप्रतिष्ठादिकर्मसु पारंगतो होम-मण्डलतत्त्वज्ञः सर्वविद्यापारंगतो मन्त्रतन्त्रनयोः श्रद्धावान् रूपवान् प्रियदर्शनः करूणामूर्तिर् गुरुभक्तः कृपालुश्च भवेत् । उक्तविशेषणविशिष्टशिष्यः संवरोदयतन्त्रे प्रशस्तः ।[३३]

---

२९ इह मन्त्रनये शिष्यो द्विधा-एको महामुद्रासिद्धिसाधनार्थी, द्वितीयो लौकिकसिद्धिसाधनार्थी । यो महामुद्रासिद्धिसाधनार्थी, सशून्यता-मार्गभावनार्थं सेकेन संग्राह्यः कलशगुह्यादिकेन । योऽसौ लौकिकसिद्धिसाधनार्थी, स मन्त्रमुद्रामण्डलचक्रभावनार्थं सप्ताभिषेकेण संग्राह्यो मध्यमः पुण्यहेतोरिति । अधमोऽभिषेकेण संग्राह्यो न भवति, स उपासकशिक्षया संग्राह्य इति नियमः । पूर्ववत्, पृ. ७७ ।

३० परीक्षा गुरुशिष्याणां गुरोरध्येष्यणा ततः ।
मन्त्रसेवां गुरुः कुर्यात् ततो भूमेः परीक्षणम् ॥ क्रियासंग्रह - १,पृ. ।

३१ गम्भीरोदारचित्तो गुरुनियमरतस्त्यागशीलो गुणज्ञो । मोक्षार्थी तन्त्रभक्तोऽप्यचपलहृदयो लब्धतत्त्वेऽतिगुप्तः ।
दुष्टानां सङ्गनष्टः सुनिपुणगुरुणा ग्राह्यशिष्यः स एव । प्रज्ञासेकादिहेतोरपर इति पुनर्मध्यमः पुण्यहेतोः ॥ पूर्ववत् सं. ७५, पृ. ३४ ।

३२ धीरं विनीतं करुणैकचित्तं श्रद्धाश्रयं क्षान्तिधरं प्रशस्यम् । यमारिभक्तं गुरुभक्तिभक्तं शिष्यं प्रतीतं परिपाचनीयम् ॥
कृष्णयमरितन्त्र, वाराणसी : के.उ.ति.सं. १९९२, पृ. १९ ।

३३ धीरो गम्भीरधर्मज्ञः प्रतिष्ठावलिपारगः । होममण्डलतत्त्वज्ञः सर्वविद्यासु कोविदः ॥
मन्त्रनीतिक्रमे भक्तो रूपवान् प्रियदर्शनः । गुरुभक्तः कृपालुश्च संवरोदयप्रकाशितः ॥
राजेश्वर झा (सम्पा.), संवरोदयतन्त्र, पटना : विहार रिसर्च सोसाइटी, १९७०, पृ. १७ ।

शिष्यः सदा मतिमान् क्षमावान् अकुटिलोऽमूर्खो दशविधाकुशलकर्मणां त्यागी रूपवान् ज्वलितानलविषादिवत् परद्रव्यास्पर्शी गुरूपूजानुरक्तः सद्धर्मदेशनायामुत्सुको दानादिकर्मसु निरतः परलोक(निर्वाणस्य) अभिलाषी भवेत् । तथाविधशिष्यमेव गुरुर् मण्डले दीक्षयेत् ।[३४]

इन्द्रभूतिपादाचार्यविरचिते 'ज्ञानसिद्धि'ग्रन्थे चाऽऽचार्यशिष्ययोर्लक्षणानि गुरु– शिष्यपरीक्षणसन्दर्भश्च पौनपून्येनोल्लिखितः । तदनुसारं सच्छिष्यः त्रैकालिकवन्दानादिक्रियाणां कर्ता श्रद्धा-प्रज्ञाभ्यां युक्तः सर्वसत्त्वान् प्रति कृपार्द्रचित्तोऽक्रोधी अविसंवादी त्यागी वीर्यवान् उत्साही सर्वदा गुरोराज्ञापालकः स्वयमेवाज्ञां ज्ञात्वा परिचयादिकर्मकर्ता येनकेनापि भोजनेन सन्तुष्टः तिरस्कृतोऽपि पराहिताविचारी भवेत् ।[३५]

गुह्यसमाजस्य प्रदीपोद्योतनटीकायां श्रवणेच्छुकानां कृते व्याख्यानद्वयमुल्लिखितं वर्तते । तद्यथा प्रथमं सत्रव्याख्यानं द्वितीयञ्च शिष्यव्याख्यानम् । यथारूत-नसन्ध्या-नेयार्थ-अक्षरार्थ-समस्ताङ्गानि च सत्रव्याख्यानान्तर्गतानि । तत्रैव पञ्चपुद्गलानाञ्च चर्चा विद्यते ।[३६] ते च पुद्गला रत्न-चन्दन-पद्म-पुण्डरीक-उत्पलाश्च विद्यन्ते । तत्रैव प्रत्येकपुद्गलस्य लक्षणं च वर्णितम् । शिष्यव्याख्यानस्य भाजनपात्रस्योल्लेखक्रमे शिष्यविषये चोक्तं यत् शिष्यो निष्पन्नक्रमस्य साधना-योग्यः सदाचारविभूषितश्च भवेत् तस्माद् विचक्षणवज्राचार्येण पात्रापात्रं संपरीक्ष्य पुद्गलभेदज्ञानपूर्वकं द्विविधव्याख्याने कर्तव्ये ।

यद्यपि बौद्धतन्त्रशास्त्रं विविधं व्यापकञ्च तथापि तद् अल्पमात्रायामेव स्वमूलसंस्कृते प्रकाशितम् अतः सर्वशास्त्राधारेणास्य विवेचनमसंभवं प्रायः । अत्र सम्प्रति कतिपयोपलब्धतन्त्रशास्त्रणामाधारेण बौद्धतन्त्रप्रतिपादितशिष्यलक्ष्यणानि गुणान् प्रति च दिशा-निर्देशनायायं प्रयत्नः ।

१०. शिष्याणामवगुणाः

कुशलक्षणैस्सहात्र शिष्याणामवगुणानां दोषानाञ्च चर्चा विपुला वर्तते । तथाविधान् दोषयुतान् शिष्यान् सर्वथा परित्यजेदाचार्यः । अत्र संक्षेपेण तेषामवगुणानां चर्चा विधास्यते ।

यः कृपाहीनः क्रोधी क्रूरो लोभी असंयतो मूर्खः कठोरव्यवहारवान् निर्दयः परद्रव्याभिलाषी शिष्यश्चेत् स गुरुणा सदा वर्जनीयः ।[३७]

गुरुनिन्दकं गुरुद्रोहिणं सत्त्वद्रोहिणं च शिष्यं तन्त्रे न दीक्षयेद् गुरुः । तथाविधकुपात्राणां कृतेऽमृतमपि विषायते । तथाविधैः शिष्यैः सिद्धापि या साधना क्रियते सापि निष्फलैव ।[३८] उक्तकारणात् तन्त्रेषु शिष्यपरीक्षणस्यात्यधिकं महत्त्वं वर्तते । यदि कश्चन शिष्यः परहितं काङ्क्षति चेदपि सोऽपरीक्ष्यैव

---

३४ धीरो विनीतो मतिमान् क्षमावानर्जवोऽशठः । दशाकुशलपरित्यागी सत्त्वानां प्रियदर्शनः ॥
नस्पृशेत् परद्रव्याणि ज्वलिताग्निविषादिवत् । गुरूपूजासदानित्यं सद्धर्मदेशनोत्सुकः ॥
दानादिनिरतानित्यं परलोकाभिकाङ्क्षिणः । तेषां शिष्यप्रशस्तेषु दीक्षयेत् मण्डलं शुभम् ॥ तत्रैव पृ. १८ ।

३५ वन्दनादिक्रियाः सर्वाः प्रकुर्यात् सार्वकालिकाः । श्रद्धाप्रज्ञासमायुक्तः कृपार्द्रः सर्वजन्तुषु ॥
अक्रोधनोऽविसंवादी त्यागादिगुणभूषितः । सुवीर्यवान् महोत्साही गुरोराज्ञां सदाकरः ॥
आज्ञतश्च स्वयं बुद्ध्वा परिचर्यादिकं चरेत् । यथाशक्ति यथालाभं भोज्यभक्तादिकं तथा ॥
तिरस्कारे कृतेऽत्येवं स्वयमेव न दुर्मनाः । शिष्यः सर्वगुणोपेतो युक्त्यागमपरीक्षकः ॥
गुह्यादि-अष्टसिद्धिसंग्रहः, ज्ञानसिद्धिः, वाराणसी : उच्च तिब्बती सं. १९८७, पृ. १४ ।

३६ लोके नियतिसंभूताः सर्वदा श्रवणार्थिनः । अनेकाकारबुद्धित्वात् पुद्गलाः पंच संमताः ॥
रक्तचन्दनपद्माश्च पुण्डरीकस्तथोत्पलः ।
चिन्ताहरण चक्रवर्ती (सम्मा.), गु.स.प्रदीपोद्योतन, पटना : काशीप्रसाद अनुशीलन संस्था, १९८४ पृ. ४ ।

३७ आचार्येण शिष्यःसंग्राह्यः कुलीनो धर्म उत्सवः । निष्कृपं क्रोधनं क्रूरं स्तब्धलुब्धमसंयतम् ॥
क्रूरमूर्खकठोरश्च परप्राणिषु निर्दयः । परद्रव्याभिलाषी च वर्ज्येति गुरुणा सदा ॥ पूर्ववत् सं. ८४, पृ. ६ ।

३८ गुरुनिन्दो गुणद्रोही सत्त्वद्रोहो न दापयेत् । अमृतं तु विषं तत्र सिद्धिसाधननिष्फलम् ॥ तत्रैव पृ. २६ ।

शिष्यरूपेऽस्वीकार्यः । ज्ञानसिद्धौ चोदाहरणपूर्वकं वर्णितं यद् यथा बालपृथग्जना मृत्पिण्डम् अपरिग्राह्ययेतस्ततः क्षिपन्ति तद्वदेव दोषयुक्तशिष्या दोशवशात् तन्त्राध्ययनस्य साधनायाश्च न सन्ति सत्पात्राणि ।[३९]

गुह्यसिद्धौ पद्मवज्रेण शिष्याणां दोषाः सविस्तारं वर्णिताः । तन्मते येऽहंकारिणः क्रूराः कपटिनो धूर्ताः प्रवञ्चका रागेष्वासक्ताः तेषां न भवति परमतत्त्वप्राप्तिः । ये शिष्याः छलपूर्वकं गुरुं तु नमन्ति छिद्रान्वेषणे तत्परा भवन्ति, मिथ्याभिमानं कुर्वन्ति, पुनर्विवादेषु संलग्नाश्च जायन्ते चेत्तैः सिद्धिर्नप्राप्यते ।[४०]

अतः तन्त्रेषु संपरीक्ष्यैव शिष्यायाभिषेकादयः प्रदातव्याः ।

१२. शिष्यचर्या

सच्छिष्याणां करणीयाकरणीयचर्याणां वर्णनं विस्तारेणाऽश्वघोष- विरचितगुरूपञ्चाशिकानामके ग्रन्थे प्राप्यते । यद्यप्यस्मिन् लघुकायग्रन्थे गुरुमहिमैव गीता तथापि व्याजेन गुरुं प्रति शिष्यव्यवहार एव मुख्यः प्रतिपाद्यः । आचार्यो ग्रन्थस्यास्य प्रारम्भ एव कथयति "बहुतन्त्रगीता" । अन्य-तन्त्राणि समाहृत्य रचितोऽयं ग्रन्थः तन्त्रसम्मतः । अत्रापि शिष्यपरीक्षा वर्णिता ।

अतः तन्त्रदृष्ट्या गुरुशिष्ययोः परीक्षाऽऽवश्यकी । गुरूपञ्चाशिकायां शिष्यचर्या (शिष्यस्य गुरुं प्रति व्यवहारस्याऽऽचारसंहिता) वर्तते । यत्र सूक्ष्मदृष्ट्या शिष्यस्य कर्तव्यानि प्रकाशितानि ।[४१]

तत्र गुरूपञ्चाशिकायाः प्रारम्भे चैव प्रश्नोऽस्ति यद् यदि शिष्यः संवरवान् भिक्षुरस्ति आचार्यश्च गृहस्थो वज्राचायोऽस्ति चेत् संवरवता भिक्षुणा गृहस्थाचार्यः प्रणम्यते चेद् तद् लोकनिन्दाकार्यं कथं न स्यात् ? तस्यामवस्थायां शिष्यो यद्यपि स्वगुरुमेव प्रणमेद् यतो हि गुरुस्तु बुद्धसम एव परन्तु लोकनिन्दाम् अपवादं वाऽपसारयितुं प्रणामकाले पुरतः सद्धर्मपुस्तकानि संस्थाप्य शरीरद्वारा तत्र प्रणमेत् मनसा तु गुरुमेव प्रणमेत् ।[४२]

साधारणतया योऽपि शिष्यः स्यात् तेन गुरोरपमानकार्यं न कर्तव्यम् । यदि तथा करोति चेत् स नरकं व्रजेत् । परमश्रद्धया भक्त्या च गुरवे दक्षिणा प्रदातव्या । मतिमता शिष्येण यत्नपूर्वकम् ध्यानकार्यं कर्तव्यं गुरोराज्ञा श्रोतव्या । गुरोर्द्रव्याणि स्वप्राणेभ्योऽपि महत्त्वपूर्णानि मत्वा परिरक्षणीयानि । गुरोः परिवारं स्वपरिवारं मत्वा व्यवहर्तव्यम् ।

गुरोः शैय्या नारोहणीया । गुरोः पुरतो न चलनीयम् ।

उष्णीषादिकं धारणीयम् । गुरुः सुप्त उपविष्ट उत्थितश्च वर्तते चेऽदपि शच्छिष्येण तस्य कार्याणि सर्वदैव कर्तव्यानि । गुरुणा सह विवादोऽपि न कर्तव्यः । अंगमर्दनं नृत्य-गीत-वाद्यवादनादीनि च न कर्तव्यानि । स्तम्भादीनामाश्रयेण न स्थातव्यम् । अंगुल्यादीनां स्फोटनं च न कर्तव्यम् ।

गुरुः पुरतः स्थितोऽस्ति चेत् तं प्रणम्य उत्थातव्यम् । तद्वदेव प्रणम्यैव उपवेष्टव्यम् । गुरोर्नाम न ग्रहणीयं किन्तु यदि ग्रहणीयं भवति चेदपि नाम्नः पूर्वं पूज्य-पूज्यपाद-महाशयादिविशेषणपूर्वकं ग्रहणीयम् ।

---

३९ अपरीक्षकजातीयः पृच्छेत् परहितं च यः । शिष्यो न भवितुं शक्यो बुद्धैरैवं प्रदर्श्यते ॥
मृत्पिण्डो हि यथा बालैः क्षिप्यते यत्र यत्र वै । तद्वत् परवशः कश्चित् सर्वमस्य न भाजनम् ॥ पूर्ववत्, पृ. ८६ ।

४० ये पुनर्मानिनः क्रूराः शठा धूर्ताः प्रवञ्चकाः । रागाद्यासक्तचिताश्च कुतो लब्धं कुतो न तु ॥
शाठ्येन तं गुरुं नत्वा छिद्रान्वेषणतत्पराः । मिथ्याभिमानिनो दुष्टा वाग्वादेषु सदा रताः ॥
वज्रभ्रातृगुरुणाञ्च वञ्चनवद्धचेतसः । प्राप्नुवन्ति न ते सत्त्वास्तत्पदं सिद्धिदं परम् ॥ पूर्ववत् पृ. ७९ ।

४१ प्राक्शिष्याचार्यसम्बन्धः कार्यः परीक्ष्य सूरिभिः । समानसमयभ्रंशो दोषो हि गुरुशिष्ययोः: ॥ गुरूपंचाशिका-कारिका, पृ. ६ ।

४२ सद्धर्मादीन् पुरस्कृत्य गृही वा नवकोऽपि वा । वन्द्यो व्रतधरैर्बुद्ध्या लोकावद्यानहानये ॥ तत्रैव ।

गुरोरादेशो यथावत् परिपालनीयः । धर्मश्रवणेऽपि चाहंकाररहितेन भाव्यम् । धर्मश्रवणकाले विनीतभावेनोपविश्य शरीरं वस्त्रादिभिर् आच्छाद्य साञ्जलिको जानुं पृथिव्यां स्थापयित्वा धर्मयाचना कर्तव्या । शास्तुर् गुरोः सम्मुखे विलासमयचेष्टा न कर्तव्या ।

प्रतिष्ठा-मण्डल-होम-शिष्यसंग्रह-व्याख्यानादिकर्मसु सदा गुरुणा सह स्थातव्यम् । प्रतिष्ठादिकर्मसु प्राप्ता दक्षिणा गुरवेऽर्पणीया । तत्र यावद् गुरुर्ददाति तावतैव स्वीकृत्य सन्तुष्टः स्यात् । इत्थंमस्मिन् लघुकायग्रन्थे शिष्यानामाचरणादीनां सविस्तारं प्रतिपादनं वर्तते ।

१२. दक्षिणाया महत्त्वम्

शिक्षायां दीक्षायां वा पूर्णायां जातायां दक्षिणादानस्य प्रथाऽपि भारते प्राचीनकालादेव प्रचलिता वर्तते । तन्त्रसंस्कृतावपि सा प्रथा यथावद् गृहीतेति प्रतीयते । नानातन्त्रेषु या दक्षिणाया उल्लेखोऽस्ति सा दक्षिणा निरुत्तरा ।[४३]

ज्ञानसिद्धौ चेन्द्रभूतिपादेन दक्षिणाया महत्त्ववर्णनक्रमे गुरवे दक्षिणा प्रदातव्येति चोल्लेखोऽस्ति । यद् यदपि प्रियं वस्तु स्यात् तत्सर्वस्यापि अक्षयकामनया गुरवे दक्षिणायाः स्वरूपे प्रदातव्यम् । दक्षिणादानाद् अभिमतकार्यं सिद्ध्यति । यदि दक्षिणा न दीयते चेत्तस्मिन् कार्ये चोत्तमता नागच्छति ।

१३. उपसंहारः

क्षीणभूतायां जाग्रदवस्थायां बोधि-चित्त-कायः शान्तो विकल्पहीनश्च भवति । एतदेव 'का' शब्दस्याभिप्रेत्यम् । कायबिन्दौ निरोधितायां ललाटे निर्माणकायः प्रकट्यते । स्वप्नावस्थायाः क्षीणतैव प्राणस्य लयः । तस्यामवस्थायां वाग्बिन्दूश्च रुणद्धि । तदैव कण्ठे संभोगकायश्चोदेति । तदेव 'लस्याभिप्रेत्यम् । सुषुप्त्यां क्षयायां चित्तबिन्दुश्च रुणद्धि । तस्मिन् समये हृदि धर्मकायश्चोदेति । जाग्रत्-स्वप्नावस्थयोश्चित्तं शब्दादिविषयेषु विचरति तदानीं चित्तं चञ्चलं तमाभिभूतं च भवति । अष्टादशधातुविकारैस्तद् विकृतं च जायते । तेषामपसारेण हृदि चित्तं निरुद्धचते रुणद्धि वा । एतदेव 'च' पदवाच्यम् । तदनन्तरं तुरीयावस्थापि क्षीयते तदा कायादयः सर्वे बिन्दवः सहजसुखद्वारा अच्युता जायन्ते । तदानीमेव तुरीयावस्था विनश्यति । स्वरगतज्ञानबिन्दौ निरोधे (निरुद्धे) नाभौ सहजकाय आर्विर्भवति । इदमेव 'क्र' वाच्यम् । कालचक्रं नाम चतुर्बुद्धकायानां समाहारः । प्रज्ञोपाययोः सामरस्यञ्च । इदमेव ज्ञानं ज्ञेयञ्च । अक्षर-सुख-बोधो नाम ज्ञानम् । तज्ज्ञानात् सर्ववर्णाः क्षयंगता भवन्ति । ज्ञेयमित्युक्ते त्रैधातुकं जगत् संसारो वा । प्रज्ञा शून्यात्मिका उपायः करुणात्मकं षड्विज्ञानात्मकश्च । प्रज्ञाशून्याकारा करुणा च सर्वाकारा वर्तते । उभयोरेकत्त्वमेव कालचक्रम् । शुद्धाशुद्धयोर्भेदेन अनन्त-विश्वः चक्रस्वरूपः । अनन्तमपीदं हृयेकमेव । यथा एक एव बुद्धः तद्वत् तस्य चक्रमप्येकमेव । वस्तुतस्तु नास्ति बुद्धचक्रयोर्भेदः । अनन्तबुद्धक्षेत्राणि, अनन्तगुणाः, आकाशादयः सर्वधातवः, उत्पत्ति-स्थिति-विनाशात्मकाः त्रिभवाः, षड्गतिषु विद्यमानाः सकलसत्त्वाः, बुद्धगणाः, क्रोधगणाः, सुरवर्गः, बोधिसत्त्वगणाश्च अस्याखण्डस्य महाचक्रान्तर्भूताः । इदमेव कालचक्रमादिबुद्धस्वरूपम् । यथोक्तम्-

अनादिनिधनो बुद्ध आदिबुद्धो निरन्वयः ।[४४]

कालचक्रेऽस्मिन् साधकानां तिस्रो मात्रा मुद्राश्च लक्षन्ते । क्षरगतिः स्पन्दगतिः, मध्यमात्रा, निष्पन्दगतिश्च बोधिचित्तस्याधिमात्रा वर्तन्ते ।ययाऽक्षरसुखंमुदेति सा कर्ममुद्रा । यया स्पन्दसुखमुदेति सा ज्ञानमुद्रा । यया निष्पन्दसुखमुदेति सा महामुद्रा । षडङ्गयोगेन तिसृणां मुद्राणां भावना बौद्धतन्त्रेषूपदिष्टा ।

---

४३ आत्मानमपि निर्यात्य पुनर्मुल्यैस्तु मोक्षयेत् । नाना तन्त्रेषु निर्दिष्टा दक्षिणेयं निरुत्तरा ॥ पूर्ववत् सं. ८६, -१७-१८ ।

४४ द्वारिकादास (सम्पा.), नामसंगीति, वाराणसी : बौद्धभारती, १९९०, पृ. ६५ ।

शुक्लपक्षकृष्णपक्षरूपं मासचक्रमेव कालचक्रस्य स्वरूपम् । पूर्णिमानन्तरं चन्द्रकला क्रमशः क्षीणङ्गच्छति पुनश्चाऽऽमावरस्यानन्तरं वृद्धिं प्राप्नोति । कलानां पौनपुन्येन ह्रासवृद्धी तस्या अनित्यतां सूचयतः । चन्द्रमसः पञ्चदशकलाः कलारूपे (कलापक्षे) नित्याः सन्त्योऽपि विकारशीलाः । षोडशी-कला यथार्थतया नित्याऽमृता च । अस्यां षोडशी-कलायां आपूरणं संक्षयो वा न भवति अक्षरणहीनत्वादेतामेव षोडशीकलाम् अक्षरां कथयन्ति । कालचक्रस्य निरन्तरमावर्तनं तां स्पर्शयितुं न शक्नोति ।[४५] कालचक्रं नाम त्रिकोणात्मकं पञ्चकोणात्मकं षोडशदलात्मकम् अष्टदलात्मकं वा कमलं वर्तते ।[४६] सिद्धयोगिभिर्देहे विविधचक्राणां सत्ताऽऽविष्कृता । आधारादिषच्चक्राणामतिरिक्तमनेकचक्राणां विवरणं तेषां साहित्ये प्राप्यते । स्वाधिष्ठानस्योपरि कटिस्थाने कुण्डलिनिचक्रम्, मणिपुरस्योपरि गुप्तचक्रम्, आज्ञाचक्रस्योपरि (अणिचक्रस्योपरि) ललाटस्थाने द्वात्रिंशद्दलमयं चन्द्रचक्रम्, मूर्धास्थे ब्रह्मरन्ध्रस्योपरि तालुस्थाने चतुष्षष्ठिदलात्मकं तालुचक्रम्, तालुचक्रस्योपरि भ्रमरगुहायाम् अष्टोत्तरशतं दलमयं ब्रह्मचक्रं वर्तते । ब्रह्मचक्रमतिक्रम्य शिखास्थानेऽसंख्यदलमयं कोल्हाटचक्रं च विद्यते । एतेषां चक्राणां विवरणं नाथानां ग्रन्थेषु वर्तते । उक्तचक्रेषु तालुचक्रादेव श्वासो निवर्तते । ब्रह्मचक्रे स्थितौ योगिनि महामौनावस्था जायते । काल्हाटाचक्रे तु परमशून्यपदमार्गः प्राप्यते । चक्रेऽस्मिन्नव्यक्तशक्तेरधिष्ठानं वर्तते । इदं परमशून्यस्थानमेकविंशतिब्रह्माडानामुपरि स्थितं वर्तते । शून्येऽस्मिन् प्रविष्यैवानावृतमुक्तभावयोर्बोधो जायते । वस्तुतः परमशून्यावस्थायां प्रवेश एव मुक्तिर् निर्वाणं वा ।[४७]

बौद्धवाङ्मयेषु तु प्रायेण मणिपुर-अनाहत-विशुद्ध-सहस्रारचक्राणां कल्पना सूपलभ्यते । तैश्चक्रैस्सह कायानामभिन्नता च स्थापिता । तैश्चक्रैस्सह क्रमेण निर्माणकाय-संभोगकाय-धर्मकाय-सहजकायानां सम्बन्धो विद्यते । मेरुदण्डमूले निर्माणकायः, हृदि धर्मकायः, स्कन्धस्याधश्च संभोगकायो वर्तते । त्रिकायेषु, प्रथमो निर्माणकायो वर्तते, द्वितीयश्च संभोगकायः तृतीयश्च धर्मकायो वर्तते । चतुर्थचक्रं सहस्रारचक्रं सहजचक्रं वा (उण्णीषकमलं) विद्यते ।

हेरुकतन्त्रानुसारं महासुखकमले चतुरार्यसत्यानां प्रतीकाः चतुर्दलाः सन्ति । संभोगचक्रे षोडशदला धर्मचक्रेऽष्टदला निर्माणकमले च चतुष्षष्ठिर् दलाः सन्ति । सेकोद्देशटीकानुसारेण तु उष्णीषकमलादारभ्य निर्माणकमलपर्यन्तं चतुर्षु कमलेषु क्रमशः चत्वारदलाः, षोडशदलाः, द्वात्रिंशद्दलाः चतुष्षष्ठिदलाश्च सन्ति । श्रीसंपुटे तु चतूर्णां चक्राणां सम्बन्धः कर्ममुद्रा-धर्ममुद्रा-महामुद्रा-समयमुद्राभिश्चतुर्मुद्राभिस्सह विद्यते । पुनश्च तासां मुद्राणां सम्बन्धः स्कन्धानामधिष्ठातृभिर् लोचना-मामकी-पांडरा-ताराभिस्स वर्तते । (लोचना=पृथिवी, मामकी=जलम्, पांडरा=अग्निः, तारा=वायुः) तासामधिष्ठातृणां सम्बन्धः क्रमेण करुणा-मैत्री-प्रणिधि- (एकाग्रता)-मुद्रिता-उपेक्षाभिस्सह वर्तते ।

विविधबौद्धग्रन्थेषु जीवनचक्रं मृत्युचक्रं जीवनपरिवर्तनचक्रं कालचक्रं चेति चक्राणां नामानि प्राप्यन्ते । भोटदेशीयपरम्परायां चक्रं मणिरिति शब्देन सम्बोध्यते ।[४८] पाली-वाङ्मये "धम्म कक्का" इति कथ्यते ।[४९] श्यामग्रन्थेषु च 'फ्र' (पवित्रम्) "धम्मा" .(धर्मः) "चक" (चक्रम्) इति च कथ्यते ।[५०] प्राचीनभारतीय-

---

द्धछ पूर्ववत्, सं. ११२ भूमिका, पृ. घ ।

द्धट गोपीनाथ कविराज, तान्त्रिक वाङ्मये शाक्तदृष्टिः, पटना : विहार राष्ट्रभाषा परिषद्, १९७९, पृ. ४४ ।द्धठ

४७ गोपीनाथ कविराजः, भारतीय संस्कृतिः साधना च, पटना : विहार राष्ट्रभाषा परिषद्, १९७९, पृ. ७८ ।

४८ एस्. क्रिस्टोफर, दि बुद्धिस्ट प्रेयोङ्ग ह्वील, विलियम सिम्पसन, लण्डन : अक्सफोर्ड युनिभर्सिटी प्रेस, १९६५, पृ. २६ ।

४९ इवान्स वेन्टस् रेड बुक अफ दी इष्ट, भाग १२, वडौदा : ओरियन्टल सीरिज् १९७४, पृ. १५३

५० पूर्ववत् सं. १४८, पृ. २६ ।

वाङ्मयेषु चक्रस्य विवरणं त्वस्त्वेव पुनश्च चक्रवर्तिनां महाचक्रवर्तिनां वा राज्ञामुल्लेखो विद्यते । संस्कृतसाहित्ये च ब्रह्मचक्र-रथचक्र-सुदर्शनचक्रादीनां विविधचक्राणां नामानि प्रयुक्तानि ।

चक्रं च परिमितास्तित्वस्यापवर्त्यपद्धतेः सिद्धान्तस्य कल्पना । कालस्य काञ्चन विशेषप्रासङ्गिकघटनां विलोक्य जीवनं नानुमीयते । या च घटना स्थिराभेद्यतां प्रवाहित्वाऽन्ततो गत्वा सम्बद्धव्यक्तेर्भविष्यं निर्धारयति । अस्याः सम्बन्धः परिवर्तनस्य श्रृङ्खलायाः तेन तथ्येन सह वर्तते यच्च तथ्यमेकामवस्थातो ऽपरावस्थां प्रति निरन्तरं परिभ्रमति । मनुष्यो नामानियमितप्राणिनामवस्थाया एका संख्या वर्तते यथा भौतिकजीवनम् एकघटनास्वरूपं वर्तते ।

सन्दर्भग्रन्थसूची

उपाध्याय, नगेन्द्रनाथ (सम्पा.) बौद्धस्तोत्र संग्रहः, इलाहवाद : इलाहावाद स्मृति प्रकाशन

एवेलेन, अर्थर (सम्पा.), चक्रसंवरतन्त्रम् सटीक, कलकत्ता : वंगसाहित्य १९१९,

कविराज, गोपीनाथ, तान्त्रिक वाङ्मये शाक्तदृष्टिः, पटना : विहार राष्ट्रभाषा परिषद्, १९७९ ।

कविराज, गोपीनाथ, भारतीय संस्कृतिः साधना च, पटना : विहार राष्ट्रभाषा परिषद्, १९७९

कृष्णयमरितन्त्रम्, वाराणसी : के.उ.ति.सं. १९९२ ।

गुह्यसिद्धिः, वाराणसी : के.उ.ति.सं., १९८७ ।

गुह्यादि-अष्टसिद्धिसंग्रहः, ज्ञानसिद्धिः, वाराणसी : उच्च तिब्बती सं. १९८७ ।

भट्टाचार्य, विनतयतोष (सम्पा.), *प्रज्ञोपायविनिश्चयसिद्दि,* बडौदा : गायकवाड सिरिज, १९३० ।

झा, राजेश्वर (सम्पा.), संवरोदयतन्त्र, पटना : विहार रिसर्च सोसाइटी, १९७० ।

दत्त, उपेन्द्र (सम्पा.), रत्नगुणसञ्चयगाथा, काशी : नागरीप्रचारिणी सभा, १९५८ ।

दत्त, एन., बोधिसत्त्वभूमि, पटना : रिसर्च इन्ष्टिच्यूट, पटना १९७८ ।

चक्रवर्ती, चिन्ताहरण (सम्पा.), गुह्यसमाजप्रदीपोद्योतन, पटना : काशीप्रसाद अनुशीलन संस्था, १९८४ ।

शर्मा विश्वनाथ, (सम्पा.), कालचक्रतन्त्र, कलकत्ता : द एशियाटिक सोसायिटी, १९९३ ।

शास्त्री, द्वारिकादास (सम्पा.) महायानसूत्रालंकार, वाराणसी : बौद्धभारती, १९९८ ।

शास्त्री, द्वारिकादास (सम्पा.), नामसंगीति, वाराणसी : बौद्धभारती, १९९० ।

वागची, शीतांशुशेखर (सम्पा.), *चर्यागीतिकोष,* लखनउ : हिन्दी एकेडेमी, १९९५ ।

वागची, शीतांशुशेखर (सम्पा.), *गुह्यसमाजतन्त्रम्,* दरभंगा : मिथिला विद्यापीठ, १९६५ ।

वागची, प्रबोधचन्द्र (सम्पा.), *ज्ञानसिद्धिः,* दिल्ली : विश्वभारती निकेतन, १९५६ ।

*

भाषासाहित्ययोर्व्याकरणस्यावदानम्

नवराज ढुङ्गाना
आंशिक शिक्षक
वी.पी. कोइराला विद्यापीठ,सोलु

सारः

संक्षिप्ते लेखेऽस्मिन् भाषाशिक्षणे व्याकरणस्य योगदानविषये चर्चितमस्ति । तत्र भाषाशिक्षणसन्दर्भे व्याकरणशास्त्रस्य कथमावश्यकता भवतीति विषयेद्रत्र लेखे सम्यग् विवेचनं कृतमस्ति । व्याकरणं भाषायाः केवलं नियामकः नः, अपितु विश्लेषकः अपि अस्ति । भाषायाः गतिः व्याकरणेन अवरुद्धा न भवति । भाषा व्याकरणेन परिवर्तितापि न भवति । भाषा तु स्वगत्या चलति एव । व्याकरणं तस्याः गत्याः नियामकम् अस्ति, न तु अवरोधकम् । भाषाविज्ञानं व्याकरणं च इति शास्त्रद्वयम् अस्ति । उभयोः कार्यक्षेत्रं भिन्नं भिन्नं वर्तते । द्वे अपि परस्परं सहयोगिनौ स्तः । व्याकरणं पदप्रयोगं विचारयति, किन्तु भाषाविज्ञानं पदस्य मूलम्, धातोः अथवा प्रकृत्याः व्युत्पत्तीनां विश्लेषणं करोति । एवं वक्तुं शक्नुमः यत् व्याकरणं भाषायाः मित्रम् अस्ति तां सन्मार्गे चलितुं प्रयतति ।

शब्दकुञ्जी - आदानम्, गोमयपिण्डम्, नियमाकम्, निर्वचनीयम्, मनोगतभावः ।

१. विषयपरिचयः

न सोस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते
अनुविद्धमिदं ज्ञानं सर्वं शब्देन भासते ॥ (वाक्यपदीय,२००६, ब्रह्मकाण्डम् १२३,)

(लोके एतादृशं किमपि ज्ञानं नास्ति यत् शब्दानुगमं विना स्यात् । सर्वमपि ज्ञानं शब्देन सह संयुक्तं सत् प्रकाशितं भवति ।)

सत्यमेव यत् कस्यामपि सभ्यतायां मानवस्य प्रत्येकं कार्याणि भाषाद्वारा एव सञ्चानितानि भवन्ति । मानवस्य मनोगतभावानां व्यक्तिगतविचाराणाञ्च आदानास्य प्रदानस्य च श्रेष्ठं साधनं भाषा एव । उक्तञ्च वाचामेव प्रसादेन लोकयात्रा प्रवर्तते ॥ (वाक्यपदिय प्रथमकाण्ड,२००६)

वाणीनामेव प्रसादेन देवानारभ्य पामरपर्यान्तानां प्राणिनां लोकयात्रा प्रचलति ।

प्रत्येकम् अपि जीवः समाजाद् वस्त्रादीनां धारणम्, उत्थानोपवेशनचलनादीनां क्रियाणां शिक्षणं प्राप्नोति, तथैव स्वकुटुम्बात्, स्वसमिपस्थात् वातावरणात् भाषामपि गृहणाति । अतः एव भाषा इति सामाजिकं वस्तु अस्ति । भाषाया एव सर्वः अपि संसारः चलति । भाषा संसारस्य ज्योतिः अस्ति । भाषैव मानवानां हृदयस्थं तमः दूरीकरोति । भाषां विना संसारस्य स्थितिः कीदृशी भविष्यति इति कल्पनामपि कर्तुं न शक्नुमः । यदि शब्दरुपि ज्योतिः संसारे न भवति तर्हि चतुर्षु दिक्षु अन्धकारः एव भविष्यति -

इदमन्धतमः कृत्स्नं जायेत भुवनत्रयम् । (काव्यदर्श (१-४))
यदि शब्दाह्वयं ज्योतिरासंसारं न दीप्यते ॥ १

इदं समस्तं भुवनत्रयं लोकत्रितयम् गाढान्धकारव्याप्तं जायेत, यदि शब्दाभिधानं ज्योतिः सृष्टिकालात् आरभ्य न प्रकाशेत ।

भाषायाः एतद् वैशिष्ट्यमस्ति यत् एषा मूर्तस्यामूर्तयोः सदसतोर्निर्वचनीयस्यानिर्वचनीययो ज्ञाताज्ञातयोभावोभावयोः सर्वविधानामर्थानां प्रकाशनं करोति । भाषां संसारस्य सर्वात्कृष्टा शक्तिस्ति । भाषा राष्ट्रस्य निर्माणं करोति ऋग्वेदे भाषा अमृतस्य नाभेवञ्च देवानां जिह्वा इति उक्तमस्ति । लोकव्यवहारादेव

भाषाशिक्षणस्य प्रक्रिया चलति । आचार्यौ पाणिनिपतञ्जली लोकव्यवहारमेव भाषाज्ञानस्य प्रमुखं साधनं मन्वाते । उक्तमेव -

लोकतोऽर्थप्रयुक्ते शब्दप्रयोगे शास्त्रेण धर्मनियमः ।(पतञ्जली महाभाष्य, १९८४,)

लोकव्यहारेण अर्थस्य कृते शब्दस्य प्रयोगे सति शास्त्रं धर्मस्य नियमं करोति ।

२. समस्या

शोधलेखोऽयं निम्नसमस्या समाधानार्थं प्रस्तुतमस्ति-

भाषाशिक्षणे व्याकरणस्य योगदानं किम् ? तच्च कथं भाषाशिक्षणे प्रयुज्यते ?

३. उद्देश्यम्

पूर्वोक्ते शीर्षके उपस्थापितानां समस्यानां समाधानार्थं निम्नाङ्कितरूपेणास्य लेखस्योद्देश्यं निर्धारितमस्ति । भाषाशिक्षणे व्याकरणस्य योगदानप्रदर्शनम् । तस्य भाषाशिक्षणे प्रयोजनञ्चोपपादनम् ।

४. भाषायाः व्याकरणस्य परिचयः

व्याकरणं भाषाया एकम् अभिन्नम् अङ्गम् अस्ति । व्याकरणं तस्य नाम अस्ति, यस्मिन् भाषां शुद्धिकर्तुं नियमा वर्णिताः सन्ति । कस्या अपि भाषायाः समग्ररूपेण विश्लेषणं तथा च विवेचनं यत्र भवति तत् तस्याः भाषाया व्याकरणमिति उच्यते । यथा - शरीरस्य समग्ररूपेण विश्लेषणं तथा च विवेचनं यत्र भवति तत् शरीरशास्त्रमित्युच्यते । तथैव व्याकरणमपि । व्याकरणं कामपि भाषां स्वकीयेन आदेशेन न चालयति, अपितु प्रत्यक्षतः प्रचलितायाः भाषायाः स्थितिं दृढीकरोति । यथा - चलति इति एकं क्रियापदमस्ति । चलति इत्यस्य अर्थं व्याकरणस्य पठनं विनापि सर्वेऽपि अवगच्छन्ति । व्याकरणमेतद् भागद्वये विभजति, चल् इति धातुः ति (तिप्) इति प्रत्ययः । व्याकरणं सूचयति यत् कस्य शब्दस्य प्रयोगः कथं कर्तव्यः, कुत्र कर्तव्यः, केन रूपेण कर्तव्यः इति । भाषायां शब्दानां प्रवृत्तिः स्वभाविकरूपेण भवति, न तु व्याकरणद्वारा । किन्तु भाषायाः प्रवृत्यनुसारेण व्याकरणं शब्दानां प्रयोगस्य निर्देशनं करोति ।

संसारस्य सर्वेद्रपि भाषाविदः मन्यते यदस्यां पृथिव्याम् उपलब्धेषु साहित्येषु प्राचीनतमं ऋग्वेद इति । यदा कापि भाषा साहित्यरूपेण प्रफुल्लिता भवति । तदा तस्य कृते व्याकरणस्य आवश्यकता भवति । एकदा देवता विद्वाश्च ब्रह्मणः समीपं गत्वा प्रार्थनां कृतवन्तो यत् वेदभाषायाः व्याकरणं भवितव्यमिति । भवान् अस्माकं भाषायाः व्याकरणं निर्मातु इति । तदा ब्रé तथास्तु इत्युक्त्वा देवतानां विदुषां च प्रार्थनां स्वीकृतवान् । इतः आरभ्यः व्याकरणस्य धारा प्रवाहिता । अतः एव उच्यते यत् व्याकरणस्य प्रथमस्रष्टा ब्रह्म इति । उक्तं च -

ब्रह्म वृहस्पतये प्रोवाच । वृहस्पतिः इन्द्राय । इन्द्र भारद्वाजाय । भारद्वाज ऋषिभ्यः । ऋषयः ब्राह्मणेभ्यः इति । (पतञ्जली महाभाष्य,१९८८,)

५. शुद्धभाषायाः कृते व्याकरणस्य ज्ञानमावश्यम्

कस्याश्चित् सभायां राजा स्वपुत्र वदति यत् - हे पुत्र यदि त्वम् अधिकं पठितुं न शक्नोषि तर्हि अपि चिन्ता नास्ति । किन्तु न्यूनातिन्यूनं व्याकरणं तु अवश्यमेव पठतु, यतो हि स्वजीवने स्वजनः (आत्मीयजनः) श्वजनः (कुक्कुरः) न भवेत् । सकलम् (सम्पूर्णम्) शकलम् (खण्डितं) न भवेत् । सकृत् (एकवारम्) शकृत् गोमयपिण्डं न भवेदिति । अतः अवश्यमेव व्याकरणं पठतु इति ।

व्याकरणं भाषायां प्रयुक्तानां शब्दानां इत्थं व्युत्पत्तिं करोति ।

- प्र + कृ + अण् प्रकारः
- प्र + काश् + अच् प्रकाशः

- परा + जि + अच् पराजयः
- वि + ज्ञा + ल्युट् विज्ञानम्
- अनु + शास् + ल्युट् अनुशासनम्
- अनु + कृ + ल्युट् अनुकरणम्
- वि + अव + हृ+ अण् व्यवहारः
- परि + ईक्ष् + अ + टाप् परीक्षा
- बुध् + क्तिन् बुद्धिः
- पठ् + घञ् पाठः
- शिक्ष् + अ + टाप् शिक्षा

इत्यादीनि बहुन्युदाहरणानि लोके प्राप्यन्ते । अत्र तु केवलं दिङ्मात्रदर्शनं कारिताम्, अन्येऽपि बहवोंशाः विद्यन्ते । भाषायाः शुद्धये व्याकरणस्य अपेक्षा अस्ति एव । व्याकरणज्ञानरहितः जने नहि साधुन् शब्दान् प्रयोक्तुं शक्नोति । ऋक्संहितायाम् अस्य व्याकरणस्य प्रशंसायाम् अनेके मन्त्रो विभिन्नेषु स्थानेषुपलब्धा भवन्ति । ऋग्वेदस्येकस्मिन् सुप्रसिद्धमन्त्रे व्याकरणं वृषभस्य रूपकत्वेन प्रतिपादितमस्ति -

चत्वारि शृङ्गास्त्रयो अस्य पादा द्वेशीर्षे सप्त हस्तायो अस्य ।
त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवृति महो देवो मर्त्या आविवेश ॥ (पतञ्जलीः, १९८८:१२) ।

अस्य वृषभरुपिणः व्याकरणस्य चत्वारि शृङ्गा
शृङ्गाः - नाम-आख्यात-उपसर्ग-निपाताः इति । अस्य त्रयः पादाः सन्ति, भूत-भविष्य-वर्तमानाः । द्वे शीर्षे स्तः - नित्य-अनित्यशब्दौ (अथवा सुप्तिङौ) इति । सप्त हस्ता - सप्त विभक्तयः । अयं वृषभः उरसि शिरशि कण्ठे च त्रिधाबद्धः सन् वारम्वारं शब्दं करोति । एतस्य शब्दस्य देवेन सह सायुज्यं स्थापयितुम् अस्माभिः व्याकरणम् अध्येतम् ।

अन्यच्च

उत त्वः पश्यन्न ददर्श वाचमुत त्वः शृण्वन्न शृणोत्येनाम् ।
उतो त्वस्मै तन्वं विस्रसे जायेव पत्य उशती सुवासाः ॥ (पतञ्जलीः, १९८८:१३) ।

व्याकरणज्ञानाद् यः अनभिज्ञः अस्ति, सः शब्दं जानन् अपि न जानाति । शब्दं पश्यन् अपि न पश्यति । शब्दं शृण्वन् अपि न शृणोति अर्थात् कथनस्य अभिप्रयः अस्ति यत् शब्दस्य वास्तविकं तत्वं न जानाति, न शृणोति इति । किञ्च यः जनः व्याकरणविज्ञः अस्ति, तत्सन्धिौ वाणी सुसज्जिता कामिनि इव समागत्य सर्वतोभावेन समर्पिता भवति, अर्थात् सः शब्दस्य वास्तिकं तत्वं जानाति, पश्यति शृणोति च इति ।

समाजे प्रचलितानां भाषा नियमानां व्याख्यानमेव व्याकरणस्य मुख्यं प्रयोजनम् अस्ति । एतदतिरिक्तम् अन्यानि अपि प्रयोजनानि सन्ति । यथा -

- व्याकरणं भाषायाः प्रयोगसम्बद्धनां नियमानां ज्ञानं कारयति ।
- व्याकरणम् भाषायाः संरक्षणं संवर्धनं च करोति ।
- व्याकरणम् लिखितभाषायां विद्यमानान् दोषान् परिमार्जयति ।
- व्याकरणं भाषायाः शुद्धोच्चारणं शिक्षयति ।
- व्याकरणनं विशेषशब्दरचनानां व्याख्यानां करोति ।
- व्याकरणं भाषायां विद्यमानां वर्णानां शब्दानां वाक्यानां सिद्धान्तानां च ज्ञानं कारयति ।

➢ व्याकरणं नियमैः भाषाम् अनुशास्ति ।

व्याकरणं भाषायाः शद्धतायाः साधनम् अस्ति, न तु साध्यम् । सर्वासु भाषासु संज्ञा, परिभाषा, सर्वनाम, विशेषणानि, क्रियाविशेषणानि, सन्धिः, समासः, कारकम् एतानि तत्वानि भवन्त्येव । तथैव व्याकरणे अपि एतानि सर्वाणि तत्त्वानि विद्यन्ते ।

व्याकरणे प्रमुखतया त्रयः मुनयः सन्ति । ते च-

१. पाणिनिः २. कात्यायनः ३. पतञ्जलिः

सूत्राणां सन्दर्भे प्रथमं सूत्रात्मिकाम् अष्टाध्यायीं निर्मितवान् भगवान् पाणिनिः । अस्यां प्रायः चतुसहस्राणि (४०००) सूत्राणि सन्ति । एषः एव सूत्रपाठः कथ्यते ।

सूत्रमयी इयम् अष्टाध्यायी अष्टषु अध्यायेषु विभक्तास्ति । तत्र प्रत्येकेध्याये चत्वारः पादाः सन्ति । तेषु, अध्यायेषु सामान्यतया के के विषयाः सन्ति, अधः पश्यामः ।

प्रथम अध्याये : संज्ञापरिभाषासूत्राणां वर्णनमस्ति ।
द्वितीय अध्याये : विभक्ति-कारक-समासविधायकानां सूत्राणां वर्णनम् अस्ति ।
तृतीये अध्याये : धातुभ्यः विहितानां कृदन्तप्रत्ययानां वर्णनम् अस्ति ।
चतुर्थे अध्याये : प्रातिपदिकेभ्यः सुबन्तेभ्यः च विहितानां तद्धितप्रत्ययानां वर्णनम् अस्ति ।
पञ्चमे अध्याये : तद्धितप्रययानाम् एव वर्णनम् अस्ति ।
षष्ठे अध्याये : प्रकृतिप्रत्ययसम्बन्धिकार्याणां तथा च तिङ्-सन्धि-स्वरादिविधायकानां सूत्राणां वर्णनम् अस्ति ।
सप्तमे अध्याये : अङ्गसम्बन्धिप्रत्ययसम्बन्धिसूत्राणां वर्णनम् अस्ति ।
अष्टमे अध्याये : अस्मिन् अध्याये द्वित्व-णत्वे-सत्व-आदेश-विधायकानि सूत्राणि सन्ति ।

भाषायां समरूपताम् आनेतुं सिद्धान्तानामेवञ्च नियमानां यः समूहोùस्ति तदेव व्याकरणमिति । अर्थात् व्याकरणं भाषां नियमयति । अत एव प्राचीनकालादेव भाषाशिक्षणसन्दर्भे व्याकरणस्य शिक्षणं दीयते स्म प्रकृतिप्रत्ययद्वारा यत्र भाषायाः व्याख्यानां क्रियते तदेव व्याकरणमस्ति । व्याकरणेन शब्दार्थसम्बन्धानां विवेचनं भवति ।

भाष्यकारपतञ्जलिना स्वकीये महाभाष्ये शब्दानुशासनमेव व्याकरणमिति प्रोक्तम् । अर्थात् शब्देषु यः अनुशासनं करोति तदेव व्याकरणमिति । वस्तुतस्तु व्याकरणं भाषायाः कृते नियमान् न निर्माति अपितु लोकं समाजं च दृष्ट्वा शिष्टवर्गद्वारा यादृश्याः भाषायाः प्रयोगः क्रियते अर्थात् यस्य शब्दस्य यद् रूपं प्रसिद्धमस्ति, यस्मिन्नर्थे तस्य प्रयोगः भवति, तमेव आधारीकृत्य व्याकरणनियमान् रचयति । भाषायाः नियमकारणनैव एतस्य नाम अनुशासनमिति जातम् ।

यदा शिशु जन्मारभ्य एव मातापितृभ्यां, मित्रेभ्यः, विद्यालयात् भाषां शृणोति, भाषायाः अनुकरणं च कुर्वन् स्वभाषाज्ञानं वर्धयति । किन्तु अनुकरणात् शिक्षिता भाषा दोषरहिता अस्ति अथवा नेति, ज्ञानं न भवति । अतः एतादृशीं भाषां प्रमाणीकर्तुमेव व्याकरणशिक्षणस्य अपेक्षा भवति । यतो हि भाषायां वाक्यानि, वाक्येषु शब्दाः, शब्देषु वर्णाः भवन्ति, एतासां स्थितीनां निर्धारणं व्याकरणस्य साहाय्येनैव भवति । व्याकरणस्य साहाय्येन वयं भाषायां विद्यमानाभिः वर्णविन्यास-शब्दरचना-वाक्यरचनाभिः परिचिताः भवेम ।

६.उपसंहारः

व्याकरणं भाषायाः केवलं नियामकः नः, अपितु विश्लेषकः अपि अस्ति । भाषायाः गतिः व्याकरणेन अवरुद्धा न भवति । भाषा व्याकरणेन परिवर्तितापि न भवति । भाषा तु स्वगत्या चलति एव । व्याकरणं तस्याः गत्याः नियामकम् अस्ति, न तु अवरोधकम् ।

भाषाविज्ञानं व्याकरणं च इति शास्त्रद्वयम् अस्ति । उभयोः कार्यक्षेत्रं भिन्नं भिन्नं वर्तते । द्वे अपि परस्परं सहयोगिनी स्तः । व्याकरणं पदप्रयोगं विचारयति, किन्तु भाषाविज्ञानं पदस्य मूलम्, धातोः अथवा प्रकृत्याः व्युत्पत्तीनां विश्लेषणं करोति । एवं वक्तुं शक्नुमः यत् व्याकरणं भाषायाः मित्रम् अस्ति तां सन्मार्गे चलितुं प्रेरयति ।

सन्दर्भग्रन्थसूची -

पतञ्जलिः, (१९८४,) **व्याकरणमहाभाष्यम्**, वाराणसीः दिल्ली मोतिलाल ।

पतञ्जलिः, (१९८८,) **व्याकरणमहाभाष्यम्,** वाराणसीः चौखम्बा - विद्याभवनम् ।

भर्तृहरिः,(१९८८,) **वाक्यपदियम्,** वाराणसीः सम्पूर्णनन्दसंस्कृत - विश्वविद्यालय ।

शुक्लः सूर्यनारायणः सम्पा., (वि. सं २०६९,) वाराणसीः **वाक्यपदीयम्** (ब्रह्मकाण्डम्) भर्तृहरि, चौखम्बा संस्कृत संस्थान ।

मिश्रः आचार्यरामचन्दः सम्पा, **काव्यादर्श दण्डी**, वाराणसीः चौखम्बा संस्थान ।

युधिष्ठरः मीमांसकः, (वि. सं २०४९,) **महाभाष्यम्** (प्रथम खण्ड) पतञ्जलीः प्रथम, रामलाल कपूर ट्रस्ट बहालगढड (सोनीपत हरियाणा) ।

शर्मा रघुनाथः, **वाक्यपदियम्,** भर्तृहरी (१९८०,) वारणसीः सम्पुर्णानन्दसंस्कृत विश्वविद्यालयः ।

*

सामवेदरहस्यविवेकः

हरिप्रसाद न्यौपाने

१. विषयपरिचयः

अस्ति तावत् सामवेद इति वेदेषु चतुर्ष्वन्यतमः । यः श्रेष्ठत्वेन श्रुष्ठत्वेन श्रूयते "सामवेदो ब्राह्मणानां प्रसूतिः" एष हवा अयन्तो यऽसामाः यः पुनरेतं (ओंकर) त्रिमात्रैणैवौमित्येतेमैवाक्षरेणपरं पुरुषमभिध्यायीत स तेजसि सूर्यसंपन्नः समामभिरुन्नीयते ब्रह्मलोकमित्यादिना । यं स्वप्रियतममात्मानमाह भनवान् भगवद्गीतायां "वेदानां सामदोऽस्मि" इति । येन उपजीवनेन जीवन्ति देवादयः स्थावरान्तास्स्सर्वे "सवा इदं विश्वं भूतमसृजत तस्य सामोपजीवनं प्रायच्छन्" तद्योऽसौक्रुष्टतम इव साम्नः स्वरः तं देवा उवजीवन्ति । योऽवरेषां प्रथमस्तं मनुष्याः ये द्वितीयस्तं गन्धर्वात्सरसः यस्तृतीयस्तं प्रशवः यश्चतुर्थस्तं पितरः ये चाण्डेषु शेरते यः पञ्चमस्तमसुररक्षांसि योन्त्यस्तमोषधिवनस्पतयः यच्चान्यञ्जगत् तस्मादाहु समैवान्नमिति (सामविद्यान २।२।८) । यस्मै स्पृहयन्ति हविर्भुजो देवा यज्ञेषु प्रयुज्यमानेनगुणिनिष्ट गुणभिधानेन स्तोत्रेण प्रीताः प्रसन्नाश्च । यस्मादुत्पाद्यते स्वर्गलोकः स्वरिति सामभ्योऽक्षरत् सस्वर्गलोकोऽभवत् (षड्विंश ब्रा. १।५।७) यस्य श्रवणेन प्रीतो भवति परमेश्वरः परदेवता च ।

"सामाप्रियः स्वरमयः (शिवाहात्तरं) सामगानप्रिया (ललित संहस्रनाम) ।

यस्मिन् रमन्ते कृतकष्यास्साक्षात्कृतब्रह्मणो ब्राह्मणाः एतत्साम गायन्नास्ते "हाउ हाउ हाउ..." इति (तै.उ.) ।

२. सामसंहिता तद् भेदाश्च

संहिताशब्देन आर्चिकग्रन्थाः बोद्ध्य, संज्ञकहितकायाय अध्यापका ध्येतृणाम् इति संहितायाः सामान्य परिभाषा परिचयोवा । तथैव निरन्तरं अधीयमाना आर्चिकग्रन्थाः संहिता भवन्ति । तथैव उपवितानान्तरं पठनीयं पठ्यते तेन कारणेन च संहिता इति संज्ञा भवति ।

अथ तिस्र संहितफलद्योतन परका भवन्ति । तासाम् प्रथमा देवाहूसंहिता या संहिता देवान् आह्वयति सा देवाहूसंहिता । देवाहूसंहितायाः प्रयोगकाले इन्द्रादयोदेवाः तत् श्रोतुम् इक्षितुम् च आगच्छन्ति । द्वितीता फलोद्योतनसंहिता वाक् शवहू संहिता भवति । वाक्-उच्चरितैः स्वरैः, शवम्- अतीव अशुभं पदार्थम् ह्वयते इति वाक्शवहू । या संहिता वाक्शवहूसंहिताइत्यर्थः । तृतीया संहिता अचित्रहूसंहिता । या संहिता अमित्रान् चोरादि हिसाकर्तृन् आह्वयते सा संहिता अमित्रहूसंहिता । अमित्रहूसंहिता प्रयुज्यमानेन मृत्युसमानं फलं जायते । अनेन प्रकारेण फलद्योतपरकाः तीस्रः संहितानां भेदाः ।

प्रथमा शुद्धा संहिता या संहिता स्नान-आचमन-शुद्धप्रदेशपुरसरम् अधीयते सा शुद्धा संहिता । तथैव स्वस्थानोच्चरितस्वरव्यञ्जनवर्णैः या संहिता अधियते सा अदुः स्पृष्टा संहिता भवन्ति । तथैव जानूपरी जानूउपरित वा हस्तद्वेयेन पठ्यमाना संहिता अनुर्भूजा संहिता भवति ।

संहितोपनिसदि तिस्र संहिता विभाजिता वर्तन्ते । तेषु ताषाम् संहितानां मद्ये प्रथमासंहिता देवसंहिताः भवन्ति । या संहिता सर्वेभ्यः जनेभ्यः परोक्षम् अधीयते सा संहिता देवसंहिता । उपांशु प्रयोज्यमानात्वात् देवसंहिता इति संहितायाः संज्ञा क्रियते ।

सज्जनानां दुर्जनानाञ्च समीपे या संहिता अधियते सा संहिता असुरसंहिता वर्तते । तथैवा-प्रत्यक्षमशनं द्रव्यादिकं प्रयुज्य या संहिता गीयते सा संहिता असुरसंहिता भवति । देवता भिन्नानां प्राणिनां

आसुरसंज्ञा क्रियते । असुरास्तु - जन्मसंस्कारदेहावसानपर्यन्तं ऐहिके ग्राम्यकर्म एवं कुर्वन्ति । अतः प्रत्यक्षफलाकाक्षिणः असुरसंहितां प्रयुज्यन्ति तथैव ते कर्तारश्चासुरनाम्नी च न्यवह्निनयन्त इति ।

या संहिता कुत्रचित् जनेभ्यः परोक्षे प्रयोज्यते कुत्रचित् प्रत्यक्षे (जनानां संहिते) प्रयुज्यते संहिता ऋषि संज्ञाकाः संहिता भवति । "सामगाः यज्ञादि सिद्धये उच्चस्वरेणसामगानं कुर्वन्ति सा संहिता ऋषि संहिता अस्ति ।" अथैव ऋषिसंहिताया अयमपि अर्थो भवति ऋषीणां हितकारी संहिताऋषि संहिता इति कथ्यते तत् कथं इति शङ्कायां याया ऋक् प्रत्यक्षपरोक्षकर्मपणि अधीयते तस्यः संहितायाः मन्त्रदृष्टा ऋषि तुष्टिम् प्रप्नोति । अनेन प्रकारेण तिसः संहिता अधीयते ।

२.१. सामस्वराः

२.१.१. रोहस्वर

ऋग् संहितायां आरोह पूर्वाणि (कशणभिन्नानी) वचनानि गानविद्ये रोह पूर्वेषु स्वरेषु गेयानि भवन्ति । द्वितीयस्वराद् आरभ्य चतुर्थस्वरपर्यन्तम् य स्वरः कृष्यते तस्य स्वरस्य रोह संज्ञा भवन्ति ।

२.१.२. उदत्तस्वरः/अनुदात्तस्वरः

सर्वत्र सर्वासाम् आर्चिकसंहितायां यानि अनुदत्तानि अक्षणानि पठितानि तानि सामगानकाले कुत्रचित् उदात्तानि अपि भवन्ति । "अग्न आयाहि ....." इति ऋग्मन्त्रे वि विर्णः अनुदात्त पठित तस्य गानविधे पर्कसाम्नी उच्चै स्वरेण गीयते (शर्मा, अक्षरतन्त्र सन् १९९४ पृ.(हहखष) ।

२.१.३. अभिगीतस्वर

आर्चिकसंहितायां अभिगीतस्वररहितानि अक्षराणि गानकाले कानिचित्स्थले अभिगीतस्वरेण गेयानि । यस्मिन् गाने द्वितीयस्वरे अर्धमात्रा तथैव प्रथमेस्वरे सार्धमात्र भवति । सः अभिगीतस्वरः अस्ति (शर्मा, अक्षरतन्त्र सन् १९९४ पृ.(xxvi।

२.१.४.**वीनत-प्रणतस्वर**

ऋक्संहितायां अविनामितानि अक्षराणि गानसमये तु विनामितानि गेयानि भवन्ति । वीनत स्वरस्य लक्षणम् छन्दो परिशिष्टे विनतम् प्रथमादिद्वितीयान्तं स्वरम् । द्वितीयादितृतीयान्तं स्वरम् तथैव द्वितीयादि प्रथमान्तं अभिगीतं स्वरं भवति (शर्मा, अक्षरतन्त्र सन् १९९४ पृ.(xxvi) ।

२.१.५.**वृद्धं स्वरम्**

ऋक्प्रयोगकाले विषर्गोपग्रहेषु यानि ह्रस्वदीर्घविशिष्ठानि अक्षराणि गाने उपसर्गरहितानि च भवन्ति । तदा अक्षराणि किं भवन्ति इति शंकायं ह्रस्वदीर्घयोः न्यायप्राप्तसन्धिः भवति । कुत्रचित् ओत्वम् (अग्निं वो वृधन्ताम्....) विरते (अग्निं वः ..) इति वृद्धंस्वरम् (शर्मा, अक्षरतन्त्र सन् १९९४ पृ.(xxvi) ।

२.१.६. **कर्षणस्वरम्**

कर्षणविशेषस्वरम् उदाहरति आर्चिकसंहितायां सर्वत्र ह्रस्वकर्षणेषु स्वरेषु गानविद्ये कुत्रचित् दीर्घकर्षणेषु स्वरेषु गानविद्ये कुत्रचित् दीर्घकर्षणनि आपि भवन्ति । "प्रप्रा श्वयममृततम्......." इति यदुहरणम् । एवं ऋक् समये दीर्घकर्षणेषु स्वरेषु गानविद्यायां मन्द्रकर्षणम् भवति (मन्द्र शब्देन वृद्धकर्षणम्) (दीर्घकर्षणस्य वृद्धिरेव मन्द्र) इति ज्ञायते ।

२.१.७. **तीधेनावामर्तपर्वतस्वरः**

सर्वत्र सर्वेभ्य कामकर्मभ्यः तीधेमावा नाम्नःमर्ता नाम्नश्च संहितायाः प्रयोगः कर्तव्य इति अर्थ । तीधेनावा पदं विद्यते यस्याम् साम्नी सा साम तीधेनावा वर्तते । तथैव मर्ता मदं विद्यते यस्याम् संहितायां

सा मर्तासंहिता वर्तते ।"तीस्रोवाचाः " इत्येतस्मिन् संहिता अस्ति । तथैव (प्रातरग्नि) इत्येतस्याम् गीयमाना मर्तासंहिता अस्ति ।

२.१.८. **उदूहस्वर**

अत्र गानविद्यायां चतुर्थमन्द्रातिस्वर्यलक्षणान् स्वरान् उदाहरन्ति उच्चै (कुर्वन्ति) यथा चतुर्थस्वराक्षरम् प्रथमेस्वरे अतिस्वयं स्वराक्षरं निधनभक्ते स्वाराक्षरं विहाय उदाहरन्ति सामगानविद्यायां आचार्याः । तत्र उदाहरणम्- "एहियाऽ६ हा...." । समानाश्च ते पुरुषाश्च समानपुरुषाः तस्मिन् समान-पुरुषवचने (निधनभक्तौ) चतुर्थोदात्ततरतमस्वरं न उदाहरन्ति (शर्मा, अक्षरतन्त्र सन् १९९४ पृ.(**xxix**) ।

२.१.९. **संघातस्वर**

संघातस्वराः केचन यत्रैकस्मिन्पर्वणि विद्यमानाः स्वरा ते पूर्वप्रतिपादिताः । यत्र च बहूषु पर्वसु स्वरा विवक्षितास्ते सङ्घातस्वरा कथ्यन्ते । तेषां पट्टिकापि निर्दिष्ट एतावता प्रायस्सामतन्त्रा अपेक्षितानां पदार्थानां स्वरूपज्ञानमधिगतं भवेत् (शर्मा, अक्षरतन्त्र सन् १९९४ पृ.(**xxvi**) ।

२.२. शाखान्तरप्रयोगः

सामवेदस्य सहस्रशाखामद्ये राणायनियशाखा ध्यायवर्तिनी एका शाखा वर्तते । अङ्गलशाखा ध्यानीनाम् मद्ये एके शाट्यायनि-नश्च ग्रामगेयं-असी, आरण्य गेयगानवद् सर्वं गानं प्रथमद्वितीय-तृतीय स्वरैरेव पठन्ति । यथा- हूवैहो १ इ । यज्जायथाः.......(शर्मा, अक्षरतन्त्र सन् १९९४ पृ.(**xxvi**।

सप्तगानानि

गायत्र प्रथमं गानमाग्नेयं तु द्वितीयकम् ।
तृतीयमैन्द्रं गानंस्यात्पवमानं चतुर्थकम् ॥
अर्कद्वन्दव्रतं चेति त्रीणिपर्वाणि पञ्चमम् ।
षष्ठं च शुक्रियं गानं महानाम्नी च सप्तमम् ॥
एतानि सप्तगानानि प्रकृते कथितानि वैः । (दीक्षित, सामतन्त्र, सन् १९६१ भूमिका)

२.३. आर्चिकविवरणम्

२.३.१. पूर्वार्चिकम्

ग्रामेगेयारण्ये गेयसाम्नां आधारभूता ऋचः पूर्वार्चिकसंज्ञया व्यवह्नियते । तत्र प्र-पाठकास्सप्त सन्ति । एकैकस्मिन् प्र-पाठके दशशाखास्सन्ति । खण्डानां दशतिरित्यपि संज्ञा भवति । सप्तमे प्र-पाठके षट्-खण्डा एव सन्ति । अत्र विद्यमाना ऋच पञ्चाशदुत्तरषट्शतसंख्याका (६५०) एतासामृचां पदपाठः विद्यते (दीक्षित, आचिकलक्षणग्रन्त, ई.१९७८, पूर्वार्चिक भाग) ।

२.३.२.उत्तरार्चिकम्

उत्तरार्चिके नवप्रपाठकाः सन्ति । अर्धप्रपाठकस्य आध्याय इत्यपि संज्ञा । क्वचित् प्र-पाठके अध्यायत्रयमपि विद्यते । अध्यायाः इत्यपि द्वाविंशतिः । सुक्तानि चतुश्शतम् (४००) ऋच पञ्चविंशत्युत्तर शतद्वयविशिष्ट सहस्त्रसंख्याकाः (१२२५) (दीक्षित, आचिकलक्षणग्रन्त, ई.१९७८, उत्तरार्चिक भाग) ।

२.४. प्रातिशाख्याशास्त्रम्

प्रतिपदं चानुपदं छन्दोभाषा समन्वितम् ।
मीमांसान्यायार्काश्च उपाङ्गानि विदुर्बुधाः ॥ (दीक्षीत, सामतन्त्रम्, १९६१ पृ.२)

इति त्रिभाष्यरत्नाकरवाक्यं प्रमाणयन्त उपाङ्गाषु गणनां प्रातिशाख्यस्य कुर्वन्ति । यदि वैदिकं शिक्षालक्षणं समग्रं समन्वेति प्रातिशाख्ये तर्हि कः सङ्कोचस्तस्य शिक्षात्त्वेन स्वीकारे "शिक्षाविहितं व्याकरणविहितं चास्मिञ्छास्त्रे उभयं यतः प्रक्रियते" इति शुक्लयजुः प्रतिशाख्ये "वृद्धं वृद्धिः" इति सूत्रस्थमुब्बटाचार्य-वाक्यम्, कृष्णयजुः प्रतिशाख्ये "अकारे व्यञ्जनानाम्" (शर्मा, अक्षरतन्त्र, सन् १९९५ पृ. xxvii)

शिक्षाव्याकरणानां यदयं विवरणात्मकः ।

ग्रन्थस्तोऽत्र नातीव शब्दसङ्कोच इस्यते ॥ (दीक्षीत, सामतन्त्रम्, १९६१ पृ.२)

शिक्षाव्याकरणाभ्यां निम्नं प्रातिशाख्यमित्यवर्गमयत इति ब्रूयात् तत्रोतरमिदमेव शिक्षालक्षण-समन्वयेऽन्यथा वर्णनमङ्गतमिति । तत्र चतूर्णां वेदानां भिन्नभिन्नानि प्रातिशाख्यानि समुपलभ्यन्ते । सामवेदे चत्वारि प्रातिशाख्यानि ऋक्तन्त्रं, सामतन्त्रमक्षरतन्त्रं पुषसूत्रञ्चेति । छन्दोभाषाशब्देन प्रातिशाख्यं ज्ञायते । यतः तैत्तिरीयप्रातिशाख्यान्ते इति छन्दोभाषायामित्यक्तत्वात् । प्रतिशाख्यस्य उपाङ्गे अन्तर्भावो भवितु शक्यते (मिश्र, सावेदका महत्त्व, सन् २००६, पृ.१२) ।

२.४.१. अक्षरतन्त्रम्

ऋचां गानकाले रथन्तरादिषु सामसु यावन्तस्वरा अपेक्षितास्तावतां स्वराणामृच्यक्षराणि न सन्ति । ततो गीत्याश्रयाणि कानिचन पदानि पठन्ति येषां स्तोभ इति वैदिकी समाख्या । तदिदमक्षरतन्त्रं स्वनिर्मितया टिप्पण्या सह सामश्रमिसत्यव्रतभट्टाभाचार्यमहोदयः प्रकाशयामास । तत्र चानयोस्सामतन्त्राक्षरतन्त्रयोः कर्ता भिन्न इति प्रतिपादयति-सामतन्त्रप्रणेता गार्ग्यः अक्षरतन्त्र प्रणेता अपिशलिरिति । एवं नात्र दृढतरं प्रमाणमुपलभामहे । अत्र द्वौ प्रपाठकौ स्तः । प्रातिप्रपाठकं त्रयोदश दशकाः सन्तीति सूत्राणि च द्विषष्ट्युत्तरशतमिति च भट्टाचार्यो निरूपयामास । परं तत् सामवेदानुक्रमिण्या विसंवदते । अक्षरतन्त्रे सामसु आर्चिकाक्षरेषु गीयमानेषु ऋग्क्षरादधिकानि कानिचिदक्षराणि गीयन्ते । यानिस्तोभात्वेन प्रसिद्धानि छन्दः पदपाठं स्तोभपदत्वेनाऽधीयन्तेऽध्येतृभिः तानि स्तोभाक्षराव्यधिकृत्य विचारोऽत्रग्रन्थे क्रियते । स्तोभाक्षरविचारात्मकस्याक्षरतन्त्रमिति संज्ञालक्षणमिति च संज्ञा । अत्र प्रपाठकद्वयं षड्विंशतिः खण्डा षष्ट्युत्तर द्विरात सूत्राणि च विद्यन्ते (शर्मा, अक्षरतन्त्र, सन् १९९५ पृ. हहह) ।

२.४.२. सामतन्त्रम्

वेदषु यावन्ति पदानि तानि नवधा भवन्तीति शिक्षाकारैः प्रतिपादितम् । वैदिकं पदस्वरूपं सोदाहरणं प्रकटीक्रियते । पदमन्तोपदात्तं भवति । अद्यदातं पदं "सोमः....." उदात्तं पदं = प्र, अनुदात्तं पदं = वः इत्यादि नवधा पदशय्या भवतीति ।

अत्र कश्चनैव सन्दिहृयात्-न नवधा पदशय्या भवितुमर्हति । आदिस्वरितं स्वरितम् इत्यनयोः पदयोर्न महान्भेदोऽवलोक्यते । आद्यदाते पदे उदात्तस्वरः स्वरितस्वरः स्वरितस्वर इति स्वरद्वयमवलोक्यते । एवं पदशय्याविचारः किमर्थमस्यां भूमिकायां इति चेत् अत्र ब्रूमः । यथा- त्रयाणां स्वराणां शुद्धानां परस्परमिलितानां नवधा भावाः तथा साम मन्त्राणां ३०५ पर्वशय्या भवन्तीति व्युत्पादनमेव (शर्मा, अक्षरतन्त्र, सन् १९९५ पृ. हहह) ।

२.४.३. ऋक्तन्त्रम्

ऋक्तन्त्रविवृत्याख्यो ग्रन्थः प्रकरणत्रयात्मकः । गायत्रगानप्रकाराख्य प्रथमप्रकरणे यज्ञेषु वहिष्व-मानाज्यादि स्तोत्रेषु प्रयुज्यमानगायत्रसाम्नः गानप्रकारः, उद्गीथादि भक्तिनिरूपणं कृतम् । द्वितीयप्रकरणे

स्वरितनिरूपणं कृतं यथा स्वरितस्य स्वरान्तरत्वेनात्स्वरितं नाम किञ्चन नास्ति । उदात्तानुदात्तयोः समाहारस्यैव स्वरितस्य व्यपदेशात् । उदात्तानुदात्तयोस्यमाहारस्यैव स्वरितस्य व्यपदेशात् । तृतीयप्रकरणे प्रचयस्य एक श्रुतित्वं उदात्तस्वरत्वं प्रमाणपूर्वकम् प्रतिपादितम् (शर्मा, अक्षरतन्त्र, सन् १९९५ पृ.(xxix) ।

२.४.४. पुष्पसूत्रम्

पुष्पसूत्राभिधानं सामवेदीयं प्रातिशाख्यम् । माध्यान्दिनपवमानादिषु विनियुक्तानां पौरुषेयाणां साम्नां लक्षणनिरूपणपरं पुष्पाचार्यप्रणीतम् । अयं च गन्थोदशप्रपाष्ठकात्मकः वर्तते । सामतन्त्रम्, ऋक् तन्त्राक्षरतन्त्रपुष्पसूत्राणां प्रातिशाख्यमित्येव सर्बैर्मनीषिवर्गैस्समाख्या कृतेति तन्मध्यपदि तस्य सामतन्त्रस्य तत्र तत्रादर्शपुस्तकेषु व्याकरणत्वेन निर्देशे कृतेऽपि प्रातिशाख्यमित्येव संज्ञाकारि मया । स्वराः कियन्त व्युत्पाद्यन्ते । न तु प्रकृतिप्रत्ययविचारोऽस्त्यत्र । तन्मध्ये पतितत्वं चास्य गोभिलगृहृयकर्मप्रकाशिकायां परिदृश्यते -

ऋक्तन्त्रं सामतन्त्रं च संज्ञालक्षणमेव च ।

धातुलक्षणकं च स्यादिति व्याकरणानि च ॥ (दीक्षित, सामतन्त्र, सन् १९६१ पृ.७)

२.५ लक्षण ग्रन्थाः

सामवेदसर्वानुक्रमणिकायां च अथ सप्तदशलक्षणम् ।

गृहृयं गायत्र ऋक्तन्त्रं सामतन्त्रं च पुप्पकम् ॥ (शर्मा,वैदिक चर्चा, वि.स.२०७५ पृ.३२)

२.५.१. गायत्रविधानम्

शङ्कराचार्यकृतं गायत्रविधानम् । अत्र त्रयः खण्डा वर्तन्ते । अत्र गायत्रसाम्नः विशेषाम् विशदयित्वा सामान्तराणामपि कतिचनविशेषः प्रतिपाद्यन्ते ।

२.५.२. ऋक्तन्त्रविवृतिः

ऋक्तन्त्रविवृव्याख्योऽयं ग्रन्थ प्रकरणत्रयात्मकः । गानप्रकारः भक्तिनिरूपणम् स्थाननिरूपणम् कृतम् अस्ति ।

२.५.३. सामतन्त्रम्

सामतन्त्रमिदं वेदगानाख्यप्रकृतिभागस्यलक्षणम् । पञ्चदश प्रपाठकात्मकम् । त्रयोदश-प्रकाण्डात्मकस्य सामतन्त्रमिति चतुर्दशपञ्चदशात्मकस्याक्षरतन्त्रं संज्ञालक्षमिति वा व्यवहरन्ति लक्षणविदः । अस्य रचयिता औदप्रजिः उच्चीभावः वृद्धभावानुभाव नु-आरोहणम् इत्यादय विषयाः प्रतिपादिताः ।

२.५.४. ऋक्तन्त्रम्

ऋक्तन्त्रे पूर्वार्चिकानां उत्तरार्चिकानां च लक्षणमिदं सूत्रं अत्यन्तलघुभूतम् । अत्र पञ्चप्रपाठकाः द्वात्रिंशत्खण्डाश्च सन्ति । प्रथमे प्रपाठके अक्षराणां उत्पत्तिस्थानानि उत्पत्तिप्रकारतेषां स्वरूपं च प्रतिपाद्यते । द्वितीये अक्षराणां स्थानस्वरमात्रा निर्णयः क्रियते तृतीये तेषां संहिता सन्निकर्ष विकाराश्चोद्यन्ते । चतुर्थे विसर्गस्य सकारलोप अन्यस्यवर्णस्य वर्णान्तरत्वं इत्यादि विधीयते । पञ्चमे वर्णस्य दीर्घभाव द्वित्वं मूर्धन्यभावप्रस्तुतम् ।

२.५.४. अक्षरतन्त्रम्

सामसु आर्चिकाक्षरेषु गीयमानेषु ऋग्क्षरादिकानि कानिचिदक्षराणि गीयन्ते । यानि सस्तोभत्वेन प्रसिद्धानि छन्दःपदपाठं स्तोभपदत्वेनाऽधीयन्तेऽध्येतृभिः तानि स्तोभाक्षराव्यधिकृत्य विचारोऽत्रग्रन्थे क्रियते । स्तोभाक्षरविचारात्मकस्यास्याक्षरतन्त्रमिति संज्ञालक्षणमिति च संज्ञा । अत्र प्रपाठकद्वयं षड्विंशतिः खण्डा षष्टयुक्तरद्विरातसूत्राणि च विद्यते ।

२.५.५ सामतन्त्रप्रकाशिका

सामतन्त्रप्रकाशिकाख्योऽयं ग्रन्थः सामतन्त्रभाष्यविवरणात्मकः । उदाहरणप्रत्युदाहरणानि विविच्य दर्शयति एवं प्रकारेण सामतन्त्रसंग्रह प्रकृतिसाम्नां प्रत्येकं यावन्ति सूत्राणि प्रवर्तन्ते तावतां तत्तत्साम्नि समन्वयं कारोति ।

२.५.६. सामतन्त्रसंग्रह

अत्र प्रकृतिसाम्नां प्रत्येकं यावन्ति सूत्राणि प्रवर्तन्ते तावतां तत्तत्साम्नि समन्वयं करोति ॥(शर्मा,वैदिक चर्चा, वि.स.२०७५ पृ.३२)

२.६. सामवेदस्य शिक्षाग्रन्थाः

सामवेदस्य शिक्षाग्रन्थरूपेण पाणिनीयशिक्षा, नारदीयशिक्षा, गौतमशिक्षा एवं लोमशिक्षा । पाणिनीयशिक्षायास्साधरण्येऽपि सामवेदलक्षणेष्वन्यमिति प्रस्तूयतेऽत्र । आरम्भेऽत्र अचां व्यञ्जनानां व्यवस्था क्रियते । नारदेन प्रणीतत्वादस्य नारदशिक्षे प्रपाठकद्वयं षोडशखण्डाः चत्वारिशब्दुत्तरं द्विशतग्रन्थश्चात्र सन्ति । गौतमशिक्षायां अक्षराणां संयोगे क्रिदृशोविकारः कतिव्यञ्जनानि एकस्मिन् अक्षरे संयोक्तं पाठ्यन्ते इत्यपोविचार्यन्ते । लोमशिक्षा ग्रन्थे गौतममहर्षिणा रचिते अत्र द्वेप्रपाठके षोडशखण्डाश्च सन्ति । अष्टखण्डात्मिकैषाशिक्षा प्रवर्तते । अत्र स्वरविशेषशं तेषां उच्चारणप्रकाराश्च कथ्यन्ते ।

सन्दर्भग्रन्थसूचिः

अज्ञात, (१९५३) **पारस्कर गृह्यसूत्रम्**, हरिहरभाष्य, वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन ।

अज्ञात, (२०५८) **आपास्तम्बधर्म सूत्रम्,** अनुवादक देवराज पौडेल, काठमान्डौ ।

आप्टे शिवराम, (१९९८) **संस्कृत हिन्दी शब्दकोश**, दिल्ली : मोतीलाल वनारसीदास ।

शुक्लयजुर्वेद (२००२) प्रथमसंस्करणम्, वाराणसी : श्री ठाकुरप्रसाद पुस्तक भण्डार कचौडीगली ।

डा.सूर्यकान्त,(सन् १९७०) **ऋक्तन्त्रम्,** पंजाब विश्वविद्यालय,।

दीक्षित, रामानाथ (१९६१) **सामतन्त्रम्,** वैदिकानुसन्धानसमितिः, वाराणसी : काशीहिन्दु विश्वविद्यालय ।

शर्मा श्यामकुमार,(वि.स.२०७५) **वैदिक चर्चा,** त्रिवेणी प्रकाशन प्रा. लि.।

मिश्र रामकृष्ण,(़ २००६)**सावेदका महत्त्व,** बंगाल : कामाख्य प्रकाशन ।

अज्ञात, (सन् १९८०), **सामविधान ब्राह्मणम्**, (सम्पा.रामचन्द्, शर्मा), तिरूपति : केन्द्रीय विद्यापीठ ।

अज्ञात, (सन् १८७६), **षड्विंश ब्राह्मणम्**, (सम्पा. ए.सी. बर्नेल), मैंगलुरनगर ।

*

न्याय-बौद्धदर्शनाभिमतप्रत्यक्षप्रमाणस्य तौलनिकं विश्लेषणम्

राममणिः नेपालः
दर्शनेतिहासपुराणाचार्यः

सारः

प्रत्यक्षप्रमाणं सर्वदर्शनसम्मतम् । न्यायदर्शनेन बौद्धदर्शनेन च प्रमेयज्ञानाय प्रत्यक्षप्रमाणस्य प्राधान्येन अङ्गीकारः कृतः अस्ति । अन्यानि च प्रमाणानि प्रत्यक्षप्रमाणाधीनानि । अतः प्रत्यक्षप्रमाणस्यैव प्राधान्यं सर्वसम्मतम् । तथासत्यपि प्रत्यक्षप्रमाणस्य स्वरूपविषये मतभेदः दृश्यते दर्शनानाम् । तत्रापि बौद्धन्यायदर्शनयोस्तु परस्परं खण्डनमण्डनपरम्परैव अस्ति एतद्विषये । बौद्धदर्शने यज्ज्ञानं कल्पनापोढं नामजात्यादिकल्पानरहितं निर्भ्रान्तं भवति तदेव प्रत्यक्षमित्युच्यते चेत् न्यायदर्शने प्रत्यक्षज्ञानस्य करणमेव प्रत्यक्षप्रमाणमित्युच्यते । तच्च ज्ञानकरणमिन्द्रियार्थसंन्निकर्षरूपम् । अत एव इन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्यं ज्ञानं प्रत्यक्षमित्युच्यते । एवमेव बौद्धदर्शने ज्ञानम् इन्द्रियज्ञान-मनोविज्ञान-स्वसंवेदन-योगिज्ञानभेदात् चतुर्विधं स्वीक्रियते चेत् न्यायदर्शने घ्राणज-रासन-चाक्षुष-स्पार्शन-श्रौत्र-मानसभेदात् प्रत्यक्षं षोढा विभज्यते । न्यायदर्शने षड्विधलौकिकसन्निकर्ष-त्रिविधालौकिकसन्निकर्षस्य चिन्तनं प्रत्यक्षप्रमाणविषये चिन्त्यते चेत् बौद्धदर्शने तथा सन्निकर्षविषयकश्चिन्तनं न विधीयते । अनेन वक्तुं शक्यते यत् प्रत्यक्षप्रमाणं दर्शनद्वयेनापि प्राधान्येन स्वीक्रियते परन्तु तस्य स्वरूपविषये भेदविषये च उभयोः दर्शनयोः मतभेदः दृश्यते एव ॥

मुख्यशब्दाः : न्यायदर्शनम्, बौद्धदर्शनम्, प्रमेयानि, प्रमाणानि, प्रत्यक्षप्रमाणम्, इन्द्रियाणि, सन्निकर्षः ।

१. विषयप्रवेशः

सन्ति हि जगतीतले अनेकानि दर्शनानि । प्राच्यपाश्चात्यभेदेन द्विधा विभक्तेषु दर्शनेष्वपि प्राच्यदर्शनेषु च वैदिकावैदिकभेदेन द्विविधो भेदो वर्तते । तत्र अवैदिकदर्शनेषु चार्वाक-बौद्ध-जैनदर्शनानि परिगण्यन्ते चेत् वैदिकदर्शनेषु न्याय-वैशेषिक-साङ्ख्य-योग-पूर्वमीमांसा-वेदान्तदर्शनानि परिगण्यन्ते । सर्वेषां पौरस्त्यदर्शननानां मुख्यो विषयः अस्ति यथार्थज्ञानम् । यथार्थज्ञानमेव प्रमेत्युच्यते । यथार्थज्ञानाय प्रमाणस्यावश्यकता भवति । प्रमाणमन्तरा प्रमेयज्ञानासम्भवः एव । उच्यते च मानाधीना मेयसिद्धिरिति । अतः सर्वैरपि दर्शनैः प्रमाणतत्त्वं विविच्यते । स्वीक्रियन्ते च बहुविधानि प्रमाणानि दर्शनेषु । प्रमाणानि कतिविधानि इत्यत्र तु अस्ति सर्वेषां मतभेदः । केनचन दर्शनेन एकमेव प्रमाणमित्युच्यते चेत् केनचन प्रमाणद्वयं स्वीक्रियते । तथैव कैश्चित् प्रमाणत्रयमङ्गीक्रियते चेत् कैश्चित्तु प्रमाणचतुष्टयम् । एवमेव प्रमाणपञ्चकवादि, प्रमाणषट्कावादि, प्रमाणाष्टकवादि च दर्शनानि सन्ति । एवं प्रमाणसंख्याविषये सत्यपि मतभेदे एकस्मिन् प्रमाणे तु अस्ति मतैक्यं सर्वेषां दर्शनानाम् । तच्च प्रमाणं प्रत्यक्षम् । चार्वाकदर्शनादारभ्य वेदन्तदर्शनं यावत् सर्वैरपि प्रत्यक्षप्रमाणमुररीक्रियते । प्रत्यक्षप्रमाणस्यैव ज्येष्ठत्वं सर्वश्रेष्ठत्वञ्च स्वीक्रियते सर्वैः । दर्शनेष्वपि न्यायदर्शनं प्रमाणतत्त्वं मुख्यतया चिन्तयति । अत एव न्यायदर्शनं प्रमााणशास्त्रमित्यप्युच्यते । अनेन दर्शनेन प्रत्यक्षप्रमाणविषये महता श्रमेण चिन्तनं विहितमस्ति । न्यायसूत्रकारात् गौतमादाराभ्य भाष्यकारेण वात्स्यायनेन, वार्तिककारेण उद्योतकरेण, तात्पर्यटीकाकारणेन वाचस्पतिना, परिशुद्धिकारणेन उदयनाचार्येण, अन्यैः आधुनिककालिकैः नैयायिकैश्च स्वस्वग्रन्थेषु प्रत्यक्षप्रमाणं विस्तरेण व्याख्यातमस्ति । एवमेव बौद्धदर्शनेन च प्रत्यक्षप्रमाणविषये बहुधा चिन्तितमस्ति । अवैदिकदर्शनेषु परिगणितस्य बौद्धदर्शनस्य वैदिकदर्शनेषु परिगणितस्य न्यायदर्शनस्य च परस्परं प्रारम्भादेव

बहुषु विषयेषु खण्डनमण्डनपरम्परा दृश्यते । तत्रापि प्रमाणविषये एतयोर्दर्शनयोः मिथः महान् संघर्षः जगतीतले सुप्रसिद्धः एव । अतः लेखेऽस्मिन् अनयोर्दर्शनयोः प्रमाणविषये तत्रापि प्रत्यक्षप्रमाणस्य विषये कीदृशः सिद्धान्तः अस्तीति विश्लिष्य एतस्मिन् विषये एतयोर्दर्शनयोः कतिस्थलेषु साम्यं वैषम्यं वा वर्तते इति विचार्यते । लेखस्य विस्तरभयात् एतयोर्दर्शनयोः परिचयमदत्वैव साक्षात् विषये एव प्रविश्यते, दर्शनपरिचयस्तु अन्यत्रैव बहुत्र प्रतिपादितत्वात् ।

२. समस्याकथनम्

अत्र प्रस्तुते **न्याय-बौद्धदर्शनाभिमतप्रत्यक्षप्रमाणस्य तौलनिकं विश्लेषणम्** इत्यस्मिन् विषये सन्ति नैकाः समस्याः । तासु काश्चन मुख्यत्वेन दृश्यन्ते । ताश्चाधोनिर्दिष्टानुसारं वर्तन्ते -

क. न्यायदर्शनप्रतिपादितप्रत्यक्षप्रमाणस्य स्वरूपं किम् ?

ख. बौद्धदर्शनप्रतिपादितप्रत्यक्षप्रमाणस्य स्वरूपं किम् ?

ग. उभयदर्शनसम्मतप्रत्यक्षप्रमाणस्य साम्यं वैषम्यं वा किम् ?

३. अध्ययनस्योद्देश्यम्

लेखस्यास्य मुख्यमुद्देश्यं **न्याय-बौद्धदर्शनप्रतिपादितप्रत्यक्षप्रमाणस्य तौलनिकं विश्लेषणम्** इत्याख्ये विषये केन्द्रीभूय समस्याकथने उपस्थापितानां समस्यानां समाधानान्वेषणमेव अस्ति । फलतोऽस्य लेखस्य उद्देश्यमधोनिर्दिष्टानुसारमस्ति -

क. न्यायदर्शनाभिमतप्रत्यक्षप्रमाणस्य समीक्षणम् ।

ख. बौद्धदर्शनाभिमतप्रत्यक्षप्रमाणस्य समीक्षणम् ।

ग. उभयदर्शनाभिमतप्रत्यक्षप्रमाणस्य साम्यवैषम्यादिसमीक्षणम् ।

४. अध्ययनविधिः

अस्य लेखस्य कृते आवश्यकसामग्रीणां सङ्कलनाय पुस्तकालयीयाध्ययनविधिरेव प्राधान्येन स्वीकृतः अस्ति । तत्र चास्मिन् लेखे न्यायबौद्धदर्शनविषयप्रतिपादकाः संस्कृतमूलाकरग्रन्थाः, प्रमाणविषयवर्णनपराः ग्रन्थाः, नेपालीभाषायां हिन्दीभाषायाञ्च प्रकाशिताः न्यायबौद्धदर्शनसम्बद्धाः विविधाः ग्रन्था एव प्राथमिकसामग्रीत्वेन गृहीताः सन्ति । अन्यदर्शनेषु प्रतिपादिताः प्रमाणसम्बद्धविषयाः, पौरस्त्यदर्शनविशारदैर्लिखिताः लेखाश्च द्वितीयकसामग्रीत्वेन प्रयुक्ताः सन्ति । एवमेव अस्मिन् लेखे यथावश्यकमागमनात्मकविधेर्निगमनात्मकविधेश्च प्रयोगं विधाय व्याख्यात्मको विश्लेषणात्मको विधिश्च प्रयुक्तः अस्ति ।

५. प्रमाणपदार्थविवेचनम्

'प्र'उपसर्गपूर्वकात् 'माङ् माने' (पाणिनीयधातुः - ११४२) इत्यस्माद्धातोः 'प्रमीयते यथार्थतत्त्वमनेन' इत्यर्थे **करणाधिकरणयोश्च** (पाणिनिसूत्रम्, ३ - ३ - ११७) इत्यनेन सूत्रेण ल्युटा प्रमासाधनार्थे प्रमाणपदं निष्पद्यते । शब्दकल्पद्रुमकारस्तु **प्रमीयते विश्वमनेन** इति विगृह्णाति (राधाकान्तदेवः, ई.सं.१९६८ : २८४तमं पृष्ठम्) । भावे प्रमितिरिति व्युत्पत्त्या **ल्युट् च** (पा. सू ३-३-११५) इत्यनेन ल्युटा ज्ञानार्थकं प्रमाणपदं निष्पद्यते । अत्र विचारणीयमस्ति यत् प्रमाणपदं हि नैकेष्वर्थेषु निष्पद्यते - प्रमितिरेव प्रमाणम् (भावे) । प्रमीयते यत्तत्प्रमाणम् (कर्मणि) । प्रमीयतेऽनेनेति प्रमाणम् (करणे) । प्रमीयतेऽस्मा इति प्रमाणम् (सम्प्रदाने) । प्रमीयतेऽस्मादिति प्रमाणम् (अपादाने) । प्रमीयतेऽस्मिन्निति प्रमाणम् (अधिकरणे) ।

सत्यपि नैकेष्वर्थेषु निष्पन्ने प्रमाणपदे दर्शनजगति एतत्पदं हि अर्थद्वयमभिदधाति - करणार्थं भावार्थञ्च । तत्राापि दर्शनजगति प्रायः प्रमाकरणमिति करणार्थे प्रमाणपदं प्रयुज्यमानं वर्तते । प्रसमभिव्याहृतस्य 'मा'धातोः ज्ञानमर्थः । माधातुनिष्ठप्रशब्दस्य प्रकर्षोऽर्थः । प्रकर्षश्चात्र याथार्थ्यम् । याथार्थ्यञ्च तद्वति तत्प्रकारकत्वम् । तादृशान्'मा'धातोः भावे ल्युटि निष्पन्नस्य प्रमाणशब्दस्य 'प्रमा' इत्यर्थः । अथ च करणे ल्युटि निष्पन्नस्य प्रमाणशब्दस्य प्रमासाधनमित्यर्थः ।

प्रमाकरणपदे हि पदद्वयं वर्तते : प्रमा, करणञ्च । प्रमा तावत् यत्र यदस्ति तत्र तस्यानुभवः, यथार्थज्ञानमिति यावत् । करणञ्च - **साधकतमं करणम्** (पा.सू. १-४-४२) इति पाणिनिः । (कस्मिंश्चन कार्ये साध्ये) **बहूनां कारणानां मध्ये कारणान्तरव्यवधानाभावे यद्वस्तु (कार्य)निष्पत्तिकारणं विवक्षितं तस्मिन् करणत्वं प्रकीर्तितम्** (राधाकान्तदेवः, ई.सं.१९६८ : ३०तमं पृष्ठम्) ।

कारणाव्यवधानेद्रपि क्रिया(कार्य)निष्पत्तिकारणम् ।
यद्वै विवक्षितं तेषु करणत्वं. प्रकीर्तितम् ॥

इति सुबोधटीकायां दुर्गाचार्यः । एतावता यथार्थज्ञानस्य प्रकृष्टं साधनमेव प्रमाणमिति फलितोऽर्थः । प्रकारान्तरेण करणनिष्पत्तिः द्विधा कर्तुं शक्यते - व्यापारवदसाधारणं कारणं करणम्, फलायोगव्यवच्छिन्नं कारणं करणम् । असाधार**णं** कारणमपि द्विविधम् - व्यापारसहितं, व्यापाररहितञ्च । यद्व्यापारसहितं भवति तदेव करणमुच्यते । व्यापाररहितन्तु केवलं कारणं भवति न तु करणम् । क्रमश उदाहरणम् - घटकार्यं प्रति कपालद्वयं, तत्संयोगश्च । लक्षणान्तरे तु फलायोगरहितं कारणं करणं भवितुमर्हति, व्यापारसहितं तद्रहितं वा स्यान्न तत्र विप्रतिपत्तिः । अत्र च कपालसंयोग एव करणम् ।

'साधकतमं करणम्' इत्यनेन सूत्रेण पूर्वोक्तलक्षणद्वयमपि निष्पद्यते । एतावता प्रमायाः करणं प्रमाणमिति निश्चितम् । करणं तावद्विकल्पेन व्यापारसहितं व्यापाररहितं वा भवेदिति ।

६.न्यायदर्शने प्रमाणस्वरूपम्

महर्षिणा गौतमेन तावत् प्रमाणं नालक्षि, तत्र कारणविचिकित्सायां - 'प्रमीयतेऽनेन' इति व्युत्पत्त्या स्वतः एव सारल्येन ज्ञायते किन्तत्त्वं प्रमाणत्वमिति मनसि निधायैवेति प्रमाणविज्ञानचणाः । किञ्च प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानि (न्यायसूत्रम्, १-१-३) इति सूत्रगतं प्रमाणपदमेव प्रमाण-सामान्यलक्षणमिति । एतच्च स्पष्टीभवति अनेन श्लोकेन -

एकेनानेन सूत्रेण द्वयञ्चाह महामुनिः ।
प्रमाणेषु चतुस्संख्यं तथा सामान्यलक्षणम् ॥ (भट्टः, ई.सं.१९८३ : ७२तमं पृष्ठम्)

प्रमाणव्युत्पत्त्यैव प्रमाणत्वं ज्ञायत इति न्यायभाष्यकारो वात्स्यायनमुनिः - **प्रमीयतेऽनेनेति करणार्थाभिधानो हि प्रमाणशब्दः** (वात्स्यायनः, ई.सं. १९९८ : १८तमं पृष्ठम्) । **येनार्थं प्रमिणोति तत्प्रमाणम् ।** (वात्स्यायनः, ई.सं. १९९८ : तृतीयपृष्ठम्) । एतावता प्रमाकरणमेव प्रमाणमिति प्रतिफलति, न तेन विना प्रमा सम्भवति । पुनर्भाष्यकारः - **प्रमाणमन्तरेण नार्थप्रतिपत्तिः ।** (वात्स्यायनः, ई.सं. १९९८ : प्रथमपृष्ठम्) ।

प्रमाणस्वरूपविवरणप्रसङ्गे न्यायवार्तिककारेण उद्योतकरेणापि उपलब्धिसाधनस्यैव प्रमाणत्वमुक्तम् - उपलब्धिहेतुः प्रमाणम्, उपलब्धिहेतुत्वं प्रमाणत्वम् । अग्र उच्यते वार्तिककारेण - यदुपलब्धिनिमित्तं तत्प्रमाणम् (उद्योतकरः, ई.सं. १९९७ : पञ्चमपृष्ठम्) । न्यायवार्तिकतात्पर्यटीकाकारेणापि तथैवानूदितम् - प्रमासाधनं हि प्रमाणम् (मिश्रः, वि.सं. २०४६ : २१तमं पृष्ठम्) ।

जयन्तभट्टस्तु अर्थपरिच्छित्तिसाधनानि (प्रत्यक्षादीनि) प्रमाणानि (भट्टः, ई.सं.१९८३ : २४तमं पृष्ठम्) । तल्लक्षणञ्च अव्यभिचारिणीमसन्दिग्धामर्थोपलब्धिं विदधती बोधाबोधस्वभावा सामग्री प्रमाणमिति (भट्टः, ई.सं.१९८३ : ३६तमं पृष्ठम्) । न्यायमञ्जरीकारमते न केवलमेकमेव प्रमाणमपि तु व्याप्तिज्ञान-पक्षधर्मताज्ञान-सादृश्यज्ञानादिकं बोधस्वभावम्, इन्द्रियादिकमबोधस्वभावञ्च प्रमाणम् । एतावता ज्ञानसामग्री एव प्रमाणमिति फलितोऽर्थः ।

न्यायसारकारस्य भासर्वज्ञस्य मते सम्यगनुभवसाधनं प्रमाणम् (भासर्वज्ञः, ई.सं. १९६८ : चतुर्थपृष्ठम्) । अत्र आगतस्य सम्यगनुभवस्यार्थो यथार्थानुभव एव । यथार्थानुभवो नाम प्रमा एव । एतावता भासर्वज्ञमते च प्रमासाधनमेव प्रमाणमिति फलति । अत्र भासर्वज्ञेन संशयात्मकविपर्ययात्मकज्ञाननिरसनाय सम्यगिति पदं प्रयुक्तम् । स्मरणात्मकज्ञानव्यावृत्तये चानुभवपदं प्रयुक्तम् ।

उदयनाचार्येण उपलब्धिं व्याख्याय तत्स्थाने यथार्थानुभवपदस्य प्रयोगो विहितः - यथार्थानुभवो मानमनपेक्षतयेष्यते (न्यायकुसुमाञ्जलिः ४-१) । तत्साधनत्वेन प्रमाणं व्याख्यातम् । प्रमाणलक्षणे अनुभवपदस्य प्रथमप्रयोग उदयनाचार्यस्यैव इति प्रतीयते (शर्मा, ई.सं. १९८६ : षष्ठपृष्ठम्) । तर्कभाषाकारश्च प्रमाकरणं प्रमाणमिति (मिश्रः, ई.सं २००३ : ११तमं पृष्ठम्) । गंगेशोपाध्यायो हि यत्र यदस्ति तत्र तस्यानुभवः प्रमा, तद्वति तत्प्रकारकानुभवो वा । (उपाध्यायः, ई.सं. १९९० : ४४तमं पृष्ठम्) । तादृशानुभवस्यासाधारणं साधनमेव प्रमाणमिति । तदेवानन्तरकालिकैः व्याख्यातृभिर्मतम् । विश्वनाथभट्टस्तु तद्वति तत्प्रकारकत्वरूपं (प्रकर्षविशिष्टज्ञानम्) प्रशब्दविशिष्टेन माधातुना प्रत्याय्यते, तत्करणत्वं प्रमाणत्वम् । ज्ञानञ्चात्रानुभवो विवक्षितः । तेन स्मृतिकरणे नातिव्याप्तिः (विश्वनाथभट्टः १९९८ : १३तमं पृष्ठम्) ।

अन्नम्भट्टश्च (दीपिकायाम्) प्रमायाः करणं प्रमाणम् (अन्नंभट्टः, ई.सं. २००३ : ६७तमं पृष्ठम्) । न्यायबोधिनीकारेणापि तथैवानुसृतम् - प्रमाकरणत्वं प्रमाणत्वमिति (अन्नंभट्टः, ई.सं. २००३ : ६७तमं पृष्ठम्)। एतच्च विशदीकरोति श्रीकृष्णवल्लभाचार्यः प्रमात्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपिताऽसाधारणकारणतावत्त्वं प्रमाणत्वमित्यर्थः (अन्नंभट्टः, ई.सं. २००३ : ६८तमं पृष्ठम्) ।

अत्र भाष्यकारादिभिस्सर्वैरपि प्रमाणपदं ज्ञानसाधनत्वेन दर्शितम् । गौतममुनिना च न प्रमाणसामान्यलक्षणमुक्तम्, तेन चोक्तेन प्रमाणविशेषलक्षणेन ज्ञानम् = प्रमा एव प्रमाणमिति अनुभूयते । यथा च प्रत्यक्षस्य लक्षणे ज्ञानमेव प्रत्यक्षप्रमाणत्वेन गृहीतम् : इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानं .... प्रत्यक्षम् (न्यायसूत्रम् १-१-४), यच्च बौद्धादिप्रमाणलक्षणेन सह साम्यमेति ।

न्यायभाष्यकारेणापि प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानि (न्यायसूत्रम् १-१-३) इति सूत्रगतप्रत्यक्षपदस्य व्याख्यानात् ज्ञानमपि प्रमाणमिति ज्ञाप्यते । यच्च न्यायसूत्रकारस्य मतेन सह साम्यं याति : अक्षस्य अक्षस्य प्रतिविषयं वृत्तिः प्रत्यक्षम्, वृत्तिस्तु सन्निकर्षो ज्ञानं वा (वात्स्यायनः, ई.सं. १९९८ : १७तमं पृष्ठम्) । एतेन प्रमाणञ्च सन्निकर्षादिव्यापारः, तज्जन्यज्ञानञ्चेति ज्ञायते । आनन्तरकालिकैः नैयायिकैः असाधारणकारणं करणम् (प्रमाणम्) इत्युक्तम् । असाधारणत्वं व्यापारवत्त्वम् । तथा च फलायोगव्यवच्छिन्नव्यापारवत् कारणं करणमित्यर्थः । एतावता व्यापार-व्यापारवद्करण-ज्ञानभेदेन त्रिविधं प्रमाणं स्पष्टं न्यायमते । कदा किं तावत् प्रमाणत्वेन ग्राह्यमिति जिज्ञासायां तर्कभाषाकारः : करणं त्रिविधम् । कदाचित् इन्द्रियं , कदाचित् इन्द्रियार्थसन्निकर्षः, कदाचिज्ज्ञानम् (मिश्रः, २००३ : ६०तमं पृष्ठम्) । कदा पुनरिन्द्रियं करणम् (प्रमाणम्) ? यदा निर्विकल्पकरूपा प्रमा फलम् । कदा पुनः इन्द्रियार्थसन्निकर्षः करणम् ? यदा निर्विकल्पकानन्तरं सविकल्पकं नामजात्यादियोजनात्मकं डित्थोऽयं, ब्राह्मणोऽयं,

श्यामोऽयमिति विशेषणविशेष्यावगाहि ज्ञानमुत्पद्यते । कदा पुनः ज्ञानं करणम् ? यदा उक्तसविकल्पकानन्तरं हानोपादानोपेक्षाबुद्धयः जायन्ते (मिश्रः, २००३ : ७०तमतः ७२तमानि पृष्ठानि) । एतावता न्यायमते यथास्थितिप्रमाकरणादिकं प्रमाणमिति निष्कर्षः ।

एतावता न्यायदर्शनप्रतिपादितप्रमाणतत्त्वन्तावदुपरि प्रतिपादितमेव । न्यायदर्शने चत्वारि प्रमाणानि स्वीकृतानीति उपरितनेन वर्णनेन नाविदितमेव । तानि च - प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानि (न्यायसूत्रम् १-१-३) इति गौतममुनिः । तेषु प्रत्यक्षप्रमाणमेवात्र विचार्यते ।

६.१ न्यायदर्शने प्रत्यक्षप्रमाणम्

प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दप्रमाणेषु सकलप्रमाणमूलभूतत्वेन पूर्वपठितत्वेन च ज्येष्ठत्वात् प्रथमं प्रत्यक्षस्य लक्षणं प्रतिपादयति सूत्रकारः (भट्टः, ई.सं.१९८३ : १०३तमं पृष्ठम्) । तस्य च अक्षस्याक्षस्य प्रतिविषयं वृत्तिः प्रत्यक्षम् (वात्स्यायनः, ई.सं. १९९८ : १७तमं पृष्ठम्) इति अव्ययीभावसमासः । वार्तिककारस्तु प्रतिगतमक्षं प्रत्यक्षम् (उद्योतकरः, ई.सं. १९९७ : २६तमं पृष्ठम्) इति प्रादिसमासः । किं तावत् प्रत्यक्षं प्रमाणमित्यत्र सूत्रकारेण इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमव्यपदेश्यमव्यभिचारि व्यवसायात्मकं प्रत्यक्षम् (न्यायसूत्रम् १-१-४) इति लक्षितमाकरे । तत्र प्रत्यक्षं विहाय पञ्चपदानि सन्ति । तेषु अनुमानादावतिव्याप्तिवारणाय इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नमिति पदम् । दुःखादावतिव्याप्तिवारणाय ज्ञानमिति पदम् । शाब्दज्ञानेऽतिव्याप्तिवारणाय अव्यपदेश्यमिति पदम् । भ्रमादावतिव्याप्तिवारणाय अव्यभिचारीति पदम् । संशयादावतिव्याप्तिवारणाय व्यवसायात्मकं पदमिति ।

तत्र सूत्रे 'यतः' इति पदं योजयित्वा यतस्तथा ज्ञानं भवति तत्प्रत्यक्षप्रमाणमिति वाचस्पतिमिश्राः, जयन्तभट्टाश्च ।

अत्र केचन वदन्ति - सूत्रे सन्निकर्षोत्पन्नमिति न स्यात्तर्हि अनुमानादावतिव्याप्तिर्गच्छेत् एव । तथैव यदि ज्ञानपदं न स्यात् सुखादावव्याप्तिर्दृश्यत एव । एवञ्च अव्यभिचारीति न स्यात् भ्रमादावतिव्याप्तिर्भवति एव । अतः 'इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमव्यभिचारि प्रत्यक्षम्' इति लक्षणेन भवितव्यमेव परन्तु किमर्थमव्यपदेश्यं व्यवसायात्मकञ्चोक्तम् ? भवतोपर्युक्तं यदि हि अव्यपदेश्यं न स्यात्तर्हि शाब्दं प्रसज्यत इति परन्तु 'इदं रूपम्' एतादृशं वाक्यं वयं तदा वदामः, यदा तस्य प्रत्यक्षज्ञानं सम्यग् भवति । अतः कथं शङ्का जायते यत् शाब्दज्ञानन्तु नास्तीति ? अर्थात् तथा शङ्का एव न जायते अतो नास्ति आवश्यकत्वं तस्य पदस्य । तथैव यदा वयमव्यभिचारि इति वदामः स्वयमेव ज्ञानं संशयादिभ्यो व्यावृत्तं भवत्येवातो नास्ति आवश्यकत्वं तस्यापि व्यवसायात्मकमिति पदस्येति कैश्चिदुक्ते तत्पदद्वयेन प्रत्यक्षस्य भेदौ दर्श्येते । तौ च-व्यवसायात्मकम् = सविकल्पकम्, अव्यपदेश्यम् = निर्विकल्पकम् । तत्र निष्प्रकारकं ज्ञानं निर्विकल्पकम् । सप्रकारकं ज्ञानं सविकल्पकम् (अन्नंभट्टः, ई.सं. २००३ : ८०तमं पृष्ठम्) । विशेष्यविशेषणावगाहिज्ञानं सविकल्पकं तद्विपरीतं निर्विकल्पकमिति यावत् । निष्कर्षे तु प्रकारत्वानिरूपकत्वे सति ज्ञानत्वं निर्विकल्पकम् । प्रथममिन्द्रियार्थसन्निकर्षः, ततः निर्विकल्पकं ज्ञानम्, ततः सविकल्पकमिति क्रमः । सविकल्पकं ज्ञानं नाम सम्बन्धात्मकं ज्ञानम् । सम्बन्धश्च द्विष्ठो भवति । सम्बन्ध-सम्बन्धिविषयकं ज्ञानं सविकल्पकं भवति, तदुच्यते - प्रकारतानिरूपकत्वे सति ज्ञानत्वं सविकल्पकत्वमिति । सविकल्पकज्ञानपूर्वं निर्विकल्पकं ज्ञानमपेक्षितं तच्चानुमानेनैव गृह्यते । तदाकारश्च 'एतत् पुस्तकम्' इति पुस्तकत्वविशिष्टज्ञानं विशेषणज्ञानजन्यं विशिष्टज्ञानत्वात्, 'दण्डी' इति विशिष्टज्ञानवत् । यत्र विशिष्टज्ञानं भवति तत्र पूर्वं

विशेषणज्ञानमपेक्ष्यते । यथा घटत्ववतो विशिष्टस्य ज्ञानाय घटत्वरूपविशेषणस्य ज्ञानं प्रथममपेक्षितं भवति । तदेव निर्विकल्पकमुच्यते । तदनन्तरञ्च घटत्ववतो घटस्य ज्ञानम् = विशिष्टज्ञानम्, तदेव सविकल्पकमिति ।

सूत्रे 'इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नम्' इत्यत्र घटकीभूतयोः इन्द्रियसन्निकर्षयोः किं तावदिन्द्रियं कश्च सन्निकर्षः ? इत्यत्र पाणिनिना इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमिन्द्रदृष्टमिन्द्रसृष्टमिन्द्रजुष्टमिन्द्रदत्तमिति वा (पाणिनीयसूत्रम्, ५-२-९३) इत्यनेन सूत्रेण आत्मसम्बन्धित्वमिन्द्रियत्वमित्यर्थे इन्द्रियपदं निष्पादितम् । परं तथा व्युत्पन्नमिन्द्रियपदं शरीरादिकमतिव्याप्नोति । अतः इन्द्रियं नाम शरीरसंयुक्तं ज्ञानकरण-मतीन्द्रियमित्येवोचितम् । इन्द्रियञ्चान्तरिकबाह्यभेदात् द्विविधम् । आन्तरिकेन्द्रियं मनः । बाह्यञ्च घ्राणरसनचक्षुस्त्वक्श्रोत्राणीन्द्रियाणि भूतेभ्यः(न्यायसूत्रम् १-१-१२) इति पञ्चविधम् । तेषु मनसो विषयः आत्मा, सुखदुःखादिकम् । बाह्यानाञ्च गन्धरसरूपस्पर्शशब्दादयः ।

सन्निकर्षश्च प्रत्यक्षज्ञानस्य कारणीभूतेन्द्रियनिष्ठस्य लौकिकालौकिकप्रत्यक्षप्रमानिरूपितस्य सामानाधिकरण्यस्य घटक इति । तत्र सन्निकर्षो लौकिकालौकिकभेदात् द्विविधः इति उपर्युक्तेनैव लक्षणेनावगम्यते । प्रत्यक्षप्रमाणे व्यापारः सन्निकर्षः, व्यापारत्वञ्च तज्जन्यत्वे सति तज्जन्यजनकत्वमिति । लोके भवो लौकिकस्तद्भिन्नोऽलौकिकः । लौकिकसन्निकर्षश्च संयोग-संयुक्तसमवाय-संयुक्तसमवेतसमवाय-समवाय-समवेतसमवाय-विशेषणविशेष्यभावभेदात् षड्विधो भवति (अन्नंभट्टः, ई.सं. २००३ : ८२तमं पृष्ठम्) । तत्र द्रव्यस्य संयोगेन, तत्समवेतस्य रूपादेः संयुक्तसमवायेन, तत्समवेतस्य रूपत्वादेः संयुक्तसमवेतसमवायेन, शब्दस्य समवायेन, तत्समवेतस्य शब्दत्वस्य च समवेतसमवायेन, समवायाभावयोर्विशेषणविशेष्यभावेन प्रत्यक्षं भवति (अन्नंभट्टः, ई.सं. २००३ : ८३तमं पृष्ठम्) । अलौकिकसन्निकर्षश्च सामान्यलक्षण-ज्ञानलक्षण-योगजभेदात् त्रिविधः । तेषु -

यत्रैकधूमे ज्ञाते यादृशधूमत्वरूपसन्निकर्षेण सकलधूमानां ज्ञानं भवति, तादृशधूमत्वरूपसन्निकर्षः सामान्यलक्षणः । सामान्यं=जातिः, धूमव्यक्तिश्च लक्षणम् = स्वरूपं यस्य सः । यत्र 'सुरभि चन्दनम्' इति चाक्षुषे यादृशसौरभस्मरणेन सौरभस्यापि भानं भवति, तादृशस्मरणात्मकसन्निकर्षः ज्ञानलक्षणः, ज्ञानमेव लक्षणम् = स्वरूपं यस्य सः । देशान्तरीयकालान्तरीयं वस्तुज्ञानं योगाभ्यासजनितयादृशविलक्षणधर्मात् भवति तादृशयोगजो धर्मः = योगजसन्निकर्षः इति कृष्णवल्लभाचार्यः, ई.सं. २००३ ८६तमं पृष्ठम्) ।

ननु घटप्रत्यक्षाय संयुक्तसमवायेनैव कार्यनिर्वाहान्न संयोगसन्निकर्षोऽपेक्षित इति चेत्, न घटप्रत्यक्षे संयुक्तसमवायेनैव सम्भवेऽपि मनसा आत्मप्रत्यक्षाय संयोगसन्निकर्षमन्तरा कार्यनिर्वाहाभावात् । ननु इन्द्रियार्थसन्निकर्षाभावेऽपि जलादिव्यवहितप्रस्तरादीनां प्रत्यक्षसम्भवात् शाखाचन्द्रमसोरपि एकदैव प्रत्यक्षदर्शनाच्च लक्षणस्थम् इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नपदं निरर्थकमिति चेन्न, कुड्यादिव्यवहितानां वस्तूनां सन्निकर्षाभावेऽप्रत्यक्षात् । जलादिव्यवहितानां कथं प्रत्यक्षमिति चेत् - जलादौ चक्षुरश्मेर्व्यवधानाभावात् । नयनरश्मेः शीघ्रगमनात् शाखाचन्द्रमसोरेकदा प्रत्यक्षभानं न त्वेकदैवेति ।

अत्राक्षस्याक्षस्य प्रतिविषयं वृत्तिरिति यच्चाव्ययीभावसमासः, वृत्तिश्च सन्निकर्षो ज्ञानं वेत्युक्तम् । तद्वस्तुतो व्युत्पत्तिनिमित्तमेव प्रवृत्तिनिमित्तन्तु अर्थसाक्षात्कारिज्ञानजनकत्वमिति ।

ननु ज्ञानोत्पत्तौ आत्ममनसोः सन्निकर्षोऽप्यावश्यकः, उच्यते चात्मा मनसा युज्यते मनः इन्द्रियेण इन्द्रियमर्थेन इति । तच्च सूत्रेऽनिर्दिष्टत्वात्प्रत्यक्षप्रमाणलक्षणमपर्याप्तमिति चेत्, नैतानि सामान्यकारणानि निषिध्यन्तेऽपि तु प्रत्यक्षस्य मुख्यानि कारणान्येव सूत्रे निर्दिश्यन्ते । तदेव ज्ञापयति भाष्यकारः - नेदं

कारणमवधारणम्, एतावदेव प्रत्यक्षे कारणमिति किन्तु विशिष्टकारणवचनमिति (वात्स्यायनः, ई.सं. १९९८ : २०तमं पृष्ठम्) ।

७. बौद्धदर्शने प्रमाणस्वरूपम्

बौद्धमते ज्ञानमेव प्रमाणम् । कीदृशं ज्ञानमिति चेत् अविसंवादकं ज्ञानम् । बौद्धदर्शनजगति सत्सु अपि कृतेषु विविधेषु विचारेषु नागार्जुन-वसुबन्धु-आदिभिः बौद्धन्याये आमूलचूलपरिवर्तनकारिविचाराः विहिताः दिङ्नागमहाभागेन । तत्र भवता अस्मिन् जगति प्रमाणस्य सर्वप्रथमं लक्षणमलक्षि स्वप्रौढग्रन्थे प्रमाणसमुच्चये दिङ्नागेन -

स्वसंवित्तिः फलं चात्र तद्रूपादर्थनिश्चयः ।
विषयाकार एवास्य प्रमाणं तेन मीयते ॥ (प्रमाणसमुच्चयः १-१०)

संवित्तिर्नाम ज्ञानम् । तदेव प्रमाणमुच्यते । यस्य वस्तुनो ज्ञानं जातं तस्यैव आकारं गृह्णाति ज्ञानमत एवानुभूयते । विषयकारकं ज्ञानमेव प्रमाणम् । फलञ्च तत्र तज्ज्ञानानुसारि-अर्थनिश्चयः ।

दिङ्नागस्य पारम्परिकशिष्येण धर्मकीर्तिना स्वगुरोः प्रमाणसमुच्चयनाम्नः ग्रन्थस्य टीकारूपस्य स्वग्रन्थस्य प्रमाणवार्तिकस्य प्रमाणविचारावसरे तदेवानुस्रियते -

प्रमाणमविसंवादि ज्ञानमर्थक्रियास्थितिः ।
अविसंवादनम् ..... ॥ (प्रमाणवार्तिकम्, ३तमं पृष्ठम्)

तत्र नैयायिकैरिन्द्रियार्थसन्निकर्षादि (प्रत्यक्षं) प्रमाणमिति उच्यते, तच्च खण्ड्यते धर्मकीर्तिना - ज्ञानमेव प्रमाणम् । विसंवादनम्=विसंवादः=वञ्चनम् । तद्योगात् विसंवादि, न तथाऽदोऽविसंवादि, विसंवादनमुक्तमित्यर्थः । वेदान्त इव बौद्धदर्शनेऽपि ऋते ज्ञानान्नमुक्तिरिति सिद्धान्तः स्वीक्रियते । अविद्यामूलकत्वात् सर्वस्यानर्थक्यम् । अतस्तदपसारणाय उपायैकभूतं विशुद्धज्ञानमपेक्षितम् । (उपाध्यायः, ई.सं.१९९९ : २८७तमं पृष्ठम्) तत एव पुरुषार्थसिद्धिः - सम्यग्ज्ञानपूर्विका पुरुषार्थसिद्धिः ... (न्यायविन्दु : प्रथमसूत्रम्) । तदेव सम्यग्ज्ञानमविसंवादकं ज्ञानम् । लोके तावत् पूर्वमुपदर्शितं प्रापयन् (जनः) संवादकः उच्यते । तथैव ज्ञानञ्च स्वयं प्रदर्शितमर्थं प्रापयत् संवादकमुच्यते । (धर्मोत्तराचार्यः वि.सं. २०३९ : १०तमं पृष्ठम्) अत्र तावत् ज्ञानस्य प्रदर्शिते वस्तुनि प्रवर्तकत्वं न तु प्रापकत्वम् । यतो हि ज्ञानं न तावत् अर्थं प्रापयति । अत्र प्रवर्तकत्वं नाम प्रवृत्तिविषयप्रदर्शकत्वमेव । न हि पुरुषं हठात् प्रवर्तयितुं शक्नोति विज्ञानम् (धर्मोत्तराचार्यः वि.सं. २०३९ : १०तमं पृष्ठम्) । एतावता प्रमाणफलञ्चार्थाधिगतिरेव । प्रमाणञ्चानधिगतविषयमेव । तद्द्वयोः को भेद ? इति चेत् - विषयाकाराकारितं ज्ञानं प्रमाणम् । यच्च अर्थप्रतीतिरित्युच्यते । तदनन्तरं यदा यावत् अर्थनिश्चयात्मकं ज्ञानं न जायते, तदा यावत् अर्थप्रतीतेर्नैरर्थक्यं जायते अतः (अर्थ)अध्यवसायः = अर्थप्रतीतिः =अर्थाधिगतिरेव प्रमाणफलम् । तदेवोक्तं धर्मकीर्तिना - तदेव च प्रत्यक्षं ज्ञानं प्रमाणफलम् । अर्थप्रतीतिरूपत्वात् (न्यायविन्दु : १८-१९सूत्रे) ।
तत्त्वसंग्रहकारः शान्तरक्षितोऽपि सारूप्यं योग्यतापि प्रमाणम्, विषयाधिगतिः संवित्तिर्वा प्रमाफलमिति वदति -

विषयाधिगतिश्चात्र प्रमाणफलमिष्यते ।
संवित्तिर्वा प्रमाणन्तु सारूप्यं योग्यतापि च ॥ (तत्त्वसंग्रहकारिका, १३४४तमः श्लोकः)

एतत्तावत् प्रमाणलक्षणं वैभाषिकसौत्रान्तिकरीत्या बोद्धव्यम् । शून्यवादिनस्तु न प्रमाणसत्तामातिष्ठन्ते । पिता बौद्धन्यायस्य विज्ञानवादित्वेनाद्रियते । तस्य मते अर्थनिश्चायकस्वसंवित्तिरेव प्रमाणमेतदप्युक्तपूर्वमेव । निष्कर्षे बौद्धमते अविसंवादिज्ञानमेव प्रमाणम् ।

७.१. **बौद्धदर्शने प्रत्यक्षप्रमाणम्**

बौद्धन्यायशास्त्रे प्रमाणविषयकं चिन्तनं सर्वप्रथमं बौद्धन्यायपित्रा दिङ्नागेन प्रारब्धम् । अस्मिंश्च शास्त्रे प्रमाणस्य द्वैविध्यमिति तु मानं द्विविधं विषयद्वैविध्यात् (प्रमाणवार्तिकम् २-१) इत्यतो स्पष्टं जानीमः । तेनैव प्रमाणसमुच्चयनामके ग्रन्थे प्रत्यक्षप्रमाणस्य लक्षणमलक्षि । तेन तत्र यज्ज्ञानं कल्पनापोढं निर्भ्रान्तमेव प्रत्यक्षमित्युक्तम् - प्रत्यक्षं कल्पनापोढं नामजात्याद्यसंयुतम् (प्रमाणसमुच्चयः १-१) । अनेन नामजात्यादिकल्पनारहितं भ्रान्तिरहीतञ्च यत् ज्ञानं भवति तदेव प्रत्यक्षं सिद्धचति । तदेवानुसरन् धर्मकीर्तिरपि वदति - तत्र प्रत्यक्षं कल्पनापोढमभ्रान्तम् (न्यायविन्दुः १-४) । तत्र प्रत्यक्षानुमानयोः प्रत्यक्षन्तवात् कीदृशमिति चेत् तज्ज्ञानं कल्पनारहितं निर्भ्रान्तं भवति । तावत्कथनेन यच्च कल्पनायुक्तं नामजात्यादियुक्तं भवति, भ्रान्तञ्च भवति तन्न प्रत्यक्षम् । कल्पनापोढं नाम कल्पनातोऽपेतम् , कल्पनास्वभावहीनमित्यवार्थः । एतच्च सर्वं स्पष्टीकरोति धर्मोत्तराचार्योऽधस्तनकथनात् -

तत्रेति सप्तम्यर्थे वर्तमानो निर्धारणे वर्तते । ततोऽयं वाक्यार्थः तत्र तयोः प्रत्यक्षानुमानयोरिति समुदायनिर्देशः । प्रत्यक्षम् इत्येकनिर्देशः । तत्र समुदायात् प्रत्यक्षत्वजात्यैकदेशस्य पृथक्करणं निर्धारणम् । तत्र प्रत्यक्षमनूद्य कल्पनापोढत्वम्, अभ्रान्तत्वं च विधीयते । यत् तत् भवताम् अस्माकं चार्थेषु साक्षात्कारि ज्ञानं प्रसिद्धं तत कल्पनापोढाभ्रान्तत्वयुक्तं द्रष्टव्यम् । न चैतन्मन्तव्यं कल्पनापोढमभ्रान्तत्वं चेत् अप्रसिद्धम् किम्, अन्यत् प्रत्यक्षस्य ज्ञानस्य रूपमवशिष्यते यत् प्रत्यक्षशब्दवाच्यं सद् अनूद्येतेति । यस्मादिन्द्रियान्वय-व्यतिरेकानुविधाय्यर्थेषु साक्षात्कारिज्ञानं प्रत्यक्षशब्दवाच्यं सर्वेषां प्रसिद्धम्, तदनुवादेन कल्पनापोढाभ्रान्तत्वविधिः । (धर्मोत्तराचार्यः ई.सं. १९९१ : ३४तमं पृष्ठम्)

प्रत्यक्षलक्षणघटकल्पनापोढपदविषये च अभ्रान्तपदविषये च स्पष्टं विवरणं ददाति धर्मोत्तरः -

कल्पनाया अपोढम् अपेतं कल्पनापोढम् । कल्पनास्वभावरहितमित्यर्थः । अभ्रान्तमर्थक्रियाक्षमे वस्तुरूपेऽविपर्यस्तमुच्यते । अर्थक्रियाक्षमं च वस्तुरूपं सन्निवेशोपाधिवर्णात्मकम् । तथ यन्न भ्राम्यति तद् अभ्रान्तम् । (धर्मोत्तराचार्यः ई.सं. १९९१ : ३४तमं पृष्ठम्)

प्रत्यक्षलक्षणघटकल्पनापदविषयकं विवरणं स्वयं धर्मकीर्तितोऽपि स्पष्टं ज्ञायते यत् वाचकपदानां संसर्गयोग्यत्वविशिष्टप्रतिभासा एव कल्पनेति - अभिलापसंसर्गयोग्यप्रतिभासा प्रतीतिः कल्पना । (न्यायविन्दुः १-५)

एतावता नामजाति-गुण-क्रिया-द्रव्यैरसंयुक्तमुत कल्पनारहितं ज्ञानमेवेति फलितोऽर्थः । यथा गौः, शुक्लः, लेखक, गृही, डित्थमित्यादिकं सर्वमपि कल्पनापदवाच्यमिति ।

तत्र प्रत्यलक्षणघटकमभ्रान्तन्तावत् भ्रान्तिरहितमित्यर्थः । तत्र भ्रान्तिश्च चतुर्धा विभज्यते -

क. संज्ञाभ्रान्तिः - मृगतृष्णायां सत्यां मरिचिकायां जलज्ञानम् ।

ख. संख्याभ्रान्तिः - नेत्ररोगविशेषेण ग्रस्तस्य एकस्मिन् चन्द्रे चन्द्रद्वयदर्शनम् ।

ग. संस्थानभ्रान्तिः- संस्थानभ्रान्तिर्नाम आकृतिभ्रान्तिः । यथा हि कस्मिंश्चनालाते चक्रज्ञानम् ।

घ. वर्णभ्रान्तिः - कस्मिंश्चन अन्यस्मिन् वर्णे अन्यवर्णस्य ज्ञानम् । यथा कस्यचन पीतरोगग्रस्तस्य वेते दुग्धे पीतवर्णज्ञानम् ।

ङ. कर्मभ्रान्तिः - कर्म नाम क्रिया, क्रियातो या भ्रान्तिर्जायते सा कर्मभ्रान्तिः । यथा केनचन यानेन कुत्रचन गच्छतः पुरुषस्य कृते वृक्षादिकं कर्मशीलं दृश्यते । मूलतो न वृक्षादिकं चलति, अपि तु भ्रान्तिवशात्तथा दृश्यते । (उपाध्यायः, ई.सं.१९९९ : २८८तमं पृष्ठम्)

७.२. **बौद्धदर्शने प्रत्यक्षभेदाः**

बौद्धदर्शने इन्द्रियज्ञान-मनोविज्ञान-स्वसंवेदन-योगिज्ञानभेदाच्चतुर्विधं प्रत्यक्षं स्वीक्रियते ।

क) इन्द्रियप्रत्यक्षम्

इन्द्रियस्य ज्ञानमिन्द्रियज्ञानम् । एतेन कथनेन धर्मकीर्तिना इन्द्रियस्य प्रत्यक्षत्ववादिनां नैयायिकमीमांसकानां मतं खण्डितं वर्तते । वैभाषिका अपि द्रष्टृत्वेन नेत्रमेव स्वीकुर्वन्ति । तदप्यत्र धर्मकीर्तिना खण्डितम् । एतच्च इन्द्रियज्ञानं नाम इन्द्रियाश्रितं यज्ज्ञानं तदेव ।

ख) मानसप्रत्यक्षम्

विषयानन्तरं विषयसहकारिसमनन्तरं प्रत्यक्षरूपेन्द्रियज्ञानात् समनन्तरप्रत्ययरूपेण उत्पादितं ज्ञानमेव मानसप्रत्यक्षम् । उक्तञ्च न्यायबिन्दौ -

स्वविषयानन्तरविषयसहकारिणेन्द्रियज्ञानेन समनन्तरप्रत्ययेन जनितं तन्मनोविज्ञानम् । (न्यायविन्दुः १-९)

ग) स्वसंवेदनप्रत्यक्षम् -

यत्तावत् निर्विकल्पकज्ञानं तदेव स्वसंवेदरूपम् । उक्तञ्च दिङ्नागेन - **स्वसंवित् निर्विकल्पकमम्** (प्रमाण-समुच्चयः १-२) । अर्थात् इन्द्रियेण गृहीतं ज्ञानं मानसज्ञानत्वेन परिवर्तितं भवति ततश्च ज्ञानविषयं प्रति इच्छा-क्रोध-मोह-सुख-दुःखादीनामनुभूतिर्भवति तदेव स्वसंवेदनप्रत्यक्षमिति । (उपाध्यायः, ई.सं.१९९९ : २९०तमं पृष्ठम्)

घ) योगिप्रत्यक्षम् -

योगिप्रत्यक्षविषये धर्मकीर्तिनोक्तं वर्तते - भूतार्थभावनाप्रकर्षपर्यन्तजं योगिज्ञानम् (न्यायविन्दुः १-११) । चित्तस्यैकाग्रेण यज्ज्ञानमुत्पद्यते तदेव योगिज्ञानम् ।

एतावता निष्कर्षे बौद्धदर्शनानुसारेण यज्ज्ञानं कल्पनापोढं = नामजात्यादिकल्पनारहितं निर्भ्रान्तं = भ्रान्तिरहीतञ्च यज्ज्ञानं भवति तदेव प्रत्यक्षमिति सिद्ध्यति । तच्च इन्द्रियज्ञान-मनोविज्ञान-स्वसंवेदन-योगिज्ञानभेदात् चतुर्विधं स्वीक्रियते बौद्धदर्शने ।

८. **उभयदर्शनदिशा प्रमाणसमान्यविषयकः साम्यवैषम्यविचारः**

बौद्धदर्शने ज्ञानमेव प्रमाणम् । कीदृशं ज्ञानमिति चेत् अविसंवादकं ज्ञानम् । तच्च प्रमाणसमुच्चये दिङ्नागेनोक्तम् -

स्वसंवित्तिः फलं चात्र तद्रूपादर्थनिश्चयः ।
विषयाकार एवास्य प्रमाणं तेन मीयते ॥ (प्रमाणसुच्चयः १-१०)

संवित्तिर्नाम ज्ञानम् । तदेव प्रमाणमुच्यते । यस्य वस्तुनो ज्ञानं जातं तस्यैव आकारं गृह्णाति ज्ञानमत एवानुभूयते । विषयकारकं ज्ञानमेव प्रमाणम् । फलञ्च तत्र तज्ज्ञानानुसारि-अर्थनिश्चयः ।

ततश्च धर्मकीर्त्तेर्वचनाच्च ज्ञायते -

प्रमाणमविसंवादि ज्ञानमर्थक्रियास्थितिः ।
अविसंवादनम् ..... ॥ (धर्मकीर्तिः, ई.सं. १९९१ : तृतीयपृष्ठम्) ।

एतावता बौद्धदर्शनेऽविसंवादकं ज्ञानं प्रमाणम् । न्यायदर्शने तु **प्रमीयतेऽनेनेति करणार्थाभिधानो हि प्रमाणशब्दः** (वात्स्यायनः, ई.सं. १९९८ : १८तमं पृष्ठम्), ...**येनार्थं प्रमिणोति तत्प्रमाणम्** (वात्स्यायनः, ई.सं. १९९८ : तृतीयपृष्ठम्) इति भाष्यवचनानुसारेण ज्ञायते यत् न्यायदर्शने येन प्रमा = यथार्थज्ञानं जायते तदेव प्रमाणमिति । तावता च बौद्धदर्शने ज्ञानमेव प्रमाणं चेत् न्यायदर्शने प्रमासाधनमेव प्रमाणमिति बहुभिर्नैयायिकैरभिमतम् । परन्तु न्यायशास्त्रे कदाचन ज्ञानमपि प्रमाणत्वेन गृह्यते इति

तर्कभाषाकारस्य कथनाज्ज्ञायते - **यदा उक्तसविकल्पकानन्तरं (ज्ञानविशेषानन्तरम्) हानोपादानोपेक्षाबुद्धयो जायन्ते तदा निर्विकल्पकं ज्ञानं करणम्** (मिश्रः, २००३ : ७२तमं पृष्ठम्) । बौद्धदर्शने सम्मतं प्रमाणमपि निर्विकल्पकमेवात एतत्पक्षे उभयदर्शनसम्मतप्रमाणस्य साम्यं दृश्यते ।

तच्च प्रमाणं बौद्धदर्शने **मानं द्विविधं विषयद्वैविध्यात्** (प्रमाणवार्तिकम् २-१) इति कथनात् द्वैविध्यं स्वीक्रियते । तच्च धर्मकीर्त्तेः **द्विविधं सम्यग्ज्ञानम्, प्रत्यक्षमनुमानञ्चेति** (न्यायविन्दुः १-२,३) इत्येताभ्यां द्वाभ्यां सूत्राभ्याञ्च स्पष्टीभवति चेन्न्यायदर्शने तु चतुर्विधं प्रमाणं स्वीक्रियते । तच्च **प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानि (न्यायसूत्रम्** १-१-३) इति सूत्रतः स्पष्टं जानीमः । केचन नैयायिकैकदेशिनो भासर्वज्ञसदृशास्तु प्रमाणस्य त्रैविध्यं स्वीकुर्वन्ति । ते उपमानं पृथक्त्वेन न स्वीकुर्वन्ति । तदपि न बौद्धदर्शनेन सह साम्यं यातम् ।

९. उभयदर्शनदिशा प्रत्यक्षप्रमाणविषयकः साम्यवैषम्यविचारः

बौद्धदर्शने सर्वप्रथमं प्रत्यक्षप्रमाणस्य लक्षणं दिङ्नागेनालक्षि । तेन तत्र यज्ज्ञानं कल्पनापोढं निर्भ्रान्तमेव प्रत्यक्षमित्युक्तम् - प्रत्यक्षं कल्पनापोढं नामजात्याद्यसंयुतम् (प्रमाणसमुच्चयः १-१) । अनेन नामजात्यादिकल्पनारहितं भ्रान्तिरहीतञ्च यत् ज्ञानं भवति तदेव प्रत्यक्षं सिद्ध्यति ।
एतावता तत्र बौद्धदर्शनानुसारेण कल्पनापोढमभ्रान्तं ज्ञानं प्रत्यक्षमिति ।

न्यायदर्शने सर्वप्रथमं किं तावत् प्रत्यक्षं प्रमाणमित्यत्र सूत्रकारेण इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमव्यपदेश्यमव्यभिचारि व्यवसायात्मकं प्रत्यक्षम् (**न्यायसूत्रम्** १-१-४) इति लक्षितमाकरे । तत्रापि इन्द्रियार्थसन्निकषोत्पन्नं ज्ञानमेव प्रत्यक्षम् । एतच्चोभयत्रापि समम् । बौद्धदर्शने न सामान्यज्ञानं प्रत्यक्षमपि तु तत्र किञ्चन वैशिष्टचमपेक्षितम् । किञ्च वैशिष्टचमिति चेत् कल्पनापोढत्वमभ्रान्तत्वञ्चेति । तथैव गौतममुनिना लक्षितप्रत्यक्षञ्च न सामान्यमिन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्यं ज्ञानमपि तु किञ्चन वैशिष्टचमेपेक्षितम् । किञ्च तदिति चेत् अव्यपदेश्यत्वमव्यभिचारित्वं व्यवसायात्मकत्वमिति । परन्तु तत्र न्यायदर्शने सविकल्पकनिर्विकल्पकभेदात् तत्प्रत्यक्षं द्विविधं स्वीक्रियते बौद्धदर्शने तु न तथा । यद्यपि बौद्धदर्शने प्रत्यक्षस्य तथा न भेदः कृतोऽपि तु व्याख्यानाज्ज्ञायते न्यायदर्शनसम्मतं निर्विकल्पकमेव बौद्धदशनसम्मतं प्रत्यक्षमिति । न्यायदर्शने भाष्यादिभिः सूत्रस्य व्याख्यानं विधाय सन्निकर्ष-इन्द्रियादिकञ्च प्रत्यक्षत्वेन गृहीतम् । बौद्धदर्शने तु न सन्निकर्षादिकं कदापि प्रत्यक्षत्वेन गृहीतमिति ।

उपयुक्तं प्रत्यक्षं बौद्धदर्शने इन्द्रियज्ञान-मनोविज्ञान-स्वसंवेदन-योगिज्ञानभेदात् चतुर्विधं प्रत्यक्षं स्वीक्रियते । न्यायदर्शने घ्राणज-रासन-चाक्षुष-स्पार्शन-श्रौत्र-मानसभेदात् प्रत्यक्षं षोढा विभज्यते । तच्च स्पष्टीभवत्यधस्तनात् विश्वनाथकथनाच्च -

घ्राणजादिप्रभेदेन प्रत्यक्षं षड्विधं स्मृतम् (भट्टाचार्यः, ५२ तमा कारिका) ।

न्यायदर्शने प्रत्यक्षलक्षणे सन्निकर्षः स्वीकृतः । स च सन्निकर्षो लौकिकालौकिकभेदेन प्रथमन्तावत् द्वेधा विभक्तः । लौकिकसन्निकर्षश्च संयोग-संयुक्तसमावाय-संयुक्तसमवेतसमवाय-समवाय-समवेतसमवाय-विशेष्यविशेषणभावभेदात् षोढा विभक्तः । अलौकिकश्च ज्ञानलक्षण-सामान्यलक्षण-योगजभेदात् त्रिधा विभक्तः । परन्तु बौद्धदर्शने न तथा सन्निकर्षविषयकं चिन्तनं विहितमिति ।

१०. निष्कर्षः

एतावता निष्कर्षे बौद्धदर्शनानुसारेण यज्ज्ञानं कल्पनापोढम् = नामजात्यादिकल्पनारहितं निर्भ्रान्तम् = भ्रान्तिरहीतञ्च यज्ज्ञानं भवति तदेव प्रत्यक्षमिति सिद्ध्यति । न्यायदर्शने प्रमीयते अनेन इति

प्रमाणमिति विग्रहस्वीकृतत्वात् प्रमायाः = यथार्थज्ञानस्य साधनमेव प्रमाणत्वेनोररीकृतम् । इन्द्रियस्यैव तथा साधनत्वादिन्द्रियस्य प्रमाणत्वे मतेऽपि कदाचन ज्ञानञ्च प्रमाणत्वेन स्वीक्रियते । बौद्धदर्शने तच्च अविसंवादकं प्रमाणरूपं ज्ञानम् इन्द्रियज्ञान-मनोविज्ञान-स्वसंवेदन-योगिज्ञानभेदात् चतुर्विधं स्वीक्रियते । न्यायदर्शने घ्राणज-रासन-चाक्षुष-स्पार्शन-श्रौत्र-मानसभेदात् प्रत्यक्षं षोढा विभज्यते । न्यायदर्शने षड्विधलौकिकसन्निकर्ष-त्रिविधालौकिकसन्निकर्षस्य चिन्तनं प्रत्यक्षमप्रमाणविषये चिन्त्यते चेन्न बौद्धदर्शने तथा सन्निकर्षविषयकश्चिन्तनं विधीयते ॥

सन्दर्भग्रन्थसूची

आचार्यः, भीमः, ई.सं.१९७८, **न्यायकोशः**, पुणे : भाण्डारकरप्राच्यविद्यासंशोधनमन्दिरम् ।

उदयनाचार्यः, ई.सं.१९६२, **न्यायकुसुमाञ्जलिः** (हरिदासीव्याख्योपेतः), वाराणसी : चौखम्बाविद्याभवन ।

उद्योतकरः, भारद्वाजः, ई.सं.१९९७, **न्यायभाष्यवार्तिकम्**, दिल्ली : भारतीयदार्शनिकानुसन्धानपरिषद् ।

उपाध्यायः, गङ्गेशः, ई.सं.१९९०, **तत्त्वचिन्तामणिः**, दिल्ली : चौखम्बासंस्कृतप्रतिष्ठानम् ।

उपाध्यायः, बलदेवः, ई.सं.१९९९, **बौद्धदर्शनमीमांसा**, पञ्चम संस्करण, वाराणसी : शारदा मन्दिर ।

.................., ई.सं.२००१, **भारतीय दर्शन**, पुनर्मुद्रण, वाराणसी : शारदा मन्दिर ।

दिङ्नागः, ई.सं.१९८६, **न्यायप्रवेशः**, वाराणसी : षड्दर्शनप्रकाशन ।

............, ई.सं.१९९६, **प्रमाणसमुच्चयः**, वाराणसी : षड्दर्शनप्रकाशन ।

धर्मकीर्तिः, ई.सं.१९९०, **न्यायबिन्दुः**, वाराणसी : चौखम्बा प्रकाशन ।

............, ई.सं.१९९१, **प्रमाणवार्तिकम्**, वाराणसी : षड्दर्शनप्रकाशनम् ।

धर्मोत्तरः, ई.सं.१९७५, **न्यायबिन्दुटीका**, मेरठ : साहित्य भण्डार ।

पाणिनिः ई.सं.१९९३, **अष्टाध्यायी**, वाराणसी : भारतीय विद्याप्रकाशन ।

भट्टः, अन्नम्, ई.सं.२००३, **तर्कसंग्रहः**, व्याख्याचतुष्टयोपेतः, वाराणसी : चौखम्बाविद्याभवनम् ।

भट्टः, जयन्तः, ई.सं.१९८३, **न्यायमञ्जरी** , (सं. के.एस.वरदाचार्यः), मैसुरु : प्राच्यविद्यासंशोधनालयः ।

भट्टाचार्यः, विश्वनाथः ई.सं.२००३, **न्यायसिद्धान्तमुक्तावली**, (किरणावलीसहिता), वाराणसी चौखम्बासंस्कृतसंस्थानम् ।

मिश्रः, केशवः, ई.सं.१९९७, **तर्कभाषा** वाराणसी : भारतीय विद्या प्रकाशन ।

मिश्रः, वाचस्पतिः वि.सं.२०४६, **न्यायवार्तिकतात्पर्यटीका**, वाराणसी : चौखम्बासंस्कृतसंस्थानम् ।

राधाकान्तदेवः, ई.सं.१९६८ **शब्दकल्पद्रुमः** ....?

वात्स्यायनः, ई.सं.१९९८, **न्यायभाष्यम्** (प्रसन्नपदाव्याख्यायुतम्), वाराणसी : बौद्धभारती ।

शर्मा, चन्द्रधर, ई.सं.१९९८, **भारतीय दर्शन** दिल्ली : मोतीलाल बनारसीदास ।

*

वेदका महत्त्वपूर्ण र व्यावहारिक सन्देशको समीक्षा

काशीनाथ पौडेल
उपप्राध्यापक
पिण्डेश्वर विद्यापीठ, धरान

सार :

वेद हिन्दूधर्मको आधार ग्रन्थमात्र नभएर सम्पूर्ण मानव सभ्यताकै लागि महत्वपूर्ण ग्रन्थरत्न मानिन्छ । वेद संस्कृत भाषामा रहेको छ । वेद शब्दको अर्थ ज्ञानराशि हो । वेद ज्ञानका भण्डार हुन् । वेदमा महत्वपूर्ण जीवनोपयोगी सन्देशहरू रहेका छन् । ती वर्तमान आधुनिक युगमा पनि उक्ति महत्वपूर्ण र सान्दर्भिक छन् । मित्रता र कल्याणको भावनाबाट अभिप्रेरित भएर जीवन चलाउन, परोपकारी र सहयोगी बन्न, आशावादी बनेर उत्साहपूर्वक सयौँ वर्षसम्म बाँच्न अभिप्रेरित गरेको पाइन्छ र जीवनजगत्लाई स्वस्थ र स्वच्छ राख्न प्रयत्नशील रहन वेदले स्पष्ट निर्देश गरेको पाइन्छ । सहमति सहकार्य र सहअस्तित्वको विषयलाई जीवनको अङ्ग बनाउनु पर्ने मत वेदमा प्रबल रूपमा अभिव्यक्त भएको पाइन्छ । सयौँ हातले पौरख गरी आर्जन गर्ने र हजारौँ हातले वितरण गर्न वेदले उत्साहित गरेको छ । यस्ता जीवनोपयोगी अनेकौँ वैदिक जीवनका सन्देशलाई वेदले प्रवाहित गरेका छन् ।

शब्दकुञ्जी : जीवनोपयोगी, वाङ्मय, सहअस्तित्व, कल्याणकारी, वैदिक ।

१. विषय प्रवेश

वेद ज्ञानको अजस्र भण्डार हो । वेदमा प्राचीनकालीन ज्ञानका विज्ञानका जीवनदर्शनका विभिन्न विषयहरू समेटेर प्रस्तुत गरिएको पाइन्छ । वेद ज्ञानको राशि हो र यो केवल धार्मिक ग्रन्थमात्र होइन । हिन्दू धर्ममा वेदलाई अपौरुषेय मानिएको छ । कुनै व्यक्तिद्वारा नलेखिएको र साक्षात् ईश्वरका मुखबाट प्रकट भएको वाणीका रूपमा वेद आदरणीय रहेको छ । तिनै परमेश्वरका वचनहरू मन्त्रद्रष्टा ऋषिहरूले साक्षात्कार गरी लोकमा स्थापित गरेका हुन् भन्ने मत प्रबल देखिन्छ । वेद पहिले एउटै भए पनि एउटै व्यक्तिले समग्र वेदराशिलाई ग्रहण गर्न मुस्किल हुँदै गएपछि ग्रहण सुलभताका लागि वेदव्यासले समग्र वेदलाई ऋक्, यजुः, साम र अथर्ववेद गरी चार भागमा विभाजन गरी आफ्ना चार शिष्यलाई अलग अलग वेदको उपदेश गरेका थिए । कृष्णद्वैपायन व्यासले पैल नामका शिष्यलाई ऋग्वेदको उपदेश गरे भने वैशम्पायनलाई यजुर्वेदको उपदेश गरेका थिए । जैमिनिलाई सामवेद र सुमन्तुलाई अथर्ववेदको उपदेश गरेका थिए ।[१]

वेदमा जीवन र जगत्का अनेकौँ पक्ष समेटेर प्रस्तुत गरिएको छ । मानव जीवनमा आवश्यक पर्ने नीति वा व्यावहारिक ज्ञानका अनेकौं पक्षहरू वेदमा मूल सन्देशका रूपमा प्रवाहित भएका पाइन्छन् । वैदिक कालीन जीवनमा जनहरूको कर्तव्य, गृहस्थीहरूले पालन गर्ने धर्म, पारिवारिक सदस्यहरूको सम्बन्ध, प्रतिदिन मानवले पालन गर्नुपर्ने व्यावहारिक आचरणहरूको उल्लेख वेदका मन्त्रहरूमा पाइन्छ । वेदका यिनै बहुमूल्य विचार नै अहिलेको आधुनिक युगका मानवलाई सन्देशका

१ डा.किशोर मिश्र, वेदशाखापर्यालोचनम् पृ. ६, ७ ।

रूपमा प्राप्त भएका छन् । यस आलेखमा वेदमा पाइने यस्तै जीवनोपयोगी व्यावहारिक सन्देशहरूको खोजी र विश्लेषण गर्ने प्रयास गरिएको छ ।

२. शोधसमस्या

वेदमा पाइने महत्वपूर्ण जीवनोपयोगी सन्देशहरूको खोजी गरिएको यस आलेका शोधसमस्यालाई तल प्रस्तुत गरिएको छ :

क. वेदमा के कस्ता जीवनोपयोगी सन्देशहरू पाइन्छन् ?

ख) ती सन्देशहरूको आधुनिक जीवनमा के कस्तो महत्व रहेको छ ?

३. शोधको उद्देश्य

वेदमा उपलब्ध जीवनोपयोगी सन्देशहरू पहिल्याएर तिनलाई अहिलेको आधुनिक वैज्ञानिक युगका सन्दर्भमा तिनको उपयोगिता पहिल्याउनु यस आलेखको मुख्य उद्देश्य रहेको छ । आलेखका उद्देश्यलाई बुँदाका रूपमा यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ :

क) वेदमा पाइने जीवनोपयोगी सन्देशहरू पहिल्याउनु,

ख) आधुनिक जीवनमा ती सन्देशहरूको महत्व दर्शाउनु ।

४.अध्ययन विधि

प्रस्तुत आलेखमा वेदमा पाइने जीवनोपयोगी सन्देश पहिल्याउन र तिनको उपयोगिता खोजी गर्न मूलतः पुस्तकालयीय विधिको उपयोग गरिएको छ । पुस्तकालयमा नै वेद र वैदिक संस्कृतिसँग सम्बन्धित अनेकौं कृतिहरू पाइन्छन् । यहाँ तिनै कृतिहरूमा छरिएर रहेका केही जीवनोपयोगी विषयलाई समेटेर वर्णनात्मक विधिमा केन्द्रित रहेर प्रस्तुत गरिएको छ ।

५.अध्ययनको सीमा

शोध वा अनुसन्धानको शीर्षकले समेट्न सक्ने विषय र क्षेत्र नै शोधका सीमा हुन् । यस आलेखका लागि वेदमा पाइने शीर्षक सम्बद्ध जीवनोपयोगी सन्देशहरूको मात्र खोजी र विश्लेषण गर्नु नै यसको सीमा रहेको छ ।

६. छलफल र प्रस्तुतीकरण

वेदमा मानवजीवनको बृहत्तर पक्षको चित्रण पाइन्छ । जीवनलाई समृद्ध, निरोगी र सुखी बनाउन अपनाउनु पर्ने अनेकौँ सन्देशहरूको वेदमा वर्णन पाइन्छ । वैदिक जीवनमा ब्रह्मचर्य गृहस्थ वानप्रस्थ र सन्यास गरी चार आश्रमहरूको उल्लेख पाइन्छ । 'वेदाध्ययनं सर्वं गुर्वध्ययनपूर्वकम् ...' भन्दै मनुले पनि ब्रह्मचर्याश्रममा गुरुको सुश्रूषा गर्दै नियमपूर्वक वेदादि शास्त्रको अध्ययन गर्नुपर्ने मुख्य कर्तव्य निर्देश गरिएको पाइन्छ [२] । त्यसपछि त्यागपूर्वक उत्साहका साथ गृहस्थ जीवनको वर्णन र यसको महत्वका विषयमा पनि प्रकाश पारिएको छ । 'तेन त्यक्तेन भुञ्जीथाः' [३] भन्दै वेदले गृहस्थ आश्रममा रहेर त्यागपूर्वक नलोभिइकन सत्कर्म गर्दै जीवनयापन गर्न निर्देश गरेको देखिन्छ । आफैं परिश्रम वा उद्योग गरी अन्नफलादि उत्पादन गर्नुपर्ने अर्काको अधीनमा नरही स्वाध्याय, अतिथि सत्कार, पितृकर्म, देवताको पूजन गर्दै शान्तिपूर्वक जीवनयापन गर्न निर्देश गरिएको छ । वानप्रस्थ आश्रममा रहँदा गृहस्थाश्रमसँग

---

२ डा.राममूर्ति चतुर्वेदी, वैदिक शिक्षा स्वरूप विमर्श, भूमिका पृ.४ ।

३ शुक्लयजुर्वेदसंहिता, अध्याय ४०, मन्त्र १ ।

विरत रहेर विभिन्न किसिमका यज्ञ-यागादिको आध्यात्मिक तत्वको चिन्तन गर्दै प्राणविद्याको महत्व प्रकाशित गर्न लाग्नुपर्ने विचार पाइन्छ । सदाचार पालनपूर्वक सन्यास आश्रममा रहेकाहरूले पारिवारिक प्रपञ्चबाटमुक्त भएर ब्रह्मचिन्तनमा लाग्न र ब्रह्मको खोजी गर्दै मानव जीवनको सत्यता र लक्ष्य पहिल्याउने कर्ममा व्यस्त हुनुपर्ने सन्देश प्रवाहित भएको देखिन्छ [४] ।

वेदमा रहेका वैदिक कालीन जीवन दर्शन एवं जीवनोपयोगी सन्देशहरूलाई यहाँ छलफलका क्रममा प्रस्तुत गरिएका छन् ।

६.१ मित्रता र कल्याणको कामना

वेदमा मानिसले सबैप्रति समभाव राख्दै मित्रतापूर्ण सहयोगी व्यवहार गर्नुपर्ने विचार व्यक्त गरिएको पाइन्छ । वर्तमान समयमा मानिस स्वार्थका कारणले व्यक्तिवादी बन्दै आफ्नै परिवारलाई उपेक्षा गरी अघि बढ्दै गएको स्वेच्छाचारी र भोगवादी जीवनका सन्दर्भमा वेदको यो सन्देश निकै सान्दर्भिक र गम्भीर देखिन्छ । वेदले मानिससँग मात्र होइन सबै पशु-प्राणीसँग पनि मित्रतापूर्ण सम्बन्ध रहनुपर्ने सन्देश दिएको छ । 'दृते दृंह मा मित्रस्य चक्षुषा सर्वाणि भूतानि समीक्षन्ताम् । मित्रस्याहं सर्वाणि भूतानि समीक्षे । मित्रस्य चक्षुषा समीक्षामहे'[५] । सबै प्रणीहरूले मलाई मित्रका रूपमा नै हेरुन् र म पनि सबै प्राणीहरूलाई मित्रभावले नै हेर्नेछु । हामी सबै परस्परमा सधैं मित्रभावले नै हेर्ने गरौं भन्ने वेदको प्रस्तुत मन्त्रले सबै प्राणीहरूलाई मित्रवत् व्यवहार गर्नुपर्ने कसैमाथि अन्याय दमन हिंसा वा थिचो-मिचो गर्न नहुने सन्देश दिएको छ । आधुनिक जीवनयापनका सन्दर्भमा यो उक्ति झनै महत्वपूर्ण, सान्दर्भिक र व्यावहारिक देखिन्छ ।

'भद्रं कर्णेभिः श्रृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः ...'[६] । हाम्रा कानहरूले सबै भद्र कल्याणकारी वचहरू सुन्न पाऊन् । हाम्रा आँखाहरूले पनि सधैं राम्रा सुखद दृश्यहरू मात्र देख्न पाऊन् । स्थिर अङ्गहरूले सधै देवताहरूको स्तुति गर्दै दीर्घायुलाई प्राप्त गरौं । भन्ने अर्थ रहेको यस मन्त्रले मानव जीवन परोपकारी हुनुपर्ने मुख्य सन्देश प्रवाहित गरेको छ । सबैको कल्याणको कामना गर्दै अकल्याण कसैको पनि नहोस् भन्ने वैदिक मनीषीहरूको यो विचार सदैव प्रेरणादायक रहेको पाइन्छ । यस आदर्शलाई अनुसरण गर्न सके आधुनिक मानव जीवन निकै समृद्धशाली, शान्त र सुखी हुनसक्नेछ ।

'विश्वानि देव सवितर्दुरितानि परासुव । यद्भद्रं तन्न आसुव [७] ।' हे विश्वका सर्जक सूर्यदेव ! तपाईं हाम्रा दुर्गुण वा पापाचरणलाई दूर गरिदिनुहोस् । जुन कल्याणकारी शुभ र असल गुणहरू छन् ती हामीमा विकास गरिदिनुहोस् । वेदको यस मन्त्रमा मानिसका खराब वा अहितकारक गुणहरू दूर राख्नाले र हितकारी गुणहरू अपनाउँदै जानाले जीवन समृद्ध र सुखमय बन्ने सन्देश दिएको देखिन्छ । यसरी विभिन्न वैदिक मन्त्रहरूमा मानव र सम्पूर्ण पशुप्राणीको हितकारक एवं मित्रतापूर्ण सम्बन्धमा जोड दिएको पाइन्छ । दुर्गुण र पापाचारलाई हटाउँदै सद्गुण र सदाचारको विकासमा पनि वेदका मन्त्रहरूले जीवनलाई

४ डा.ऋषिराम रेग्मी, वैदिक साहित्यको स्वरूप, पृ. ७०, ७१ ।
५ शुक्लयजुवेदसंहिता, अध्याय ३६, मन्त्र १८ ।
६ शुक्लयजुवेदसंहिता, अध्याय २५, मन्त्र २१ ।
७ शुक्लयजुर्वेदसंहिता, अध्याय ३०, मन्त्र ३ ।

डोऱ्याएको पाइन्छ । यसरी वेदका मन्त्रहरूमा मित्रता र मानवकल्याणको सकारात्मक जीवनोपयोगी प्रेरक सन्देश पाइन्छ ।

६.२ जीवनमा पवित्रता र स्वच्छताको साधना

वेदमा जीवनलाई सुखमय बनाउन जीवन पवित्र राख्नुपर्ने विचार पाइन्छ । जीवन सफल बनाउन शारीरिक मानसिक स्वस्थता आवश्यक पर्दछ । वेदले पनि मानसिक, शारीरिक र वाचिक स्वच्छतामा जोड दिएको पाइन्छ । 'पुनन्तु मा देवजनाः पुनन्तु मनसा धियः । पुनन्तु विश्वा भूतानि जातवेदः पुनीहि मा ।'[८] देवताहरूले सधैं हामीलाई पवित्र बनाऊन् । अग्निले पनि हाम्रो मन र बुद्धिलाई पनि पवित्र बनाऊन् । विश्वका सम्पूर्ण पशुप्राणीहरूले आफू शुद्ध रहँदै हामीलाई पनि शुद्ध र परिष्कृत बनाऊन् भन्ने कामना प्रस्तुत वेद मन्त्रमा गरिएको पाइन्छ । यसरी वेदले प्रस्तुत मन्त्रमार्फत मानिस पशुप्राणी, प्राकृतिक जगत् सबै शुद्ध रहनुपर्ने कुरामा जोड दिएको पाइन्छ । यसरी सफल जीवन जिउनका लागि यस वेद मन्त्रले सबै किसिमका पवित्रताको कामना गरेको छ । सफल जीवनयापन गर्न चारित्रिक शुद्धता, आर्थिक शुद्धता, शारीरिक शुद्धता, मानसिक शुद्धता अत्यन्त आवश्यक रहेको कुरा व्यक्त गरिएको देखिन्छ ।

'पवमानः पुनातु मा क्रत्वे दक्षाय जीवसे । अथो अरिष्टतातये ।' (अथर्ववेद ६।१९।२)[९]

हे पवित्रता प्रदान गर्ने पवन देवता ! मलाई बुद्धि, शक्ति प्रदान गरी मेरो जीवनलाई आपत्तिरहित र पवित्र बनाउनुहोस् । यस वेदमन्त्रले पनि जीवनलाई आपत्तिरहित र शान्त बनाउन जोड दिएको छ । त्यसका लागि पवित्रता आवश्यक पर्ने कुरा स्पष्ट उल्लेख गर्दै वायुदेवतासँग आफ्नो बल, बुद्धिलाई पवित्र राख्न सघाउन अनुरोध गरिएको छ । यसले पनि जीवनलाई सफल पार्न शुद्धताको महत्व र आवश्यकतामा जोड दिएको देखिन्छ ।

६.३ आशावादी जीवन दृष्टि

मनुष्य जीवनलाई महत्वहीन निम्नकोटिको देखाउने भावना वा विचार नै निराशावादी विचार वा दर्शन हो । जीवनलाई अनेक रोग, व्याधि, दुःख, पीडा र अभावले निराश र हताश बनाउँछन् । अझ जीवनको सार केही छैन भन्दै असार संसारको चर्चा गर्ने क्रममा समाजमा निराशाको भावनाले झन् जरा गाड्दै गएको देखिन्छ । यसमा कतिपय आशावादी सकारात्मक चिन्तन र प्रयास हुँदाहुँदै परम्परादेखि नै समाजमा निराशावादी चिन्तनको बीउ हुर्किंदै आएको देखिन्छ । वैदिक संस्कृतिमा निराशाका यस्ता कटु विचार र भावनालाई चिर्दै उत्साहपूर्ण आशावादी जीवनयापन गर्न प्रेरणा दिइएको पाइन्छ । वेदका मन्त्रले मानिसलाई दुःख र विपत्तिबाट नआत्तिकन धैर्य धारण गर्दै आशावादी, सकारात्मक, ओजपूर्ण र उत्साहमय जीवनयापन गर्न अभिप्रेरित गरेको पाइन्छ ।

'कृधि न उर्ध्वात् चरथाय जीवसे । (ऋग्वेद १।३६।१४)[१०] ।' हे भगवन् ! हामीलाई जीवनयात्रामा समुन्नत बनाउनुहोस् । यसरी ऋग्वेदको प्रस्तुत मन्त्रले आशावादी, कर्मशील, पौरखी भएर समुन्नत जीवनतर्फ जागरुक भएर लाग्न प्रेरणा दिएको छ । यहाँ जीवनलाई उत्साहपूर्वक कर्म गर्ने मार्गमा लाग्न अभिप्रेरित गरिएको हुनाले आशावादी जीवनदृष्टि वेदको मुख्य जीवनोपयोगी सन्देश रहेको स्पष्ट हुन्छ । '... पश्येम शरदः शतं जीवेमः शरदः शतं शृणुयाम शरदः शतं प्रब्रवाम शरदः शतमदीनाः स्याम शरदः शतं

८ शुक्लयजुर्वेदसंहिता, अध्याय.. , मन्त्र ..।
९ डा.मंगलदेव शास्त्री, वैदिक संस्कृतिके तत्व, पृ. १२६ ।
१० पूर्ववत् पृ. १२१ ।

भूयश्च शरदः शतात् [११] । ' हामी सयौँ वर्षसम्म देख्न सकौँ । सयौँ वर्षसम्म बाँचौं । सयौँ वर्षसम्म सुन्न र बोल्न पाऔँ । सयौँ वर्षसम्म कुनै दुःख र पीडा विना नै बाच्न सकौँ । हामी अगाडिका अरु सयौँ वर्षहरूसम्म पनि दुःखी नभईकन सुखमय भएर बाँच्न सकौँ । वेदको यस मन्त्रमा मानव जीवनमा दीर्घायुको महत्वपूर्ण कामना गरिएको छ । हाम्रा शरीरका ज्ञानेन्द्रिय र कर्मेन्द्रियहरूले सयौँ वर्षसम्म राम्ररी काम गर्न सकून् भन्ने कामनाका साथ यस मन्त्रले सुखमय आशापूर्ण जीवनदृष्टिको सञ्चार गरेको पाइन्छ । यसरी मनुष्य जीवनमा वेदका मन्त्रहरूले नवीन उत्साह, नवीन दृष्टि, नवीन आशाको सञ्चार गर्न सक्ने अमृतमय वचनहरूले वैदिक वाङ्मय भरिएको पाइन्छ ।

६.४ सह अस्तित्वको भावना

वेदमा सबैप्रति मित्रता र सहकार्यको भावना राखेर सह अस्तित्वलाई अङ्गीकार गर्न आग्रह गरिएको पाइन्छ । ' सं गच्छध्वम् सं वदध्वम् सं वो मनांसि जानताम् ... [१२] ।' हामीहरू सबै साथसाथै जाऔँ । हामी सबै परस्परमा विरोधी विचार र भावनालाई त्यागेर सँगै रहौँ र सँगै सत्य वाणी बोलौँ । हाम्रा मनहरू एकजुट भएर अघि बढून् । यसरी वेदले समूहिक भावना लिएर सबैको कल्याण गर्दै सह अस्तित्व स्वीकारेर जान अभिप्रेरित गरेको पाइन्छ ।

'शतहस्त समाहर सहस्रहस्त सं किर... ।[१३]' सयौँ हातहरूले ग्रहण गर अनि हजारौँ हातहरूले धनधान्यादि वितरण गर । यहाँ उत्साही भएर धनधान्यादि आर्जन गर्न जोड दिइएको छ भने आफूले आर्जित गरेका धनधान्य उदार मनले हजारौँ हात फैलाएर वितरण (दान) गर्न उत्प्रेरणा प्रदान गरिएको छ । यसबाट वैदिक वाङ्मयले मानिसलाई आफूमात्रै बाँच्ने खाने नगरी पौरख गरी आफू पनि बाँच्न र अरुलाई पनि बचाउन जोड दिएको देखिन्छ । वेदले यहाँ पुरुषार्थी बन्न र सह अस्तित्व स्वीकार गर्दै परोपकारी बन्नुपर्नें जीवनोपयोगी सन्देश दिएको छ ।

७. निष्कर्ष

वेद सबै धर्मशास्त्रहरूको मूल आधार हो । वेदमा मानवकल्याणको कामना गर्दै कल्याणका निम्ति अपनाउनुपर्ने विचार र सदाचारको निर्देशन गरिएको छ । वेद वैदिक संस्कृति र सभ्यताका संवाहक हुन्। वेदमा वैदिककालीन जनजीवनका आदर्श र जीवन दर्शनहरू रहेका छन् । यसका साथै विश्वकल्याणको कामना गरिएका अनेकौँ जीवनोपयोगी सन्देशहरू पनि रहेका छन् । सम्पूर्ण प्राणीसँग मित्रतापूर्ण सम्बन्ध गार्स्दै सबै मानव मिलेर सामूहिक कल्याणको उद्देश्यले चल्नुपर्छ भन्ने सन्देश वेदले दिएको पाइन्छ । वेदमा विश्वकल्याणको भावनालाई सर्वतोभावेन अभिव्यक्त गरिएको पाइन्छ । एक्लाएक्लै होइन सबै मिलेर सामूहिक कल्याणका निमित्त साथै चल्न पनि वेदले सबैलाई घच्घच्याएको छ । जीवनलाई स्वस्थ, सुखी, निरोगी बनाउन पवित्रताको महत्वपूर्ण भूमिका रहने कुरामा कुनै दुई मत छैन । यो वैज्ञानिक र प्रामाणिक सत्य पनि हो । वेदमा जीवनलाई हर्दम पवित्र राख्दै वातावरण, औषधि आदिको शुद्धतालाई जोगाउन आह्वान गरिएको पाइन्छ । पवित्रताको भावना जगाउनु नै वैदिक वाङ्मयको महत्वपूर्ण सन्देश हो । वेदमा आफूलाई मात्र नभएर सम्पूर्ण पदार्थहरूलाई पनि पवित्र राख्न आग्रह गरिएको छ । निराशावादी भावनालाई त्यागेर वेदमा उत्साहपूर्वक कर्म गर्दै सयौँ वर्षसम्म जीउन प्रयत्न गर्नुपर्ने विचार पाइन्छ । यस

११ शुक्लयजुर्वेदसंहिता, अध्याय ३६, मन्त्र २४ ।
१२ ऋग्वेदसंहिता, मण्डल १० अध्याय १२, सूक्त १९१, मन्त्र २ ।
१३ अथर्ववेदसंहिता, काण्ड ३, सूक्त २४, मण्डल ४ ।

किसिमका महत्वपूर्ण जीवनोपयोगी व्यावहारिक सन्देशहरू वैदिक वाङ्मयका धेरै ठाउँहरूमा प्रकट भएका छन् । यस प्रकारका वैदिक सन्देशहरूले मानव जीवनमा सकारात्मक दृष्टिकोणको सञ्चार गर्दछन् । वेदमा सहअस्तित्वलाई स्वीकार गरी सहकार्य गर्दै जीवनयापन गर्न जोड दिइएको छ । आधुनिक जीवनदृष्टिमा पनि वेदका यी विचारहरू परिष्कृत र खरा देखिन्छन् । वर्तमान युगमा वैदिक दर्शन र जीवनशैलीको खोज, अन्वेषण र अवलम्बन झनै महत्वपूर्ण बनेको पाइन्छ ।

सन्दर्भ ग्रन्थ सूची

तिलक सन्तके, (सम्पा.) (सन् १९४६), **ऋग्वेदसंहिता**, पुना : वैदिक संशोधन मण्डल।

मनु, (सन् १९९२), **मनुस्मृति** (व्या.हरिगोविन्द शास्त्री), (चौ.सं.), वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत संस्थान।

मिश्र, जगदीशचन्द्र, (सन् १९९८), **वैदिकवाङमयस्येतिहासः**, (द्वि.सं.) वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन ।

मिश्र, डा.किशोर, (सन् १९९९), **वेदशाखापर्यालोचनम्,** वाराणसी : चौखम्बा विद्या भवन ।

रेग्मी, डा. ऋषिराम, (वि.स.२०७३), **वैदिक साहित्यको स्वरूप,** ललितपुर : हिमवत् आर्ष प्रज्ञा ।

विश्ववन्धु (सम्पा.) (सन् १९६०), **अथर्ववेदसंहिता,** होसियारपुर : विश्वेश्वरानन्द वैदिक शोध संस्थान ।

शास्त्री, डा. मङ्गलसेन, (सन् १९६१), **वैदिक संस्कृतिके तत्व,** वाराणसी : समाज विज्ञान परिषद् ।

शास्त्री, डा.रामकृष्ण, (सन् १९९९), **शुक्लयजुर्वेदसंहिता,** वाराणसी : चौखम्बा विद्या भवन ।

*

कार्तवीर्योदय महाकाव्यको अष्टम र नवम सर्गका आधारमा काव्यवैशिष्ट्य विवेचन

महानन्द तिमिल्सिना(विद्यावारिधि)
(उपप्राध्यापक)
पिण्डेश्वर विद्यापीठ धरान

सार

यस लेखमा महाकवि सुकृतिदत्त पन्तको कार्तवीर्योदय महाकाव्यको अष्टम र नवम सर्गका आधारमा काव्यवैशिष्ट्य विवेचन गरिएको छ । महाकाव्यका तत्त्वका दृष्टिले प्रस्तुत महाकाव्य केकस्तो रहेको छ भन्ने विषयलाई यहाँ समीक्षा गरिएको छ । पूर्वीय महाकाव्य लक्षणलाई आत्मसात् गरी लेखिएको कार्तवीर्योदय महाकाव्यले केवल नेपाली लेखकका संस्कृत महाकाव्य परम्परामा मात्र नभई सम्पूर्ण महाकाव्य परम्परामै महत्वपूर्ण स्थान ओगटेको छ । अष्टम सर्गले सम्पूर्ण अर्थालङ्कारका उदाहरणहरू प्रस्तुत गरेको छ । यस सर्गले अलङ्कार सम्प्रदायको महत्तालाई उच्च राख्दै यसभित्रै धर्म, नीति, समाज, दर्शन, इतिहास, राजनीति लगायत सम्पूर्ण विषयवस्तुलाई समावेश गरेको देखिन्छ । यहाँ असंलक्ष्यक्रम ध्वनिका साथ स्वतः सम्भवीका वस्तु र अलङ्कार व्यङ्ग्य ध्वनि रहेका छन् । नवम सर्गमा कवि निबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्ध शैली अपनाइएको देखिन्छ भने असंलक्ष्यक्रम ध्वनिअन्तर्गतको विप्रलम्भ शृङ्गार रसले परिपाक अवस्थालाई प्राप्त गरेको देखिन्छ । अष्टम सर्गले चतुर्वर्गअन्तर्गतको मोक्ष प्राप्तिलाई जोड दिएको छ भने नवम सर्ग काम प्राप्तितर्फ उन्मुख छ । महाकाव्यमा वर्णन गरिनुपर्ने सूर्य, चन्द्र रात, पर्वत, वन, शृङ्गार, पोदय, मुनि, नगर, यज्ञ, यात्रा आदिको समेत सन्दर्भअनुसार यथोचित वर्णन गरिएको पाइन्छ । गुणात्मक अनुसन्धानात्मक ढाँचामा तयार पारिएको यस लेखमा द्वितीयक स्रोतका सामग्रीहरू जुटाई विवेचन गरिएको छ । प्रस्तुत लेखमा पूर्वीय महाकाव्य लक्षणअनुसार लेखिएको यस महाकाव्यले सम्पूर्ण संस्कृत महाकाव्य परम्परामा महत्वपूर्ण स्थान सुरक्षित गरेको निष्कर्ष निकालिएको छ ।

बीज शब्दहरू : अलङ्कार, रस, गुण, रीति, छन्द ।

१. विषय परिचय

सुकृतिदत्त पन्तद्वारा लेखिएको कार्तवीर्योदय महाकाव्यमा महाकाव्यीय सिद्धान्तहरूको उपयोग गरिएको पाइन्छ ।

वि.सं. १८८० मा नेपालको धवलागिरी अञ्चलअन्तर्गत बाग्लुङ जिल्लाको गैरीगाउँ ओखलेमा पिता भवदत्त र माता भार्गवीका कान्छा छोराका रूपमा सुकृतिदत्त पन्तको जन्म भएको हो । यिनको वंश नै विद्वान् वंश रहेको बुझिन्छ । उनले आफ्नै पिता र हजुरबुबाबाट शिक्षा आर्जन गरेका थिए, साथै वाराणसीमा विद्वान् नीलदेव पन्तबाट पनि ज्ञानार्जन गरेका थिए । अध्ययनपछि नेपाल फर्किएर पुख्यौली थलो ओखले छाडी उनी काठमाडौं किलागलमा बस्ने गरेको बुझिन्छ । उनी तारिणी अथवा ताराका परमभक्त थिए । उनले वि.सं. १९२८ मा कार्तवीर्योदय महाकाव्यको रचना गरेका हुन् । पाण्डुलिपिका रूपमा रहेको यो महाकाव्य डा.स्वामी प्रपन्नाचार्यको सम्पादकत्वमा वि.सं. २०५१ मा नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठानमार्फत प्रकाशन भएको पाइन्छ (ढकाल : २०५३, पृ. १) ।

सुकृतिदत्तपन्तले व्याकरण विषयअन्तर्गत ब्रीह्यादिसूत्राष्टकवृत्ति, परिभाषेन्दुशेखर क्रोडपत्र, शब्देन्दुशेखरटीका ग्रन्थ लेखेका छन् । त्यस्तै उनले शाविषयअन्तर्गत शक्तिवाद-क्रोडपत्र, व्युत्पत्तिवाद-क्रोडपत्र, शब्दशक्ति प्रकाशिका र गादाधरी टीकाको रचना गरेका छन् भने साहित्य विषयअन्तर्गत उनले नैषधीय-क्रोडपत्र, अष्टपदी व्याख्या, शृङ्गार सङ्ग्रह लेखेका छन् । यसैगरी उनका स्वतन्त्र रचनाअन्तर्गत रसमाला, रसमञ्जरी, रत्नावली, सिद्धान्तवाद, एफोटवाद,गङ्गाप्रसाद, अलङ्कार चूडामणि, छन्दःप्रबन्ध, उदाहरण चन्द्रिका, देवी स्तोत्र, विरुदावली र कार्तवीर्योदय रहेका छन् । उनले कार्तवीर्योदय महाकाव्य श्रीहर्षको नैषधीयचरित महाकाव्यको प्रतिस्पर्धीका रूपमा लेखेको पाइन्छ । प्रस्तुत महाकाव्य महाभारतको अनुशासन पर्वमा आधारित कथावस्तुसँग सम्बद्ध छ ।

सुकृतिदत्त पन्त न्याय, व्याकरण, वेदान्त, साहित्य, ज्योतिष, तन्त्र, कर्मकाण्ड, मीमांसा आदि विधामा प्रकाण्ड विद्वान् भएको थाहा हुन्छ । उनमा अभूतपूर्व शास्त्रार्थ क्षमता रहेकाले प्रतिपक्षीलाई उनले बोल्नै नदिने गरेको थाहा पाइन्छ । उनी शास्त्रचिन्तन र लेखनमा लागिरहने भएकाले सर्वसाधारणमा त्यति भिजेका पाइँदैनन् । सुकृतिदत्त पन्त रिसाहा र सनकी स्वभावका रहेको बुझिन्छ । उनी अलौकिक प्रतिभा सम्पन्न महाकवि, तार्किक, विद्वान् लेखक व्यक्तित्वका रूपमा परिचित छन् । वि.सं. १९३० मा वृन्दावन रङ्गलक्ष्मी मन्दिरका प्रकाण्ड विद्वान् श्री रङ्गाचार्यसँग विशिष्टाद्वैत विषयमा पत्र व्यवहार भएको घटनाबाट उनी वि.सं. १९३० सम्म जीवित रहेको प्रमाण पाइन्छ ।

२. समस्या कथन

प्रस्तुत लेख कार्तवीर्योदय महाकाव्यको अष्टम र नवम सर्गको महाकाव्यीय सिद्धान्तका आधारमा केकस्तो रहेको छ भन्ने विषयको विवेचनमा केन्द्रित रहेकाले यसमा निम्नानुसारको विषयलाई समस्या बनाइएको छ :

क. कार्तवीर्योदय महाकाव्यको अष्टम र नवम सर्गमा केकस्तो कथावस्तु एवम् चरित्रको उपयोग गरिएको छ ?

ख. कार्तवीर्योदय महाकाव्यको अष्टम र नवम सर्गमा केकस्तो अलङ्कार, रस, छन्द एवम् सामाजिक पक्षको प्रयोग भएको छ ?

३. उद्देश्य

प्रस्तुत अध्ययन निम्नानुसारको उद्देश्यमा केन्द्रित रहेको छ :

क. कार्तवीर्योदय महाकाव्यको अष्टम र नवम सर्गमा प्रयोग भएको कथावस्तु एवम् चरित्रको विवेचन गर्नु,

ख. कार्तवीर्योदय महाकाव्यको अष्टम र नवम सर्गमा प्रयुक्त अलङ्कार, रस, छन्द एवम् सामाजिक पक्षको खोजी गर्नु,

४. अध्ययन विधि

प्रस्तुत अध्ययन गुणात्मक अध्ययन ढाँचामा आधारित रहेकाले यसमा पुस्तकालयीय सामग्रीहरूको उपयोग गरिएको छ । महाकाव्य विवेचनका सन्दर्भमा महाकाव्य सिद्धान्तका बारेमा लेखिएका पुस्तकहरूको अध्ययन गरी सामग्री जुटाइएको छ । सामग्रीको व्याख्या विश्लेषणका सन्दर्भमा वर्णनात्मक तथा व्याख्यात्मक विधिको उपयोग गरी निष्कर्ष निकालिएको छ ।

५. अध्ययनको सीमा

यस लेखमा कार्तवीर्योदय महाकाव्यको अष्टम र नवम सर्गमा आधारित भई विवेचन गरिएको छ । यी सर्गका विषयवस्तु, चरित्र, अलङ्कार, रस, छन्द, सामाजिकताजस्ता पक्षलाई आधार मानेर विश्लेषण गरिएको छ । समग्र काव्यको महाकाव्य तत्त्वका आधारमा विवेचन गर्न नसक्नु यस लेखको सीमा रहेको छ ।

६. कार्तवीर्योदय महाकाव्यको सङ्क्षिप्त कथावस्तु

सत्र सर्गमा संरचित कार्तवीर्योदय महाकाव्यले संस्कृत साहित्यको विचित्रमार्गी काव्य परम्परालाई अवलम्बन गरेको पाइन्छ । यसले नैषधीय चरितलाई आदर्श बनाई श्रीहर्षसँग नै प्रतिस्पर्धा गर्न चाहेको बुझिन्छ । प्रस्तुत महाकाव्य भामह, विश्वनाथ आदिद्वारा निर्दिष्ट महाकाव्य लक्षणहरूले युक्त, व्युत्पत्ति तत्त्वखचित प्रतिभा प्रकर्षको उदाहरण स्वरूप महनीय महाकाव्य हो (पोखरेल : २०६७, पृ. ११३) । यस महाकाव्यको सप्तम र अष्टम सर्गमा क्रमशः शब्दालङ्कार र अर्थालङ्कारको अपूर्व शोभा देख्न सकिन्छ । प्रस्तुत कार्तवीर्योदय महाकाव्य लामो साधना, विद्वत्ता र कलाको त्रिवेणी मानिएको पाइन्छ (भट्टराई : २०५५, पृ.२०५) ।

तान्त्रिक उपासक सुकृतिदत्त पन्तले प्रथम सर्गको प्रारम्भमा इष्टदेव ताराको स्तुति गर्दै कार्तवीर्यको महिमा गाएका छन् । यस सर्गमा राजा कृतवीर्य राजधानी माहिष्मती नगरीको हृदयस्पर्शी वर्णन छ । त्यस्तै त्यहाँका नदीनाला आदि प्राकृतिक वस्तुहरूको सुन्दरता एवं विद्वत् समूह, युवती समूह आदिले विराजित रहेको माहिष्मतीको मनोहर चित्रण छ । दोस्रो सर्गमा पराक्रमी राजा कृतवीर्यको विद्या, दान, धर्म, यज्ञ आदिको चित्रण छ । यस्तै कृतवीर्य सांसारिक बन्धन छाडी मुनिवेश धारण गरेर गुरु दत्तात्रेयको आश्रममा गएको प्रसङ्ग बताइएको छ । तृतीय सर्गमा पत्नी सहित गएका कृतवीर्यको गुरुका साथ भेट, गुरुबाट गरिएको सम्मान एवं गुरुले कृतवीर्यलाई पुत्रवान् हुने आशीर्वाद दिएपछि राजा माहिष्मती फर्किएको घटना उल्लेख भएको छ । चौंथो सर्गमा राजा कृतवीर्यले विष्णुको पूजा गर्नु, पुत्रप्राप्ति हुनु, गुरु दत्तात्रेय आई जातकर्मादि संस्कार गराउनु, पुत्रको नाम अर्जुन राखिनुजस्ता विषयहरूको वर्णन रहेको छ । पञ्चम सर्गमा राजकुमार कार्तवीर्यले गुरुबाट संस्कार प्राप्त गर्नु, अक्षरारम्भ गर्नु, उपनयन संस्कार एवं वेदादिशास्त्रहरूको अध्ययनले उनी तेजिला बनेको विषयलाई समाविष्ट गरिएको छ । छैटौं सर्गमा कार्तवीर्यले गरेको अद्भुत तपस्या देखेर इन्द्र डराई तपस्या भङ्ग गर्न लागेको घटना प्रस्तुत गरिएको छ । सातौं सर्गमा अ देखि अः सम्मका वर्णबाट र कदेखि ज्ञसम्मका वर्णबाट कार्तवीर्यको प्रतापको वर्णन एवम् उनी तपोवनबाट माहिष्मती फर्किएको विषय उल्लेख भएको छ । आठौं सर्गमा राजा कृतवीर्य वृद्ध हुनाले राज्यभार आफ्ना छोरा कार्तवीर्य (अर्जुन) लाई सुम्पिएर तपस्या गर्न हिँडेको घटना उल्लेख भएको छ । साथै नवौं सर्गमा कार्तवीर्य र कनकप्रभाको स्वयम्बरका क्रममा दूतमार्फत कुन्डिननगरी र कनकप्रभाको सुन्दरताको वर्णन गरिएको छ । दसौं सर्गमा स्वयंवरका लागि विदर्भ देश जाँदा बाटामा देखिएका रमणीय स्थलहरूको चित्रण रहेको छ भने एघारौं सर्गमा कार्तवीर्यको शयन, उत्थान, स्नान आदिको वर्णनका साथ प्रभात वर्णन र स्वयंवर-स्थल गमन वर्णन रहेको छ । बाह्रौं सर्गमा स्वयंवरको मनोहर वर्णन छ भने तेह्रौंमा प्रजाहरूले गरेको कार्तवीर्यको सौन्दर्य, ऐश्वर्य एवं राज्य सञ्चालनको वर्णन रहेको छ । चौधौं सर्गमा कार्तवीर्यको स्वयंवर र रावणको घमण्ड भङ्ग गरेको घटना राखिएको छ भने पन्ध्रौं सर्गमा कार्तवीर्य र कनकप्रभाले भ्रमण गरेका विभिन्न क्षेत्रहरूको वर्णन एवं ऋतुहरूको वर्णन समेत रहेको छ । सोह्रौं सर्गमा दुवै राजारानी वृद्धावस्थामा मोक्षप्राप्तिको इच्छा गरी माहिष्मती नगरीबाट मोक्ष नगरीतर्फ प्रस्थान गरेको वर्णन छ भने सत्रौं सर्गमा कविले आफ्नै वंश परम्पराको वर्णन गरेका छन् । यसरी प्रस्तुत महाकाव्यको समाप्ति भएको छ ।

७. कार्तवीर्योदय महाकाव्यको अष्टम र नवम सर्गको कथासार

राजा कृतवीर्य आफ्ना छोरा कार्तवीर्य (अर्जुन) लाई राज्य सुम्पनका लागि गुरु दत्तात्रेयलाई भन्छन् - ँगुरु ! तपाईंका अनुग्रहले मेरो मनले मोक्ष चाहेको छ । योग्य छोरामा राज्यभार राखी म शान्ति चाहन्छु । मैंले अनेक सांसारिक विषयहरू भोगें । जो निर्मल कीर्ति फैलाई विष्णुमा लीन हुन सक्छ ऊ नै धन्य हुन्छ । मैले राज्य राम्ररी चलाएँ र राजाले प्राप्त गर्नुपर्ने सम्पूर्ण विषय प्राप्त गरें । अन्त्यमा नीरस हुने भोगद्वारा आत्माले सुख प्राप्त गर्दैन । त्यसैले अहिले म तपाईंका कृपाले अलौकिक सुख चाहन्छु ।" यसो भनेपछि कृतवीर्यलाई दत्तात्रेयले भने ँराजन् ! तपाईं, राजकुलमा कीर्तिद्वारा पृथुराजा जस्तै धन्य हुनुहुन्छ । उदात्त-चरित्रद्वारा तपाईं ऋषभ राजा जस्तै लाग्नु हुन्छ । सम्पूर्ण गुणसम्पन्न छोरामा राज्यभार राखी तपाईले परमपद प्राप्त गर्नु हुनेछ । यसभन्दा पहिले नै छोराको राज्याभिषेक गराउनुपर्छ ।" गुरुको आज्ञालाई स्वीकार गरी केही दिनमै कृतवीर्यले विद्वान् ब्राह्मणको उपस्थितिमा छोराको राज्याभिषेक गराए । कृतवीर्यले छोरालाई राज्य, ब्राह्मणलाई धन, जनतालाई निर्भयता र ईश्वरलाई हृदय प्रदान गर्दै छोरालाई उपदेश दिन लागे- "बाबु । जनता खुसी पार । प्राकृतिक प्रकोप निराकरणका लागि प्रयास गर । मनु आदिले बताए गरी राज्य चलाऊ । सम्पत्तिको सदुपयोग गर । सम्पत्ति, यौवन, राज्य, प्रभुता आदिले भ्रमित बनाउन सक्छन्, ध्यान देऊ । घुस खाने, चाप्लुसी गर्ने, निरपराध व्यक्तिलाई सताउने र गाई एवं ब्राह्मण विरोधीहरूलाई राज्यबाट निर्वासित गर्नू । राज्य सञ्चालनमा कसलाई कहाँ नियुक्ति गर्नुपर्ने हो विचार पुऱ्याउनू । सधैं असल कर्म गरेर जीवन बिताउनू । शास्त्रप्रति श्रद्धा राख्नू । भगवान्मा भक्तिभाव राख्नू ।" यसरी उपदेश दिएर राजा कृतवीर्य तपोवनतर्फ गए ।

कृतवीर्यले दिएको उपदेश बमोजिम राज्य सञ्चालन गर्ने भएका कार्तवीर्य समक्ष एकदिन विदर्भ देशका राजा भोजराजका दूत आएर भन्छन् - ँराजन् ! पृथ्वी तलमा दोस्रो स्वर्ग समानको विदर्भ नामको देश छ । त्यहाँ धार्मिक, आर्थिक र शैक्षिक दृष्टिमा सम्पन्न मानिसहरू रहेका छन् । विदर्भ देशको राजधानी कुण्डिन नगरी हो । जहाँ विद्वान्हरू रहेका छन्, मणिमाणिक्य जडित कलात्मक गगनचुम्बी भवनहरू छन्, साथै उक्त नगरी युवतीजनहरूले रमणीय छ । कुण्डिन नगरीमा विश्वविख्यात भोजराज नामका राजा छन् । धर्म, न्याय, सदाचार, सद्व्यवहार आदिका कारण उनी चर्चित छन् । उनकी छोरीको नाम कनकप्रभा हो । विधाताको विलक्षण रचना भएकी, सुनौलो कान्तियुक्त उनको सुन्दरताले तीनै लोकका युवतीजनको सुन्दरतालाई जितेको छ । उनको मुहार बनाउँदा विधिले चन्द्रमाबाट अमृत लिएकाले चन्द्रमा सारहीन भएझैं लाग्छ । उनको सुन्दरता प्राप्त गर्न चन्द्रमा आकाशमा तपस्या गरिरहेका छन् । उनको मुखमण्डल कमल र चन्द्रमाभन्दा धेरै राम्रो छ । उनका आँखा, केश र अधरोष्ठ पनि अतुलनीय छन् । सुगठित अङ्ग प्रत्यङगहरूले सौन्दर्यकी खानी भएकी कनकप्रभा कसका हातमा पर्लिन् भनेर मेरो मनमा चिन्ता पैदा भएको छ । राजा भोजले उनको स्वयम्वर महोत्सवका लागि राजकुमारहरूलाई निम्तो दिन दूतहरूलाई चारैतिर पठाएका छन् र तपाईलाई आमन्त्रण गर्न मलाई यहाँ पठाएका हुन् । केही दिनमै हुन लागेको स्वयम्बर महोत्सवमा सहभागी भई कनकप्रभाले लगाइदिएको वरमाला स्वीकार गरी अलङ्कृत बन्नुहोस् ।" यसरी भोज राजाको दूतको वचन सुनेर राजा कृर्तवीर्य सुखसागरमा मग्न भए ।

८. चरित्रचित्रण

कार्तवीर्योदय महाकाव्यका प्रमुख पात्रअन्तर्गत कार्तवीर्य (अर्जुन), कनकप्रभा, कृतवीर्य एवं गुरु दत्तात्रेय रहेका छन् । महाकाव्यको अष्टम र नवम सर्गमा पनि यिनै पात्रहरूको उपस्थिति रहेको देखिन्छ । महाकाव्यका नायक कार्तवीर्य सर्वगुण सम्पन्न धीरोदात्त नायक हुन् । उनी विभिन्न शास्त्रहरूमा पारङ्गत रहेका छन् भने अनेक कलाहरूमा प्रवीण देखिन्छन् । उनमा रूप, यौवन, धन सम्पत्ति, प्रभुता आदि सम्पूर्ण गुणहरू रहेका छन् । उनी विनीत, प्रजावत्सल, देशभक्त, पितृभक्त र सुयोग्य प्रशासकका रूपमा परिचित छन् । कार्तवीर्य पराक्रमी र प्रतापी छन्, जसले गर्दा उनको राज्याभिषेक हुनासाथ शत्रुहरू नतमस्तक भएका छन् । उपदेशका क्रममा पिता कृतवीर्य छोराका सम्पन्नताको वर्णन गर्दै भन्छन् :

कन्दर्पदर्पशमनीनवरूपसम्पत् कान्तानुरागनिपुणञ्च वयोऽपि राज्यम् ।
सामन्तमौणिमणिरञ्जितपाद पीठन्नोन्मादयन्तु न च वत्स कदापि चेतः ॥८॥५४

(पुत्र ! तिमीमा कामदेवलाई जित्ने सुन्दरता छ, युवतीजनलाई आकर्षित गर्ने उमेर छ, राज्य छ, शत्रुहरू तिम्रो चरणमा पर्दछन् । यस्तो सम्पन्नताले चित्तलाई कदापि उन्मादयुक्त बनाउँदैन भन्ने होइन ।)
यस महाकाव्यको भोजराजपुत्री कनकप्रभा सर्वलक्षण सम्पन्ना स्वकीया नायिका हुन् । महाकाव्यको नवम सर्गमा राजा भोजको दूतले कनकप्रभाको गुणसम्पन्नताको वर्णन गरेको छ । उनी रूपवती र गुणवती छिन् । उनको मुहारको सुन्दरताको तुलना चन्द्रमा र कमलसँग पनि गर्नु उचित हुँदैन भन्दै दूतमार्फत कवि वर्णन गर्दछन् :

नो सुधामृतसिन्धौ न विधौ च सौरभम् ।
अदसीयमुखञ्जगत्सुखन्द्वितयन्तद्भरतेऽति निर्भरम् ॥९।५
कमलं कमलं न निर्मलं सकलङ्कं विधुमण्डलं स्फुटम् । इत्यादि ।९।५६

(कमल निर्मल भए पनि त्यहाँ अमृत छैन र चन्द्रमामा अमृत भए पनि सुगन्ध छैन तर यिनको मुखले अमृत र सुगन्ध दुवैलाई धारण गरेको छ । कमल कमल नै हो (कस्य = जलस्य, मलं = विकारम्) त्यो निर्मल हुँदैन र चन्द्रमा पनि प्रष्ट रूपमा कलङ्कयुक्त नै छ ।) नवम सर्गमा कविले कनकप्रभाको नखशिख वर्णन गरेका छन् । महाकाव्यका अर्का पात्र कृतवीर्य धार्मिक-आध्यामिक स्वभावका मोक्षकामी व्यक्तित्व हुन् । आफू वृद्धावस्थामा प्रवेश गरेपछि छोरा कार्तवीर्यलाई उपदेश दिँदै उनले राज्य सुम्पिएका छन् । उनी आफ्नो कार्यकालको राजकाजप्रति खुलेर गर्व गर्ने आत्मश्लाघी व्यक्तित्व देखिएका छन् भने उनी छोराप्रति हितकारी उपदेश प्रस्तुत गर्ने कुशल अभिभावक हुन् । अष्टम सर्गको प्रारम्भमा देखिएका गुरु दत्तात्रेय वृद्ध कृतवीर्यलाई तपोवनतर्फ पठाउन र छोरा कार्तवीर्यलाई राज्याभिषेकका लागि प्रेरित गर्ने सल्लाहकारका रूपमा रहेका छन् ।

९. अलङ्कार प्रयोग

कार्तवीर्योदय महाकाव्यको अष्टम सर्ग अर्थालङ्कार प्रयोगका दृष्टिले उत्कृष्ट छ । आचार्य मम्मटले काव्यप्रकाशमा उल्लेख गरेका उपमादेखि सङ्करसम्मका अलङ्कारका उदाहरणका रूपमा उनले अष्टमसर्गको उपयोग गरेका छन् । काव्यको विस्तारलाई हानि नपुऱ्याई उनले अर्थालङ्कारहरूको कुशल संयोजन गरेका छन् ।

उनले पूर्णोपमा एवं लुप्तोपमाका सम्पूर्ण भेदहरूको चर्चा गरेका छन् । साथै अन्य अलङ्कारका भेदहरूको समेत यथासम्भव उदाहरण श्लोक प्रस्तुत गरेका छन् । केही अलङ्कारका उदाहरण यसप्रकार छन् :

(क) मालोपमा

शीलं यथा सततवैनयिकेन नृणां श्रौतो यथा श्रुतिविचारवलेन धर्मः।

शास्त्रं यथा सदयतीर्थनिषेवणेन मामण्डलं समवितञ्च मया तथैव (कार्त..८:९)

(राजाको विनम्रताले शीलस्वभाको रक्षा भएभैं, वैदिक चिन्तनबाट वैदिक धर्मको रक्षा भएभैं र दयालु गुरुको सेवाबाट शास्त्रको रक्षा भएभैं मैले पनि त्यसैगरी पृथ्वीमण्डलको रक्षा गरें) । यहाँ चौथो पाउमा रहेको उपमेय वाक्यका अन्य तीन पाउमा रहेका तीन वाक्य उपमानका रूपमा रहेका छन् ।

(ख) प्रतिवस्तूपमा

वर्षाभिषेकमधिगम्य विदीप्यतेऽर्कः, सिन्ध्वम्भसैव परिभाति च वाडवाग्निः ।

विद्योतते घनरसेन हि वैद्युतोऽग्निराज्याभिषेकमधिगम्य बभौतमां सः॥(कार्त.८:३४)

(वर्षा अभिषेकलाई प्राप्त गरेर सूर्य देदीप्यमान हुन्छन्, समुद्राग्नि पनि समुद्रको जलद्वारा नै सुशोभित हुन्छ, पानीद्वारा नै बिजुली पनि चम्किन्छ, यसैगरी कार्तवीर्य पनि राज्याभिषेकको जलबाट नै सुशोभित भए) । यहाँ उपमेय र उपमान वाक्यबीच एउटै साधारण धर्मलाई विदीप्यते, परिभाति, विद्योतते, बभौतमाम् जस्ता शब्दभेदद्वारा उल्लेख गरिएको छ ।

(ग) परिसङ्ख्या

साहित्यशास्त्रविदुषि व्यभिचारिदृष्टिर्वृत्यर्थविग्रहगिरः खलु शब्दशास्त्रे ।

दुःशासनान्वितसभा ननु भारतादौ सद्राज्ञि शासति विपक्षकथापि तर्के (कार्त.८:६४)

(असल राजा भएका अवस्थामा साहित्यशास्त्रका विद्वान्हरूमा मात्र रसभावका क्रममा व्यभिचारी भावप्रति दृष्टि जान्छ । राज्यमा व्यभिचारी वा दुर्व्यवहारको दृष्टि हुँदैन । व्याकरण शास्त्रमा समासका क्रममा मात्र विग्रह शब्दको चर्चा रहन्छ । राज्यमा विग्रह वा युद्धको उच्चारण नै हुँदैन । महाभारतमा मात्र दुःशासनले युक्त सभाको चर्चा हुन्छ । राज्यमा खराब शासनको सन्दर्भ नै रहँदैन, साथै तर्कशास्त्रमा मात्रै पक्ष, सपक्षका क्रममा विपक्ष शब्दको चर्चा भएको पाइन्छ, राज्यमा सबै समान रहन्छन् विपक्षको चर्चा नै हुँदैन) । यहाँ प्रश्नविना नै भन्न खोजिएको वस्तुको निषेध गरिएको अवस्था छ । त्यसैले यहाँ परिसङ्ख्या अलङ्कार रहेको पाइन्छ ।

(घ) भ्रान्तिमान्

नृपमन्दिरनैकरत्नजैः किरणैः शक्रधनुस्ततिः कृता ।

तनुते परदेशगामिनामिह वर्षर्तुधियं सदा नृणाम् ॥९:२३

(राजा भोजका दरबारका अनेक रत्नका किरणबाट इन्द्रेणी निर्माण भयो जसले गर्दा परदेश जाने परदेशीजनका लागि वर्षा ऋतुको भ्रम भयो ।) यहाँ प्रस्तुत रत्नकिरणबाट अप्रस्तुत वर्षा ऋतुको भ्रमको चित्रण गरिएको छ । यसैगरी यस महाकाव्यको अष्टम र नवम सर्गमा उपमा, रूपक, उत्प्रेक्षा, दृष्टान्त, समासोक्ति, दीपक, व्यतिरेक, आक्षेपजस्ता काव्यप्रकाशकार मम्मटले उल्लेख गरेका सम्पूर्ण अलङ्कारहरूको औचित्यपूर्ण प्रयोग गरिएको छ ।

१०. सामाजिकता

कवि सुकृतिदत्त पन्तले कार्तवीर्योदय महाकाव्य नेपालका तत्कालीन राजा सुरेन्द्र वीरविक्रम शाह (वि. सं. १८८६-१९३८) र तत्कालीन प्रधानमन्त्री जङ्गबहादुर राणा (कार्यकाल १९०७-१९३३) द्वारा

सञ्चालित राज्यव्यवस्थाको कडा दण्डनीति भएको अवस्थामा लेखेको पाइन्छ (भट्टराई : २०५३, पृ. ६९) । प्रतिभावान् कवि पन्तले तत्कालीन सामाजिक अवस्थालाई महाभारतीय कथामा घुसाउँदै प्रस्तुत गरेको देखिन्छ । त्यसैले महाकाव्यमा घुस खाने, आफ्नो स्वार्थका लागि कर्मचारीसँग नजिकिने, कानेखुसी गर्ने एवम् निरपराध व्यक्तिहरूलाई सताउने आतङ्ककारीहरूलाई राज्यबाट हटाउनुपर्छ भनिएको छ :

उत्कोचजीवनकरः सचिवोपजापी कर्णेजपो निरपराधजनोपतापी ।

भूदेवमत्सरपरो मनुजा इमे ते राज्यस्य विप्लवकरा न वसन्तु राज्ये (कार्त., ८:५५)

त्यस्तै वार्धक्य अवस्थामा आफ्नो अभिभारा छोरालाई जिम्मा लगाई मोक्षको लागि तपोवनतिर जाने तत्कालीन समाजको यथार्थतालाई यहाँ देखाइएको छ । विनम्रता, सदाचार, धर्म, संस्कृति, संस्कारद्वारा समाजलाई सुशिक्षित र सुसभ्य बनाई देशलाई नै व्यवस्थित, अनुशासित एवं विकसित बनाउनुपर्छ भन्ने सामाजिक भावना र व्यवहारलाई महाकाव्यमा प्रस्तुत गरिएको छ । यौवन, धन, सम्पत्ति, रूप, प्रभुता आदिको सदुपयोग नगरेमा व्यक्ति भ्रष्ट भई समाजमा आतङ्क फैलने विषय महाकाव्यमा उल्लेख भएको छ । धनी, गरिब दुवैवर्ग पापदेखि डराउने, कीर्तिको खोजी गर्ने र भगवान् भक्तिमा तल्लीन हुन चाहने मानवीय सत्स्वभावलाई यहाँ प्रस्तुत गरिएको पाइन्छ । विवाहका सन्दर्भमा सुयोग्य वरका लागि चारैतिर सूचना गर्ने र जम्मा भएका वरमध्ये एकलाई चयन गर्ने प्रणालीबाट त्यस समयमा मातृशक्तिको अझ विशिष्ट महत्व रहेको बुझिन्छ ।

११. उपदेशात्मकता

यस महाकाव्यमा कृतवीर्यले छोरा कार्तवीर्यलाई राजकाज सम्बन्धी प्रशस्त उपदेश दिएका छन् । राज्यमा सुशासन कायम राख्न सर्वत्र दृष्टि पुऱ्याउनु पर्ने विचार यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ । राज्य प्राप्त गरिसकेपछि चन्द्रकिरणले लोकलाई आनन्दित बनाए । राजाले पनि जनतालाई प्रसन्न राखे मात्र राजपद सार्थक हुने कुरा यसरी बताइएको छ :

आसाद्य राज्यमभिरञ्जय सर्वलोकान् इन्दुर्यथा प्रियकरप्रकरैः समन्तात् ।

अन्वर्थता भवति राजपदस्य तस्मात् एवं विधे न्यगदि राजकला सुधीभिः ॥८ :४७

राज्यका जनता प्रतिकूल भए भने मित्र पनि शत्रु हुन्छन् र राज्य पनि ध्वस्त हुन्छ ।

मनु आदिले बताए-बमोजिम राज्य सञ्चालन गरेमा असम्भव केही हुँदैन । राज्यको अर्थतन्त्रमा विशेष ध्यान पुयाउनु पर्छ । आफ्नो यौवन, रूप, सम्पत्ति, प्रभुता आदिबाट अहङ्कार पैदा हुने भए पनि त्यसलाई दबाउनुपर्छ भनिएको छ, जस्तै :

कन्दपदर्पशमनीनवरूपसम्पत्कान्तानुरागनिपुणञ्च वयोऽपि राज्यम् ।

मालमणिरञ्जितपादपीठन्नोन्मादयन्तु न च वत्स कदापि चेत् : ॥ ८:५४

घुस्याहा र परपीडकलाई राज्यबाट निकाल्नुपर्छ । मूर्खहरूबाट बचेर काम गर्नुपर्छ । परराष्ट्रनीति बुझ्न सुयोग्य राजदूतहरूको नियुक्ति गर्नुपर्छ । राजाले जनता खुसी पार्ने, भगवान्प्रति भक्ति गर्ने, विद्वान्हरूको संगत गर्ने र सांसारिक भोगविलासमा लिप्त मनुष्यहरूको संसर्ग नगर्ने विषयलाई महाकाव्यमा यसरी प्रस्तुत गरिएको छ :

कार्यं किमत्र भवतो जनरञ्जनं द्राक् ध्येयं किमस्तिमधुसूदनपादपद्मम् ।

सेव्यं किमुज्वलमतिर्द्विजवर्यवृन्दं हेयं किमैहिकसुखोत्सुकमर्त्ययूथम् ॥८:६२

काव्यमा निर्मल कीर्ति नै गहना, विषयलोलुपता नै शत्रु, सुबुद्धि नै मित्र एवं असल चरित्र नै सम्पत्ति हो भनिएको छ । यसैगरी सुखभोग गर्दै धर्मतर्फ पनि उन्मुख हुन, करुणाका साथ वीरता पनि प्रस्तुत गर्न, धर्मका साथ सम्पत्तिको उपयोग गर्न र अन्तमा सबै त्याग गरी मुक्त हुन यसरी उपदेश दिइएको छ :

कामेन सार्द्धमुपयोजय धर्ममार्ग शौर्य भजस्व घृणया सह वित्तराशिम् ।
धर्मेण सार्द्धमभिवाञ्छ विहाय सर्वमन्ते रमस्व निरपाय विमुक्तिबद्धा ॥८॥७५

यसरी महाकाव्यको अष्टम सर्गमा राजनैतिक, धार्मिक, दार्शनिक, सामाजिक एवं व्यावहारिक उपदेशहरूको सँगालो नै रहेको पाइन्छ ।

१२. कलात्मकता

महाकाव्यकारले सूक्ष्म विषयवस्तुलाई पनि कलात्मक ढंगले विस्तार गरेको पाइन्छ । उनले आफ्नो काव्यलाई श्री हर्षको 'नैषधीय चरित' महाकाव्यको प्रतिस्पर्धी बनाउन आफ्नो काव्यकलाको भरपुर उपयोग गरेको पाइन्छ । प्राचीन कविहरूले प्रयोग गरेको विषयलाई पनि आफ्नो कवि प्रतिभाद्वारा नवीनता प्रदान गर्नमा उनी निपुण रहेका छन् । कविले श्रीहर्षवर्णित कुण्डिन नगरीलाई अझ आकर्षक र कलात्मक रूपमा प्रस्तुत गरेका छन्, जस्तै : -

नगरं खलु तत्र कुण्डिनं धरणीमण्डलमण्डनाश्रितम् ।
विजयप्रभवं महोत्सवं दधदेतन्न किलामरावती ॥९:६

यहाँ कविले कुण्डिन नगरीलाई पृथ्वीमण्डलकै गहना एवं स्वर्ग नै हो भनेका छन् । यस नगरमा रहेका घरहरूमा सूर्यकान्तमणि एवं चन्द्रकान्तमणि जडान गरेकाले भवनहरू वातानुकूलित छन् भनिएको छ । त्यहाँ रहेका भवनको सुन्दरतालाई कविले यसरी कलात्मक रूपमा चित्रण गरेका छन् :

नृपमन्दिररत्नभित्तिषु प्रतिमात्तः प्रतिबिम्बिता जनाः ।
प्रतिहारनिवारिता इह प्रविशन्त प्रतिभान्ति ते पुनः ॥ ९:२४

(राजभवनका रत्नमय भित्ताहरूमा प्रतिबिम्बित भएका व्यक्तिहरू प्रतिहारीले ढोका छैन भनेर निवारण गर्न खोज्दाखोज्दै पनि भित्ताबाटै प्रवेश गर्न खोजेका देखिन्छन्) । चन्द्रमण्डलबाट सार लिएर विधिले दमयन्तीको मुखमण्डल निर्माण गरेको विषयलाई श्रीहर्षले उल्लेख गरेझैं यिनले पनि त्यही तरिकाबाट विधिले कनकप्रभाको मुखमण्डल निर्माण गरेको विषयलाई यसरी नवीनता दिएका छन् : .

विधुमण्डलतः सुधां समां विधिरादाय विधाय तन्मुखम् ।
गतसारमिदं किमातनोदलकालङ्कृतिसिक्थकालयम् ॥९:५१

यसरी कविले उपदेशका क्रममा होस् अथवा कुण्डिन नगरीको वर्णनमा होस् या त कनकप्रभाको वर्णनका सन्दर्भमा होस्, सर्वत्र कवि प्रतिभाद्वारा नवीनता र कलात्मकताको उपयोग गरेका छन् ।

१३. रसप्रयोग

यस महाकाव्यको प्रधान रसका रूपमा शृङ्गार रहेको पाइन्छ भने अङ्ग रसका रूपमा प्रत्येक सर्गमा प्रसङ्गअनुसार शान्त, वीर, हास्य, करुण, रौद्र, वीभत्सजस्ता रसहरूको प्रयोग भएको पाइन्छ । महाकाव्यको अष्टम सर्गमा निर्वेद स्थायी भाव भएको शान्त रस प्रमुख देखिन्छ । कार्तवीर्यको राज्याभिषेक, यज्ञ, उपदेश एवं कृतवीर्यको तपोवन गमनमा शान्त रसको उद्रेक रहेको पाइन्छ । तपोवन गएपछि राजाको सम्पूर्ण क्रियाकलाप परिवर्तन भई तपस्वीमा परिणत भएको विषयलाई यसरी प्रस्तुत गरिएको छ :

उटजविपुलसौधः शान्तिराज्ञीविहारी शमदमसचिवाद्यः कामकोपादिशत्रून् ।
द्रुततरमभिभूय प्राप्तयोगाग्रभूमिर्व्यहरदतुलसौख्ये भूमिजानिः पुराणः ॥ ८:९९

(तपोवन प्राप्त गरेपछि राजाका लागि कुटी नै दरबार, शान्ति नै रानी, शम, दम नै सचिव, काम, कोप नै शत्रु भए, जहाँ कृतवीर्यले सुखपूर्वक दिन बिताउन लागे) । महाकाव्यको नवौं सर्गमा प्रमुख रूपमा विप्रलम्भ शृङ्गारको पूर्वराग रस व्यञ्जित छ । दूतले गरेको कनकप्रभाको वर्णनबाट कनकप्रभालाई आलम्बन बनाई कार्तवीर्य आश्रित रतिभाव अभिव्यक्त भएको पाइन्छ । आलम्बन विभावरूप कनकप्रभाको स्वयंवर महोत्सवलाई लक्षित गरेर मनोहर पदविन्यासद्वारा कविले काव्यलाई उत्कृष्ट तुल्याएका छन्, जस्तैः पदयुगमतिमन्दञ्चञ्चलन्नेत्रयुग्मम्, कृशतरमवलग्नम्पीनपीनो नितम्बः ।

कुचयुगलमपीषत्प्रांशुनाभिर्गभीरा जयति मदनमित्रं यौवनं प्राप्य तस्याः ॥९॥१०७

(कनकप्रभाको कोमलचरण, चञ्चलनेत्र, पातलो कम्मर, पथल नितान उन्नत कुचयुगल र गहिरो नाभिले कामदेवको मित्र यौवनलाई प्राप्त गरेर उत्कृष्टता हासिल गरेको छ) ।

१४. छन्द-गुण-रीति

कार्तवीर्योदय महाकाव्यको अष्टम सर्गको मङ्गलाचरण श्लोकमा पदको प्रयोग छ भने दोस्रो श्लोकदेखि ९२ औं श्लोकसम्म वसन्ततिलका छन्दको सहज प्रयोग भएको छ । श्लोक सङ्ख्या ९३ देखि ९९ सम्म मालिनी छन्दको प्रयोग छ भने १०० औं श्लोक शिखरिणीमा वर्णित छ । त्यस्तै अन्तिमका दुई श्लोक शार्दूलविक्रीडित छन्दमा संरचित छन् । नवम सर्गको पहिलो मङ्गलाचरण श्लोक पनि अनुष्टुप्मै रहेको छ भने त्यसपछिका १०५ श्लोकसम्म वियोगिनी छन्द १०६ औं श्लोक आर्या र १०७ एवं १०८ मालिनी छन्दमा रचिएका छन् । १०९ औं श्लोक इन्द्रवज्रा, ११० औं स्वागता, १११ औं स्रग्धरा र त्यसपछिका तीन श्लोकहरू शार्दूलविक्रीडित छन्दमा रचना गरिएका देखिन्छन् ।

गुणका दृष्टिले अष्टम र नवम सर्गमा माधुर्य र प्रसाद गुणको आधिक्य पाइन्छ भने कतै कतै ओज गुणको पनि प्रयोग भएको देखिन्छ । अष्टम सर्गको १०१ औं श्लोकलाई कविले ओजगुणको उदाहरणका रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् । २/४ श्लोकहरू छाडी अन्य श्लोकहरूमा माधुर्य र प्रसाद गुण नै रहेको देखिन्छ । माधुर्य गुणयुक्त श्लोक, जस्तै :

त्रिजगज्जयिनो मनोभुवो रथचक्रं सुनितम्बदम्भतः ।

वहते महते रणाय सा परिसन्नद्धतरञ्च वर्तुलम् ॥९।८९॥

(कनकप्रभाले तीनै लोक जित्ने कामदेवको विशाल युद्धका लागि तत्पर गोलाकार रथको चक्कालाई नितम्बको छलले धारण गरिरहेकी छन्) । प्रसाद गुणयुक्त श्लोक, जस्तै :

हरलोचनबह्निनतापितो मदनोऽस्यास्सरसे पयोधरे ।

त्रिवलित्रिपथातटान्तरे रमते नाभिसरोवरेऽप्यलम् ॥९।८४

(शिवको आँखाबाट पैदा भएको आगोबाट जलेका कामदेव कनकप्रभाको सरस पयोधरमा, त्रिवलीमा र नाभि सरोवरमा पनि बसेर रमाइरहेका छन्) ।

रीतिप्रयोगका दृष्टिले हेर्दा अष्टम र नवम सर्गमा वैदर्भी र पाञ्चाली रीतिकै बाहुल्य देखिन्छ भने कतै कतै गौडी रीतिको प्रयोग पाइन्छ । वैदर्भी रीतियुक्त श्लोक, जस्तैः

शब्दप्रपञ्चरसिका इह साधयन्ति मा स्म प्रभुर्जगति तादृशासाधुतायै ।

आसाद्य पश्चिमवयः प्रविहाय राज्य मौनाश्रयं श्रयितुमेव समुत्सुकोऽस्मि ॥८ः८९

(यहाँ झट्ट सुन्दा रमाइलो लाग्ने कुराहरू गर्छन् तर जगत्मा ती कल्याणका लागि हुँदैनन् । उत्तरार्द्ध उमेरलाई प्राप्त गरेर म राज्य त्याग गरी मौनतालाई अवलम्बन गर्न उत्सुक छु) ।

१५. निष्कर्ष

पूर्वीय महाकाव्य लक्षणलाई आत्मसात् गरी लेखिएको कार्तवीर्योदय महाकाव्यले केवल नेपाली लेखकका संस्कृत महाकाव्य परम्परामा मात्र नभई सम्पूर्ण महाकाव्य परम्परामै महत्वपूर्ण स्थान ओगटेको छ । विचित्रमार्गी महाकाव्यकार श्रीहर्षको प्रतिस्पर्धीका रूपमा आफूलाई स्थापित गर्न खोजेका पन्तले सफलतासमेत पाएको देखिन्छ । स्वर व्यञ्जनका आदिदेखि अन्तसम्मका वर्णहरूबाट श्लोक रचना गर्न सक्ने कविमा प्रशस्त शब्दभण्डार रहेको र शब्द चयन कलामा समेत निपुणता रहेको थाहा हुन्छ । अष्टम सर्गले सम्पूर्ण अर्थालङ्कारका उदाहरणहरू प्रस्तुत गरेको छ, यस सर्गले अलङ्कार सम्प्रदायको महत्तालाई उच्च राख्दै यसभित्रै धर्म, नीति, समाज, दर्शन, इतिहास, राजनीति लगायत सम्पूर्ण विषयवस्तुलाई समावेश गरेको देखिन्छ । यहाँ असंलक्ष्यक्रम ध्वनिका साथ स्वतः सम्भवीका वस्तु र अलङ्कार व्यङ्ग्य ध्वनि रहेका छन् । नवम सर्गमा कवि निबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्ध शैली अपनाइएको देखिन्छ भने असंलक्ष्यकम ध्वनिअन्तर्गतको विप्रलम्भ शृङ्गार रसले परिपाक अवस्थालाई प्राप्त गरेको देखिन्छ । अष्टम सर्गले चतुर्वर्गअन्तर्गतको मोक्ष प्राप्तिलाई जोड दिएको छ भने नवम सर्ग काम प्राप्तितर्फ उन्मुख छ । तान्त्रिक देवी ताराको स्तुतिमार्फत मङ्गलाचरण गर्दै सर्गको प्रारम्भ भएको छ भने सर्गान्तमा छन्द गरिएको छ साथै सर्गहरू पनि न धेरै लामा न त धेरै छोटा छन् ।

महाकाव्यमा वर्णन गरिनुपर्ने सूर्य, चन्द्र रात, पर्वत, वन, शृङ्गार, पुत्रोदय, मुनि, नगर, यज्ञ, यात्रा आदिको समेत सन्दर्भअनुसार यथोचित वर्णन गरिएको पाइन्छ । महाकाव्यले अझ पूर्णरूपले सम्पादनको अवस्थालाई प्राप्त गरी नसकेकाले कता-कता अन्वय ज्ञान र अर्थबोधमा कठिनता पैदा हुन्छ । जसले गर्दा पाठकहरूबीच सहज रूपमा भावसम्प्रेषण हुन नसकेको पाइन्छ । समष्टिमा पूर्वीय महाकाव्य लक्षणअनुसार लेखिएको यस महाकाव्यले सम्पूर्ण संस्कृत महाकाव्य परम्परामा महत्वपूर्ण स्थान सुरक्षित गरेको देखिन्छ ।

सन्दर्भसामग्रीसूची

आचार्य, विश्वनाथ, (सन् १९९५), **साहित्यदर्पण,** वाराणसी : कृष्णदास अकादमी ।

ढकाल, वेणीमाधव, (२०५३), **कार्तवीर्योदयीयाऽष्टमसर्गस्य समीक्षात्मक सम्पादनम्,** ऋतम्भरा : १:१ काठमाडौं ।

ढकाल, वेणीमाधव, **कार्तवीर्योदयीयनवमसर्गस्य साहित्यिक समीक्षणम्,** ऋतम्भराः ३:४ २०५५, काठमाडौं ।

प्रपन्नाचार्य, डा. स्वामी (सम्पा.)(२०५१), **कार्तवीर्योदय महाकाव्यम्,** काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान

प्रपन्नाचार्य, डा. स्वामी, (सम्पा.),(२०६२), **सुकीर्तिदत्तपन्तसूरिविरचितग्रन्थावलिः,** काठमाडौं : स्वामीरामकृष्ण प्रपन्नाचार्य ।

पोखेल, नुरापति, (२०६७), **नेपालमा संस्कृत महाकाव्य परम्परा,** प्रभाः २० : १० धरान ।

भट्टराई, घटराज, (२०५५), **संस्कृतका अमर साहित्यकार,** काठमाडौं : साझा प्रकाशन ।

भट्टराई, ज्ञानेश्वर, (२०५३), **बृहत् ज्ञानकोश,** बुटबल : लक्ष्मीपुस्तक सदन ।

*

शुभ र अशुभ सन्तानका योगहरूको चर्चा

ईश्वरी भट्टराई

सार

जीवनमा सन्तान सुख वा दुःख के छ भनेर ज्योतिष शास्त्रमा बुझ्नका लागि स्त्रीको ऋतुधर्मदेखि नै विचार गर्नु पर्छ । सन्तानसंग सम्वन्धित पञ्चमभाव रहेको छ भने अन्य भावको पनि प्रभाव केही हदसम्म रहन्छ । सन्तानसंग सम्वन्धित मुख्य ग्रह बृहस्पति र पञ्मेश हुन् । सन्तान प्राप्ति सम्वन्धित शुभाशुभ योगहरू जन्मकुण्डलीको आधारमा, सामुद्रिक शास्त्रको आधारमा र तात्कालिक प्रश्नका आधारमा हेरिन्छन् । जन्मकुण्डलीमा सन्तानसंग सम्वन्धित शुभ योगहरूमा वहुपुत्र योग, सन्तानसुख योग आदि पर्दछन् भने अशुभ योगमा गर्भासम्भव योग, सन्तानहानि योग, सन्तान विकलाङ्ग योग, क्लीवयोग, विलम्व सन्तान योग आदि पर्दछन् । शुभयोगले सन्तान सुख दिन्छ भने, अशुभयोगले अनेक प्रकारका सन्तानसँग सम्वन्धित दुःख दिन्छ ।

शब्दकुञ्जिका : *ऋतुधर्म, पञ्चमभाव, पञ्मेश, विकलाङ्ग, क्लीवयोग*

१. परिचय

ज्योतिष शास्त्र पूर्वीय दर्शनको एक महत्त्वपूर्ण पाटोको रूपमा रहेको छ । ज्योतिष शास्त्रले अध्यात्म विज्ञान सबै कुरालाई समेटेको छ । ज्योतिष शास्त्रको तीन भेद हुन्छ । संहिता, होरा र गणित । यी तीनै भेदले यो ब्रह्माण्डको सम्पूर्ण कुरालाई समेटेको छ । विशेष गरी हाम्रो समाज परिरवेशमा ज्योतिष शास्त्रको होरा भेदको बढी चर्चा गरेको पाइन्छ । होरा अन्तरगत मानिसको जन्मदेखि मृत्यु पर्यन्तको सम्पूर्ण शुभ-अशुभ फलको व्याख्या विवेचना होरा शास्त्र अन्तरगत पर्दछ । अझ भनौंभने होरा शास्त्रलेनै मानिसको भूत र भविष्यतको संकेत गर्दछ ।

प्राणिको जन्म समयमा ग्रहहरू के कस्तो अवस्थामा रहेका हुन्छन् । त्यसैको विश्लेषण गरी जातकको भूत, भविष्य बताउन सकिन्छ । मानिसको जन्मलग्न कुण्डली निर्माणमा नवग्रह र १२ राशिको अवस्थालाई महत्त्वपूर्ण रूपमा हेरिन्छ । जन्म कुण्डलीमा १२ राशि कुन भावमा अवस्थित छ र नवग्रहहरू कुन कुन राशिमा कस्तो कस्तो अवस्थामा रहेको छ, त्यसैको आधारमा विभिन्न अवस्थाको विश्लेषण गरिन्छ ।

जन्मकुण्डलीको पञ्चमभाव विद्या, बुद्धि, पेट, मित्र एवं सन्तान हेर्नका लागि बढीभन्दा बढी प्रयोग गरिन्छ ।

पुत्रे मन्त्रधनोपायगर्भविद्यात्मजेलक्षणम् । (ताजिकनीलकण्ठी संज्ञातन्त्र-५१)

बदलिँदो समयसँगै सन्तानको संख्यामा पनि निक्कै कमि आएको छ । हिजोको हाम्रो समाजमा सन्तानले डाँडाकाँडा ढाकून् भन्ने आशिष आज दुई सन्तान ईश्वरका वरदानमा परिणत भइसकेको अवस्थामा सन्तानभाव कसरी विचार गर्ने भन्ने करा आधुनिक ज्योतिष शास्त्रमा कसरी हेरिन्छ भन्ने कुराको चर्चा गरौं ।

२. महत्व

सामान्यतया मानिसलाई धनसम्पत्तिले भौतिक सुख दिएपनि मानसिक सुख दिलाउन सन्तानको भहत्त्वपूर्ण स्थान रहेको हुन्छ । मानिसलाई आफ्नो चिन्ताभन्दा बढी सन्तानको चिन्ता बढी लाग्दछ ।

उखाननै छ बाबुआमाको मन छोराछोरी माथि छोराछोरीको मन ढुङ्गामुढा माथि तसर्थ मानिसको जन्मकुण्डलीमा पञ्चमभाव सन्तानसँग सम्बन्धित हुँदा पञ्चमभावलाई विचर गरी सन्तानको संख्या स्वास्थ्य, शिक्षा, रोजतार बुझ्न भान्छेमा भातुरी हुन्छ। तसर्थ पञ्चम भावको महत्त्व वा सन्तान हानी वा सन्तान सुख के कस्तो छ भनी विचार गर्न महत्त्वपूर्ण मानिन्छ।

३. विश्लेषण

सन्तानभावको विश्लेषण गर्दा जन्मकुण्डलीको अन्य भावको पनि विश्लेषण गर्नुपर्ने हन्छ। सन्तान हुन पहिलो कुरा मानिस आफैँमा स्वस्थ हुनेपर्ने छ। सन्तान भन्ने कुरा एकजनामा मात्र भर भर्ने कुरा हैन तसर्थ श्रीमान/श्रीमतिको नै स्वास्थ्य स्थिति राम्रो हुनुपर्ने देखिन्छ। स्वास्थ्य स्थिति राम्रो भएरमात्र हुँदैन। वैवाहिक सम्बन्ध सहज र सुमधुर हुनुपर्छ। यी यस्ता कुराले सन्तान भावलाई विशेष प्रभाव पारेको हुन्छ। सन्तान भावलाई प्रत्यक्ष असर एकादश भावले पनि पारेको हुन्छ। एकादश भाव र पञ्चम भाव एक अर्कासँग पूणरूपमा परस्पर रहनेहुँदा सन्तान भावलाई सुदृढ बनाउन एकादश भावको पनि महत्त्वपूर्ण अवस्था रहन्छ। हाम्रो पुरानो नेपाली समाज धेरै सन्तान जन्माउन रुचाउँथ्यो तर आजको नेपाली समाज थोरैभन्दा थोरै सन्तानमा रमाउँछन्। ज्योतिष शास्त्रले भन्ने कुरा त उही हो, हिजोको पनि आजको पनि। यस्तो जटिल परिस्थितिमा कसरी सन्तान संख्या बताउन सकिन्छ, सन्तान सुख प्राप्त होला की नहोला भन्ने कुराको विश्लेषण क्रमश गर्दै जाऔँ :

सन्तान अभाव विभिन्न अवस्थामा हुन सक्छ। जस्तो कि ग्रहगतिको नराम्रो अवस्थामा पर्दापनि सन्तान अभाव हुनसक्छ। श्रीमान्/श्रीमती स्वस्थ छन् तर गर्भ सम्भव नभइरहेको पनि हुन सक्छ। गर्भ रहने सम्भवको राम्रो समय बृहत्जातकमा यसरी उल्लेख गरिएको छ :

कुजेन्दु तु प्रतिमासमार्तवं गते तु षोडर्क्षमनुष्णदीधितौ।
अतोऽन्यथास्थे शुभपुंग्रहेक्षिते नरेण संय्योगमुपैति कामिनी॥ (बृहत्जातक, निषेकाध्यायः -१)

अर्थात् प्रत्येक मास मंगल र चन्द्रमाको कारण स्त्रीको ऋतुधर्म हुन्छ। स्त्रीको जन्मराशिबाट अनुपचय स्थानमा चन्दमा छ र मंगलको दृष्टि पनि छ भने गर्भाधानको लागि योग्य ऋतु हुने छ। अन्य अवस्थामा भएको स्त्रीपुरुषको शारीरिक संयोगले गर्भ नरहने हुन्छ त्यो केवल रमाइलोको लागि मात्र हुनेछ।

स्त्रीपुरुषको बाहिरी रूपमा स्वस्थ शरीर देखिए पनि भित्रीरूपमा सन्तान जन्माउन योग्य वीर्य एवं डिम्ब नहुन सक्छ तसर्थ कतै दम्पतिमध्ये कोहीमा नपुंसक योग पनि पर्न सक्छ। त्यसको चर्चा यहाँ गरिन्छ :

अर्के कर्कगते हरौ भृगुसुते मन्दे तुलायामजे
चन्द्रे यस्य नरस्य जन्मसमये वीर्यच्युतोऽसौ भवेत्।
लग्ने चन्द्रयुते गरौ रविसुते पुत्रेऽपि वीर्यच्युतो
जीवेऽङ्गे रसवौ मृतावपि कुजे क्लीबर्क्षगे कण्टके॥ (ावकुतूहल,षष्ठोऽध्यायः- ६)

अर्थात् जन्मकुण्डलीमा कर्कट राशिमा सूर्य, सिंह राशिमा शुक्र, तुला राशिमा शनि र मेष राशिमा चन्द्रमा बसेको छ भने त्यस्तो मानिसको वीर्य रहित हुन्छ। अर्थात् नपुंसक हुन्छ। चन्द्रमासँग बृहस्पति लग्नमा बसेको छ र शनि पञ्चम भावमा बसेको यस्तो अवस्थाभा पनि नपुंसक योग बन्छ। त्यसैगरी सूर्यसँगै बृहस्पति लग्नमा, मंगल अष्टमभावमा र अरु नपुंसक ग्रहको राशि केन्द्र (१,४,७,१०) स्थानमा हुन्छ भने उक्त पुरुष वा स्त्री पनि नपुंसक हुन्छ।

जातकालंकारमा सन्तान अभावको योगका बारेमा उल्लेख गरिएको छ । सन्तान अभाव पञ्चम भावसँग मात्र सम्बन्धित नभएर बृहस्पतिसँग पनि सम्बन्धित रहेको छ। सन्तान कारकका रूपमा बृहस्पति ग्रहलाई लिइन्छ ।

कूरश्चेत्पञ्चमस्थो गुरुरपि सुतगः स्यात्तदापत्यहीन (जातकालंकार, भावाध्यायः-१३)

भन्नाले जन्मकुण्डीलीमा गुरुबाट पञ्चम स्थानमा पापग्रह छन् र गुरु लग्नबाट पञ्चम स्थानमै छ भने यस्तौ अवस्थाको कुण्डलीको मानिसको सन्तान हुँदैन । सामान्यतया पाँचौ भावलाई सन्तानसँग सम्बन्धित भएर विचार गरिन्छ, तर पाचौँ भावले मात्र नभएर बृहस्पति ग्रहको अवस्थाको आधारमा पनि सन्तानको विचार गर्नुपर्ने हुन्छ :

बृहस्पते : पञ्चमभावसंस्था महीजमन्दागुदिवाकराश्चेत् ।

गुरोरपत्याधिपति : सपापस्तदात्मजानां विरतिं वदन्ति ॥ (भावकुतूहलम्, द्वितीयोऽध्यायः- ५)

अर्थात् बृहस्पति जुन घरमा छ त्यहाँबाट पाचौँ स्थानमा शनि, राहु, सूर्य यीमध्ये कुनैपनि ग्रह छ भने साथै बृहस्पतिदेखि पाँचौँ स्थानको स्वामी पापग्रहले युक्त छ भने पनि पुत्र भएर पनि पुत्रको मृत्यु हुनेछ ।

जन्मलग्न कुण्डलीमा सन्तान नहुने धेरै योगहरू हुन्छन् । त्यसमध्ये भावकुतूहलमा उल्लेखित सन्तानहीन योग यसप्रकार छ :

अलौ गरुकवि :लग्ने भवेतां चन्दजार्कजौ

न पश्यति सुतं गेहे वर्षकोटिशतैरपि ॥ (भावकुतूहल, षष्ठोऽध्यायः- ११)

अर्थात् जन्मकुण्डलीमा वृश्चिक राशिमा गुरु तथा शुक्र बसेको छ र लग्नमा बुध शनि बसेको छ भने उसको सन्तान हुँदैन ।

ज्यातिष शास्त्रले समस्या मात्र बताउँदैन । निकास पनि दिन्छ । केही यस्तो अवस्थाहरूको पनि व्याख्या विश्लेषण ज्योतिष शास्त्रले गरेको छ । जस्तो कि सन्तान हुने तर विलम्ब हुने योग पनि उल्लेख गरेको छ ।

कर्कटे तु कलानाथे पापयुक्तेक्षिते यदा

मन्ददृष्टे दिवानाथे पुत्र : षष्टिमितेऽब्दके । (भावकुतूहल, षष्ठोऽध्यायः- ९)

अर्थात् जन्मकुण्डलीमा पाप ग्रहले युक्त भएको वा पापग्रहले देखेको चन्द्रमा कर्कट राशिमा छ र सूर्यलाई शनिले देखेको छ भने साठी वर्ष भएपछि पुत्र प्राप्ति हुन्छ । हाम्रो समाजमा यी यस्ता घटना थुप्रै देखिन्छन् । त्यसैगरी सन्तान भएनन् भने ज्योतिषशास्त्रले त्यसको विरूपणको लागि विभिन्न उपाउहरू बताएको छ । जन्मकुण्डलीमा सन्तान हुनबाट रोक्न कुन ग्रहले महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको छ । त्यसको पहिचान गरी विविध उपाय अपनाउन सकिन्छ । पुराणाचार्यले बताएका छन् कि यदि राहु, सूर्य, मंगल र शनि यीमध्ये कुनै ग्रहले सन्तान सुखमा बाधा गरेको छ भने कूलदेवताको क्रोधका कारण सन्तान भएको छैन भनेर जान्नु आर्थात् कुलदेवताको बेवास्ताको कारण सन्तान प्राप्तिमा बाधा छ । अत : कुलदेवताको आराधना, भक्ति गर्नुपर्ने हुन्छ । श्लोकमा यसो भनिएको छ,

यदागुसूर्यारशनैश्चराणां दोषो यदा जन्मनि मानवानाम् ।

वंशेशकोपेन सुतस्य नाशं तदा वदन्तीति पुराणविज्ञाः ॥ (भावकुतूहल, षष्ठोऽध्यायः- १७)

त्यसैगरी जन्मकुण्डलीमा सन्तान प्राप्तिमा बाधा बुध वा शुक्र हो भने भगवान शिवको पूजा आराधना (रुद्राभिषेक) गर्नुपर्ने हुन्छ । ज्योतिष शास्त्रले सन्तान प्राप्तिमा वैदिक पूजालाई मात्र महत्त्व दिएको छैन आधुनिक चिकित्सा विज्ञानलाई पनि उत्तिकै महत्त्व दिएको छ । चन्द्रमा र बृहस्पतिको नराम्रो

प्रभावको कारण सन्तानमा बाध भए सन्तान गोपाल मन्त्रको जप साथै चिकित्सा विज्ञानको औषधी पनि सेवन गर्नुपर्छ भनी उल्लेख गरिएको छ :

बुधशुक्रकृते दोषे सुताप्ति शिवपूजनात् ।

गरुचन्द्रकृते दोषे यन्त्रमन्त्रौषधीबलात् । (भावकुतूहल, षष्ठोऽध्यायः-१८)

यस्तै प्रकारसँग गर्भको समय ठिक हुँदै बच्चा जन्मलियो तर बच्चाको जन्म समय के कस्तो छ त्यसको आधारमा पनि सन्तान सुख प्राप्ति छ वा बालकको अकाल मृत्यु छ त्यो पनि विचार गर्नुपर्छ ।

खलखगसहितो निशाकोऽयं तनुमृतिमारगतो हि जन्मकाले ।

मृतिपदमुपयाति देवबालोऽपि च सकलैखलोकितो न सौम्यै : ॥ (भावकुतूहल, चतुथोऽध्यायः-३)

बालकको जन्म समयमा अष्टम वा सप्तम भावमा पापग्रह सहित चन्द्रमा बसेको छ र शुभ ग्रहले देखेको छैन भने बालक चाहे देवताकै सन्तान किन नहोस् उसको मृत्यु हुन्छ तसर्थ बच्चा कुन समय जन्माउने भनेर गर्भाधान समयमैं विचार नपुऱ्याउँदा सन्तान सुख प्राप्तिमा असर गर्छ । हामी मानिस आफ्नो सन्तान निरोगी, स्वास्थ्य, दीर्घायु होस् भन्ने भावना राख्छौं । सन्तानको हरेक इच्छा, चाहाना पूरा गर्ने कोसिस गर्छौं तर सन्तानले त जन्म लियो स्वस्थ नहुन सक्छ । विभिन्न अङ्ग पूर्ण नहुन सक्छ, त्यस्तो अवस्था आयो भने सन्तान सुखमा रमाउने इच्छा अधुरै रहन सक्छ । तसर्थ सन्तान हुने बित्तिकै सन्तान सुख भयो भनेर भन्न मिल्दैन । उसको शरीरका सबै अङ्ग ठीक छन् वा छैनन् भनेर विचार गर्नुपर्ने हुन्छ ।

बालकको जन्म कुण्डलीमा मकर राशि अन्तिम द्रेष्काणमा सहित लग्नमा छ र शनि, सूर्य र चन्द्रमाले देखेको छ भने उक्त बालक पुड्को -वामन) हुन्छ । त्यसैगरी पञ्चम, नवम र लग्न यी भावको द्रेष्काण मंगलले युक्त छ र शनि, चन्द्र सूर्यबाट देखिएको छ भने बालक हात रहित हुन्छ । साथै खुट्टा पनि नहुन सक्छ । मस्तिष्क रहित पनि हुन्छ ।

सौरशशाङ्कदिवाकरदृष्टे वामनको मकरान्त्यविलग्ने ।

धीनवमोदयगँश्चदृकाणै : पापयुतैरभुजाङ्घ्रिशिरा : स्यात् । (बृहत्जातक, निषेकाध्यायः -१९)

हामी मानिस हौं । हामीसँग कौतुहलता हुन्छ । सन्तान गर्भमा छोरा हुन्छ वा छोरी भन्ने हामीलाई कौतुहलता लाग्छ । जुन स्वाभाविक नै हो । कसैलाई पहिलो सन्तान छोरा मन पर्छ भने कसैलाई पहिलो सन्तान छोरी होस् भन्ने चाहाना हुन्छ । अत : गर्भ रहे बित्तिकै डाक्टरकोमा बुझ्न दौडन्छौं । तर हामीले सहवास गर्दा नै बुझेर सहवास गर्ने हो भने सन्तान छोरा हुन्छ कि छोरी अनुमान लगाउँन सक्छौं ।

पुत्रोऽल्पायुर्दारिका वंशकर्ता बन्ध्ध्या पुत्रः सुन्दरीशो विरूपा

श्रीमान् पापा धर्मशीलस्य श्रीः सर्वज्ञ स्यातुर्यरात्रात् क्रमेण ॥ (जातक पारिजात वियोनिजन्माध्यायः-१८)

स्त्री परसरेको तीन रात्रीसम्म पतिको स्पर्शबाट पनि टाढा नै रहेकी हुन्छे । चौथो दिनमा शुद्ध हुने परम्परा छ । स्त्री पुरुषको समागमको लागि चार रात्रीको समय पूर्णरूपले वर्जित छ । चार रात्रिदेखि १६ रात्रिसम्म स्त्री पुरुषको समागमबाट गर्भ रह्यो भने निम्नानुसारका सन्तानले जन्म लिन सक्ने कुरा जातक पारिजातमा उल्लेख गरिएको छ ।

रजोधर्म भएको चौथो रात्रीमा गर्भ भए अल्पायु पुत्र हुनेछ । पाँचौं रातमा गर्भ भए कन्याको जन्म हुनेछ । छैंठौं रातमा गर्भ भए वंशविस्तार गर्नु पुत्रको जन्म हुनेछ । सातौं रातमा गर्भ भए भविष्यमा निसन्तान हुने छोरीको जन्म हुनेछ । आठौं रातमा गर्भ भए पुत्रको जन्म हुनेछ । नवौं रातमा गभए भए सुन्दरी कन्याको जन्म हुनेछ । यसरी जोडी दिनमा गर्भ भए सन्तान छोरा हुने बिजोडी दिन ५, ७, ९ मा गभए बसे सन्तान छोरी हुने भन्ने उल्लेख छ ।

सन्तान योगको विचार जन्मकुण्डलीको आधारमा मात्र हेरिँदैन । तात्कालिक प्रश्नानुसार पनि सन्तान सम्बन्धि प्रश्नहरूको बिचार गर्नुपर्दछ । ताजिकनीलकण्ठीमा तात्कालिक प्रश्नानुसार सन्तान भावको विचार गर्ने कुरा उल्लेख गरिएको छ ।

यदि कसैले मेरो सन्तान हुन्छ या हुँदैन भन्ने प्रश्न गर्छ भने प्रश्नलग्न अथवा चन्द्रमादेखि पञ्चमेश स्वगृह छ, शुभग्रहले देखेको छ वा युक्त छ भने प्रश्नकर्ताको सन्तान हुन्छ भन्नेकुरा यसरी व्यक्त गरिएको छ :

लग्नेश्वरेणाथ निशाकरेण यदीत्थशालं कुरुते सुतेशः ।

शुभः शुभैः संयुत ईक्षितः स्यात्सुसन्ततिः प्रष्टरुसौ विदध्यात् ॥ (ताजिकनीलकण्ठी, विशेषप्रश्नाध्याय-१२०)

त्यसैगरी प्रश्नकर्ताले प्रश्नगर्ने समयको कुण्डलीमा सूर्य अष्टम स्थानमा छ र पापग्रह द्वितीयभावमा, बाह्रौँभावमा वा अष्टम भावमा छ भने यस्तो अवस्थामा प्रश्नकर्ताको सन्तान भएर पनि मृत्यु हुनेछ । प्रश्नकर्तालाई भविष्यमा सन्तान सुख मिल्दैन भनी श्रीनीलकण्ठाचार्यले उल्लेख गरेका छन् :

शुक्रार्कयोरष्टमसंस्थयोर्वा क्रूरैर्धनान्त्याष्टमराशिसंस्थैः ।

जाता पुरस्तान्म्रियते प्रजा वै प्रष्टुर्न चाग्रे शुभसन्ततिः स्यात् ॥ (ताजिकनीलकण्ठी, प्रश्नतन्त्रम्-१२६)

ज्योतिष शास्त्रमा कुण्डलीको आधारमा मात्र सन्तानको विचार गरिँदैन । सामुद्रिकशास्त्र अनुसार पनि सन्तानको विचार गरिन्छ । सामुद्रिक शास्त्रको प्रथमोऽधिकारको 'लाक्षागन्धे पुत्र्यो नै : स्वे' भनिएको छ । अर्थात् जसको लाक्षाको समन गन्ध वीर्यको छ भने त्यो मानिस पुत्रवान हुन्छ भनिएको छ ।

त्यसैगरी सामुद्रिकशास्त्रको प्रथमोऽधिकार अन्तर्गत यसो भनिएको छ :

मूलेऽङ्गुष्ठस्य नृणां स्थूला रेखा भवन्ति यावन्त्यः ।

तावन्तः पुत्रा स्युः सूक्ष्माभिः पुत्रिकास्ताभिः ॥ (सामुद्रिकशास्त्रम्, प्रथमोधिकार-१६७)

अर्थात् बुढीऔँलाको मूलसामुन्ने जति स्पष्ट र मोटा रेखा छन्, त्यतिनै संख्यामा पुत्र हुने साथै जति मसिना राना रेखा हुन्छन्, त्यतिनै संख्यामा पुत्री हुने भनेर उल्लेख छ ।

सामुद्रिक शास्त्रको पञ्चमोऽधिकारमा छोरा हुने कारण छोरी हुने कारणको चर्चा गरिएको छ :

गर्भाधाने रजसः शुक्राधिक्येन योषितां तनया ।

हीनेन पुनस्तनयो भवति समत्वयोर्युगलम् ॥ (सामुद्रिकशास्त्र, पञ्चमोऽधिकार-९८)

गर्भाधानको समयमाभन्दा रज बढी छ भने स्त्रीको उत्पत्ति हुन्छ तर रजभन्दा शुक्र बढी छ भने पुत्रको उत्पत्ति हुन्छ । यदि दुवै रज र शुक्र बराबर भए नपुंसक सनतानको जन्महुन्छ भनेर सामुद्रिक शास्त्रमा उल्लेख गरिएको छ ।

४. निष्कर्षः

सन्तानसँग सम्बन्धित तथ्यहरू ज्योतिषीय आधारमा हेर्दा स्त्रीपुरुष दुवैको जन्मकुण्डली हेर्नुपर्छ । सन्तान प्राप्ति योगहरू कुण्डलीमा मात्र भएर पनि सफल नहुन सक्छ । सन्तानसँग सम्बन्धित तथ्य हेर्दा कुण्डलीमा स्त्रीपुरुषको नपुंसक योग छ/छैन त्यो हेर्नुपर्दछ । यदि मानिस हेर्दा स्वस्थ छ तर कुण्डलीमा नपुंसक योग छ भने सन्तान प्राप्ति नहुन सक्छ । कुण्डलीमा सन्तानसँग सम्बन्धित भाव पञ्चम भाव हो । ग्रहहरूमा बृहस्पति ग्रहको अवस्थालाई हेरेर सन्तानसँग सम्बन्धित तथ्यहरू निर्क्योल गर्न सकिन्छ ।

ज्योतिष शास्त्रमा सन्तान हानी योग साथै बहुसन्तान योगहरूको चर्चा धेरै पाइन्छ । सन्तान भएरमात्र पनि सन्तान सुख नपाइने कुरा उल्लेख छ । सन्तान प्राप्तिमा स्त्रीपुरुषको सहवासदेखि कै आधारहरू बलियो हुनुपर्छ । सन्तानभन्ने बित्तिकै जन्मदेखि हेरचाह गर्दा हुन्छ भने जुन मान्यता छ ज्योतिष शास्त्रले त्यसलाई मान्दैन । सन्तान प्राप्तिका लागि स्त्रीको रजोधर्मबाटै विचार गरी रजोधर्म भएको पाँचौ

रातदेखि १६ रात सम्ममा गर्भ रहे सन्तान प्राप्तिको योग बताइएको छ । रजोधर्म भएको जोडिरात (६, ८,१० आदि) मा गर्भ भए छोरी, बिजोडी रातमा (५,७ आदि) गर्भ रहे छोराको जन्म हुने उल्लेख गरिएको छ । ज्योतिष शास्त्रमा सन्तान अभावहुँदा त्यसको के कस्ता उपायहरू अपनाउन सकिन्छ । ती कुराहरू पनि स्पष्ट उल्लेख गरिएको छ । जन्मकुण्डलीका आधारमा मात्र सन्तानभावको चर्चा गरिएको छैन । स्त्रीपुरुषको विभिन्न शारीरिक बनावटका आधारमा पनि सन्तान सुख-हानी के हुने भनेर चर्चा गरिएको छ । मानिस सबैको जन्मकुण्डली हुन्छ नि भन्ने छैन । अत : तात्कालिक प्रश्नको आधारमा पनि सन्तान सुख योगको चर्चा गरिएको छ । समग्रमा स्त्रीको ऋतुधर्मदेखि सन्तान युवा नहुन्जेलसम्मका के कस्ता चुनौति र अवसर आउँछन् भन्नेकुरा ज्योतिष शास्त्रमा उल्लेख गरिएको छ ।

सन्दर्भग्रन्थसूची

कात्यायन, अभयः (सम्पादक) (२०१४) **सामुद्रिक शास्त्रम्** वाराणसी : चौखम्बा पब्लिशिंग हाउस ।

झा, पं. सीतारामः (सम्पादक)(२००१) **बृहत्जातकः** वाराणसी : ज्योतिष प्रकाशन ।

मिश्रशर्मणा, श्रीरामोत्साहः (सम्पादक) (२००७) **भावकुतूहलः** वाराणसी : श्री ठाकुर प्रसाद पुस्तक भण्डार ।

गुप्ता, वासुदेवः (सम्पादक) (२००८) **ताजिकनीलकण्ठीः** वाराणसी : श्री ठाकुरप्रसाद पुस्तक भण्डार ।

झा, डा. सुरकान्तः (सम्पादक) (२०१०) **जातकालङ्कारः** वाराणसी : श्री ठाकुर प्रसाद पुस्तक भण्डार ।

ओझा, पण्डित गोपेशकुमारः (सम्पादक) (२०१२) **जातकपारिजातः** दिल्ली : मोतिलाल बनारसीदास ।

*

काव्यहेतुको समीक्षात्मक अध्ययन

खेमनाथ पौड्याल
धरान

सार

पूर्वीयकाव्य शास्त्रको महत्वपूर्ण विषय काव्यहेतु हो । हेतुको शाब्दिक अर्थ कारण हो । अतः काव्य हेतुको अर्थ काव्य रचनाको वा काव्य उत्पत्तिको कारण हुन्छ । यस अर्थबाट के बुझिन्छ भने कुनै व्यक्तिमा काव्य सिर्जना गर्ने सामर्थ्य उत्पन्न गर्ने मुख्य कारण नै काव्यहेतु हो । संस्कृत काव्यरचनाको दीर्घ परम्परामा प्रवृत्त काव्यशास्त्रीहरूले काव्यहेतु संम्बन्धी आफ्ना धारणा व्यक्त गरेका छन् । यसमा विभिन्न आचार्यका काव्यहेतुसम्बन्धी मतहरू र यसका भेदोपभेदका बारेमा चर्चा गर्नु यस लेखको अभिष्ट रहेको छ । काव्यहेतुको प्रकार र यसको स्वरूपका विषयमा विभिन्न आचार्यहरूको दृष्टि प्रस्तुत गरी स्पष्ट प्रस्तुत गर्ने प्रयत्न गर्नु नै यस लेखको उपलब्धी र प्राप्ती हो ।

शब्दकुञ्जिका : काव्यशास्त्र, काव्यहेतु, प्रतिभा, व्युत्पत्ति, अभ्यास, शक्ति, कारण,

१. विषय परिचय

साहित्यको रचना किन हुन्छ ? र कवि वा काव्यकारलाई कुन कारणले काव्य रचना गर्न प्रेरित गर्दछ ? भन्ने पुष्टि गर्ने मुख्य तत्व नै काव्य हेतु हो । अर्को दृष्टिले हेर्दा काव्य कार्य हो र हेतु कारण हो । अतः काव्यकारहरूलाई काव्यरचना गर्न प्रेरित गर्ने र सहायक बन्ने साधनहरू नै काव्य हेतु हुन् । विनाकारण कुनै बस्तुको उत्पत्ति वा निर्माण हुँदैन । प्रत्येक कार्योत्पत्तिमा कुनै न कुनै कारण रहेको हुन्छ । अत : काव्योत्पत्ति हुनुमा पनि कारण हुन्छ नै । तिनै काव्योत्पत्तिका कारणहरू काव्यहेतु हुन् । यहाँ काव्यहेतुका विभिन्न प्रकारहरू र स्वरूपका विषयमा विभिन्न आचार्यहरूको मत प्रस्तुत गरी काव्य हेतु स्पष्ट पार्नु यस अध्ययनको अभिष्ट रहेको छ ।

२. समस्या कथन, उद्देश्य र शोधविधि

पूर्वीय आचार्यहरूले काव्योत्पत्तिको हेतुका विषयमा भिन्नाभिन्नै मत प्रस्तुत गरेका छन् । ती मतहरूको चर्चा गर्नु र अधिक मान्य र स्वीकार्य मतको स्थापना गरी प्रस्तुत गर्नु यस लेखको उद्देश्य हो । काव्य हेतुको भेदोपभेदका विषयमा विभिन्न आचार्यहरूका मत प्रस्तुत गरी स्पष्ट पार्ने प्रयत्न गर्नु पनि यसको उद्देश्य रहेको छ । द्वितीयक स्रोतका काव्यशास्त्रीय ग्रन्थहरूको अध्ययनबाट प्राप्त सामग्रीलाई व्याख्यात्मक तथा विश्लेषणात्मक शैलीमा विवेचन गर्दै प्रमुख आचार्यहरूको काव्यहेतु सम्बन्धी मतको चर्चा गर्नु यसको सीमाङ्कन गरेको छ ।

३. विषय विवेचन

पूर्वीय काव्यशास्त्रमा काव्य हेतुका विषयमा पर्याप्त विचार प्रस्तुत गरिएको छ । विभिन्न कालखण्डमा विभिन्न आचार्यहरूले काव्यहेतुका विषयमा आफ्ना विचार प्रस्तुत गरेका छन् । यी काव्यशास्त्रीहरूले काव्यहेतसम्बन्धि फरक मत र फरक नामले पनि काव्यहेतुको चर्चा गरेका छन् । तथापि

सबैका मतहरूको अध्ययन गर्दा मूख्यरूपमा ३ प्रकारका काव्यहेतुहरू निर्धारण र स्वीकार गरिएको पाइन्छ। ती मतहरूलाई निम्न रूपमा प्रस्तुत गरिन्छ।

१. प्रतिभा जन्मजात संस्कारशक्ति

२. व्युत्पत्ति (ज्ञान प्राप्तिका निम्ति शास्त्रहरूको अध्ययन र लोक व्यवहार)

३. अभ्यास निरन्तरको श्रमसहितको प्रयास

यी काव्यहेतुहरूमध्ये प्रतिभालाई प्रमुख हेतु मानिएको छ। यसलाई काव्यत्वको बीजरूप मानिन्छ। प्रतिभाको अभावमा काव्य निर्माण असम्भव रहेको छ[1]।

सर्वप्रथम अग्निपुराणमा काव्यहेतुको चर्चा भएको पाइन्छ । यसमा प्रतिभा, वेदज्ञान तथा लोक व्यवहारलाई काव्यहेतुका रूपमा स्वीकार गरिएको छ।

नरत्वं दुर्लभं लोके विद्यास्तत्र सुदुर्लभा ॥

कवित्वं दुर्लभं तत्र , शक्तिस्तत्र सुदुर्लभा ॥ (अग्निपुराण ३२७, ३, ४)

अर्थात् यस लोकमा नरत्व प्राप्त हुनु दुर्लभ छ , त्यसमा पनि विद्यावान नर हुनु अझ दुर्लभ छ। कवित्व प्राप्त गर्नु त परम दुर्लभ छ र कविता रचना गर्ने शक्ति (प्रतिभा) हुनु त अत्यन्त दुर्लभ छ[2]।

काव्य हेतुका सन्दर्भमा काव्यशास्त्रका प्रमुख आचार्यहरूको मतलाई कालक्रम अनुसार प्रस्तुत गर्नु सान्दर्भिक हुन्छ। अत : उनीहरूको काव्यहेतु सम्बन्धी मत निम्न रहेको छ :-

३.१. आचार्य भामह :

आचार्य भामहले आफ्नो ग्रन्थ काव्यालङ्कारमा काव्यहेतु सम्बन्धि विचार प्रस्तुत गरेका छन् । उनका मतमा गुरुका उपदेशबाट जड बुद्धिले पनि शास्त्रअध्ययन गर्न समर्थ हुन्छ , तर काव्य चाँहि कुनै प्रतिभाशाली व्यक्तिद्धारा मात्र रचना हुन सक्छ[3]।

गुरु रादेशादध्येतुं शास्त्रं जडधियो प्यलम्।

काव्यं तु जायते जातु कस्यचित् प्रतिभावत :। (काव्यालङ्कार १।५)

भामहले प्रतिभालाई काव्यको प्रमुख हेतु मानेका छन् तर अर्को एक ठाउँमा उनले आफ्नो मतलाई यसरी प्रकट गरेका छन्- शब्दाभिधेये विज्ञाय, कृत्वा तद्विदुपासनम् ।१।१०। अर्थात् शब्दशास्त्र ज्ञाताको सेवा र उपासना गरेर शब्दको र शब्दार्थको ज्ञान गरेर तथा अन्य कविहरूको कृतित्वको अध्ययन गरेर मात्र काव्य रचनामा प्रवृत्त हुनु पर्दछ[4]। भामहका विचारमा प्रतिभा, शब्दार्थज्ञान, काव्यज्ञहरूको शिक्षा र अनेक निबन्धहरूको अनुशीलनबाट प्राप्त व्युत्पत्ति नै काव्यको कारण हो[5]। आचार्य भामहको मतलाई हेर्दा उनी प्रतिभाका साथै व्युत्पत्ति (शास्त्रज्ञान) र अभ्यासलाई पनि काव्य हेतुहरूमा मान्यता दिने, स्वीकार गर्ने र स्थान दिने आचार्य हुन भन्ने बुझिन्छ।

---

१ सत्यव्रत सिंह, व्याख्या, साहित्यदर्पण, चौखम्बा, वाराणसी, सन १९५८, पृष्ठ ११

२ सत्यव्रत सिंह, व्याख्या, साहित्यदर्पण, चौखम्बा, वाराणसी,सन १९५८, पृष्ठ १२

३ डा नगेन्द्र, सम्पा, भारतीय काव्यशास्त्र की परम्परा, पृष्ठ ३७

४ डा नगेन्द्र, सम्पा, भारतीय काव्यशास्त्र की परम्परा, पृष्ठ ३८

५ श्रीनारायण मिश्र, व्याख्या, रसगङ्गाधर, कृष्णदास अकादमी, पृष्ठ १०

३.२. आचार्य दण्डी :

आचार्य दण्डीले स्व ग्रन्थ काव्यादर्शमा प्रतिभा, आनन्द अभियोग (अभ्यास) र लोक व्यवहार एवम् निर्मल शास्त्रज्ञानलाई काव्यहेतुका रूपमा स्वीकार गरेका छन । उनका मतमा -

नैसर्गिकी च प्रतिभा श्रुतं चं बहुनिर्मलम् ।

अमन्दाश्चाभियोगो स्याः कारणं काव्य सम्पद ॥ -काव्यादर्श १ । १०३)

अर्थात् नैसर्गिक प्रतिभा, निर्मल शास्त्र ज्ञान र निरन्तर कठोर अभ्यास नै काव्य सम्पत्तिको कारण बन्दछ । नैसर्गिक प्रतिभाको तात्पर्य जन्मजात प्रतिभा हो, जुन ईश्वर प्रदत्त हुन्छ । यस प्रकारको प्रतिभा आर्जन गर्न सकिँदैन । उनका विचारमा प्रतिभाको अभावमा निरन्तर अभ्यास र शास्त्रज्ञानबाट निम्न कोटिको काव्य मात्र रचना गर्न सकिन्छ[६] । उनी प्रतिभा, शास्त्रानुशीलन र अभ्यास यी तीनवटैको संयुक्तरूपलाई काव्यको कारण मान्दछन् ।

३.३.आचार्य वामन :

आचार्य वामनले आफ्नो ग्रन्थ काव्यालङ्कार सुत्रवृत्तिमा काव्यहेतु सम्बन्धि धारणा प्रस्तुत गरेका छन् । उनले काव्यहेतु नभनेर काव्याङ्गहरूको चर्चा गर्ने कममा भनेका छन् :

लोको विद्या प्रकीर्णञ्च काव्याङ्गानी । १।३।१।

अर्थात् लोक, विद्या र प्रकीर्ण काव्यका अङ्गहरू हुन् । उनका मतमा लोक भन्नाले स्थावर जङ्गमको ज्ञान र विद्या भन्नाले भेदोपभेदले युक्त प्रसिद्ध सवै प्रकारका विद्याहरू पर्दछन् । उनले प्रकीर्ण अन्तर्गत छ तत्वलाई समाविष्ट गरेका छन् ।-

लक्ष्यज्ञत्वमभियोगो वृद्धसेवा अवेक्षण । प्रतिभानमवधानञ्च प्रकीर्णम् ॥ १।३।११॥

अर्थात् यस कथनलाई उनले निम्न अर्थमा प्रष्ट पारेका छन्-

लक्ष्यज्ञता - काव्यपरिचय, अभियोग - काव्य रचनाको अभ्यास, वृद्धसेवा -गुरुमहत्व(काव्यको शिक्षा दिने गुरुसेवा), अवेक्षण - उचित शब्दको प्रयोग, प्रतिभान - जन्मसिद्ध संकार विशेष, अवधान - चित्तको एकाग्रता । आचार्य वामनले प्रकीर्णअन्तर्गतका यिनै छ तत्वमध्येको प्रतिभालाई जन्मजात गुण मानेर यसलाई नै प्रमुख काव्यहेतु स्वीकार गरेका छन् । उनी भन्छन्-

कवित्व बीजं प्रतिभानं कवित्वस्य बीजम् (का.सू (१६)

आचार्य वामनले लोक व्यवहार, शास्त्रज्ञान, शब्दकोष आदिको जानकारीलाई पनि काव्यको हेतुमा स्थान दिएका छन् । अर्को एक ठाउँमा उनले काव्यहेतुमा प्रतिभालाई कवित्वको बीज स्वीकार गरेका छन् , जुन जन्मजन्मान्तरको संस्कारबाट शक्तिका रूपमा कविकाव्यकारमा विद्यमान हुन्छ [७]। अभियोग, बृद्धसेवा, अवेक्षण, अवधान आदिबाट मात्र उत्तम काव्य निर्माण गर्न सम्भव हुन्छ भन्ने मान्यता आचार्य वामनले प्रस्तुत गरेका छन् । उनका विचारमा लोकव्यवहार र शास्त्रहरूमा निपूणता, नवनवोन्मेषशालिनी प्रज्ञा (प्रतिभा) वा जन्मान्तरीय संस्कारात्मक शक्तिविशेष तथा काव्यज्ञहरूको निर्देशनमा काव्यरचनामा बारबार प्रवृत्त (अभ्यास) हुनु, यी सबै काव्यका कारण हुन्[८] ।

---

६ डा नगेन्द्र, व्याख्या, भारतीय काव्यशास्त्र की परम्परा, पृष्ठ ५१

७ डा नगेन्द्र, सम्पा, भारतीय काव्यशास्त्र की परम्परा, पृष्ठ ८२

८ श्रीनारायण मिश्र, व्याख्या, रसगङ्गाधर, कृष्णदास अकादमी, पृष्ठ १०

३.४. आचार्य रुद्रट

आचार्य रुद्रटले आफ्नो ग्रन्थ काव्यालङ्कार १,१४।२०) मार्फत् काव्यहेतु सम्बन्धि मत प्रस्तुत गरेका छन् । उनका विचारमा- त्रितयमिदं व्याप्रियते शक्तिर्व्युत्पत्तिरभ्यास ।१।१४॥ उनी शक्ति (प्रतिभा), व्युत्पत्ति र अभ्यास तीनवटैलाई काव्यका प्रमुख हेतु मानेका छन् । उनले प्रतिभालाई शक्ति नाम दिएर काव्यका कारणरूप शक्तिलाई दुई भेद गरी प्रस्तुत गरेका छन् :- (१) सहजा शक्ति (२) उत्पाद्या शक्ति

सहजा शक्ति (प्रतिभा) कविकाव्यकारमा जन्मजात रूपमा रहेको हुन्छ । यही शक्ति नै काव्य रचनाको मूल हेतु हो । उत्पाद्या शक्ति (प्रतिभा) लोकशास्त्र एवं अभ्यासबाट ब्युत्पन्न हुन्छ । यस शक्तिले सहजा शक्ति (प्रतिभा) लाई संस्कारित गर्ने काम गरिरहेको हुन्छ [९] ।

३.५.आनन्दवर्धन :

आनन्दवर्धनले शक्ति (प्रतिभा) लाई नै काव्यको मुख्य हेतु मानेका छन् । उनी प्रतिभाका प्रबल समर्थकका रूपमा रहेका छन् । उनी भन्छन्- न काव्यार्थविरामो स्ति यदि स्यात्प्रतिभागुणः । ४ । ६ ॥
सत्स्वपि पुरातनकविप्रवन्धेषु यदि स्यात् प्रतिभागुणस् , अर्थात् उनका विचारमा प्रतिभारहित व्यक्तिले कुनै रचना गर्न सक्दैन । उनका अनुसार प्रतिभाशाली व्यक्तिमा वर्ण्य विषयहरूको अभाव हुँदैन । प्रतिभावान व्यक्तिले प्राचीन वर्णित विषयहरूलाई पनि नयाँ भाव भरेर प्रस्तुत गर्न सक्छ[१०] ।

३.६. आचार्य मम्मट

आचार्य मम्मटले आफ्नो महत्वपूर्ण ग्रन्थ काव्यप्रकाशमा काव्यहेतुका विषयमा आफ्नो मत प्रस्तुत गरेका छन् । उनका विचारमा काव्यहेतु निम्न प्रकार रहेका छन् :-

शक्तिर्तिपुणता लोकशास्त्र काव्याद्यवेक्षणात् ।
काव्यज्ञ शिक्षयाभ्यास इति हेतुस्तदुद्भवे ॥ (का.प्र.१ । ३.)

उपर्युक्त कथनअनुसार आचार्य मम्मटले प्रतिभालाई शक्ति नामले प्रस्तुत गरी काव्यका तीन हेतु स्वीकारेका छन् ।

१. शक्ति प्रतिभा
२. लोकशास्त्रको अवेक्षण
३. अभ्यास

अर्थात् मम्मटका विचारमा काव्यको समुल्लास उद्भवमा शक्ति प्रतिभा अर्थात् कवित्व बीजरूप संस्कारविशेष र लोक व्यवहार शास्त्र एवं काव्यादिको पर्यालोचनबाट व्युत्पत्ति निपुणता तथा विद्वानहरूको शिक्षाको अभ्यास, यी तीनवटै शक्ति, निपुणता र अभ्यासको सम्मिलित र समष्टिगत रूप नै काव्यकारण हुन्[११] ।

आचार्य मम्मटले अर्को एक ठाउँमा भनेका छन् - शक्तिस् कवित्व वीजरूपः संस्कारविशेषस..... (का.प्र.) अर्थात् शक्ति काव्यको बीजरूप संस्कार हो । यसको अभावमा काव्य रचना सम्भव नै हुँदैन । उनले शक्ति (प्रतिभा)को अभावमा काव्यनिर्माण भएमा प्रहसनयुक्त काव्य बन्छ भन्ने धारणा पनि राखेका छन् । अन्य आचार्यहरूले काव्यहेतुका सन्दर्भमा प्रतिभा भनेर प्रस्तुत गरेका छन् भने आचार्य मम्मटले यसलाई शक्ति नामले प्रस्तुत गरेका छन् ।

---

९ डा नगेन्द्र, सम्पा, भारतीय काव्यशास्त्र की परम्परा, पृष्ठ ९५-९६
१० आचार्यचण्डिकाप्रसादशुक्ल,टीका, ध्वन्यालोक, विश्वविद्यालय प्रकाशन ,१९८३,पृष्ठ ३७८
११ थानेशथन्द्र उप्रैती,व्याख्या, काव्यप्रकाश, परिमल पब्लिकेशन्स, पृष्ठ ६२

३.७. हेमचन्द्र :

हेमचन्द्रले आफ्नो शब्दानुशासनमा काव्यहेतु सम्बन्धी मत प्रस्तुत गरेका छन् । उनले प्रतिभालाई काव्यहेतु मानेर आफ्नो मत व्यक्त गरेका छन् :-

"प्रतिभास्य हेतु : प्रतिभा नवनवोन्मेषशालिनी प्रज्ञा" अर्थात् प्रतिभा काव्यको हेतु हो र नवनवोन्मेषशालिनी प्रज्ञालाई प्रतिभा भनिन्छ । आफ्नो विचारलाई अझ प्रष्ट पार्दै उनी भन्छन्- प्रतिभैव च कवीनां काव्यकारणकारणं । व्युत्पत्याभ्यास तस्या एवं संस्कारकारकौ न तु काव्य हेतु ॥

अर्थात् कविकाव्यकारका निम्ति प्रतिभा मात्र कारण हो, व्युत्पत्ति र अभ्यास चाहिँ प्रतिभालाई संस्कारित गर्ने कारक तत्व मात्र हुन, काव्यहेतु होइनन् [१२] ।

३.८.राजशेखर :

राजशेखरको रचना काव्यमीमांशा हो । उनी काव्यहेतुमा प्रतिभालाई प्राथमिकता दिदै भन्छन् प्रतिभा कविहृदयमा शब्दार्थसमुदाय, अलङ्कार, सुन्दर उक्तिहरू, सुरम्य कल्पनाहरू तथा अन्यान्य काव्यसामग्रीलाई प्रतिभाषित गर्दछ । प्रतिभाहीन व्यक्तिलाई अनेक पदार्थ प्रत्यक्ष देखेर पनि अप्रत्यक्षवत् लाग्दछ तर प्रतिभासम्पन्न व्यक्तिलाई अनेक अप्रत्यक्ष पदार्थ पनि प्रत्यक्षवत् प्रतीत हुन्छ[१३] । तथापि उनले काव्यहेतुका सन्दर्भमा प्रतिभा र व्युत्पत्तिलाई समान श्रेय दिँदै ‚ प्रतिभा ब्युत्पत्ति मिश्र : समतेते श्रेयस्यौ इति ' भनेका छन् । अर्थात् प्रतिभा र व्युत्पत्ति दुवै समवेत रूपमा काव्यका श्रेयस्कर हेतु हुन् । उनका विचारमा समाधि (मानसिक एकाग्रता) र अभ्यास (बाह्य प्रयास) यी दुवैले संयुक्तरूपमा शक्ति प्रकट गर्दछन् र यही शक्ति नै काव्यको कारण हो, यो दुई प्रकारको हुन्छ -

१. कारयित्री प्रतिभा २. भावयित्री प्रतिभा

कारयित्री प्रतिभा जन्मजात आएको हुन्छ र यसको सम्बन्ध कवि वा काव्यकारसँग रहेको हुन्छ । भावयित्री प्रतिभाको सम्बन्ध सहृदय, पाठक वा आलोचकसँग रहेको हुन्छ[१४] ।

३.९. भट्टतौत

भट्टतौतका विचारमा नयाँ रचनाको स्फूर्ति दिने बुद्धि, ज्ञान वा शक्ति नै प्रतिभा हो । उनका भनाइमा- बुद्धिस्तात्कालिकी ज्ञेया मतिरागाभिगोचरा । प्रज्ञा नवनवोन्मेषशालिनी प्रतिभा मता ॥

अतस् नयाँ नयाँ रचनाको स्फूर्ति दिन समर्थवा नवीनताको उन्मेष गर्ने बुद्धि वा प्रज्ञालाई प्रतिभा भनिन्छ[१५] ।

३.१० जयदेव

आचार्य जयदेबले आफ्नो ग्रन्थ चन्द्रालोकमा काव्यहेतु सम्बन्धी धारण व्यक्त गरेका छन् । उनका विचारमा- प्रतिभैव श्रुताभ्याससहिता कवितां प्रति हेतुस् । ६ ॥ उनले प्रतिभालाई मात्र काव्यको हेतु स्वीकारेका छन् । साथै उनी प्रतिभाको सहकारी कारणका रूपमा शास्त्रानुशीलन र अभ्यासलाई पनि मान्दछन् [१६] ।

३.११.पण्डित जगन्नाथ

---

१२ डा भगीरथ मिश्र, काव्यशास्त्र, विश्वविद्यालय प्रकाशन, २०२९ पृष्ठ २३

१३ सी,डी, दलाल र अन्य, व्याख्या, काव्यमीमांसा, सेन्टर लाइबेरी,बरोदा, १९१०, पृष्ठ ११

१४ श्रीनारायण मिश्र, व्याख्या, रसगङ्गाधर, कृष्णदास अकादमी, वाराणसी, २०५३ पृष्ठ ११

१५ डा भगीरथ मिश्र, काव्यशास्त्र, विश्वविद्यालय प्रकाशन,वाराणसी, वि.सं २०२९,पृष्ठ २३

१६ श्रीनारायण मिश्र, व्याख्या, रसगङ्गाधर, कृष्णदास अकादमी,वाराणसी, २०५३, पृष्ठ १०

जगन्नाथले स्वरचित ग्रन्थ रसगङ्गाधरमा प्रतिभालाई मात्र काव्यको प्रमुख हेतु मानेका छन् । उनका मतमा काव्यहेतु निम्न प्रकार रहेको छ :-

तस्य च कारणं कविगता केवला प्रतिभा । (रसगङगाधर .....) उनले प्रतिभालाई मात्र महत्व दिएर व्युत्पत्ति र अभ्यासबाट सहकृत रूपलाई प्रतिभा स्वीकार गरेका छैनन् । उनका विचामा उचित समयमा काव्यनिर्माणका लागि उपयोगी चमत्कार जनक पदार्थ र त्यसको प्रतिपादक योग्य पदको ज्ञानमा उपस्थितिलाई नै प्रतिभा भनिन्छ । तथापि उनले प्रतिभाको कारणरूपमा कतै अदृष्ट (पूर्वजन्मार्जित) र कतै दृष्ट (व्युत्पत्ति र अभ्यास) रहने स्वीकार गरेका छन् [१७] । उनको यस विचारबाट प्रतिभा,व्युत्पत्ति र अभ्यास समन्वित रूपमा प्रतिभा नै हुन् र यो नै काव्योत्पत्तिको एक मात्र मूल कारण हो ।

४. निष्कर्ष

पूर्वीय काव्य परम्परामा प्राचीन कालदेखि नै काव्यहेतुका विषयमा मतमतान्तर प्रस्तुत भएका छन् । विभिन्न काल खण्डका आचार्यहरूले आफ्ना ग्रन्थमा काव्यहेतुलाई विभिन्न दृष्टिले प्रस्तुत गरेका छन् । यस विषयमा मतमतान्तरको स्थिति देखिए पनि प्रायः आचार्यहरूले प्रतिभा व्युत्पत्ति र अभ्यासलाई नै जोड दिएको पाइन्छ । कतिपय आचार्यहरूले प्रतिभालाई शक्ति नामले चर्चा गरेका छन् र व्युत्पत्तिलाई पनि अर्कै नामले पुकारेका छन् । भामह, दन्डी, वामन, अभिनवगुप्त, जयदेव र जगन्नाथले प्रतिभा भनेर प्रस्तुत गरेको विषयलाई नै रुद्रट, आनन्दवर्धन र मम्मटले शक्ति नाम दिएका छन् । अत शक्ति र प्रतिभा एउटै तत्व हुन् । यसरी नै काव्यकारहरू काव्यहेतु प्रस्तुत गर्ने सन्दर्भमा दुई भागमा विभाजित देखिन्छन् । दन्डी आदि आचार्यहहरूले प्रतिभा, शास्त्रानुशीलन (व्युत्पत्ति) र अभ्यास यी तीनवटैको संयुक्त रूपलाई काव्यको कारण मानेका छन् भने रुदट आदि आचार्यहरूले प्रतिभालाई मात्र काव्यको कारण स्वीकारेका छन् । तथापि प्रतिभा नै काव्यको सर्व प्रमुख काव्य हेतु हो र यसलाई व्युत्पत्ति र अभ्यासबाट निरन्तर सहयोग भएर प्रतिभा निखारिने कुरामा सबै आचार्यहरू एक मत देखिन्छन् । यी तीनवटै काव्यहेतुको समन्वित रूपबाट काव्योत्पत्ति पूर्ण हुन्छ । यी तीनलाई अलग गरेर काव्य हेतु पूर्ण हुन सक्दैन । सर्व प्रमुख रूपमा रहेको प्रतिभालाई निर्दोष र आकर्षक बनाउन व्युत्पत्ति र अभ्यासले महत्वपूर्ण भूमिका खेल्दछन् ।

सन्दर्भग्रन्थसूची

शुक्ल,चण्डिकाप्रसाद, (१९८३), **ध्वन्यालोक,** , वाराणसी : विश्वविद्यालय प्रकाशन

(विसं २०१३) **भारतीय काव्यशास्त्र की परम्परा,**(सम्पा.नगेन्द्र), दिल्ली : नेशनल पब्लिसिङ् हाउस ।

मिश्र, डा. भगीरथ,(२०२९) **काव्यशास्त्र**, , वाराणसी : विश्वविद्यालय प्रकाशन । उप्रैती, थानेशचन्द्र,(१९८५) **काव्यप्रकाश**, दिल्ली : परिमल पब्लिकेसन्स ।

मिश्र, श्रीनारायण, (२०५३) **रसगङ्गाधर**, वाराणसी : कृष्णदास अकादमी ।

सिंह, सत्यव्रत, (१९५८) **साहित्यदर्पण**, वाराणसी : चौखम्बा ।

*

१७ श्रीनारायण मिश्र, व्याख्या, रसगङ्गाधर, कृष्णदास अकादमी, २०५३, पृष्ठ १०, २१

वैदिक छन्दहरूको समीक्षात्मक अध्ययन

गङ्गाराम नेपाल
उपप्राध्यापक
पिण्डेश्वर विद्यापीठ, धरान

सार :

वेदहरू छन्दोबद्ध छन् तसर्थ तिनीहरूको उच्चारणका लागि छन्दको ज्ञान अत्यन्त आवश्यक छ । वैदिक मन्त्र उच्चारण गर्नका लागि नै छन्दहरूको अध्ययन आवश्यक हुन्छ । छन्दको ज्ञान नभइकन गरिएको वेदले बताइएका अनुष्ठानको कुनै फल हुँदैन । छन्दको ज्ञानविना जुन वेदाध्ययन दायक हुँदैनन् । अतः छन्दको ज्ञान वैदिक साहित्यमा अत्यन्त आवश्यक छ । वैदिक छन्दको संख्याका, यजनयाजन आदि कार्यहरू गरिन्छन् ती सम्पूर्ण कार्यहरू फलदायक वा सिद्धिप्र विषयमा विद्वान्हरूमा मतैक्य नपाइए पनि जम्मा २६ वटा छन्दलाई विशेष मानिन्छ । त्यसमा पनि गायत्री छन्दभन्दा अगाडिका पाँच छन्दलाई वेदमा अप्रयुक्त मानिन्छ । तसर्थ प्रथम, द्वितीय र तृतीय सप्तक गरेर छुट्याइएका जम्मा २१ वटा छन्दहरूलाई वेदमा प्रयुक्त छन्द मानिन्छ र त्यसमा पनि गायत्री उष्णिक्, अनुष्टुप्, बृहती, पङ्क्ति, त्रिष्टुप् र जगती छन्द प्रयुक्त मानिन्छन् । यिनै गायत्री आदि गरिएका सात छन्दहरूका भेद, उपभेद नै वैदिक छन्दका प्रमुख छन्दहरू मानिएका हुन् । द्वितीय र तृतीय सप्तकका छन्दहरू चाँहि वेदमा कम प्रयोग भएका छन् । छन्दः पादौ तु वेदस्य भनेर छन्दलाई वेदमा प्रवेश गराउने वेदपुरुषका पाउका रूपमा उल्लेख गरिएको पाइन्छ । यसरी हेर्दा वेदाध्ययन गर्नका लागि छन्द आवश्यक पर्ने भएकाले छन्दको ज्ञान अत्यन्त आवश्यक छ ।

शब्दकुञ्जी : छन्द, वेदाध्ययन, यजनयाजन, वैदिक, गायत्री, बृहती

१. विषय परिचय

छन्द शब्द ढाक्नु अर्थ भएको छदि आवरणे धातुबाट बनेको हो । निरुक्त ग्रन्थमा छन्दको निर्वचन यास्कले *छन्दांसि छादनात्* भनेर गरेका छन् अर्थात् छन्दले भावलाई आच्छादित गरेर उसको समष्टिरूप प्रदान गर्दछ तसर्थ छन्द गेय र सुपाठ्य एवम् मनोहर हुन्छ । कात्यायनले सर्वानुक्रमणी (१२।६) मा *यदक्षरपरिमाणं तच्छन्दः* भनेर छन्दको परिभाषा गरेका छन् । जसमा अक्षरको सङ्ख्या निर्धारण गरिएको हुन्छ त्यसलाई छन्द भनिन्छ । त्यसैले वैदिक छन्दको आधार अक्षर वा वर्णको सङ्ख्या रहेको पाइन्छ । अक्षर गणना अनुसार नै छन्दको नाम राखिएको हुन्छ । वेदको पाँचौं अङ्गको रूपमा रहेको यो छन्दको ज्ञान वेदमन्त्र उच्चारणका लागि अत्यन्त आवश्यक छ । छन्दको ज्ञान नभइकन मन्त्रका उच्चारण एवम् पाठ राम्रोसँग हुँदैन । छन्दज्ञान नभइकन गरिएका अध्ययन अध्यापन यजनयाजन यी सबै कार्य निष्फल हुन्छन्, भनेर कात्यायनले सर्वानुक्रमणीमा स्पष्ट भनेका छन् : *यो ह वा अविदितार्षेयच्छन्दो दैवत ब्राह्मणेन मन्त्रेण याजयति वा अध्यापयति वा स्थाणुं वर्च्छति गर्ते वा पात्यते या पापीयान् भवति* (सर्वानुक्रमणी १।१)

संहिता र ब्राह्मणमा उपलब्ध भएको छन्दको नामले वैदिक युगमा नै छन्दको उत्पत्ति भएको बुझिन्छ । वेदाङ्गको प्रतिनिधि ग्रन्थको रूपमा रहेको पिङ्गलले रचना गरेको छन्दसूत्र प्रमुख रहेको छ । वैदिक छन्दहरू अक्षरप्रधान हुन्छन् । यसमा अक्षरहरूको गणना गरिन्छ, मात्राको गणना हुँदैन । अतः वैदिक छन्दहरूको प्रधान रूपले दुईवटा भेद हुन्छन् ।

१. केवल अक्षरअनुसार गणना हुने छन्दः र २. पादाक्षर गणनानुसार गणना गरिने छन्दः

२. अनुसन्धानाको समस्या र उद्देश्य

वेदका अङ्गमध्ये पाँचौ अङ्गका रूपमा रहेको यो छन्दशास्त्रको वैदिक यज्ञ गर्न गराउन पठनपाठन गर्न अत्यन्त महत्वपूर्ण भूमिका रहेको छ । त्यसैले प्रस्तुत अनुसन्धानमा छन्दको अवस्थाबारे अध्ययन एवम् विश्लेषणको प्रक्रिया अवलम्बन गरिएको छ । त्यसका लागि देहायबमोजिमका समस्याहरू रहेका छन् :

क) वैदिक छन्दहरू कति प्रकारका रहेका छन् ?

ख) वेदमा प्रयोग भएका मुख्य छन्दहरू र तिनका भेदहरू केके हुन् ?

यिनै उल्लेखित समस्याहरूको समाधान गर्नु नै यस अनुसन्धानात्मक लेखको मूल उद्देश्य हो ।

३. अनसन्धान विधि र सीमा

प्रस्तुत अनुसन्धानात्मक लेख मूलतः पुस्तकालयीय अध्ययनमा आधारित रहेको छ । यसमा पुस्तकालयमा प्राप्त छन्दशास्त्रसँग सम्बद्ध ग्रन्थहरूको अध्ययन गरी तिनमा उल्लेख भएका परिचय, परिभाषा आदिका आधारमा विश्लेषण गरिएको छ । अध्ययनबाट प्राप्त सामग्रीलाई विश्लेषणात्मक र वर्णनात्मक विधिद्वारा प्रस्तुत गरिएको छ । वैदिक छन्दशास्त्र अनुसार प्रमुख छन्दहरू र तिनका भेदहरूको मात्र परिचयात्मक प्रस्तुति नै यस लेखको सीमा रहेको छ ।

४. वैदिक छन्दहरूका प्रकार

वेदको पाँचौ अङ्गको रूपमा रहेको छन्द शब्दको व्युत्पत्ति विभिन्न प्रकारले गरेको पाइन्छ । छन्दयति प्रणातीति छन्दः । अथवा छन्दयति आल्हादयतीति छन्दः, वा छन्द्यते अनेनेति छन्दः, छन्दांसिच्छादनात् इति भनेर आचार्य यास्कले पनि छन्दको महत्व दर्शाउँदै परिभाषित गर्ने जमर्को गरेको पाइन्छ । ऋग्वेद र सामवेदका मन्त्रहरू पनि छन्दोबद्ध (गेय) छन् । हृदयमा रहेको कोमल भावको अभिव्यक्तिको माध्यम नै छन्द हो । अतः मर्मस्पर्शी भावको अभिव्यक्ति गर्नका लागि कविहरूले छन्दलाई रोजेका छन् ।

वैदिक छन्दहरूका अनेक भेदहरू छन् । वैदिक छन्द अक्षरप्रधान भएकाले यिनीहरूको अक्षर गणना गरिन्छ । यो छन्द प्रधानरूपले २ प्रकारको हुन्छ । १) केवल अक्षर गणना गर्ने २) पादाक्षर गणना गर्ने । प्रथम प्रकारको छन्दमा केवल अक्षर गणना मात्र हुन्छ । यसमा पाद विभाजनको आवश्यकता पर्दैन । केवल अक्षर गणनाअनुसार छन्द मानिन्छ । दोस्रो प्रकारको छन्दमा प्रत्येक पाउमा नियमानुसार अक्षरहरूको विभाजनको व्यवस्था गरिएको हुन्छ । वैदिक छन्दहरूको विषयमा विद्वान्हरूमा मतैक्यता पाइदैन । तथापि समस्त वैदिक छन्दहरूको सङ्ख्या मुख्य रूपले २६ वटा मानिन्छन् । यिनीहरूमा पनि सुरुका पाँचवटा छन्दहरू वेदमा प्रयोग भएको पाइदैन । त्यसैगरी अरु बाँकी रहेका छन्दहरूलाई त्रिसप्तकमा विभाजन गरेर छुट्याइएको छ । वेदमा प्रयुक्त छन्दहरूमा प्रथम छन्द गायत्री छन्द रहेको छ । गायत्री छन्दभन्दापूर्व वेदमा अप्रयुक्त पाँचवटा छन्दहरूको चर्चा यहाँ गरिएको छ : १) मा २) प्रमा ३) प्रतिमा ४) उपमा ५) समा

१. मा छन्दः : यस छन्दमा जम्मा चार अक्षरहरू हुन्छन् ।
२. प्रमा छन्दः यसमा आठ अक्षरहरू हुन्छन् ।
३. प्रतिमा छन्द : यो छन्द बाह्र अक्षरवाला हुन्छ ।
४. उपमा छन्द : यसमा सोह्र अक्षर हुन्छन् ।
५. समा छन्द : यस छन्दमा बीसवटा अक्षर हुन्छन् ।

४.१. प्रथमसप्तक छन्दको विवरण

प्रथम सप्तक छन्दभित्र जम्मा सात वटा छन्दहरू रहेका छन् : १) गायत्री २) उष्णिक् ३) अनुष्टुप् ४) बृहती ५) पङ्क्ति ६) त्रिष्टुप् ७) जगती ।

१. गायत्री छन्द : यस छन्दमा चौबिस अक्षरहरू रहेका हुन्छन् ।
२. उष्णिक् छन्द : यसमा अठ्ठाइसवटा अक्षरहरू रहेका हुन्छन् ।
३. अनुष्टुप् छन्द : यस छन्दमा बत्तिसवटा अक्षरहरू रहेका हुन्छन् ।
४. बृहती छन्द : यस छन्दमा छत्तिस वटा अक्षरहरू रहेका हुन्छन् ।
५. पङ्क्ति छन्द : यसमा चालिसवटा अक्षरहरू रहेका हुन्छन् ।
६. त्रिष्टुप् छन्द : यस छन्दमा चौवालिसवटा अक्षरहरू हुन्छन् ।
७. जगती छन्द : यसमा सङ्चालिसवटा अक्षरहरू रहेका हुन्छन् ।

४.२.द्वितीयसप्तक छन्दको विवरण

यो द्वितीयसप्तक छन्दमा पनि जम्मा सातवटा छन्दहरू रहेका छन् । यसमा रहेका छन्दहरू अतिच्छन्दका नामले पनि प्रसिद्ध छन् । १) अति जगती २) शक्वरी ३) अतिशक्वरी ४) अष्टि ५) अत्यष्टि ६) धृति ७) अतिधृति । यी उल्लेखित छन्दहरूको अक्षरसङ्ख्या निम्नानुसार रहेका छन् :

१. अतिजगती छन्द : यस छन्दमा बाउन्नवटा अक्षरहरू रहेका हुन्छन् ।
२. शक्वरी छन्द : यसमा छपन्नवटा अक्षरहरू रहेका हुन्छन् ।
३. अतिशक्वरी छन्द : यस छन्दमा साठीवटा अक्षरहरू रहेका हुन्छन् ।
४. अष्टि छन्द : यस छन्दमा चौसठ्ठी अक्षरहरू हुन्छन् ।
५. अत्यष्टि छन्द : यसमा अड्सठ्ठीवटा अक्षर हुन्छन् ।
६. धृति छन्द : यस छन्दमा बहत्तरवटा अक्षरहरू हुन्छन् ।
७. अतिधृति छन्द : यसमा छयत्तरवटा अक्षरहरू रहेका हुन्छन् ।

४.३.तृतीयसप्तक छन्दहरूको विवरण

तृतीय सप्तक छन्दमा सात वटा छन्दहरू रहेका छन् । जसमा १) कृति २) प्रकृति ३) आकृति ४) विकृति ५) संस्कृति ६) अभिकृति ७) उत्कृति रहेका छन् । उल्लेखित छन्दहरूको अक्षरसङ्ख्या निम्नानुसार रहेका छन् :

१. कृति छन्द : यस छन्दमा असीवटा अक्षरहरू हुन्छन् ।
२. प्रकृति छन्द : यसमा चौरासीवटा अक्षरहरू प्रयुक्त हुन्छन् ।
३. आकृति छन्द : यसमा अठासीवटा अक्षरहरू रहेका हुन्छन् ।
४. विकृति छन्द : यस छन्दमा बयानब्बेवटा अक्षरहरू हुन्छन् ।
५. संस्कृति छन्द : यसमा छयानब्बेवटा अक्षरहरू हुन्छन् ।
६. अभिकृति छन्द : यस छन्दमा सयवटा अक्षरहरूको संयोजन भएको हुन्छ ।
७. उत्कृति छन्द : यसमा एकसय चारवटा अक्षरहरू हुन्छन् ।

५. प्रमुख वैदिक छन्दहरू र तिनका भेदहरू

वैदिक छन्दहरूमा प्रथम सप्तकका गायत्री आदि गरिएका सातवटा छन्दहरू नै प्रमुख रूपमा प्रयोगमा रहेका छन् र तिनीहरूकै भेद, उपभेदलाई यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ :

५.१. गायत्री छन्दका भेद र उपभेद

यस छन्दमा प्रायः तीन वटा पाउ हुन्छन् । ऋग्वेदमा एक पाउदेखि पाँचौ पाउसम्मको स्वरूपमा पनि गायत्री छन्द उपलब्ध भएको पाइन्छ तर मुख्य रूपमा तीन पाउ भएको गायत्री छन्द नै प्रमुख रूपमा रहेको पाइन्छ । गायत्री छन्दमा प्रायः तीनवटा पाउ र २४ वटा अक्षर रहेका हुन्छन् । यस गायत्री छन्दका पनि विभिन्न भेदहरू रहेका छन् । ती निम्नानुसार रहेका छन् :

- पाद निचृद् गायत्री : तीनवटा पाउमा एक एकवटा अक्षर जहाँ न्यून भएको हुन्छ, त्यस छन्दलाई निचृद् गायत्री भनिन्छ ।
- वर्धमाना गायत्री : तीन वटै पाउमा एक एक अक्षर बढ्दै प्रयोग भएको छ भने त्यसलाई वर्धमाना गायत्री भनिन्छ । यसमा (६, ७, ८ अक्षर) २१ वटा अक्षरहरू हुन्छन् ।
- विपरित पदाक्षरा गायत्री : दोस्रो भेदको विपरित पाउ भएर जुन गायत्री छन्द प्रयोग हुन्छ, त्यसलाई विपरीत पादा गायत्री भनिन्छ । यसको क्रम ८, ७, ६ अक्षर हुन्छ ।
- यवमध्या गायत्री : क्रमशः पाउहरूमा ७, १०, ७ अक्षरहरू हुन्छन् । त्यस गायत्री छन्दलाई यवमध्या गायत्री भनिन्छ ।
- पिपीलिकामध्या गायत्री : गायत्री छन्दको पाउहरूमा क्रमशः ९, ६, ९ अक्षरहरू हुन्छ भने त्यसलाई पिपीलिकामध्या गायत्री भनिन्छ ।

५.२. उष्णिक् छन्दको भेदहरू

तीनवटा पाउ भएको उष्णिक् छन्दमा अट्ठाइसवटा अक्षरहरू हुन्छन् । यसका भेदहरू निम्नानुसार रहेका छन् :

- पुर उष्णिक् : यस छन्दको प्रथम पाउमा बाह्र वटा अक्षरहरू र दोस्रो र तेस्रो पाउमा आठ आठ वटा अक्षरहरू हुन्छन् ।
- ककुबुष्णिक् : यस छन्दको बिचको पाउमा बाह्र अक्षर र पहिलो र तेस्रो पाउमा आठआठ अक्षरहरू रहेका हुन्छन् ।
- परोष्णिक् : यस छन्दको अन्तिमपाउमा बाह्रवटा अक्षरहरू र पहिलो र दोस्रो पाउमा आठआठ अक्षरहरू हुन्छन् ।

५.३. अनुष्टुप् छन्दका भेदहरू

अनुष्टुप् छन्दमा बत्तिसवटा अक्षरहरू हुन्छन् । यसमा चार पाउ हुन्छन् र यसका भेदहरू निम्नानुसारका रहेका छन् :

- विराडनुष्टुप् : यस छन्दमा तीनवटा पाउहरू हुन्छन् । प्रत्येक पाउमा दशदशवटा अक्षरहरू हुन्छन् ।
- चतुष्पादनुष्टुप् : यस छन्दमा चारवटा पाउ र प्रत्येक पाउमा आठ आठवटा अक्षरहरू हुन्छन् ।

५.४. बृहती छन्दका भेदहरू

यो बृहती छन्दमा छत्तिस वटा अक्षरहरू हुन्छन् । त्यसै गरी प्रायः चारवटा पाउमा विभाजन भएको हुन्छ । यस छन्दको प्रमुख भेदहरू निम्नानुसार रहेका छन् :

- पुरस्ताद् बृहती : यस छन्दको पाउअनुसार अक्षर संख्या क्रमश : १२, ८, ८, ८ रहेका हुन्छन् ।
- उरो बृहती वा स्कन्धोग्रीवो वा न्यङ्कुसारिणी : यस छन्दमा दोस्रो पाउमा बाह्र वटा अक्षरहरू र बाँकी अरुमा आठ आठवटा अक्षरहरू रहेका हुन्छन् ।
- पथ्या बृहती : चार पाउ भएको यस छन्दमा तेस्रो पाउमा बाह्र अक्षर अन्यमा आठ आठ अक्षरहरू रहन्छन् ।

- उपरिष्टाद् बृहती : यस बृहती छन्दमा अन्तिम पाउमा बाह्र अक्षर र अरु पाउमा आठ आठ वटा अक्षरहरू रहेका हुन्छन् ।
- सतो बृहती वा महाबृहती : तीन पाउ भएको यस छन्दमा प्रत्येक पाउमा बाह्र बाह्र अक्षरहरू रहेका हुन्छन् ।

५.५. पङ्क्ति छन्दका भेदहरू

यस छन्दमा प्रायः चारवटा पाउहरू रहेका हुन्छन् र अक्षर संख्या चालिसवटा रहेका हुन्छन् । यसका निम्नाङ्कित गरिएका भेदहरू हुन्छन् :

- विराट्पङ्क्ति : यस छन्दको चारैवटा पाउमा दश दशवटा अक्षरहरू रहेका हुन्छन् ।
- सतोबृहतीपङ्क्ति : यस छन्दमा दोस्रो र चौथो पाउमा आठ आठवटा अक्षरहरू र पहिलो र तेस्रोमा पाउमा बाह्र बाह्र अक्षरहरू हुन्छन् ।
- विपरीता पङ्क्ति : यसको पहिलो र तेस्रो पाउमा आठ आठवटा अक्षरहरू र दोस्रो र चौथोमा बाह्र बाह्र अक्षरहरू रहेका हुन्छन् ।
- आस्तारपङ्क्ति : यस छन्दको पहिलो र दोस्रो पाउमा आठ आठ अक्षरहरू र तेस्रो र चौथो पाउमा बाह्र बाह्रवटा अक्षरहरू हुन्छन् ।
- प्रस्तारपङ्क्ति : यस छन्दको पहिलो पाउमा बाह्र अक्षर दोस्रोमा दश अक्षर र तेस्रो र चौथो पाउमा आठ आठवटा अक्षरहरू रहन्छन् ।
- संस्तारपङ्क्ति : यसको पहिलो र चौथो पाउमा बाह्र बाह्र अक्षर दोस्रो र तेस्रो पाउमा आठ आठवटा अक्षरहरू रहन्छन् ।
- विष्टार पङ्क्ति : यसको पहिलो र चौथो पाउमा आठ आठवटा अक्षर र दोस्रो र तेस्रो पाउमा बाह्र बाह्रवटा अक्षरहरू रहन्छन् ।
- पथ्यापङ्क्ति : यो छन्दमा पाँचवटा पाउमा आठ आठवटा अक्षर रहेका हुन्छन् ।

६. त्रिष्टुप्छन्दका भेदहरू

त्रिष्टुप् छन्दमा जम्मा चार पाउमा चौवालिस वटा अक्षरहरू रहेका हुन्छन् । यस छन्दका निम्नाङ्कित भेदहरू रहेका छन् :

- त्रिष्टुप् : यस छन्दको चार पाउमा एघार एघार अक्षरहरू रहेका हुन्छन् ।
- अभिसारिणी : यस छन्दमा पहिलो र दोस्रो पाउमा दश दश अक्षरहरू र अरूमा बाह्र बाह्र अक्षरहरू रहन्छन् ।
- महाबृहती : यो छन्दमा जम्मा पाँच पाउमा पहिलो पाउमा बाह्र अक्षरहरू र अरू पाउमा आठ आठवटा अक्षरहरू हुन्छन् ।
- यवमध्या त्रिष्टुप् : यस छन्दमा पनि पाँच वटा पाउमध्ये तेस्रो पाउमा बाह्र अक्षरहरू र अरू पाउमा आठ आठ अक्षरहरू हुन्छन् ।

५.६. जगतीछन्दका भेदहरू

यस छन्दका चार पाउ र अड्चालिसवटा अक्षरहरू हुन्छन् । यसका निम्नलिखित भेदहरू रहेका छन् :

- उपजगती :यस छन्दमा प्रथम र द्वितीय पाउमा बाह्र बाह्र अक्षर तृतीय र चतुर्थ पाउमा एघार एघार अक्षरहरू हुन्छन् ।

- महासती जगती : यस छन्दमा पाँच पाउ र सुरुका तीन पाउमा आठ आठ वटा अक्षरहरू र अरुमा बाह्र बाह्र अक्षरहरू हुन्छन् ।
- महापङ्क्तिजगती : यस छन्दमा छवटा पाउमा आठ आठवटा अक्षरहरू रहेका हुन्छन् ।

यसरी उल्लेखित छन्दहरूको अध्ययन वा ज्ञानविना वेदको पाठ गर्न वा ज्ञान आर्जन गर्न नसकिने भएकाले वेदमा छन्दको ज्ञानको विशिष्ट महत्व रहेको पाइनछ । वेदाध्ययन, पठनपाठन, यजनयाजन आदि विभिन्न महत्वपूर्ण कार्यहरूमा छन्दको ज्ञानको भूमिका मुख्य हुन्छ । त्यसैले वेदमा छन्दको ज्ञान र अध्ययन अत्यन्त आवश्यक छ ।

६. निष्कर्ष

वेदका मन्त्रहरू छन्दोबद्ध छन् । तिनीहरूको ज्ञानका लागि छन्दको ज्ञान हुनु अति नै आवश्यक छ । वैदिक छन्दहरू प्राय: अक्षर गणनामा आधारित हुन्छन् । यसमा ह्रस्व दीर्घ विधानको विशेष महत्व रहेको पाइँदैन । प्रधान रूपले वैदिक छन्दहरू सम्पूर्ण मन्त्रको अक्षर अनुसारको गणनामा आधारित र पाउका अक्षर गणना अनुसार हुने गरी दुई प्रकारका हुन्छन् । यसअनुसार पहिलोमा केवल अक्षरको मात्र गणना हुन्छ र अक्षर अनुसार नै छन्द मानिन्छ । दोस्रोमा प्रत्येक पाउमा नियमानुसार अक्षरहरूको विभाजन गरिएको हुन्छ । तसर्थ छन्दको ज्ञानविना यजनयाजन पठनपाठन सम्भव पनि नहुने र गरिएको भए पनि कुनै फल प्राप्त नहुने भएकाले छन्द ज्ञानको सर्वोपरि महत्व सिद्ध हुन्छ । वैदिक छन्दहरू धेरै भए पनि प्रथम, द्वितीय र तृतीय सप्तक भित्र रहेका गायत्री, उष्णिक्, अनुष्टुप्, बृहती, पङ्क्ति, त्रिष्टुप् र जगती छन्दका भेद र उपभेद र अतिजगति, शक्वरी, अतिशक्वरी, कृति, आकृति, विकृति, संस्कृति, अधिकृति आदि प्रमुख रहेका देखिन्छन् । यसरी हेर्दा वैदिक छन्दशास्त्र व्यापक एवं सूक्ष्म रहेको र यसको अध्ययन नगरी वेदाध्ययन पूर्ण हुन नसक्ने र गरिएका कर्म पनि सिद्ध नहुने भएकाले छन्दको ज्ञान अत्यन्त आवश्यक छ ।

सन्दर्भ ग्रन्थसूची

उपाध्याय, बलदेव (सन् १९८०), **वैदिक साहित्य और संस्कृति** (पञ्चम संस्करण) वाराणसी : शारदा संस्थान ।
गैरेला, वाचस्पति (सन् १९७५), **संस्कृत साहित्यका इतिहास,** वाराणसी :चौखम्बा विद्याभवन ।
द्विवेदी, कपिलदेव (सन् २०१५), **वैदिक साहित्य एवं संस्कृति** (छैटौं संस्करण) वाराणसी विश्वविद्यालय प्रकाशन ।
द्विवेदी, कपिलदेव, श्यामलाल सिंह (अनु.) (सन् २००८), **पिङ्गलकृतछन्दसूत्रम्,** वाराणसी : विश्वविद्यालय प्रकाशन ।
द्विवेदी, पारसनाथ (२०३९), **वैदिक साहित्यका इतिहास,** वाराणसी : चौखम्बा सूरभारती प्र. ।
मिश्र, किशोर (२०४२), **वेदशाखापर्यालोचनम् ,** वाराणसी : उत्तरप्रदेशसंस्कृतअकादमी ।
मिश्र, जगदीशचन्द्र (सन् २००९), **वैदिकवाङ्मयस्येतिहास,** वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन ।
वर्मा, वीरेन्द्रकुमार (सन् १९८७), **शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्यम्,** (सम्पा.) वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन ।
शर्मा, विद्याधर (व्या.) (सन् १९९०), **कात्यायनश्रौतसूत्रम्,** दिल्ली : चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान

*

पौरस्त्य ज्योतिषशास्त्रको विकास परम्परा

चिदानन्द नेपाल
सहायक प्राध्यापक
पिण्डेश्वर विद्यापीठ, धरान

सार

ज्योतिष शास्त्र सृष्टि र प्रकृतिको रहस्यको अध्ययन गर्ने सर्वप्राचीन शास्त्र हो । मानव सभ्यताको विकास भएसँगै ज्योतिषशास्त्रको पनि विकास भएको हो । जसरी मानव सभ्यता अनादिकालदेखि नै सनातन रूपमा चलिआएको छ । त्यसरी नै ज्योतिषशास्त्रको पनि विकास भइरहेको छ । अनादि कालदेखि नै मानिसले प्रकृतिको पाठशालामा अध्ययन गरिरहेको छ । यो जगत्मा जब मानव जातिको प्रादुर्भाव भयो त्यस समयबाट नै उनीहरूमा सूर्य, चन्द्र, नक्षत्र आदि आकाशीय पिण्डहरूको बारेमा कौतुहलता जाग्यो । यही कौतुहलको समाधान गर्ने क्रममा ज्योतिषशास्त्रको उत्पत्ति हुन पुग्यो । प्रस्तुत आलेखमा पौरस्त्य ज्योतिषशास्त्रको प्रारम्भिक अवस्थाबाट हालको अवस्थासम्म कसरी विकास भयो ? के कस्ता मोडहरू देखापरे भन्ने विषयमा स्पष्ट पार्ने प्रयत्न गरिएको छ ।

शब्दकुञ्जी

वेदाङ्ग, प्राग्वैदिककाल, त्रिस्कन्धात्मक, होराशास्त्र, बीजगणित, ग्रहवेधयन्त्र

१.विषय परिचय

नयाँ नयाँ ज्ञान आविष्कारको प्रमुख कारण जिज्ञासा हो । यही जिज्ञासाकै कारण मानिस प्राचीन युगबाट आजको आधुनिक युगसम्म आउन सफल भएको छ । मानवसभ्यताको विकासको क्रममा मानिसमा विभिन्न जिज्ञासाहरू सिर्जना हुने सिलसिलमा आकाशीय पिण्डहरू, ग्रह, नक्षत्र, तारामण्डल आदिको विषयमा जिज्ञासाहरू उत्पन्न भए । यही जिज्ञासाकै समाधानार्थ ज्योतिषशास्त्रको उत्पत्ति हुन पुग्यो । ज्योतिषशास्त्रको उत्पत्तिको विषयमा विभिन्न मतहरू पाइन्छन् । ज्योतिषशास्त्रलाई वेदको प्रमुख अङ्गको रूपमा रहेको हुनाले अपौरुषेय पनि भनिएको पाइन्छ । यस शास्त्रको उत्पत्ति ब्रहमाद्वारा भएको हो । ब्रहमा यस जगत्का सृष्टिकर्ता हुन् । उनले आफ्ना चारमुखबाट प्रवचन गरी चारवेदको रचना गरे । यी वेदहरू यज्ञात्मक भएका हुनाले यसको सम्पादन गर्नका निम्ति कालक्रमको आवश्यकता पर्न गयो । त्यसैले ब्रहमाले यज्ञको सिद्धि एवं सम्पादनका लागि वेदाङ्गको रूपमा काल अवबोधक ज्योतिषशास्त्रको निर्माण गरी नारदजीलाई उपदेश दिए । नारदले यस शास्त्रलाई लोकमा प्रचार प्रसार गरे । अर्का थरी आचार्यहरूका अनुसार ज्योतिष शास्त्रको उपदेश सर्वप्रथम सूर्यद्वारा मयासुरलाई दिएको भन्ने पाइन्छ । कश्यप संहिताका अनुसार ज्योतिषशास्त्रका प्रवर्तक अठार आचार्यहरूलाई मानिएको पाइन्छ जो यस प्रकार छन् -

सूर्यः पितामहो व्यासो वशिष्ठोऽत्रिपराशरः ।
कश्यपो नारदो गर्गो मरिचिर्मनुरङ्गिरा ॥
रोमशः पौलिशश्चैव च्यवनो यवनो भृगुः ।
शौनकोऽष्टादशाश्चैते ज्योतिश्शास्त्रप्रवर्तकाः ॥ (भारतीय ज्योतिष पृ.६६)

बराहमिहिर, वैद्यनाथ, कल्याणवर्मा आदि ज्योतिर्विदहरूले पनि ज्योतिषशास्त्रको उत्पत्ति मुनि परम्पराबाट भएको कुरा स्वीकारेका छन् । यसरी मुनि परम्पराबाट विकसित भएको ज्योतिषशास्त्रले विभिन्न मोडहरू पार गर्दै वर्तमान अवस्थासम्म आएको छ । यो अवस्थासम्म आइपुग्दा ज्योतिषशास्त्रको

विकासका क्रममा के कस्ता चरण, मोड तथा प्रवृत्तिहरू देखापरे भन्ने मूल समस्यामा यो आलेख केन्द्रित रहेको छ भने यिनै समस्याको समाधान खोजी निष्कर्ष प्रतिपादन गर्नु नै यसको मुख्य उद्देश्य रहेको छ ।

२. ज्योतिषशास्त्रको विकास परम्परा

पौरस्त्य ज्योतिषशास्त्रको विकास परम्परालाई सङ्कलन एवं वर्गीकरण गर्न त्यति सहज छैन किनभने यसको प्रारम्भ अथवा उद्भवको वास्तविक समय कतै पनि उल्लेख गरिएको पाइँदैन । अध्ययनलाई सहज तुल्याउनका निम्ति विद्वानहरूले ज्योतिषशास्त्रको विकासपरम्परालाई निम्न लिखित छ चरणमा वर्गीकरण गरेका छन् :

१. प्राग्वैदिककाल/ अन्धकारकाल (ई.पू. १०००० वर्षपूर्वको समय)

२.वैदिककाल / उदयकाल (ई.पू. १०००० - ई.पू. ५०० सम्म)

३.आदिकाल (ई.पू. ५०० - ई. ५०० सम्म)

४. पूर्वमध्यकाल (ई. ५०१ - ई. १००० सम्म)

५.उत्तरमध्यकाल (ई. १००१ - ई १६०० सम्म)

६. आधुनिककाल (ई. १६०१ - हालसम्म)

२.१. प्राग्वैदिककाल / अन्धकारकाल (ई.पू. १०००० वर्षपूर्वको समय)

ई.पू. दशहजार वर्षभन्दा अघि ज्योतिषशास्त्र कस्तो अवस्थामा थियो भन्ने विषयमा कुनै पनि प्रमाण अहिलेसम्म फेला पर्न सकेको छैन त्यसैले यो काललाई अन्धकारकालको रूपमा पनि लिइएको पाइन्छ । सर्वप्राचीन मानिएको वेदको समेत सृष्टि नभएको यो अवस्थामा कहाँ जाने ? कताबाट आएको ? आदि जस्ता व्यवहारिक समस्या निवारण गर्नका निम्ति दिग्बोध, कालबोध गरेको अनुमान गर्न सकिन्छ । दिन, रात, पक्ष, मास, ऋतु, अयन, वर्ष जस्ता पक्षहरूको ज्ञान मानिसमा उत्तरोत्तर प्राप्त हुँदै गएको अनुमान गर्न सकिन्छ । यस युगमा ज्योतिषशास्त्र स्वतन्त्र विधाका रूपमा विकसित नभई धर्म वा दर्शनसँगै समष्टिमा रहेको थियो भनेर विद्वानहरूले अनुमान गरेका छन् ।

२.२.वैदिककाल / उदयकाल (ई.पू. १०००० - ई.पू. ५००सम्म)

यो काल ज्योतिषशास्त्रको विकासमा आधारशिलाको रूपमा रहेको छ । विश्वको प्राचीनतम ग्रन्थ ऋग्वेदको रचना यसै समयमा भएको पाइन्छ । यसको साथै अन्य तीन वेदहरूको समेत यसै समयमा रचना भएको पाइन्छ । यो समयमा पनि ज्योतिषशास्त्र स्वतन्त्रविधाका रूपमा विकसित नभए तापनि वेदहरूमा ज्योतिषशास्त्रसँग सम्बद्ध पृथ्वी, सूर्य, चन्द्र आदि ग्रहहरू आकाश, अन्तरिक्ष, संवत्सर, मास, पक्ष, ऋतु, अहोरात्र आदिजस्ता विषयहरूको वर्णन पाइन्छ । जस्तै -

चन्द्रमा मनसो जातश्चक्षोःसूर्योऽजायत ।

श्रोत्राद्वायुश्च प्राणश्च मुखादग्निरजायत ॥ (ऋग्.१०। ९०। १३)

नाभ्या आसीदन्तरिक्षम् शीर्ष्णोः द्यौ समवर्तत ।

पद्भ्यां भूमिर्दिशः श्रोत्रांस्तथा लोकानकल्पयन् ॥ (ऋग् १० । ९० ।१४)

यसै समयमा ब्राह्मण ग्रन्थ, आरण्यक, उपनिषदहरूको पनि रचना भएको पाइन्छ । यी ग्रन्थहरूमा पनि ज्योतिष सम्बद्ध विषयवस्तुहरूको वर्णन गरिएको पाइन्छ । तैत्तरीयब्रह्मणमा बाह्रमासको वर्णन, छ ऋतुहरूको वर्णन, वत्सरहरूको वर्णन गरिएको पाइन्छ । जस्तै -

बाह्रमासको वर्णन :

मधुश्च माधवश्च शुक्रश्च शुचिश्च नभश्च नभस्यश्चेषश्चोर्जश्च सहस्य सहस्यश्च तपश्च तपस्यश्च संसर्पोऽस्यंहस्पत्याय त्वा ॥ (तै. ब्रा.१।४ ।१४)
छ ऋतुको वर्णन

मधुश्च माधवश्च वासन्तिकावृतू शुक्रश्च शुचिश्च ग्रैष्मावृतू नभश्च नभस्यश्च वार्षिकावृतू इषश्चोर्जश्च शारदावृतू सहश्च सहस्यश्च हैमान्तिकावृतू तपश्च तपस्यश्च शैशिरावृतू । (तै. ब्रा.१।४।११)
वाजसनेय संहितामा १३ महिनाको नामोल्लेख गरिएको पाइन्छ भने तैत्तरीय संहितामा ३६० दिनको एकवर्ष हुने कुरा उल्लेख गरिएको छ ।

तस्य त्रीणि च शतानि षष्टिश्च स्तोत्रीयास्तावती संवत्सरस्य रात्रयः । (तै. सं. ७५।१)
यी विभिन्न आधारहरूबाट हेर्दा वैदिक कालमा ज्योतिषशास्त्रको आधारस्तम्भको विकास भएको पाइन्छ । ३६० दिन एवं बाह्र महिनाको वर्ष मान्नु, सूर्योदयदेखि सूर्योदयसम्मको समयलाई दिन मान्नु, लोक व्यवहारमा चान्द्रमासको प्रयोग गरिनु, अधिकमास र क्षयमासको वर्णन गरिनु, षड्ऋतु, उत्तर र दक्षिण अयनको वर्णन गरिनुजस्ता उपलब्धिहरू वैदिककालमा भएको पाइन्छ । त्यसैले यो युग ज्योतिषशास्त्रको आधारशिलाको रूपमा रहेको छ ।

२.३ आदिकाल (ई.पू. ५०० - ई. ५००सम्म)

यस कालदेखि विशुद्ध ज्योतिषग्रन्थहरूको रचना भएको पाइन्छ । सर्वप्रथम ज्योतिषको आवश्यकता वैदिक यज्ञको सम्पादन गर्नमा मात्र सीमित थियो । पछि विस्तारै यसको आवश्यकता धार्मिक, राजनितिक, सामाजिक एवं व्यक्तिगत विषयको लागि पनि पर्न थाल्यो । यो युगमा नै वेदका षडङ्गहरूको पृथक् पृथक् रूपमा रचना भएको पाइन्छ । वेदाङ्गज्योतिषको रचना समेत यसै समयमा गरेको पाइन्छ । प्रो. मेक्समूलरका अनुसार वेदाङ्ग ज्योतिषको रचना ई.पू. ३००को आसपासमा भएको हो । यसका रचनाकार लगधमुनि हुन् तीनओटै वेदसँग सम्बन्धित ऋक्ज्योतिष, यजुर्ज्योतिष र अथर्वज्योतिष गरी तीनओटै वेदाङ्ग ज्योतिषको रचना गरिएको पाइन्छ । यसका साथै यस समयमा जैन ज्योतिषको पनि उल्लेखनीय योगदान रहेको पाइन्छ । प्राकृत भाषामा लेखिएका सूर्यप्रज्ञप्ति, चन्द्रप्रज्ञप्ति, ज्योतिषकरण्डक जस्ता ग्रन्थहरू जैन ज्योतिष परम्पराका महत्वपूर्ण ग्रन्थहरू हुन् । यी ग्रन्थहरूको रचनाकाल ई.पू.४०० - ई.पू. ३०० मानिएको पाइन्छ । यस अतिरिक्त यसै समयमा कल्पसूत्र, निरुक्त, व्याकरण, पुराणहरू महाभारत आदि ग्रन्थहरूको समेत रचना भएको पाइन्छ ।

यसै कालमा लघुवाशिष्ठ सिद्धान्त, रोमकसिद्धान्त, पोलिशसिद्धान्त, सूर्यसिद्धान्त, पितामहसिद्धान्त आदि गरिएका सिद्धान्त ज्योतिष सम्बद्ध ग्रन्थहरूको समेत रचना भएको पाइन्छ भने महर्षि पराशरको बृहत्पाराशरहोराशास्त्रम्, आर्यभट्टको आर्यभट्टीय, द्वितीय आर्यभट्टको महाआर्यभट्टीय, लल्लाचार्यको शिष्यधीवृद्धिदतन्त्रम् आदि ग्रन्थहरू पनि यस समयमा उल्लेखनीय रहेका पाइन्छन् ।

२.४. पूर्वमध्यकाल (ई.५०१ -ई. १०००सम्म)

यस काललाई ज्योतिषशास्त्रको विकासक्रमको स्वर्णकालको रूपमा लिइएको पाइन्छ । यसै समयमा ज्योतिषशास्त्रलाई सिद्धान्त, संहिता र होरा गरी त्रिस्कन्धमा वर्गीकरण गरिएको पाइन्छ भने अङ्कगणित, बीजगणित र रेखागणितजस्ता आश्चर्यकारी सिद्धान्तहरूको निर्माण पनि भएको पाइन्छ । फलितज्योतिषको विकासमा पनि यो युग महत्वपूर्ण रहेको पाइन्छ । यो युगमा पौरस्त्य ज्योतिषको सम्पर्क ग्रिस, अरब आदि देशहरूसँग रहेको पाइन्छ । पाश्चात्य ज्योतिषको प्रभाव पौरस्त्यज्योतिषमा परेको कुरा तलको श्लोकबाट स्पष्ट हुन्छ :

क्रियताबुरीजितुमकुलीरलेयपाथोनजूककौर्प्याख्याः ।
तौक्षिक आकोकेरो हृद्रोगश्चान्त्यभं चेत्थम् ॥ (बृहज्जातकम् १।८।१८)

यस युगका सर्वश्रेष्ठ आचार्य बराहमिहिर हुन् । यिनको जन्म ४१२ शकको आसपासमा भएको मानिएको पाइन्छ । यिनी राजा विक्रमादित्यका सभाका नवरत्नमध्ये एक थिए । यिनको योगदान त्रिस्कन्धात्मक ज्योतिषमा नै रहेको पाइन्छ । बृहज्जातकम् लघुजातकम्, विवाहपटलम्, ढिकनिकयात्रा, पञ्चपक्षी आदिजस्ता होरास्कन्धसँग सम्बन्धित ग्रन्थहरू, बृहत्संहिता र समाससंहिता नामक संहिता ग्रन्थहरू र पञ्चसिद्धान्तिका नामक सैद्धान्तिक ग्रन्थको रचना गरी यिनले त्रिस्कन्धात्मक ज्योतिषमा नै कलम चलाएका छन् । त्यसैगरी कल्याण वर्माको सारावली ब्रह्मगुप्तको ब्रह्मस्फुटसिद्धान्त, खण्डखाद्य, मुञ्जालको लघुमानसम् जैनाचार्य महावीरको ज्योतिषपटलम्, गणितसारसंग्रह, श्रीपतिको पाटीगणितम्, बीजगणितम्, श्रीपति पद्धति, श्रीधराचार्यको त्रिशक्तिका, जातकपद्धति भट्टोत्पलको प्रश्नज्ञान, बृहज्जातकटीका, लघुजातकटीका, रमलसार, बृहत्संहिताटीका आदि जस्ता ग्रन्थहरू यस युगका प्रतिष्ठित एवं प्रामाणिक ग्रन्थका रूपमा उल्लेख्य छन् ।

२.५.उत्तरमध्यकाल (ई. १००१ - ई १६००सम्म)

यो युग ज्योतिषशास्त्रको व्याख्याकालको रूपमा प्रतिष्ठित छ । यस युगमा ज्योतिषशास्त्रका मौलिक एवं आलोचनात्मक ग्रन्थहरूको रचना भएको पाइन्छ । गोल विषयक गणितको आविष्कार यसै युगबाट भएको हो । ग्रहगणित विषयक लम्बन, नति, आयनवलन, आक्षवलन, आयनदृक्कर्म, भूभाबिम्ब जस्ता विभिन्न पद्धतिद्वारा आकाशीय पिण्डहरूको अध्ययन विश्लेषण गर्ने परिपाटी यस युगबाट नै सुरु भएको पाइन्छ ।

यस युगका सर्वश्रेष्ठ ज्योतिर्विद् भास्कराचार्य हुन् । यिनले ग्रहवेधयन्त्रको निर्माण गरी यसकै सहायताबाट गोल विषयक अध्ययन कार्यलाई अघि बढाएको पाइन्छ । यिनले आफू पूर्वका आचार्यहरूद्वारा रचिएका ग्रन्थहरूको आलोचना गर्दै सिद्धान्तशिरोमणि, करणकुतूहलम्, विवाहपटलम्, जस्ता ग्रन्थहरूको रचना गरेका छन् । यसैगरी केशव दैवज्ञको ग्रहकौतूकम्, केशवीयजातकपद्धति आदि गणेशदैवज्ञको ग्रहलाघवम्, बृहत्तिथिचिन्तामणि, लघुतिथिचिन्तामणि आदि, ढुण्ढिराजको जातकाभरणम्, वैद्यनाथको जातकपारिजात, नीलकण्ठको ताजिक नीलकण्ठी, रामदैवज्ञको महूर्तचिन्तामणि, नारायण दैवज्ञको मुहूर्तमार्तण्ड, मल्लिषेणको आर्यसद्भाव, उल्लेखनीय रहेका छन् । बल्लालसेनको अद्भुतसागर विचित्र रचनाको रूपमा रहेको छ, जसमा आठहजार श्लोकसंख्या रहेका छन् ।

समग्रमा ज्योतिषशास्त्रको मौलिक एवं आलोचनात्मक ग्रन्थहरूको रचना गर्नु गोलगणितको आविष्कार गर्नु, विभिन्न ग्रहवेधयन्त्रहरूको निर्माण गर्नु, पृथ्वीलाई केन्द्र मानी सूर्यलाई गतिशील सिद्ध गर्नु पृथ्वीको आकर्षण शक्तिको पहिचान गर्नु, फलित ज्योतिषका मुहूर्त, सामुद्रिक, रमल, प्रश्न एवं ताजिकशास्त्रका ग्रन्थहरूको रचना गरिनु यस युगका महत्वपूर्ण उपलब्धि हुन् ।

२.६. आधुनिककाल (ई. १६०१ - हालसम्म)

पौरस्त्य ज्योतिषशास्त्रको द्रुतगतिमा भइरहेको विकास आधुनिक कालमा आइपुग्दा मन्द गतिमा झरेको पाइन्छ । यवन साम्राज्यको प्रतिकूल परिस्थितिका कारण ज्योतिषशास्त्रको पनि उल्लेख्य विकास हुन सकेको पाइँदैन । यस युगमा आधुनिक ग्रहवेधयन्त्रहरूको प्रयोग गरी प्राचीन गणित ज्योतिषसिद्धान्तको संशोधन समेत गरिएको पाइन्छ ।

यस युगका प्रमुख रचनाकार र रचनाहरूमा मुनीश्वरको सिद्धान्तसार्वभौम, पाटीसार आदि, दिवाकर दैवज्ञको जातकपद्धति, कमलाकर भट्टको सिद्धान्ततत्वविवेक, वापूदेवशास्त्रीको त्रिकोणमिति, बीजगणितम्,

अव्यक्तगणितम्, निलाम्बर झाको गोलप्रकाश, सुधाकर द्विवेदीको दीर्घवृत्तलक्षणम् गणक तरङ्गिणी, सोपपत्तिग्रहलाघवम्, नयराजपन्तको कालचक्रस्य ज्योतिषभागो विवेचनम्, संक्षिप्त गोलविमर्श, गोलबोध, वृत्तशतकम् उल्लेखनीय रहेका छन् ।

यस युगमा ज्योतिषशास्त्र वैज्ञानिक युगमा प्रवेश गरेको पाइन्छ । विभिन्न यन्त्र उपकरणहरूको आविष्कार गरी आकाशीय पिण्डहरूको अध्ययन गर्नु, अन्तरिक्षयानहरूको प्रक्षेपण गर्नु, अन्तरिक्षकेन्द्रको स्थापना गर्न, रचनामूलक ग्रन्थहरूका भन्दा टीकालेखनमा प्रवृत्त हुनु जस्ता प्रवृत्तिहरू यस युगमा देखा पर्दछन् ।

३. उपसंहार

मानव सभ्यताको विकास सँगसँगै मानिसमा आकाशीय पिण्डहरूको गति, स्थिति आदिबारेमा विभिन्न जिज्ञासाहरू सिर्जना भए पश्चात् ती जिज्ञासाहरूको समाधानका क्रममा ज्योतिषशास्त्रको विकास भएको पाइन्छ । यसरी विकसित भएको ज्योतिषशास्त्रले वैदिककालबाट खुट्टो टेकेको पाइन्छ । वैदिक कालमा चार वेद, ब्राह्मण ग्रन्थ, उपनिषद्, आरण्यक, आदि ग्रन्थहरूमा ज्योतिषशास्त्रसँग सम्बन्धित विभिन्न विषयवस्तुको वर्णन गरिएको पाइन्छ । यस पछि आदिकालबाट ज्योतिषशास्त्रले वेदाङ्गको विशुद्धस्वरूप ग्रहण गरेको पाइन्छ । यस पछिको पूर्वमध्यकाललाई स्वर्णकालको रूपमा लिइएको पाइन्छ । त्रिस्कन्धात्मक ज्योतिषको विकास हुनु अङ्कगणित, बीजगणित र रेखा गणित जस्ता आश्चर्यकारी सिद्धान्तहरूको रचना हुनु, फलितज्योतिषको विशुद्ध विकास हुनु, पाश्चात्य ज्योतिषको प्रभावपर्नु, आदि यस कालका महत्वपूर्ण उपलब्धि हुन् । ज्योतिषशास्त्रका पूर्वप्रचलित मान्यताहरूको आलोचनात्मक ढङ्गले खण्डन गर्दै नवीन मूल्य मान्यताहरूको स्थापना गर्नु, पूर्वरचित ग्रन्थहरूको व्याख्या विश्लेषण गर्नु, पृथ्वीलाई स्थिर र सूर्यलाई गतिशील सिद्धगर्नु, पृथ्वीको आकर्षण शक्ति पहिचान गर्नु आदि जस्ता उपलब्धिहरू उत्तरमध्य कालका हुन् । यस पछि आधुनिक कालमा ज्योतिषशास्त्र वैज्ञानिक युगमा प्रवेश गरेको पाइन्छ । विभिन्न यन्त्र, उपकरणहरूको आविष्कार गरी तिनको सहयोगबाट आकाशीय पिण्डहरूको अध्ययन गर्नु, अन्तरिक्षकेन्द्रको स्थापना गर्नु, अन्तरिक्ष यानहरूको प्रक्षेपण गर्नु, रचनामूलक ग्रन्थहरूमा भन्दा टीकालेखनमा प्रवृत्त हुनु आदि जस्ता उपलब्धिहरू यस कालमा देखा परेका छन् । यसरी अनादिकालदेखि सुरु भएको ज्योतिषशास्त्रको विकास आजसम्म पनि निरन्तर रूपमा भइरहेको छ ।

सन्दर्भग्रन्थसूची

जोशी, केदारदत्त (ई.स. २००७), **भूमिका**, बृहज्जातकम् (पुनर्मुद्रित संस्करण), नयाँ दिल्ली : मोतीलाल वनारसीदास ।

झा, सूरकान्त(वि.सं. २०६५), **ज्योतिर्विज्ञान शब्दकोशः**, वाराणसी : चौखम्बा कृष्णदास अकादमी ।

दाहाल, लोकमणि (ई.सं. २००९), **भारतीयज्योतिषशास्त्रस्येतिहासः**, वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन ।

पाठक, रामचन्द्रः (वि.सं.२०६३), **भूमिका**, मुहूर्तचिन्तामणिः(दो.सं.), वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत संस्थान ।

मिहिर, वराह (ई.सं. २००७), **बृहज्जातकम्** (पुनर्मुद्रित संस्करण), नया दिल्ली : मोतीलाल वनारसीदास ।

रामदीन, (ई.सं. १९८४), **बृहद्दैवज्ञरञ्जनम्,** प्रथमो भागः, वाराणसी : मोतीलाल वनारसीदास ।

शर्मा, शिवप्रसाद (ई.सं. २००५), **प्रस्तवना,** ताजिकनीलकण्ठी (पुनर्मुद्रित संस्करण), वाराणसी : भारतीय विद्या प्रकाशन ।

शास्त्री, नेमिचन्द्र (ई.सं. २०१४) **भारतीय ज्योतिष**, (५१ औं संस्करण), नया दिल्ली : भारतीय ज्ञानपीठ ।

*

उपनिषद्मा अभिव्यक्त सृष्टिको विकासक्रम

उपप्रा.डा. विपीराज न्यौपाने
वाल्मीकि विद्यापीठ

१. विषय परिचय

छान्दोग्योपनिषद्मा सृष्टिको विकासका विषयमा उल्लेख गरिएको छ,जस अनुसार सृष्टिका प्रारम्भमा एउटा चेतन तत्त्व थियो । 'म धेरै हुँ र प्रजा उत्पन्न गरुँ'[१] उक्त इच्छाले वशीभूत भएर त्यस चेतनले प्रजाहरूको सृष्टि गऱ्यो । उक्त इच्छा त्यो चेतनतत्त्वमा अवभासित भयो । यो सिसृक्षावृत्ति नै माया हो । त्यो मायाले जब शुद्ध चैतन्य उपहित हुन्छ तब मायोपहित चैतन्यलाई नै ईश्वर भनिन्छ । यही ईश्वरले यस चराचर जगत्को रचना गर्दछ । श्रुति ग्रन्थमा धेरै प्रमाणहरू पाइन्छन् । जसबाट यो सिद्ध हुन्छ कि अज्ञानोपहित ब्रह्म अर्थात् ईश्वर जगत्को कारण हो । यस प्रसँगलाई मुण्डकोपनिषद्मा लेखिएको छ –

यः सर्वज्ञः सर्वविद् यस्य ज्ञानमय तपः ।
तस्मादेतद् ब्रह्मनाम रूपमन्नं च जायते ॥[२]

जो सर्वज्ञ र सर्वहित छ, जसको तप ज्ञानमय छ त्यसैबाट यो हिरण्यगर्भ, नाम, रूप र अन्न उत्पन्न हुन्छन् । यसै विषयलाई तैत्तिरीय उपनिषद्मा लेखिएको छ–[३]'जहाँबाट यी सबै प्राणीहरू उत्पन्न हुन्छन्, जसबाट उत्पन्न भएर जीवित रहन्छन् र अन्त्यमा जहाँ गएर विलीन हुन्छन् त्यो तत्त्व नै ब्रह्म हो[४] ।' श्रीमद्भगवद्गीतामा पनि यस तथ्यलाई प्रतिपादित गरिएको छ । ईश्वर सबैको उत्पत्तिस्थान हो र ईश्वरबाटै यो जगत् अनुप्राणीत भइरहेको छ[५] । ईश्वर चराचरात्मक जगत्का सबै पदार्थहरूको बीज अर्थात् मूलकारण हो[६] । ब्रह्मसूत्रमा पनि उल्लेख पाइन्छ–'जन्माद्यस्य यतः ।'[७] अर्थात् यस जगतको उत्पत्ति, स्थिति र लय जसबाट हुन्छ, त्यो ब्रह्म हो । उद्धृत प्रमाणहरूका आधारमा यस जगत्को मूलकारण अज्ञानोपहित ब्रह्म (ईश्वर) हो, अथवा चेतन तत्त्व हो ।

२. सृष्टिविकासको क्रम

केही यस्ता दार्शनिक सम्प्रदायहरू छन् जसले अचेतन तत्त्वलाई सृष्टिको कारण मानेका छन् । जस्तै सांख्यले सृष्टिको आरम्भ जड प्रकृतिबाट मानेको छ । वैशेषिकले परमाणुहरूबाट सर्गक्रमको आरम्भ मानेको छ । प्रकृति र परमाणु आरम्भवादको खण्डन गर्दै बादरायण भन्दछन् *'ईक्षतेर्नाशब्दम् ।'*[८] श्रुतिग्रन्थहरूमा जगत्को कारण इक्षणकर्ता मानिएको छ । यस्तो ईक्षणवृत्ति चेतन ब्रह्ममा हुन्छ तर जड

---

१ तवैक्षत बहुस्यां प्रजायेयेति । *छान्दोग्योपनिषद्*, शाङ्करभाष्य, गोरखपुर : गीताप्रेस, वि. सं. २०५२, पृ. ५९५ ।

२ इशादि नै उपनिषद् सं. हरिकृष्णदास गोयन्दका, गोरखपुर : गीताप्रेस, वि सं २०५२ पृ. ३९६ ।

३ सर्वज्ञः सर्वशक्तिश्च सर्वात्मा सर्वशो ध्रुवः ।
जगत् जनिस्थितिध्वंसहेतुरेष सदेश्वरः ॥
बृहदारण्यकवार्तिकसार, विद्यारण्य, काशी : अच्युत ग्रन्थमाला कार्यालय, वि.सं. २०२९ पृ.४७ ।

४ इशादि नै उपनिषद् , तैत्तिरीयोपनिषद्, वेदव्यास सं. हरिकृष्णदास गोयन्दका गोरखपुर : गीताप्रेस, वि.सं. २०५२, पृ. ३९६ ।

५ अहं सर्वस्य प्रभवे मत्तः सर्वं प्रवर्तते । श्रीमद्भगवद्गीता, पा. टि.१६५, पृ ५८ ।

६ बीजं मां सर्वभूतानाम् । श्रीमद्भगवद्गीता,पृ ४६ ।

७ वादरायण, ब्रह्मसूत्रम् सं. योगीन्द्रानन्द वाराणसी :चौखम्बा विद्याभवन, १९९५ पृ. ९७ ।

८ वादरायण, ब्रह्मसूत्र, पृ. १८५ ।

प्रकृतिमा भने हुँदैन । त्यस्तो जडप्रकृतिलाई जगत्को कारण मान्नु भनेको श्रुति विरोधी कार्य गर्नु हो । अनुमान सिद्ध छ प्रकृति (प्रधान) जगत्को कारण हुन सक्दैन किनकि जडप्रकृतिबाट विचित्र जगत्को रचना हुन सक्दैन ।[९] लोकव्यवहारमा देख्न सकिन्छ कि कुनै चेतन तत्त्वसँग संपर्क भएपछि मात्र जडप्रकृतिमा गति, विकार या चेतनता आउँदछ । जसरी रथ आदि अचेतन पदार्थ कुनै चेतनवस्तुद्वारा अधिष्ठित भएपछि मात्र गतिशीलता देखिने गर्छ । अतः प्रकृति आफैंमा अचेतन हुने भएकाले प्रकृति आफैले जगत्को रचना गर्न असमर्थ छ ।

यद्यपि ब्रह्म शुद्धबुद्धमुक्त स्वभावले युक्त छ तथापि ब्रह्मले माया (अज्ञान) ले उपहित भएर जगतको रचना गर्दछ । सदानन्दले वेदान्तसारमा लेखेका छन्–'*शक्तिद्वयवादज्ञानोपहितं चैतन्यं स्वप्रधानतया निमितं स्वोपाधि प्रधानतयोपादानं च भवति । यथा लूता तन्तुकार्यं प्रति स्वप्रधानतया निमित्तं स्वशरीरप्रधानतयोपादानं च भवति ।* अर्थात् ब्रह्म अज्ञानका आवरण र विक्षेप शक्तिले उपहित भएर स्वप्रधानताले निमित्त कारण तथा स्वोपाधिका प्रधानताले उपादानकारण हुन्छ र जसरी माकुरो तन्तुकार्य प्रति आफ्ना प्रधानताले निमित्तकारण हुन्छ तथा आफ्ना शरीरका प्रधानताले उपादान कारण हुन्छ ।

अज्ञानोपहितकारण चैतन्य अर्थात् ईश्वर जगत्को निमित्तकारण र उपादानकारण पनि हो । यस तथ्यलाई प्रमाणित गर्दै उपनिषद् तथा ब्रह्मसूत्र आदि वेदान्तग्रन्थहरूमा लेखिएको छ–

यथोर्णनाभिः सृजते गृह्णते च
यथा पृथिव्यामोषधयः सम्भवन्ति ।
यथा सतः पुरुषात् केषलोमानि
तथाक्षरात् सम्भवतीह विश्वम् ।।[१०]

जसरी माकुराले आफ्ना शरीरबाट जालो निकाल्न र पुनः शरीरभित्रै लैजान सक्छ तथा पृथिवीबाट औषधीहरू उन्पन्न हुन्छन्, र जीउँदो मानिसका शरीरबाट रौहरू उत्पन्न हुन्छन् । त्यसैगरी अक्षर ब्रह्मबाट यो जगत् पनि उत्पन्न भएको हो ।

ब्रह्मसूत्रमा ईश्वरको उभयकारणनिष्ठता प्रतिपादित गरिएको छ । तद् यथा–*प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुयरोधात् ।*[११] ब्रह्म (ईश्वर) जगत्प्रति उपादान र निमित्तकारण दुवै हो ।

ब्रह्म जगत् प्रति निमित्त कि उपादान कारण हो ?

ब्रह्मलाई जगत्को निमित्त तथा उपादान दुवै कारण प्रतिपादन गरिन्छ । परन्तु यस विषयमा कसैले श्रुति वचनहरूका आधारमा यस्तो आग्रह गर्न सक्छन् कि ईश्वर जगत्को निमित्तकारण मात्र हुनसक्छ उपादान कारण हुन सक्दैन । आफ्नो मतको समर्थनमा उसले भन्न सक्छ श्रुतिवाक्यमा यस्तो प्रतिपादित गरिएको छ । ब्रह्मले (ईश्वर) जगत्को ईक्षणपूर्वक रचना गर्दछ।[१२] लोकव्यवहारमा कुमाल आदिले पनि ईक्षणपूर्वक घटको रचना गरेको देखिन्छ । त्यसैले कुमाल घटप्रति निमित्त कारण हुन्छ । अतः ईश्वर पनि जगत्प्रति निमित्त कारण हो तर उपादान कारण भने होइन ।

संसारमा के देखिन्छ भने उपादानकारण नै आफ्नो कार्यसँग साम्य हुन्छ । जुन उपादानकारण हो त्यसैले कार्यरूप धारण गर्दछ । जस्तै घटप्रति माटो उपादानकारण हो तर उक्त माटो नै पछि कार्यरूप घट

९ सदानन्द, वेदान्तसार सं बदरीनाथशुक्ल वाराणसी : मोतीलाल बनारसीदास, १९७९ पृ. १२४ ।
१० ईशादि नौ उपनिषद्, पृ. २१६ ।
११ वादरायण, *ब्रह्मसूत्र*, पृ. ५२४ ।
१२ तदैक्षत बहुस्यां प्रजायैयेति । *छान्दोग्योपनिषद्* शाङ्करभाष्य, गोरखपुर : गीताप्रेस वि. सं. २०५२ पृ. ५९५ ।

बन्दछ । अतः उपादानकारण र कार्यमा एकप्रकारको गुणगत साम्य बनिरहन्छ । यहाँ ब्रह्म (ईश्वर) जगत्को कारण र ब्रह्मको कार्य जगत् हो तर यी दुवै वा कुनै प्रकारको गुणगत साम्य देख्न पाइँदैन किनकि ब्रह्म निरवयव चेतन र शुद्ध छ ।[१३] तथा जगत् सावयव, अचेतन र अशुद्ध छ । त्यसैले ईश्वर र जगतमा कुनै प्रकारको साम्य प्रतीत हुँदैन । त्यसैकारण ब्रह्म (ईश्वर) जगत्को उपादान कारण होइन निमित्तकारण हो ।

ईश्वर जगत्को उपादानकारण हो यस्ता अनेक श्रुतिवाक्यहरू पनि पाइन्छन् । जसले ईश्वरलाई नै जगत्को उपादानकरण स्वीकारेका छन् । यसै विषयलाई उपनिषद्ले स्पष्ट शब्दमा भनेको छ–'*यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते । येन जातानि जीवन्ति । यत् प्रयन्त्यभिसंविशन्ति । तद् विजिज्ञासस्व तद् ब्रह्मेति* ।[१४] अर्थात् जसबाट यी सम्पूर्ण प्राणी उत्पन्न हुन्छन्, जसको सहायताले जीवित रहन्छन् र अन्तिममा जहाँ गएर विलीन हुन्छन्, त्यो ब्रह्म हो । यहाँ ब्रह्मलाई सृष्टिको उत्पत्ति,स्थिति र लयको कारण प्रतिपादित गरिएको छ । लोकव्यवहारमा पनि देख्न पाइन्छ, जसरी कुण्डल आदि आभूषण सुवर्णबाट निर्माण गरिन्छन् वा बनाइन्छन् तर फेरि ती आभूषणहरू तोडियो भने सुन नै हुन्छ । लौकिकदृष्टान्तबाट के सिद्ध हुन्छ भने जहाँबाट जे उत्पन्न हुन्छ (बनाइन्छ) त्यो त्यसैमा विलीन हुन्छ । सुवर्ण कुण्डलको उपादानकारण हो । त्यस्तै ब्रह्म पनि जगत्प्रति उपादान कारण हो ।

माथि जसरी उभयकारण एक आपसमा आफ्नो मत स्थापित गर्न एकले अर्कोलाई निषेध गरेको छ । यी दुवैको मतको समाधान दिँदै अद्वैतवेदान्तका आचार्यले मायाको कल्पना गरे । त्यो मायाले उपहित चैतन्यलाई जगत्को कारण मानेको छ । उक्त मायोपहित चैतन्यलाई नै ईश्वर भनिन्छ । अतः यो चराचर जगत्प्रति ब्रह्म (ईश्वर) स्वचैतन्य अंशका प्रधानताले निमित्तकारण हो र स्वोपाधिभूत अज्ञानका प्रधानताले उपादानकरण हो , त्यसैले एउटै अज्ञानोपहित ब्रह्मलाई निमित्त र उपादान दुवै कारण मानिएको छ ।

३. पञ्चभूत उत्पत्तिक्रम

तमः प्रधानविक्षेपशक्तिमदज्ञानोपहितचैतन्यादाकाश आकाशाद्वायुर्वायोरग्निरग्नेर् आपोऽद्भ्यः पृथ्वी चोत्पद्यते । तस्माद् वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः इत्यादि श्रुतेः[१५]तमोगुण-प्रधान विक्षेप शक्तिले युक्त अज्ञानोपहित चैतन्यबाट सर्व प्रथम आकाशको उत्पत्ति हुन्छ । आकाशबाट वायुको उत्पत्ति वायुबाट अग्निको उत्पत्ति, अग्निबाट जलको उत्पत्ति र जलबाट पृथिवीको उत्पत्ति भएको हो । सवैभन्दा पहिला चैतन्यरूप ईश्वरबाट आकाश उत्पन्न भएको हो । माथि उल्लिखित सन्दर्भबाट के विदित हुन्छ भने आकाश आदि सूक्ष्म भूतहरूको उत्पत्तिको कारण चैतन्य 'ईश्वर' हो । उक्त चैतन्य तमः प्रधान विक्षेपशक्तिले युक्त भएर सर्गारम्भमा प्रवृत्त हुन्छ । शक्तिद्वयसम्पन्न अज्ञानोपहित चैतन्य (ईश्वर) लाई जगतको कारण मानिएको छ । यी आकाशादि सूक्ष्म भूतलाई 'तन्मात्र' र अपञ्चीकृत पनि भनिन्छ । यिनलाई 'तन्मात्र' किन भनिन्छ भने यो सूक्ष्मभूत अति नै विशुद्ध मात्रामा रहन्छ । यसमा अरु भूतहरूको मिश्रण भएको हुँदैन । आकाश आदि सूक्ष्म भूतमा शब्द आदिको जुन मात्रा हुन्छ त्यो मात्रा अपञ्चीकृत हुन्छ । त्यसमा अरु भूतहरूका मात्राको संस्पर्श हुँदैन, त्यसकारण यसलाई अपञ्चीकृत भनिएको हो । जब

१३ निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनम् । ईशादि नौ उपनिषद्, पृ. २८६ ।
१४ ईशादि नौ उपनिषद्, पृ. ३९६ ।
१५ सदानन्द, *वेदान्दसार,* पृ. २२६ ।

पञ्चीकरण हुन्छ त्यतिबेला एक सूक्ष्मभूतमा अरुभूतहरूका तन्मात्राको मिश्रण हुन्छ । पञ्चीकरण भएपछि यी सूक्ष्म भूतहरूले स्थूल भूतहरूको रूप धारण गर्दछन् ।

४. सूक्ष्म शरीर

अद्वैत वेदान्तमा सूक्ष्म शरीरका विषयमा प्रतिपादन गरिएअनुसार यो सूक्ष्म शरीर धेरै सूक्ष्म हुन्छ । यसलाई देख्न र छुन सकिँदैन केवल अनुमानद्वारा मात्र यसको ज्ञान गर्न सकिन्छ । यसलाई सुख-दुःख अनुभवको साधन भनिएको छ । यसको अर्को नाम लिङ्गशरीर पनि हो । रामतीर्थले यसको व्युत्पत्तिलभ्य अर्थ गरेका छन्–'*लिङ्ग्यते ज्ञाप्यते प्रत्यगात्मसद्‌भाव एभिरिति लिङ्गानि,लिङ्गानि च शरीराणिचेति लिङ्ग शरीराणि ।*'[१६]

जसद्वारा प्रत्यगात्माका सद्‌भावको ज्ञापन होस् , त्यसलाई लिङ्गशरीर भनिन्छ । यसको कल्पना गर्नुको कारण स्थूलशरीरलाई त्यागेर जब जीवात्मा कुनै अर्का शरीरमा प्रवेश गर्दछ । त्यस अवस्थामा कुनै न कुनै आश्रय अर्थात् शरीरको आवश्यकता हुन्छ । वेदान्तसारमा सूक्ष्म शरीरका सत्र अवयवलाई मानिएको छ । सूक्ष्मशरीरका अवयव्- पाँच ज्ञानेन्द्रिय, पाँच कर्मेन्द्रिय, पाँच वायु तथा मन र बुद्धि रहेका छन् । यस सम्बन्धमा पञ्चदशीमा लेखिएको छ–

बुद्धिकर्मेन्द्रिय प्राणाञ्च कैर्मनसा धिया ।
शरीरं सप्तदशभिः सूक्ष्मं तल्लिङ्गमुच्यते ॥[१७]

लिङ्गशरीरका सत्र अवयवहरूलाई पुष्टि गर्दै रामतीर्थ लेख्दछन्– *तथा च सप्तदशः प्रजापतिः इति श्रुते प्रजापतेर्हिरण्यगर्भस्य सप्तदशत्व वगमात् सप्तदशावयवमेव लिङ्ग शरीरं मुख्यं गेयमिति* सांख्यदर्शनमा पनि सूक्ष्म शरीरको प्रतिपादन गर्दै यसका अठार अवयवहरूको प्रतिपादन गरिएको छ । यस सम्बन्धमा सांख्यकारिकामा लेखिएको पाइन्छ । जस्तै–

पूर्वोत्पन्नमसक्तं नियतं महदादि सूक्ष्म पर्यन्तम् ।
संसरति निरूपभोगं भावेरधिवासितं लिङ्गम् ॥[१८]

अर्थात् यो शरीर सृष्टिका आरम्भमा उत्पन्न भएर अप्रतिहतद्वारा सबैठाउँमा प्रवेशगर्न सक्ने महाप्रलयसम्म रहिरहने महत् तत्त्वबाट लिएर पाँचतन्मात्राहरूसँग संवन्धित भएको र स्थूल शरीरविना नै धर्म र अधर्मभावहरूले युक्त भएको साथै एउटा स्थूल शरीरलाई छोडेर अर्को स्थूल शरीरमा संसरण गर्दछ । यसका अठार अवयवहरू यसप्रकार रहेका छन् । महत् तत्त्व, अहंकार, मन, पाँचज्ञानेन्द्रिय, पाँचकर्मेन्द्रिय तथा पाँचप्राण यसप्रकारका सांख्योक्त अवयव हुन् । सांख्य र वेदान्तमा हेर्दा सांख्यले अभिमानलाई समेत लिएर अठार भएको हो ।

५. स्थूलसृष्टि

माथि उल्लेख भए अनुसार तमः प्रधान विक्षेपशक्तियुक्त ब्रह्मबाट आकाश उत्पन्न हुन्छ । आकाशबाट वायु, वायुबाट अग्नि, अग्निबाट जल उत्पन्नहुन्छ, जलबाट पृथिवी उत्पन्न हुन्छ । त्यो अवस्थामा यी आकाशादिपञ्चकलाई सूक्ष्मभूत, तन्मात्र, अपञ्चीकृतभूत तथा अविशेषभूत भनिन्छ । यो अपञ्चीकृत सूक्ष्मभूतबाट सूक्ष्मशरीर तथा स्थूलभूतहरूको उत्पत्ति हुन्छ । यस विषयमा वेदान्तसारमा

---

१६ सदानन्द, *वेदान्दसार,* पृ. १३६ ।
१७ विद्यारण्यमुनि पञ्चदशी सं. कृष्णबोधाश्रम देहली : सतन एण्डको. बुकसेलर्स, दरीबा कलां १९६० पृ. ६० ।
१८ सांख्यकारिका, पृ. ४० ।

लेखिएको छ– *'एतान्येव सूक्ष्मभूतानि तन्मात्राण्यपञ्चीकृतानि चोच्यन्ते । एतेभ्यः सूक्ष्मशरीराणि स्थूलभूतानि चोत्पद्यन्ते'* अर्थात् सूक्ष्मभूतहरूबाट स्थूलभूतहरूको उत्पत्ति हुन्छ । सूक्ष्मभूत जुन् प्रक्रियाबाट स्थूलभूतका रूपमा परिणत् हुन्छ त्यसैलाई पञ्चीकरण भनिन्छ ।

६. निष्कर्ष

आकाश आदि पञ्चीकृत भूतबाट समस्त ब्रह्माण्डको उत्पत्ति भएको हो । यो ब्रह्माण्ड चौध भुवनहरूमा विभाजित रहेको छ । हामीहरू भूलोक बासी हौं । भूलोकदेखि आरम्भ भएर माथि-माथि सातलोक विद्यमान छन् । ती हुन्–भू , भुव, स्व, मह, जन, तप र सत्यलोक, साथै भूलोकबाट आरम्भ भएर तल-तल सातलोक विद्यमान रहेका छन् । तिनीहरू यसप्रकार छन्– अतल, वितल, सुतल, रसातल, तलातल, महातल र पाताल । यी चौध भूवन मिलेर बनेको हुनाले यसलाई ब्रह्माण्ड भनिएको छ । रामतीर्थले ब्रह्माण्डको परिचय दिँदै लेखेका छन्–*'एत एव स्वावरणभूतलोकालोकपर्वत तद्बाह्यपृथिवी तद्बाह्यसमुद्रैः सहिता ब्रह्माण्डमित्युच्यते '* ब्रह्माण्डमा जुन चौध लोक छन् यिनलाई लोकालोक नामक पर्वतले आवृत गरेको छ । यो पर्वतका बाहिर पट्टि पृथिवी छ । पृथिवीका बाहिर चारैतिरबाट समुद्रले घेरेको छ । यसरी लोकालोक पर्वतले घेरिएको चौध भुवन जस अन्तर्गत पृथिवी र समुद्र छन् यी सबै मिलेर एउटा ब्रह्माण्ड बनेको छ ।

सन्दर्भग्रन्थसूची

आचार्य, शङ्कर,(वि.सं. २०५२), **छान्दोग्योपनिषद्**, शाङ्करभाष्य, गोरखपुर : गीताप्रेस ।

गोयन्दका, हरिकृष्णदास, (वि सं २०५२), **इशादि नै उपनिषद्,** ,गोरखपुर : गीताप्रेस ।

विद्यारण्य, **बृहदारण्यकवार्तिकसार,**(वि.सं. २०२९), काशी : अच्युत ग्रन्थमाला कार्यालय ।

गोयन्दका, हरिकृष्णदास,(वि.सं. २०५२), **तैत्तिरीयोपनिषद्,** गोरखपुर : गीताप्रेस ।

श्रीमद्भगवद्गीता, (१९८०) गोरखपुर : गीताप्रेस ।

वादरायण, (१९९५), **ब्रह्मसूत्रम्,** (सम्पा. योगीन्द्रानन्द), वाराणसी : चौखम्बा बिद्याभवन ।

सदानन्द, (१९७९),**वेदान्तसार,** (सम्पा.बदरीनाथशुक्ल), वाराणसी : मोतीलाल बनारसीदास ।

छान्दोग्योपनिषद् शाङ्करभाष्य,(वि. सं. २०५२), गोरखपुर : गीताप्रेस ।

मुनि, विद्यारण्य,(१९६०), **पञ्चदशी,** (सम्पा. कृष्णबोधाश्रम), देहली : सतन एण्डको बुकसेलर्स, दरीबा कलां ।

*

बौद्धदृष्टिमा निर्वाणको स्वरूप

डा. शेखर दाहाल
वाल्मीकि विद्यापीठ, काठमाडौं ।

सारः

बौद्धदर्शनका हीनयान र महायान सम्बद्ध शाखाहरूले निर्वाण सम्बन्धी परिकल्पनामा आ आफ्नै मतहरू अघि सारे पनि सबैले क्लेश (दुःख) वा आवरणको निरोध वा क्षयलाई नै निर्वाणका रूपमा स्वीकार गरेका छन् । हीनयान सम्बद्ध शाखाहरूले दुःखको अभावलाई निर्वाण मानी यो नै सत्य हुन्छ भन्ने व्याख्या गरेका छन् भने महायान सम्बद्ध शाखाहरूले दुःखको निरोधलाई क्लेशावरणको मात्र निरोध हो भनेका छन् । उनीहरूले क्लेशावरणको क्षयपछि पनि ज्ञेयावरणको सत्ता रहने भएकाले निर्वाणलाई भावरूपमा लिनुपर्ने तर्क गरे । महायानीहरूको आवरणको दुई प्रकारको भेद दार्शनिक दृष्टिमा महत्त्वपूर्ण छ । हीनयानका दृष्टिमा भन्दा महायानको दुईप्रकारको आवरणको कल्पना र दुबैको निरोधको सिद्धान्त मौलिक पनि देखिन्छ । भौतिकवादी दृष्टिमा हेर्ने हो भने निर्वाण अमूर्त कुरा हो । तर, हामीलाई ज्ञात भएअनुसार यो मूर्त संसार पनि क्लेश वा दुःखले ढाकिएको छ । जुन क्लेशको पुनरागमन नहुने गरी निरोध गर्न भौतिकवादी दृष्टिमा सम्भव छैन । अतः बौद्धानुयायीहरूले क्लेश वा दुःख र दुबै किसिमका आवरणहरूको निरोधलाई निर्वाण भने । जसलाई बुद्धद्वारा निर्देशित मार्गको अनुसरण गर्ने प्रज्ञा, शील र समाधि सम्पन्न साधकले प्राप्त गर्न सक्दछ । बौद्धमतानुसार निर्वाण नित्य, अनिर्वचनीय, शाश्वत, परमसुख स्वरूपले युक्त छ ।

शब्दकुञ्जी : निर्वाण, हीनयान, महायान, तथ्यसंवृत्ति, संवृत्ति ।

१. विषय प्रवेश

दर्शनशब्द पाणिनीय व्याकरणानुसार प्रेक्षणे' (हेर्नु/हेराई) अर्थमा रहेको 'दृश्'[१] धातुमा ल्युट् प्रत्यय लागेर बन्दछ । यसर्थ दर्शन शब्दको अर्थ दृष्टि वा देख्नु भन्ने हुन्छ । जसद्वारा वस्तुतत्त्व देखिन्छ अथवा जसमा वस्तुतत्त्व देखिन्छ, त्यो नै दर्शन हो । यसरी हेर्दा जुन वस्तुतत्त्वलाई अन्तश्चक्षुद्वारा हेरेर वा मनन गरेर सोपपत्तिक निष्कर्ष प्रतिपादन गरिन्छ, त्यो नै दर्शनको अभिधेय अर्थ हो । पाश्चात्य चिन्तनमा दर्शनलाई ज्ञानमीमांसा र तत्त्वमीमांसा गरी दुई प्रकारले विभाजन गरेको पाइन्छ ।[२] तर पौरस्त्य चिन्तनअनुसार तत्त्वमीमांसाका दृष्टिमा मुख्यतया वेदान्त, साङ्ख्य, न्याय, बौद्ध, जैन र चार्वाक् गरेर ६ किसिमका दर्शनहरू रहेका छन् । पौरस्त्य चिन्तनमा चर्वाक्भन्दा इतर दर्शनहरू पुनर्जन्मवादी हुन् ।

जीव वा प्राणी के हो ? प्राणी किन दुःखी छ ? प्राणी संसारबन्धनबाट कसरी मुक्त हुन्छ ? मुक्ति वा निर्वाण भनेको के हो ? आदि प्रश्नहरूको उत्तर दिनेमा पौरस्त्य दर्शनहरू केन्द्रित रहेका छन् । त्यसमा पनि मुक्ति के हो र कसरी प्राप्त हुन्छ भन्ने ज्ञान गराउनु नै सबै दर्शनको अन्तिम उद्देश्य रहेको हुन्छ । प्रस्तुत साधारण लेखमा वेदलाई प्रमाणका रूपमा न स्विकारेकाले नास्तिकवादी दर्शनका रूपमा चिनिने बौद्ध दर्शनमा निर्वाण के हो र कसरी प्राप्त हुन्छ? भन्ने विषयमा बौद्ध सम्प्रदायहरूको धारणाका सम्बन्धमा

१ वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी, परमेश्वरदत्त शुक्ल, सम्पा., पृ.२५३ ।
२ या मसीह, पाश्चात्य दर्शनका समीक्षात्मक इतिहास, पृ. २ ।

सङ्क्षिप्त चर्चा गरिएको छ । निर् उपसर्ग पूर्वमा रहेको 'वा'[३] धातुमा क्त प्रत्यय लागेर बनेको निर्वाण शब्दको अर्थ निभ्नु, अस्ताउनु, निर्वृति वा मुक्त हुनु भन्ने हुन्छ ।

२. समस्या

यस शोधलेखको क्षेत्र बौद्धदर्शन हो भने यस दर्शनअन्तर्गत रहेका हीनयान सम्बद्ध शाखा र महायान सम्बद्ध शाखाहरूमा देखिएका निर्वाण सम्बन्धि विचारहरू के कस्ता छन् भन्ने विषय नै यसको प्रमुख समस्या हो । लेखको शीर्षकले अपेक्षा गरेको प्रमुख समस्या बौद्धदर्शनका शाखाहरूमा निर्वाण सम्बन्धी मान्यता के-कस्ता रहेका छन् र उनीहरूका बीचको मतभिन्नता के हुन् भन्ने सन्दर्भलाई बौद्धदर्शनका ग्रन्थहरूमा उल्लेख भएका मान्यता र मतभिन्नतालाई आधार मानी निम्न समस्या निर्धारण गरिएको छ–

क) बौद्धमतमा निर्वाण के हो ?

ख) निर्वाणका विषयमा बौद्धशाखाहरूमा रहेका प्रमुख भिन्नता के हुन् ?

३. उद्देश्य

समस्या खण्डमा उल्लेख गरिएका दुईओटा समस्याको निम्नानुसार समाधान खोज्नु प्रस्तुत लेखको मूल उद्देश्य रहेको छ –

क) निर्वाणको स्वरूपको विश्लेषण गर्नु,

ख) निर्वाणका विषयमा बौद्धशाखाहरूमा रहेका प्रमुख भिन्नता देखाउनु ।

४.सैद्धान्तिक आधार

प्रस्तुत लेखमा विशेषतः दर्शनअन्तर्गत रहेका हीनयान सम्बद्ध शाखा र महायान सम्बद्ध शाखाहरूमा देखिएका निर्वाण सम्बन्धि विचारहरूलाई आधार बनाई विषयको प्रतिपादन र विश्लेषण गरिएको छ । यसमा बौद्धदर्शनमा रहेका निर्वाण सम्बन्धी अवधारणा प्रस्तुत गर्नका लागि पूर्वविश्लेषित विभिन्न सिद्धान्तहरूको सहयोग लिइएकोले यस लेखको उक्त पक्ष निगमन विधिमा आधारित छ । मतभिन्नताको प्रमुख विषयको निर्धारण चाहिँ आगमन विधिमा आधारित रहेर गरिएको छ । प्रस्तुत लेखमा एम्.एल्. ए. विधिलाई मुख्य आधार बनाइएको छ । यसमा पूर्वकार्य समीक्षालाई अलग्गै उपशीर्षकमा प्रस्तुत नगरेर सम्बद्ध विषयको विवेचनाका क्रममा स्वतः अनुस्यूत रहने गरी प्रस्तुत गरिएको छ ।

५.सीमाङ्कन

यो लेख मूलतः दर्शनअन्तर्गत रहेका हीनयान सम्बद्ध शाखा र महायान सम्बद्ध शाखाहरूमा देखिएका निर्वाण सम्बन्धि विचारहरूलाई बोधगम्य बनाउन आवश्यकताअनुसार कतिपय स्थलमा बौद्धदर्शनका ग्रन्थबाट पनि सामग्रीहरू लिइएका छन् । प्रतिपादित विषयको सीमाचाहिँ उक्त ग्रन्थहरूमा प्रतिपादित निर्वाणका सम्बन्धी मान्यता हुन् । अर्थात् उक्त ग्रन्थका सीमामा रहेर बौद्धदर्शनका शाखाहरूमा देखिएका निर्वाणसम्बन्धी मान्यताहरूका आधारमा निर्वाणको स्वरूप निर्धारण गर्नु यस लेखको सीमा रहेको छ ।

६.बौद्ध दर्शन र शाखा

शाक्यमुनि बुद्धद्वारा प्रतिपादित दर्शन नै बौद्ध दर्शन हो । यसका हीनयान र महायानअन्तर्गत सौत्रान्तिक, वैभाषिक, योगाचार र माध्यमिक गरी चारवटा मुख्य सम्प्रदाय छन् । निर्वाणका विषयमा हीनयान र महायानको कल्पना नितान्त भिन्न रहेको छ । विद्वान्हरूले सौत्रान्तिक र वैभाषिकलाई हीनयान

३ वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी, ऐजन, पृ. ३०१ ।

निकट र माध्यमिक एवं योगाचारलाई महायान निकट सम्प्रदाय मानेका छन् ।[४] तत्त्व चिन्तनका दृष्टिले भने योगाचार, सौत्रान्तिक र माध्यमिक महायान सिद्धान्तका अनुयायी हुन् । हीनयानको सम्बन्ध वैभाषिकसँग रहेको छ । निर्वाणका सम्बन्धमा भने सौत्रान्तिक र वैभाषिकलाई हीनयान निकट र माध्यमिक एवं योगाचारलाई महायान निकट रहेका देखिन्छन् । यी चारवटा सम्प्रदाय हीनयान र महायान निकट भए पनि निर्वाणका सम्बन्धमा प्रत्येक सम्प्रदाय आफ्ना विशिष्ट मतहरू राख्दछन् । यी सम्प्रदायहरूका बीचमा निर्वाण भावरूप हो या अभावरूप हो भन्ने विषयलाई लिएर प्रशस्त चर्चा भएको छ ।

६.१. निर्वाणको हीनयानी कल्पना

हीनयानीहरू प्राणी तीन किसिमका दुःखबाट पीडित रहेको मान्दछन् । उनीहरूले भौतिक एवं मानसिक कारणबाट उत्पन्न क्लेशबाट उत्पन्न दुःखलाई दुःख दुःखता, उत्पत्ति र विनाशशाली जगत्का पदार्थहरूबाट उत्पन्न क्लेश वा दुःखलाई-संस्कार दुःखता र सुख दुःखरूपमा परिणत भएर उत्पन्न हुने क्लेशलाई परिणाम दुःखता भनेका छन् ।[५] यो संसार मृगतृष्णा तुल्य छ । अनित्य एवं भ्रमात्मक संसारलाई अज्ञानताका कारण सत्य ठान्दा मानव जीवनमा दुःख उत्पन्न हुन्छ । यी दुःखहरूबाट मुक्त हुनका लागि बुद्धद्वारा उपदेशित समस्त सांसारिक पदार्थको अनित्यता, चार आर्यसत्यको ज्ञान, अष्टाङ्गिक मार्गको अनुशीलन र सांसारिक पदार्थमा आत्माको अस्तित्त्व छैन भन्ने कुराको व्यवहारिक यथार्थपूर्ण ज्ञानबाट साधकका क्लेश हटेर जान्छन् र यस किसिमका क्लेशहरूको साधकमा पुनरागमन हुँदैन । तसर्थ हीनयानमा कुनै पनि साधकले अर्यसत्यको बोध, क्षणिकता, अष्टाङ्गिक मार्गको अनुशीलन र अनात्मको ज्ञानबाट तीनै किसिमका क्लेशबाट निवृत्ति पाउन सक्छ । त्यो नै निर्वाण हो ।

हीनयानका सम्प्रदायभित्र पनि निर्वाणका विषयमा मतान्तरहरू पाइन्छन् । केही सम्प्रदायहरूले निर्वाणलाई क्लेशाभाव अर्थात् दुःखको अभाव मानेका छन् ।[६] उनीहरूका अनुसार जब क्लेशहरूको आवरण हटेर जान्छ अनि निर्वाण अवस्थाको जन्म हुन्छ र यो निर्वाण सुखप्रद हुन्छ । तर हीनयानकै केही सम्प्रदायले निर्वाणलाई अभावात्मक मानेका छन् । उनीहरूको भनाई छ-

"निरोध हुनु नै निर्वाण हो । जगत्का अज्ञानी जीवहरू इन्द्रिय र विषयको वशमा परेर विभिन्न किसिमका कष्टहरू भोल्दछन् तर ज्ञानी आर्य श्रावकहरू इन्द्रिय र विषयको वशमा पर्दैनन् र त्यसको आनन्दमा पनि भुल्दैनन् । यसबाट तृष्णाको निरोध हुन्छ । तृष्णाको निरोधबाट उपादान र भवको निरोध हुन्छ । उपादान र भवको निरोधबाट पुनर्जन्म नासिन्छ । पुनर्जन्मको अन्त्य हुँदा समस्त दुःखादिको निरोध हुन्छ । यस प्रकार तृष्णाको निरोध नै निर्वाण हो । जसरी बल्दै गरेको दीयोको ज्वाला निभेपछि देखिँदैन, त्यसैगरी निर्वाण प्राप्त भएपछि प्राणी कुनै रूपमा पनि देखिँदैन ।"[७]

प्रस्तुत मतवादीहरूका मतमा निर्वाण पश्चात् त्यस प्राणीको प्राणित्त्व भल्काउने कुनै पनि शेष वस्तु रहेको हुँदैन भन्ने रहेको छ ।

हीनयानीहरू निर्वाणलाई आकाश स्वरूप निर्गुण, त्रिकालातीत, इन्द्रियातीत, हेतुरहित, अनिर्वचनीय पदार्थ मान्दछन् । जसलाई विशुद्ध ज्ञानद्वारा अर्हत्हरूले मात्र ज्ञान गर्न सक्दछन् । हीनयानी मान्यतानुसार

---

४ सत्यप्रकाश वंशल, भारतीय दर्शनमा के छ, अर्जुनदेव शर्मा, अनु., पृ. २३५ ।

५ बलदेव उपाध्याय, बौद्धदर्शन मीमांसा, पृ.सं. १२६ ।

६ राममूर्ति शर्मा, भारतीय दर्शन की चिन्तन धारा, पृ. १०८ ।

७ मिलिन्द प्रश्न हिन्दी अनुवाद, पृ. ३९८ ।

अर्हत् पदको प्राप्ति नै मुख्य लक्ष्य रहेको हुन्छ । उनीहरूका अनुसार निर्वाण प्राप्त गर्ने मार्ग छ तर निर्वाणलाई बनाउन वा उत्पादन गर्न सकिँदैन । प्राप्त गर्नु र उपत्ति गर्नु भिन्न-भिन्न कुरा हुन् । मिलिन्द प्रश्नमा निर्वाण सम्बन्धी दृष्टान्त यसरी दिइएको छ– "जसरी कुनै मानिस कुनै साधनको प्रयोग गरेर विशाल नदीमा एक किनाराबाट अर्को किनारा पुग्न सक्छ, तर भगिरथ प्रयास गरे पनि नदीका दुई किनारालाई पारिलाई वारि र वारिलाई पारि ल्याउन अथवा लैजान सक्दैन, त्यसरी नै निर्वाण पनि नदी किनाराका रूपमा रहेको हुन्छ ।"[८] यस दृष्टान्तअनुसार निर्वाण प्राप्त गर्ने वस्तु हो तर बनाउने वस्तु होइन । यो अर्हत्को विशुद्ध ज्ञानद्वारा गोचर हुने भएकाले यसको सत्ता सिद्ध हुन्छ । निर्वाण दुःखरूप नभएर सुखरूप हुन्छ । तपस्या, ममता, त्याग, इन्द्रियनियन्त्रण आदि निर्वाणका उपायमा दुःख भए पनि निर्वाणमा दुःख हुँदैन । निर्वाण जरामरणमुक्त, नवीन, आवागमन रहित, अर्हत् ज्ञेय, स्वच्छन्द र अनन्त गुणले युक्त हुन्छ । सत्मार्गको अनुसरण गरेर जगत्का समस्त पदार्थलाई अनित्य, दुःखपूर्ण र अनात्मका रूपमा बुझेर कुनै पनि व्यक्तिले विशुद्ध प्रज्ञाको बोधबाट निर्वाणको साक्षात्कार गर्न सक्छ । त्यसका लागि कुनै पनि दिशानिर्देशको आवश्यकता पर्दैन । "जसरी निभेको दीयोको ज्वाला न पृथ्वीमा विलय हुन्छ, न अन्तरिक्षमा हराउँछ, न कुनै दिशामा लीन हुन्छ, न कुनै विदिशामा विलय हुन्छ, त्यसले त केवल तेल आदि उपकरणको समाप्तिपछि शान्तिलाई प्राप्त गर्दछ ।"[९] ठीक त्यसैगरी ज्ञानी पुरुषहरू निर्माण पश्चात न पृथ्वीमा, न अन्तरिक्षमा न कुनै दिशा विदिशामा जान्छन् । केवल क्लेश आदिको निरोधबाट शान्तिमा प्राप्त हुन्छन् ।

स्थवीरवादीहरूले निर्वाणको अर्थ निम्नु भन्ने गरेका छन् । यिनीहरूका अनुसार दुःखको अभाव नै निर्वाण हो । उनीहरूका विचारमा निर्वाण अभावात्मक हुन्छ । उनीहरू निर्वाणबाट मानसिक एवं भौतिक जीवनको निरोध हुन्छ भन्ने विश्वास गर्छन् । वैभाषिकहरूले प्रतिसंख्यानिरोधलाई निर्वाण भनेका छन् । प्रतिसङ्ख्या भनेको विशुद्ध ज्ञान हो । विशुद्ध ज्ञानद्वारा उत्पन्न जगत्का समस्त पदार्थहरूको पृथक् पृथक् वियोग नै प्रतिसंख्यानिरोधको अर्थ हो ।[१०] यही विशुद्ध ज्ञानको सहायताले सांसारिक आश्रव धर्म र संस्कारहरूको जब अन्त्य हुन्छ, त्यही अवस्था नै निर्वाणको अवस्था हो ।[११] वैभाषिकहरूका अनुसार निर्वाण अभावात्मक नै हुन्छ । सौत्रान्तिकहरू पनि विशुद्ध ज्ञानको प्राप्तिद्वारा भौतिक एवं सांसारिक जीवनको चरम निरोधलाई निर्वाण मान्दछन् । यिनीहरूका अनुसार निर्वाणपश्चात् कुनै पनि भौतिक सत्ताको अस्तित्व नरहने भएकाले निर्वाण नितान्त अभावात्मक हुन्छ ।

यसरी स्थवीरवादी, वैभाषिक र सौत्रान्तिकहरूका मतमा निर्वाण अभावात्मक रहेको हुन्छ । उनीहरूका विचारमा निर्वाण पश्चात् कुनै अवशेषहरू रहेका हुँदैनन् ।

६.२. निर्वाणको महायानी परिकल्पना

महायानमा निर्वाणका सम्बन्धमा हीनयानको भन्दा भिन्न किसिमको कल्पना पाइन्छ । हीनयानीहरूले जेलाई निर्वाणको रूपमा स्वीकार गरे त्यसलाई महायानीहरू वास्तविक निर्वाणको रूपमा स्विकार्दैनन् । महायानीहरूका अनुसार प्राणी कलेशावरण र ज्ञेयावरण गरी दुई प्रकारका दुःखले व्यष्टित

---

८ ऐजन, पृ. ३९९ ।

९ दीपो यथा निर्वृतिमभ्युपेतो नैवावनिं गच्छति नान्तरिक्षम् ॥ दिशं न काश्चित् विदिशं नकाश्चित् स्नेहक्षयात् केवलमेति शान्तिम् । अश्वघोष, सौन्दरानन्द, १६/२६

१० प्रतिसंख्या निरोधोयो विसंयोगः पृथक् पृथक् । वसुबन्धु, अभिधर्मकोश, १।१६ ।

११ प्रतिसंख्यानमनाश्रवा एवं प्रज्ञा गृह्यते तेन प्रज्ञाविशेषेण प्राप्य निरोध इति प्रतिसंख्यानिरोधः, यशोमित्र, अभिधर्मकोश व्याख्या, पृ. १६ ।

हुन्छ ।[१२] यी आवरणहरूलाई हटाउन नैरात्म्यबोध हुनुपर्छ । पुद्गलनैरात्म्य र धर्मनैरात्म्य गरेर दुई प्रकारका नैरात्म्यहरू रहेका हुन्छन् । पद्गलनैरात्म्य र धर्मनैरात्म्यका बाधकका रूपमा पुद्गलात्मदृष्टि र धर्मात्मदृष्टि हुन्छन् । पद्गलात्मदृष्टि समस्त सांसारिक दुःखहरूको मूलका रूपमा रहेको हुन्छ, त्यो नै क्लेशावरण हो । त्यस्तै धर्मात्मदृष्टि समस्त ज्ञानको यथार्थपरिज्ञानको बाधकका रूपमा रहेको हुन्छ, त्यो नै ज्ञेयावरण हो ।[१३] नैरात्म्यको सम्यक अवबोधबाट आत्मदृष्टिको विनास हुन्छ र आत्मदृष्टिको बोधबाट निर्वाण प्राप्ति हुन्छ । हीनयानीहरूले माने जस्तै दुःखको निरोधलाई निर्वाण मान्ने हो भने क्लेशावरणको मात्र निरोध हुन्छ । क्लेशावरणको निरोधपछि पनि ज्ञेयावरणको सत्ता रहने भएकाले हीनयानी कल्पनाको निर्वाणलाई वास्तविक निर्वाण मान्न सकिँदैन । जगतका समस्त पदार्थहरूको अभाव वा शून्यताको ज्ञानबाट सद्ज्ञानको प्राप्तिमा रहेको आवरण आफैँ हटेर जान्छ र सद्ज्ञानको प्राप्तिका लागि क्लेशावरण र ज्ञेयावरणको निरोध अत्यन्त आवश्यक पनि छ । क्लेश वा दुःखले निर्वाण प्राप्तिमा आवरणको काम गरेको हुन्छ र यसले निर्वाणलाई रोक्दछ ।[१४] त्यसैले क्लेशावरणलाई हटाएर मात्र निर्वाणको प्राप्ति हुन्छ । ज्ञेयावरणले सबै ज्ञेय पदार्थमाथिको ज्ञानक प्रवृत्तिमा निषेध गरेको हुन्छ ।[१५] ज्ञेयावरणको निषेधपछि सबै वस्तुका विषय ड्डसद्ज्ञानको उत्पत्ति हुन्छ, जसबाट सर्वज्ञता प्राप्ति हुन्छ । सर्वज्ञताको प्राप्तिबाट वास्तविक निर्वाणमा पुग्न सकिन्छ । यस अनुसार निर्वाण भाव रूपमा देखा पर्छ ।

शून्यवादी आचार्यहरूले निर्वाणको व्याख्या अलि पृथक तरिकाले गरेका छन् । उनीहरूका अनुसार निर्वाणलाई न छोड्न सकिन्छ, न समाउन सकिन्छ, न असत् पदार्थ हो, न शाश्वत पदार्थ हो । न यो निरुद्ध हुन्छ, न यो उत्पन्न छ । यसको उत्पत्ति हुँदा कुनै वस्तु वा पदार्थको निरोध हुन्छ ।[१६] यो भाव अभावभन्दा भिन्न देखिन्छ । कल्पना जालको निषेधबाट निर्वाण प्राप्ति हुन्छ । शून्यवादीहरूले निर्वाणलाई भाव र अभाव नमानेर त्योभन्दा भिन्न पदार्थ मानेका छन् । त्यसैले उनीहरूले निर्वाणलाई अनीर्वचनीय पदार्थका रूपमा लिँदै परमतत्त्व, तथता वा भूतकोटीका रूपमा चर्चा गरेका छन् ।

महायानी परिकल्पनाको निर्वाणलाई हेर्दा क्लेशावरण र ज्ञेयावरणको निरोधबाट मुक्ति वा वास्तविक निर्वाणमा पुग्न सकिन्छ । निर्वाणमा क्लेशावरणको मात्र निरोध हुने भएकोले भावरूप हो तर वास्तविक निर्वाणमा पुग्न ज्ञेयावरणको पनि निरोध हुनुपर्छ । ज्ञेयावरणको क्षयमा सहजानन्दको प्राप्ति हुने कुरा वज्रयानमा उल्लेख छ । दुबै आवरणको निरोधबाट प्राप्त निर्वाण अनिर्वचनीय, परमतत्त्व एवं तथताका रूपमा रहेको हुन्छ ।

७. निष्कर्ष

हीनयान र महायानको निर्वाण सम्बन्धी परिकल्पनामा भिन्नता भए पनि दुबैले क्लेश वा आवरणको निरोध वा क्षयलाई नै निर्वाणका रूपमा स्वीकार गरेका छन् । हीनयानीहरूले दुःखको अभावलाई निर्वाण भन्दै यो सत्य हुन्छ भन्ने व्याख्या गरे तर महायानीहरूले दुःखको निरोधलाई क्लेशावरणको मात्र निरोध हो भन्दै त्यसपछि पनि ज्ञेयावरणको सत्ता रहने भएकाले निर्वाणलाई भावरूपमा लिनुपर्ने तर्क गरे ।

---

१२ वसुबन्धु, विज्ञप्तिमात्रतासिद्धि, पृ.सं. २३ ।

१३ शेखर दाहाल, अप्रकाशित शोध प्रबन्ध, विप्तिमात्रतासिद्धिग्रन्थस्यानुशीलनम्, पृ.सं. ५ ।

१४ स्थिरमति, त्रिंशिकाभाप्यम्, पृ.सं. २७ ।

१५ ऐजन, पृ. २८ ।

१६ अप्रहीणमसम्प्राप्तमनुच्छिन्नमशाश्वतम् । अनिरुद्धमनुत्पन्नमेतन्निर्माणमुच्यते ॥ नागार्जुन, माध्यमिक कारिका, २५।३ ।

महायानीहरूको आवरणको दुई प्रकारको भेद दार्शनिक दृष्टिमा महत्त्वपूर्ण छ । हीनयानका दृष्टिमा भन्दा महायानको दुईप्रकारको आवरणको कल्पना र दुबैको निरोधको सिद्धान्त मौलिक पनि छ । भौतिकवादी दृष्टिमा हेर्ने हो भने निर्वाण अमूर्त कुरा हो । तर, हामीलाई ज्ञात भएअनुसार यो मूर्त संसार पनि क्लेश वा दुःखले व्यष्टित छ । जुन क्लेशको पुनरागमन नहुने गरी निरोध गर्न भौतिकवादी दृष्टिमा सम्भव छैन । तसर्थ बौद्धानुयायीहरूले क्लेश वा दुःख र दुबै आवरणहरूको निरोधलाई निर्वाण भने । जसलाई बुद्धद्वारा निर्देशित मार्गको अनुसरण गर्ने प्रज्ञा, शील र समाधि सम्पन्न साधकले प्राप्त गर्न सक्दछ । निर्वाण नित्य, अनिर्वचनीय, शाश्वत, परमसुख स्वरूपले युक्त हुन्छ । बौद्धमतको निर्वाणको निष्कर्ष पनि यही हो ।

सन्दर्भग्रन्थसूची

उपाध्याय बलदेव,(सन् १९८१) **बौद्धदर्शनमीमांसा,** वाराणसी : चौखम्वा विद्याभवन ।

उपाध्याय भरतसिंह, (सन् १९९६) **बौद्धदर्शन तथा अन्य भारतीय दर्शन**, प्रथम भाग, दिल्ली : मोतिलाल वनारसीदास ।

द्वारिकादास,(सन् १९८९) सम्पा. **मिलिन्द प्रश्न**, वाराणसीः बौद्धभारती ।

नागार्जुन, **मध्यमकशास्त्रम् मध्यामिक कारिका मूलसहिता,** वाराणसी : बौद्धभारती, सन् १९८९ ।

मसीह या.,(सन् १९९४) **पाश्चात्य दर्शनका समीक्षात्मक इतिहास,** पाँचवा संस्करण, दिल्ली : मोतिलाल वनारसीदास ।

वसुबन्धु, (सन् १९९८) **अमिधर्मकोश** (यशोमित्रकृत अभिधर्मकोश व्याखया सहिता), द्वारिकादास शास्त्री, सम्पा, वाराणसी : बौद्धभारती ।

विज्ञप्तिमात्रतासिद्धि (सन् १९६७) (स्थिरमति त्रिशिवका व्याख्या सहिता),(सम्पा. महेश तिवारी),. वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन ।

वंशल सत्यप्रकाश,(२०६१) **भारतीय दर्शनमा के छ** ?, अर्जुनदेव शर्मा, नेपाली अनुवाद, काठमाडौं : परिवेश प्रकाशन ।

शर्मा राममूर्ति, (सन् १९९९) **भारतीय दर्शनकी चिन्तनधारा,** दिल्ली : मणिद्विप ।

शुक्ल, परमेश्वरदत्त, (सन् २००८) सम्पा, **वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी,** वाराणसी : भारतीय विद्या संस्थान ।

*

ग्रहको षड्विध बलको समीक्षात्मक अध्ययन

हरिनारायण बास्कोटा
उपप्राध्यापक
पिण्डेश्वर विद्यापीठ

सार

ज्योतिषशास्त्रको होराखण्डमा गरिने फलको निरूपणका निम्ति विभिन्न आधारहरू रहेका छन् । ग्रहको बलाबल ज्ञान फल निर्धारणको महत्वपूर्ण कारक हो । ग्रहबल र भावबलका सन्दर्भमा होराखण्डका जातक, प्रश्न, ताजिक आदि सम्बद्ध ग्रन्थहरूमा अलग अलग प्रकारले चर्चा गरिएको छ । ती ग्रन्थमा उल्लिखित ग्रहबललाई जातकपद्धति ग्रन्थहरूमा गणितीय विधिद्वारा मापन गरिएको हुन्छ । यस आलेखमा केशवीयजातक पद्धति ग्रन्थमा आधारित ग्रहको षड्बल निरूपणलाई मुख्य विषय बनाएर प्रस्तुत गरिएको छ । षड्बल अन्तर्गतका उपभेद र तिनको साधनविधि यस लेखको मुख्य प्रतिपाद्य विषय हो ।

शब्दकुञ्जी : बलाबल, दुर्योगकारक, द्रेष्काण, कष्टेष्टसाधन, षड्विध ।

१. विषय प्रवेश

ज्योतिषशास्त्रका सिद्धान्त, संहिता र होरा गरी तीन भेदहरू रहेका छन् । आकाशीय पिण्डको गति, स्थितिको गणितीय निरूपण सिद्धान्त खण्डमा हुन्छ भने सामूहिक हितको फलनिर्धारण गर्ने ज्योतिषको महत्वपूर्ण शाखा संहिता हो । यसैगरी जन्मकुण्डलीका आधारमा मानव जीवनका विविध पक्षको फलनिरूपण होरा खण्डमा गरिन्छ । होराशास्त्र अनुसार फलादेश गर्न जातको जन्मकुण्डली निर्माण पश्चात् लग्न र ग्रहहरूको बलाबल विचार गर्न आवश्यक हुन्छ । जन्मकालीन ग्रहस्थितिको प्रभाव जातकको जीवनमा आजीवन परिरहन्छ । सूर्यादि ग्रहहरू आफ्नो बलका आधारमा नै जातकको जीवनलाई प्रभावित गर्दछन् । जन्म समयमा कुनै ग्रह जति बलबान् छ त्यति नै त्यसको प्रभाव रहन्छ । यदि ग्रह शुभस्थानको स्वामी भएर बलवान् छ भने शुभफलमा वृद्धि र विपरीत अवस्थामा पाप फलमा वृद्धि हुन्छ । 'आत्मादयो गगनगैर्बलिभिर्बलवत्तराः । 'दुर्बलैः दुर्बलाः ज्ञेयाः विपरित शनिस्मृतः' । (लघुजातकम् अ.२) शुभयोग कारक ग्रहको सबलता र मारकादि दुर्योगकारक ग्रहको निर्बलता जातकका निम्ति शुभफलको सूचक हो । यस कारण ग्रहको बलाबल ज्ञानविना फल निरूपण सम्भव छैन । यस आलेखमा केशवीयजातकपद्धति अनुसार ग्रहहरूको षड्विध बलको क्रमागत निरूपण गरिन्छ ।

२.समस्या कथन

प्रस्तुत शोध आलेखका मुख्य समस्यालाई बुँदागत रूपमा प्रस्तुत गरिन्छ :

क) ग्रहको षड्विध बल के हो ? त्यसका के कति प्रकार रहेका छन् ?

ख) केशवीयजातकपद्धतिका आधारमा षड्विध बलको साधन के कसरी गरिन्छ ?

ग) फलादेशका सन्दर्भमा षड्विध बलको भूमिका र महत्त्व के कस्तो रहेको छ ?

३.उद्देश्य निर्धारण

केशवीय जातकपद्धतिका आधारमा ग्रहका षड्विध बलको साधनरीति तथा फलादेशका सन्दर्भमा तिनको महत्त्वमाथि प्रकाश पार्नु यस आलेखको उद्देश्य रहेको छ । शोध समस्यामा उल्लिखित प्रश्नहरूको

प्राज्ञिक समाधान पहिल्याउनु नै यस लेखको मुख्य उद्देश्य हो । यस शोधकार्यका उद्देश्यलाई बुँदागत रूपमा तल प्रस्तुत गरिन्छ :

क) ग्रहको षड्विध बलको परिचय दिँदै यसको प्रकारहरू उल्लेख गर्नु,

ख) केशवीयजातकपद्धतिका आधारमा षड्विध बलको साधन गर्ने रीति पहिल्याउनु,

ग) फलादेशका सन्दर्भमा षड्विध बलको भूमिका र महत्त्वमाथि प्रकाश पार्नु ।

४.अनुसन्धान विधि र सीमा

प्रस्तुत अनुसन्धानात्मक लेख मूलतः पुस्तकालयीय अध्ययनमा आधारित रहेको छ । यसमा पुस्तकालयमा प्राप्त ज्योतिषशास्त्रसँग सम्बद्ध केशवीयजातकपद्धति र अन्य ग्रन्थहरूको अध्ययन गरी तिनमा उल्लेख भएका षड्विध ग्रहबलसँग सम्बन्धित विषयको विश्लेषण गरिएको छ । अध्ययनबाट प्राप्त सामग्री विश्लेषणात्मक र वर्णनात्मक विधिद्वारा प्रस्तुत गरिएका छन् । केशवीयजातकपद्धतिका आधारमा ग्रहका षड्विध बल र तिनको भेद उपभेदको निरूपण गर्दै फलादेशका सन्दर्भमा त्यसको महत्त्वका विषयमा मात्र प्रकाश पार्नु यस लेखको सीमा रहेको छ ।

५. केशव दैवज्ञ र उनको केशवीयजातकपद्धतिको परिचय

केशवीयजातकपद्धति केशव दैवज्ञद्वारा लिखित जातकपद्धतिग्रन्थ परम्पराको शिरोमणि ग्रन्थ हो । यस ग्रन्थमा ग्रन्थकारले आफ्ना विषयमा उल्लेख्य रूपमा केही बताएका छैनन् । ग्रन्थको उपान्त्य (जम्मा ४२ श्लोकमध्ये ४१) श्लोकमा आफ्नो नाम र स्थानमात्र उल्लेख गरेका छन् :

नन्दीग्रामे केशवो विप्रवर्यो योऽभूद् होराशास्त्रसङ्घं विलोक्य
तेनोक्तेयं पद्धतिर्जातकीया चत्वारिंशत् वृत्तबद्धा सुबोधाः ॥

नन्दिग्राम निवासी केशव दैवज्ञ ब्राह्मण भएको कुरा उक्त श्लोकमा आएको छ । उनका सम्बन्धमा थप स्पष्ट पार्ने काम उनका पुत्र गणेशदैवज्ञले गरेका छन् । मुहूर्ततत्त्वको टीका गर्ने क्रममा लेखिएको निम्नलिखित श्लोकले केशव दैवज्ञको कृतित्वलाई थप स्पष्ट पारेको छ :

सोपायं ग्रहकौतुकं खगकृतिं तच्चालनाऽऽनयनं कृतेः ।
सिद्धिं जातकपद्धतिं सविवृतिं तार्तीयके पद्धतिम् ।
सिद्धान्तेऽप्युपपत्तिपाठनिचयं मौहूर्ततत्वाविदम्
कायस्थादिजधर्मपद्धतिमुखं श्रीकेशवार्योऽकरोत् ॥

उनका विभिन्न ग्रन्थहरूमध्ये ग्रहकौतुकम् पहिलो ग्रन्थ हो भने मुहूर्ततत्त्वम् अन्तिम ग्रन्थ हो । विभिन्न ग्रन्थहरूमध्ये केशवीयताजिकपद्धति र केशवीयजातकपद्धति बढी प्रसिद्ध र लोकप्रिय रहेका छन् । केशवदैवज्ञ ग्रन्थकार, टीकाकार र ग्रहवेधज्ञानमा समेत कुशल आचार्य हुन् । उनको केशवीयजातकपद्धतिमा जातकपद्धति सम्बद्ध ४० श्लोकहरू रहेका छन् । ग्रन्थमा जम्मा ४२ श्लोक भए पनि अन्तिमका दुई श्लोक प्रक्षिप्त मानिन्छन् । केशवीय जातकपद्धतिमा ससन्धिद्वादशभावसाधन, ग्रहको षड्बलसाधन, त्रिविधभावबलसाधन, कष्टेष्टसाधन, आयुनिर्धारण, दशा-अन्तर्दशासाधन लगायतका विविध विषयहरू वर्णित छन् ।

६. ग्रहको षड्विध बल

जातक शास्त्रमा ग्रहका छ प्रकारका ग्रहबल प्रतिपादित छन् । फलदीपिकामा कालबल, चेष्टाबल, उच्चबल, दिग्बल, आयनबल र स्थानबल षड्विध बलका विषयमा स्पष्ट पार्दै भनिएको छ :

वीर्यं षड्विधमाह कालजबलं चेष्टाबलं स्वोच्चजम् ।
दिग्वीर्यं त्वयनोद्भवं दिविषदां स्थानोद्भवं च क्रमात् ॥ (फलदीपिका)

यसरी फलदीपिकामा कालबल, चेष्टाबल, उच्चबल, दिग्बल, आयनबल र स्थानबल गरी छ प्रकारका बलको उल्लेख गरिए पनि आयनबललाई कालबलमा र उच्चबललाई स्थानबलमा अन्तर्भूत गरी दृग्बल र निसर्गबललाई षड्विधबलमा गणना गरिएको पाइन्छ । जातक ग्रन्थमा प्रतिपादित षड्विधबललाई गणितीय प्रयोगका माध्यमबाट व्यापकता दिन जातक पद्धतिकारहरूको महत्वपूर्ण योगदान रहेको छ । केशवीयजातकपद्धतिमा साधन गरिएका स्थानबल, दिग्बल, कालबल, चेष्टाबल, दृग्बल र निसर्गबलको क्रमशः विवेचना गरिन्छ ।

६.१. स्थान बल

जन्मकुण्डलीमा रहेका ग्रहको स्थानगत अवस्थितिका आधारमा प्राप्त हुने बल नै स्थान बल हो । स्वोच्चस्वदृग्गाणत्रिकोणसुहृदराश्यांशवैशेषिकवर्गवन्त ।
आरोहविर्याधीकविन्दुकास्ते खेचारिणः स्थानबलाधिकाः स्युः । (जातकपारिजात २। ३३ ।)
यसका विशेष गरी उच्च बल, सप्तबर्गीवल, युग्मायुग्मांश बल, नवांशबल, द्रेष्काणबल, गरी पाँच प्रकारका उपभेद रहेका छन् ।

क) उच्चबल

ग्रह आफ्नो उच्च राशिमा हुँदा प्राप्त हुने बल उच्च बल हो । उच्च राशिमा भएको ग्रह बलवान् हुन्छ भने नीचराशिमा भएको ग्रह बलहीन हुन्छ । आफ्नो उच्च स्थानबाट छ राशीको अन्तर १८० अंशमा ग्रह नीच हुन्छ । सूर्य आदि ग्रहका परमउच्च र परम नीच राशि तथा त्यसका अंशहरू यस प्रकार रहेका छन् ।

अजवृषभमृगाङ्गनाकुलिराः झषवणिजौ च दिवाकरादितुङ्गाः ।
दशशिखिमनुयुक्तिथीन्द्रियांशैः त्रिनवकविंशतिभिश्च तेऽस्त नीचाः । (बृहज्जातकम् १ । १३)

सूर्य मेष राशिको १० अंशमा, चन्द्रमा वृषराशिको ३ अंशमा, मङ्गल मकरको २८ अंशमा, बुध कन्याको १५ अंशमा, गुरु कर्कटको ५ अंशमा, शुक्र मिनको २७ अंशमा र शनि तुलाको २० अंशमा परम उच्चमा रहन्छन् । त्यसैगरी सूर्य तुलाको १० अंशमा चन्द्रमा वृश्चिकको ३ अंशमा, मङ्गल कर्कटको २८ अंशमा बुध मीनको १५ अंशमा, गुरु मकरको ५ अंशमा, शुक्र कन्याको २७ अंशमा र शनि मेषको २० अंशमा परम नीच रहन्छन् । परम उच्चमा रहेका ग्रहले पूर्ण उच्चबल प्रदान गर्दछ भने परम नीचमा रहेका ग्रहको उच्चबल शुन्य हुन्छ, तद्भिन्न राशिमा रहेका ग्रहको उच्च बल अनुपातद्वारा साधन गरिन्छ । यसका लागि स्पष्ट ग्रहबाट ग्रहको परम नीच प्रमाण घटाएर आएको मान छ राशिभन्दा धेरै छ भने त्यसलाई पुनः १२ राशिबाट घटाई ६ ले भागगर्दा आएको मान नै ग्रहको उच्च बल हुन्छ ।
'नीचोनो भगणाच्च्युतं षडधिकश्चेत् षड्हृदौच्चं बलम्' (केशवीयजातकपद्धति, श्लोक ५)

ख) सप्तवर्गी बल

सप्तवर्गी बल साधनका लागि सप्त वर्गको ज्ञान महत्वपूर्ण हुन्छ । यहाँ सप्त वर्ग भन्नाले राशि, होरा, द्रेष्काण, नवांश, सप्तमांश, द्वादशांश र त्रिंशांश गरी सात कुण्डलीमा सूर्य आदि सातग्रह आफ्ना मूलत्रिकोण, स्वगृह, अधिमित्र, मित्र, सम, शत्रु र अधिशत्रु राशिमा रहँदा प्राप्त भएको बलको योगलाई नै समष्टिमा सप्तवर्गी बल भनिएको हो । माथि उल्लेख गरिएका सप्तवर्गी कुण्डलीमा सूर्यादिग्रह मूलत्रिकोण राशिमा भए तीन चरण (०।४५), आफ्नै राशिमा भए दुई चरण (०।३०), अधिमित्रका राशिमा त्रिगुणित अष्टमांश (०।२२।३०), मित्र राशिमा एकचरण (०।१५), समराशिमा अष्टमांश (०।७।३०) शत्रुका राशिमा सोह्र भाग, (०।३।४५), अधिशुत्रका राशिमा ३२ अंश (०।१।५२।३०) बल प्राप्त हुन्छ । यसरी अलग अलग

कुण्डलीमा प्राप्त भएको बलको योग नै सप्तवर्गी बल हो । यही विषयलाई केशवीयजातकपद्धतिमा यसरी श्लोकबद्ध गरिएको छ :

स्वर्क्षेऽर्धं समभेष्टमस्त्रिचरणामूलत्रिकोणे बलम् ।

मित्रर्क्षेऽङ्घ्रिरधीष्टभे त्रय इभांशा वैरिभेऽष्ट्यंशको ।

दन्तांशोऽध्यरिभे गृहाधिपवशात् खेटस्य सप्तैक्यजम् ॥ (केशवीय जातकपद्धति, श्लो.५)

ग) युग्मायुग्मांश बल

स्थान बल अन्तर्गतको तेस्रो बल युग्मयुग्मांश बल हो । स्त्री ग्रहहरू समराशि वा समराशिगत नवांशमा बलवान् हुन्छन् भने पुरुष ग्रहहरू विषम राशि वा विषम नवांशगत राशिमा बलवान् हुन्छन् । चन्द्र र शुक्र स्त्रीग्रह हुनाले वृष, कर्कट आदि समराशिमा र सूर्य, मङ्गल, बुध, वृहस्पति र शनि मेष, मिथुन आदि विषम राशिमा हुँदा एक चरण बल ((०। १५) प्राप्त गर्दछन् । पुरुष ग्रह स्त्रीक्षेत्रमा र स्त्रीग्रह पुरुष क्षेत्रमा हुँदा युग्मायुग्मांश बल शून्य रहन्छ । यो विषय केशवीय जातकपद्धतिमा यसरी उल्लिखित छ :

शुक्रेन्दुसमभांशके हि विषमेऽन्ये दध्युरङ्घ्रिबलम् । (केशवीय जातकपद्धति, श्लो.६)

घ) केन्द्रादि बल

कुण्डलीमा रहेका १२ ओटा भावलाई केन्द्र, पणफर र आपोक्लिम गरी तीन भागमा विभाजन गरिएको छ । १, ४, ७, र १० भाव केन्द्रस्थ स्थान हुन् । २, ५, ८ र ११ लाई पणफर भनिन्छ भने ३, ६, ९ र १२ लाई आपोक्लिम संज्ञा प्राप्त भएको छ ।

'कण्टकेन्द्रचतुष्टयसंज्ञा सप्तमलग्नचतुर्थखभानाम् ।' (बृहत्जातकम्, १।१७)

केन्द्रात् परं पणफरं परतश्च सर्वम् आपोक्लिमं ……… बृहज्जातकम्, १।१८)

केन्द्रादि स्थानमा बसेका आधारमा ग्रहले प्राप्त गर्ने बल नै केन्द्रादि बल हो । केन्द्रस्थानमा बसेको ग्रहले पूर्णबल (६०।०), पणफरमा बसेका ग्रहले दुई चरण (०।३०) र आपोक्लिम स्थानमा गएका ग्रहले एकचरण (०।१५) केन्द्रादि बल प्राप्त गर्दछ । यसलाई केशवीयजातकपद्धतिमा यसरी उल्लेख गरिएको छ : केन्द्राद्येषु च रूपकार्धचरणान् यच्छन्ति खेटाः क्रमात् इति (केशवीयजातकपद्धति, श्लो. ६) ।

ङ) द्रेष्काण बल

स्थान बल अन्तर्गत द्रेष्काण बलको विशेष चर्चा जातकपद्धति ग्रन्थमा गरिएको छ । बृहत्पाराशर होराशास्त्र आदि ग्रन्थमा पनि यसको उल्लेख पाइन्छ । पुरुष ग्रह प्रथम द्रेष्काणमा, स्त्रीग्रह तृतीय द्रेष्काणमा र नपुंसक ग्रह द्वितीय द्रेष्काणमा रहँदा एक चरण (०।१५) द्रेष्काण बल प्राप्त हुन्छ । सूर्य, मङ्गल र वृहस्पति पुरुष ग्रह, चन्द्र र शुक्र स्त्रीग्रह तथा शनि, बुध नपुंसक ग्रह मानिन्छन् । उक्त द्रेष्काणभन्दा भिन्न द्रेष्काणमा बसेका ग्रहको द्रेष्काण बल शून्य हुन्छ । स्थानबलको चर्चा गर्ने क्रममा केशवीय जातकपद्धतिमा द्रेष्काण बललाई यसरी श्लोकबद्ध गरिएको छ -

स्त्रीखेटौ चरमे नराः प्रथमके क्लिबौ च मध्ये तथा

द्रेष्काणे वितरन्ति पादमुदितं स्यात् स्थानवीर्यं त्विदम् । (केशवीयजातकपद्धति, श्लो. ६)

आदिमध्यावसानेषु द्रेष्काणेषु स्थिताः क्रमात्

पुंनपुंस्कयोषाख्या दद्युरङ्घ्रिमितं बलम् । (बृहत्पाराशरहोराशास्त्र, २८।५ ।)

६.२. दिशा बल

ग्रहहरू आ-आफ्ना दिशामा बलवान् हुन्छन् । जुन ग्रह जुन दिशामा बलवान् हुन्छ त्यस सम्बन्धी बललाई नै दिग्बल भनिन्छ । कुण्डलीको केन्द्रस्थानका भावहरू १, ४, ७, १० भावहरूमध्ये लग्नलाई पूर्व,

चतुर्थलाई उत्तर, सप्तमलाई पश्चिम र दशमलाई दक्षिण दिशा मानिन्छ । यसकै आधारमा ती ती स्थानमा गएका ग्रहहरू ती ती दिशामा दिग्बली हुन्छन् । बुध र बृहस्पति लग्नमा (पूर्व), सूर्य र मङ्गल चतुर्थ (उत्तर), शनि सप्तम(पश्चिम) र शुक्र र चन्द्रमा दक्षिण (दशम)मा हुँदा पूर्ण दिग्बली हुन्छन् ।

दिक्षु बुधाङ्गिरसौ रविभौमौ सूर्यसुतः सीतशीतकरौ च । (वृहज्जातकम्, २। १७) ।

दिग्बल साधन गर्न केशबीयजातकपद्धतिमा अनुपात विधि नै अपनाइएको छ, यसका लागि शनिबाट प्रथमभाव(लग्न), सूर्य र मङ्गलबाट चतुर्थभाव, शुक्र र चन्द्रबाट दसौं भाव तथा बुध र वृहस्पितिबाट सप्तमभाव घटाएर आएको फल ६ राशिभन्दा बढी भएमा त्यसलाई १२ राशिबाट घटाई ६ ले भाग गर्दा आउने मान नै ग्रहको स्पष्ट दिग्बल हो । दिग्बल साधनका लागि केशवीय जातकपद्धतिमा निम्नलिखित श्लोक रहेको छ -

मन्दाल्लग्नमिनात्कुजाच्च हिबुकं शोध्यं विधोर्भार्गवात् ।
माध्यं ज्ञात् गुरुतोस्तमत्र रसभात् पुष्टं त्यजेच्चक्रतः ।
दिग्बीर्यं रसहृत्वथ...... (केशवीयजातकपद्धति,श्लो ७)

६.३. कालबल

ग्रहले काल वा समयका आधारमा प्राप्त गर्ने बल नै कालबल हो । जातकपद्धति ग्रन्थमा कालबलका नतोन्नतबल, पक्षबल, त्र्यंशबल, वर्षेशबल, मासेशबल, दिनेशबल, र होरेशबल गरी सात भेदहरू रहेका छन् । अब क्रमशः उक्त बलहरूको चर्चा गरिन्छ :

क) नतोन्नतबल

नत र उन्नतका आधारमा ग्रहको नतोन्नतबल साधन गरिन्छ । चन्द्र, मङ्गल र शनि रात्रीबली ग्रह हुन् त्यसैले यिनीहरू मध्यरात्रीमा पूर्णबली हुन्छन् भने मध्यान्हमा पूर्ण बलहीन हुन्छन् । त्यसैगरी सूर्य, वृहस्पति, शुक्र, दिनबली ग्रह हुनाले मध्यान्हमा पूर्णबली र मध्यरात्रीमा बलहीन हुन्छन् । बुध चाँहि सदैव पूर्ण बली हुन्छ । यही तथ्यलाई वराहमिहिरले आफ्नो ग्रन्थ बृहज्जातकम्मा निशि शशिकुजसौराः सर्वदा ज्ञोऽन्हि चान्ये भनी उल्लेख गरेका छन् । पूर्णबली अवस्थामा नतोन्नतकालबल पूर्णरूपमा प्राप्त हुन्छ । नतोन्नत बलसाधनका लागि रात्रीबली ग्रह भए घट्यात्मक नतलाई र दिनबली ग्रहको भए घट्यात्मक उन्नतमानलाई ३० ले भागगर्दा आउने बल नै नतोन्नत बल हुन्छ । केशवीयजातकपद्धतिमा नै नतोन्नत बलसाधनका लागि यसरी उल्लेख गरिएको छ :

...... समयजं रूपं सदा स्याद्विधः ।
त्रिंशद् भक्तनतोन्नते शशिकुजार्कीणां परेषां बले । (केशवीयजातकपद्धति श्लो ७)

ख) पक्षबल,

चान्द्रमानका आधारमा निर्धारित पन्ध्र तिथिको अवधि पक्ष हो । पूर्णिमान्त र अमावस्यान्तका आधारमा पक्षहरू शुक्लपक्ष र कृष्णपक्ष गरी दुई प्रकारका छन् । यिनै पक्षका आधारमा प्राप्त हुने बल नै पक्षबल हो । शुभग्रह शुक्लपक्षमा र अशुभग्रह कृष्णपक्षमा बढी बलवान् हुन्छन् भन्ने विषय वृहज्जातकम् आचार्य वराहमिहिरले बहुलसितगताः स्युः क्रुरसौम्याक्रमेण । भन्ने वाक्यले स्पष्ट गरेका छन् । पक्षबल साधन गर्दा शुक्लपक्षमा जन्म भएको अवस्थामा भुक्ततिथिमान र कृष्णपक्षमा जन्महुँदा भोग्य तिथिमान (१५-गततिथि प्रमाण) लाई १५ले भाग गर्दा प्राप्त हुने मान शुभग्रहको पक्षबल हो । त्यसलाई १ बाट घटाएर आउने मान अशुभ ग्रहको पक्षबल हुन्छ । पक्षबल निर्धारणमा चन्द्रमाको भूमिका विशेष रहने

हुनाले शुभग्रहको पक्षबललाई दुईले गुणा गर्दा चन्द्रमाको पक्षबल साधन हुन्छ । पक्षबल साधनका लागि केशवीय जातकपद्धतिमा निम्न लिखित श्लोक उपलब्ध छ :

शुक्लेऽन्ते तिथिहृद्गतैस्य तिथयो वीर्यं सतां भूच्यतम् ।

पापानां द्विगुणं विदुः हृदमथा..........(केशवीय जातक पद्धति, ८)

ग) त्र्यंशबल

त्र्यंशबल अहोरात्रसँग सम्बन्धित बल हो । दिनमा जन्म भएको अवस्थामा दिनमानलाई ३ ले भाग गरी दिन त्र्यंशबल र रात्रीमा जन्मभएको अवस्थामा रात्रीमानलाई ३ ले भागगरी रात्री त्र्यंशबल विचार गरिन्छ । यो बल बृहस्पतिभन्दा बाहेक अन्य कुनै एक ग्रहले मात्र प्राप्त गर्दछ । दिनको पहिलो त्र्यंशमा जन्म हुँदा बुध, दोस्रो त्र्यंशमा सूर्य र अन्तिम त्र्यंशमा शनिलाई यो बल प्राप्त हुन्छ । यसैगरी रात्रीको पहिलो त्र्यंशमा जन्महुँदा चन्द्रमा, दोस्रो त्र्यंशमा शुक्र र अन्तिम त्र्यंशमा मङ्गललाई रात्रीगत त्र्यंशबल प्राप्त हुन्छ । बृहस्पतिलाई भने त्र्यंशबल सदैव प्राप्त हुन्छ । यस विषयलाई केशवीयजातकपद्धतिमा यसरी उल्लेख गरिएको छ :

...... अथाह्न त्र्यंशकेषु क्रमात्

सौम्याकार्कभुवाम् निशः शशिसिताराणाञ्च रूपं सदे-

ज्यस्या... (केशवीयजातकपद्धति श्लोक ८)

घ) वर्षेशादिबल

कालबल अन्तर्गत पर्ने वर्षेशादि बलमा वर्षेश, मासेश, वारेश र होरेशका आधारमा प्राप्त बलको विश्लेषण गरिन्छ । जन्मकालिक अहर्गणका सहायताले वर्षेश र मासेश साधन गरिन्छन् । अहर्गणलाई ३० ले भाग गरी प्राप्त भाग फललाई दुईले गुणा गरेर एक जोडी पुनः ७ ले भागगर्दा रहने एकादि शेषका आधारमा सूर्यादि ग्रह मासेश हुन्छन् । यसैगरी अहर्गणमा ३६० ले भाग गरेर प्राप्त भागफललाई तीनले गुणा गरी एक जोडेर सातले भाग गर्दा रहने एकादि शेषका आधारमा सूर्याद ग्रह वर्षेश समेत हुन्छन् । मासेश र वर्षेश साधन गर्ने विधिलाई सूर्य सिद्धान्तमा यसरी प्रस्तुत गरिएको छ ।

मासब्ददिनसंख्याप्तं द्वित्रिघ्नं रूपसंयुक्तम् ।

सप्तोधृतावशेषौ तु विज्ञेयौ मासवर्षपौ । (सूर्यसिद्धान्त मध्यमाधिकारः)

वारेश भनेको जन्मवारसँग सम्बन्धित ग्रह हो । सूर्योदयको समयमा जुन ग्रहको होरा हुन्छ त्यो दिन त्यही ग्रह नै वारेश हुन्छ । यसैगरी एक अहोरात्रमा सूर्योदयदेखि प्रत्येक १ घण्टा (२ घडी ३० पला) मा ग्रहको होरा परिवर्तन हुन्छ । 'होरेशाः सूर्यतनयादधोऽधः क्रमशस्तथा' अर्थात् शनिदेखि क्रमशः तल्लो कक्षाक्रममा रहेका ग्रहहरू होरेश हुन्छन् । 'मन्दामरेज्यभूपुत्रसूर्यशुक्रेन्दुजेन्दवः' यस आधारमा शनि, गुरु, मङ्गल, सूर्य, शुक्र, बुध र चन्द्रमाको अधोध (तलतल) कक्षाक्रम निर्धारण गरिएको छ । सबैभन्दा माथि शनिको, त्यसपछि गुरुको, गुरूपछि मङ्गलको इत्यादि क्रमले कक्ष रहेको हुनाले होराको क्रम पनि सोही अनुसार रहन्छ । जुन ग्रहको होरामा जातकको जन्म भयो, त्यो ग्रह नै उसको होरेश हुन्छ । वर्षेशादि बलमा जातकलाई वर्षेशबाट एक चरण (०।१५), मासेश ग्रहबाट दुईचरण (०।३०) वारेशबाट तीन चरण (०।४५) र होरेशबाट भने पूर्णबल प्राप्त हुन्छ । यस विषयलाई केशवीयजातकपद्धतिमा यसरी श्लोकबद्ध गरिएको छ । .....अथाङ्घ्रिचयाद्बली किल समामासद्युहोरेश्वराः । (केशवीयजातकपद्धति, श्लो ८)

ङ) आयनबल

अयनसँग सम्बन्धित बल नै आयनबल हो । अयनहरू उत्तरायण र दक्षिणायन गरी दुई प्रकारका हुन्छन् । विषुवद्वृत्तदेखि उत्तरतर्फ ग्रहको अवस्थितिमा उत्तरायण र दक्षिणतर्फ ग्रहको अवस्थिति भए दक्षिणायन भएको मानिन्छ । सामान्यतया सूर्यको राशि सञ्चरणका आधारमा मकरसंक्रान्तिदेखिका छ महिनालाई उत्तरायण र कर्कट संक्रान्तिदेखिका छ महिनालाई दक्षिणायनका रूपमा व्यवहार गरिए पनि यहाँ सबै ग्रहको आयनबल विचार गरिन्छ । बुध दुवै अयनमा बलवान् हुन्छ । सूर्य, मङ्गल, गुरु, शुक्र, उत्तरायणमा विशेष बली हुन्छन् भने चन्द्रमा र शनि दक्षिणायनमा बलि हुन्छन् । बुध, उत्तरायण र दक्षिणायन दुवैमा समान तवरले बलवान् हुन्छन् ।

आयनबल ग्रहको क्रान्त्यांशको आधारमा साधन गरिन्छ । क्रान्तिसाधन गर्ने विधि ग्रन्थान्तरमा फरक - फरक रहेका छन् । गणेश दैवज्ञद्वारा रचित ग्रह लाघवकरणम्मा क्रान्तिसाधनका लागि ४०, ८०, ११७, १५१, २०६ २२४, २३६ र २४० गरी नौ मानहरू निर्धारित छन् । सायन ग्रहको भुजांशलाई दशले भाग गरेर प्राप्त भाग फलका आधारमा माथिका मान मध्येबाट प्राप्त भएको मानलाई गताङ्क र त्यसभन्दा पछिको मानलाई अग्रिमाङ्क मानी गत गम्यान्तर निकाल्नु पर्दछ । गत गम्यान्तरले शेषांशलाई गुणन गरी गुणन फल गताङ्कमा जोडेर दशले भागगर्दा प्राप्त हुने मान नै क्रान्त्यांश हो । सायन ग्रह मेषादि ६ राशिमा हुँदा उत्तर गोल र तुलादि ६ राशिमा हुँदा दक्षिणगोलको क्रान्त्यांश हुन्छ । यसलाई श्लोकका रूपमा यसरी उल्लेख गरिएको छ :

चत्वारिंशदशीतिरद्रिकुभुवः क्वक्षेन्दवो भूधृतिः ।
षट्खाक्षिणि जिनाश्विनोङ्गविकृती खाब्ध्यश्विनः सायनात् ।
खेटाद्दोर्लवदिग्लवक्रमगताऽङ्कोऽसौ तदूनागता- ।
च्छेषघ्नात् दशलब्धीयुग् दशहृतोंऽसाध्योपमस्स्यात् स्वदिक् ॥ (ग्रहलाघवम्)

यसरी स्पष्ट गरेको बुधको उत्तरक्रान्ति वा दक्षिणक्रान्ति जे भए पनि क्रान्त्यंशमा २४ जोडेर ४८ ले भाग गर्दा आयन बल साधन हुन्छ । यसै गरी शनि र चन्द्रमाको दक्षिणक्रान्ति छ भने २४ अंशमा क्रान्त्यंशलाई जोडेर तथा उत्तरक्रान्ति छ भने २४ अंशबाट क्रान्त्यंश घटाएर ४८ ले भाग गर्दा आयनबल साधन हुन्छ । सूर्य मङ्गल बृहस्पति र शुक्रको दक्षिणक्रान्ति छ भने २४ अंशबाट क्रान्त्यंश घटाएर र उत्तरक्रान्ति छ भने २४ अंशमा क्रान्त्यंश जोडेर ४८ ले भाग गरी आयन बल साधन गरिन्छ । आयनबल बल साधन गर्ने विधि केशवीयजातकपद्धतिमा निम्नलिखित श्लोकले निर्देश गरेको पाइन्छ :

सदा क्रान्तिभागैर्युता ज्ञस्य सिद्धा
शनीन्द्वोर्युतोनाः क्रमाद् याम्यसौम्यैः ।
बिलोमं परेषां गजाम्भोधिभक्ताः
भवेदायनं वीर्यमर्कस्य दृघ्नम् ॥ (केशवीयजातकपद्धति श्लो. ९)

६.४. चेष्टा बल

ग्रहको वक्रत्व नै चेष्टाबलको कारण हो । सूर्य र चन्द्रमा कहिल्यै वक्री नहुने हुनाले जातकपद्धति ग्रन्थहरूमा सूर्यको चेष्टाबल आयनबलतुल्य र चन्द्रमाको चेष्टाबल पक्षबलतुल्य मानिएको छ । मङ्गलादि पञ्चताराग्रहको वक्रत्व सम्भव भएकाले चेष्टाबल साधन गर्न अलग विधि अपनाइन्छ ।

मध्यस्पष्टयुतेर्दलोर्नितचलं चेष्टाख्यकेन्द्रं कुजात् ।
स्याच्चेत्तद्भगणाच्च्युतं षडधिकं षड्हृच्च चेष्टाबलम् । (केशवीयजातकपद्धति श्लो.१०)

केशवीय जातकपद्धतिमा चेष्टाबल साधन गर्न मध्यम ग्रह र स्पष्ट ग्रहको योगार्धलाई शीघ्रोच्चबाट घटाएर चेष्टाकेन्द्र निकाल्नुपर्छ । चेष्टाकेन्द्र ६ राशिभन्दा बढी छ भने त्यसलाई १२ राशिबाट घटाएर ६ ले भाग गर्दा प्राप्त हुने फल नै चेष्टाबल प्रमाण हो ।

६.५. दृग्बल

ग्रहका षड्बलमध्ये दृग्बल एउटा महत्वपूर्ण बल हो । ग्रहको दृष्टिका आधारमा दृग्बल निर्धारण गरिन्छ । दृष्टिका सम्बन्धमा ज्योतिषशास्त्रमा विभिन्न मान्यताहरू रहेका छन् । ग्रहदृष्टिमा पाददृष्टि र पूर्णदृष्टि सम्बन्धी मतभेद देखिन्छ । वराहमिहिर, वैद्यनाथ, कल्याणवर्मा आदि पाददृष्टि स्वीकार गर्ने आचार्य हुन् भने महर्षि पराशर पूर्ण दृष्टि मात्र स्वीकार गर्दछन् । जातकपद्धतिमा उपलब्ध दृग्बल साधन गर्ने विधिको अध्ययन गर्दा यो पनि पाददृष्टि मान्यतामा आधारित भएको देखिन्छ ।

सबै ग्रहले आफू बसेको स्थानदेखि तेस्रो र दसौं स्थानमा एकचरण, पाँचौं र नवौं स्थानमा दुईचरण, चौथो र आठौं स्थानमा तीनचरण र सातौं स्थानमा पूर्णरूपले दृष्टिपात गर्दछन् । त्यसका अतिरिक्त आफू बसेको स्थानबाट शनिले ३/१० बृहस्पतिले ५/९ र मङ्गलले ४/८ स्थानमा पनि पूर्ण दृष्टि दिन्छन् । यसरी विचार गर्दा शनिको एकचरण दृष्टि हुँदैन भने ३/७/१० स्थानमा पूर्णदृष्टि रहन्छ । बृहस्पतिको ५/७/९ स्थानमा पूर्णदृष्टि रहँदा दुईचरण दृष्टि भने हुँदैन त्यसैगरी मङ्गलको तीनचरण दृष्टि हुँदैन तर ४/७/८ स्थानमा पूर्णदृष्टि रहन्छ । यस विषयलाई बृहज्जताकम् ग्रन्थको ग्रहभेदाध्यायमा यसरी स्पष्ट गरिएको छ :

त्रिदशत्रिकोणचतुरस्रसप्तान्यवलोकयन्ति चरणाभिवृद्धितः ।
रविजामरेज्यरुधिराः क्रमशो भवन्ति किल वीक्षणेऽधिकाः ॥ (बृहज्जताकम् अध्याय २)

कुनै भाव वा ग्रहलाई देख्ने ग्रह द्रष्टा हुन्छ भने ग्रहको दृष्टि जुन भाव वा ग्रहमा पर्दछ त्यो चाहिँ दृश्य हुन्छ । दृग्बल साधन गर्न दृश्यबाट द्रष्टा घटाएर शेषको राशिका आधारमा पाठमा पठित दृष्टिध्रुवाङ्क ०, १, ३, २, ०, ४, ३, २, १, ०, ०, ० मध्ये शेष राशिनिर्देशित अङ्क गतदृष्टिध्रुवाङ्क र त्यसभन्दा अगाडिको गम्यदृष्टिध्रुवाङ्कको अन्तर नै अंशादिशेषलाई गुण गर्नुपर्दछ । उक्त गुणनफललाई ३० ले भाग गरी गतदृष्टिध्रुवाङ्कमा संस्कार (योग/अन्तर) गरी ४ ले भाग गर्दा आउने मान नै दृग्बल हो । गुरु द्रष्टा हुँदा द्रष्टा र दृश्यको अन्तर गर्दा राशिस्थानमा ४/८ आएमा दृष्टिध्रुवाङ्क ४ हुन्छ । यसैगरी शनि द्रष्टा भएमा द्रष्टा दृश्यको अन्तर गर्दा राशिस्थानमा २/९ आएमा तथा मङ्गल द्रष्टा भएर दृष्टा दृश्यको अन्तर गर्दा ७/३ आएमा पनि दृष्टिध्रुवाङ्क ४ नै ग्रहण गर्नुपर्दछ । अगाडिको प्रक्रिया भने पूर्ववत् प्रकारले समान रहन्छ । शनि मङ्गल र बृहस्पतिको विशेष दृष्टिका कारणले दृग्बल साधन गर्दा यस विषयलाई यहाँ ध्यान दिइएको देखिन्छ ।

६.६. निसर्गबल

ग्रहको स्वाभाविक बल नै निसर्गबल हो । यसको मान सबैका लागि सधैं समान रहन्छ । अन्य प्रकारका बलाबलमा तुल्यता भएमा निसर्गबलका आधारमा नै ग्रहको अन्तिम बलाबल निर्धारण गरिन्छ । १, २, ३, ४, ५, ६, ७ मानलाई ७ ले भाग गर्दा आउने मान नै क्रमशः शनि, मङ्गल, बुध, बृहस्पति, शुक्र, चन्द्रमा र सूर्यको निसर्गबल हुन्छ । यस आधारमा हेर्दा सबैभन्दा कमजोर ग्रह शनि हो भने सबैभन्दा सबल ग्रह सूर्य हो । यस विषयलाई केशवीयजातकपद्धतिमा श्लोकबद्धरूपमा यसरी प्रस्तुत गरिएको पाइन्छः

स्यादेकोत्तररूपमद्रिविहृतं नैसर्गिकं स्याद्बलम् ।
मन्दारज्ञसुरेज्यशुक्रशशभृत्तीक्ष्णद्युतीनां क्रमात् ॥ (केशवीयजातकपद्धति श्लो. १०)

७. निष्कर्ष

ज्योतिषशास्त्रमा फलनिरूपणका क्रममा षड्बलज्ञानको महत्वपूर्ण भूमिका रहन्छ । फलादेशका मुख्य क्षेत्रहरूहरू आयुर्दाय, दशाफल, कष्टेष्टफल, योगजफल आदिको निर्णय ग्रहबलको ज्ञानविना स्पष्टसँग गर्न सकिँदैन । 'निर्बलो नैव योगकृत् ' भन्ने महर्षि पराशरको प्रसिद्ध यस वाक्यले पनि ग्रहबलको आवश्यकता र महत्व स्पष्ट पारेको छ । षड्बलयुक्त ग्रह पूर्ण बलवान् हुनाले जातकको जीवनमा त्यसको महत्वपूर्ण अर्थ रहन्छ भने फलनिरूपणका लागि पनि ग्रहबलको ज्ञान वाञ्छनीय हुन्छ ।

सन्दर्भ ग्रन्थ सूची

अज्ञात, (सन् २००२), सूर्यसिद्धान्त (व्या.रामचन्द्र पाण्डेय), (पुनर्मु.सं.), वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती ।

केशवदैवज्ञ, (सन् १९८९), केशवीयजातकपद्धति (द्वि.सं.), (सम्पा.आचार्य चन्द्रमा पाण्डेय), वाराणसी : वाराणसेय संस्कृत संस्थान ।

गणेश दैवज्ञ, (सन् १९९५), ग्रहलाघवम् (व्याख्याकार ब्रह्मानन्द त्रिपाठी), वारणासी : : चौखम्बा सुरभारती ।

दाहाल, लोकमणि (सन् २००२), भारतीयज्योतिषशास्त्रस्येतिहासः (पुनर्मु.सं.), वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती ।

पराशर, (सन् २०००), लघुपाराशरी (व्या.डा.सुरेशचन्द्र मिश्र), (संशोधित सं.), नयाँ दिल्ली : रञ्जन पब्लिकेसन ।

पराशर, (सन् २०१२), बृहत्पाराशरहोराशास्त्रम्, (व्या.पद्मनाभ शर्मा), वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती ।

मन्त्रेश्वर, (सन् २०१५), फलदीपिका (१२ सं.), (व्या.गोपेशकुमार ओझा), वाराणसी : मोतीलाल बनारसीदास ।

वराहमिहिर, (सन् २०२०), बृहज्जातकम् (व्या.सत्येन्द्र मिश्र), वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती ।

वराहमिहिर, (सन् १९९८), लघुजातकम्, (व्या.दैवज्ञ वाचस्पति श्री वासुदेव), वाराणसी : सावित्री ठाकुर प्रकाशन ।

वैद्यनाथ, (सन्,२००६), जातकपारिजात, (सम्पा. सत्येन्द्र मिश्र), वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत सिरिज ।

शास्त्री, डा.नेमिचन्द्र (सन् २०१२), भारतीयज्योतिष (४९ सं.), नयाँ दिल्ली : भारतीय ज्ञानपीठ ।

*

वैदिक देवता र तिनको स्वरूपको विवेचन

शान्तिराम मिश्र
काठमाडौं

सारः

हामीले वर्तमान जगतमा विभिन्न रूपमा पूजा गरिरहेका देवतालाई वेदमा के-कसरी चिन्तन गरिएको छ ? कुन देवता कुन लोकका प्रमुख हुन् ? कुन देवताका समूहमा कुन् कुन् देवता पर्दछन् ? लगायतका विषयमा यो खोज केन्द्रित रहेको छ । स्वरूप चिन्तनका आधारमा हेर्दा देवताहरू विभिन्न लोकका आधारमा, स्वरूपका आधारमा शक्तिका आधारमा मानवीय गुण र अचेतन अवस्थामा रहेका छन् भन्ने पुष्टि हुन्छ । चारवटा वेदले विभिन्न स्थानमा देवतातत्वको विश्लेषण र वर्गीकरण गरेका छन् भने तीनै देवताहरूका बारेमा यास्कले निरुक्तमा उल्लेख गरेका छन् । यहाँ यीनै विषयमा विभिन्न वैदिक ग्रन्थमा उल्लेख गरिएका देवता सम्बन्धी विषयवस्तुमा आधारित रहेर यो सानो जमर्को गरिएको हो । वैदिक देवताहरूका स्वरूपलाई विचार गर्दा देवता कसलाई भन्ने ? त्यस्ता प्रकारका प्रश्नहरू उठ्न सक्छन् । हामीले कुनैपनि नराम्रो कर्म गर्दा सर्वप्रथम हामीमा एक किसिमको त्रास उत्पन्न हुन्छ र राम्रो काम गर्दा मन प्रफुल्ल हुन्छ । नराम्रो वा शास्त्र वर्जित कर्मगर्दा देवता रुष्ट हुन्छन् र शास्त्रोक्त कर्मगर्दा देवता सन्तुष्ट हुन्छन् भन्ने मान्यतालाई हेर्दा तीनै वेदमा उल्लेख भएको देवताहरू नै मुख्यरूपमा हाम्रा अगाडि स्वरूपमा प्रस्तुत हुन्छन् । त्यसैले गर्दा देवतालाई हामी कुनै दिव्यशक्ति भएको व्यक्तिका रूपमा लिन्छौं निरुक्तमा पनि तीनै देवतालाई जगतको उपकार गर्ने उपकारी, दिव्यशक्ति भएको, असाधारण क्षमता भएको व्यक्ति वा कुनै वस्तुका रूपमा लिएको देखिन्छ । यसरी यस लेखमा चारवटा वेदमा उल्लेख भएका र यास्कले निरुक्तमा उल्लेख गरेका देवताका सम्बन्धमा चर्चा गरिन्छ ।

शब्दकुञ्जिका : देवता, स्वर्ग, पृथ्वी, द्युलोक, मर्त्य, स्वरूप ।

१. विषयप्रवेशः

हामी हिन्दू हाम्रो सर्व श्रेष्ठ धार्मिक ग्रन्थ वेद र वेदले नै उल्लेख गरेका कर्महरूको अनुसरण गर्दै र वैदिक मान्यताका आधारमा हाम्रा संस्कृति, सभ्यता, जातजाति, सबैको धरोहरका रूपमा एकमात्र ग्रन्थको रूपमा लिएका छौं । वेदमा उल्लेख भएका देवता र तिनीहरूका ऐश्वर्य, वैभवको प्रशंसा आदिका आधारमा वेदले धेरै ठाउँमा उल्लेख गरेको छ । वेदमा उल्लेख भएका देवताहरूका विषयमा ब्राह्मण ग्रन्थहरूमा पनि उल्लेख देखिन्छ । वेदमा उल्लेख भएका यिनै देवताहरूलाई यास्कले विभिन्न स्वरूप र स्थानका आधार वर्गीकरण गरेर व्युत्पत्तिगत अर्थप्रकाश गरेको निरुक्त ग्रन्थपनि आज हाम्रा सामु रहेको छ । देवता कसलाई भन्ने ? कस्तो स्वरूपलाई देवता भन्ने ? इत्यादिका विषयवस्तुहरू निरुक्त ग्रन्थमा यास्कले उल्लेख गरेका छन् । ब्राह्मण ग्रन्थहरूमा पनि देवताहरूको प्रशस्त उल्लेख पाइन्छ । ब्राह्मण ग्रन्थले विभिन्न वनस्पति, वृक्ष, लता आदि चीजलाई पनि देवता मानेको छ । यसै विषयमा यहाँ छलफल र अध्ययन गरिएको छ ।

२. छलफल र प्रस्तुततीकरण

वेदमा वनस्पति, वृक्ष, लता आदि चीजलाई अग्नि सूर्य र चन्द्रमा आदिलाई देवता मानेको पाइन्छ । देवताको स्वरूपका विषयमा निरुक्त र ब्राह्मणग्रन्थहरूमा प्रशस्त प्रकाश पारिएको पाइन्छ । सोमयागमा सोमलतालाई प्रमुख मानेर सोमदेवता अर्थात् चन्द्रमा देवताको स्वरूपको चिन्तन गरिएको छ । जसरी

सोम देवता (चन्द्रमा) औंसी (अमावाश्या) तिथिदेखि क्रमशः आकार वृद्धि हुँदै जान्छ । त्यसरी नै सोमलता पनि अमावाश्या तिथिबाट बढ्दै गएर पूर्णिमा तिथिमा पूर्णस्वरूप प्राप्त गर्दछ । यही मान्यतालाई आधार मानेर सोमलतालाई प्रमुख देवता मानिन्छ ।यस्तै पहिले नै उल्लेख गरिएको ब्राहृमण ग्रन्थमा निश्चित देवतालाई उद्देश्य गरेर विविध काम्यकर्म समापन गरिन्छ । षड्विंश ब्राहृमणमा 'तस्माद् ब्राहृमणोऽहोरात्रस्य संयोगे सन्ध्यामुपासते' (षड्विंश ५.५.४) । यसरी ब्राहृमणले सन्ध्योपासनादि कर्महरू अहोरात्रको सन्धि अर्थात् प्राप्तः काल र सन्ध्या कालको समयको मध्य समयलाई उचित समयका रूपमा लिइएको छ । यस्तै षड्विंश ब्राम्हणमा इन्द्रदेवता र अहल्या देवतासँग सम्बन्धित आख्यानहरू प्रशस्त रहेका छन् । यसरी वेदमा विभिन्न देवताको विभिन्न तरिकाद्वारा उल्लेख गरिएको छ ।

२.१ देवता कसलाई भन्ने

वैदिक देवताहरूका स्वरूपलाई विचार गर्दा देवता कसलाई भन्ने ? त्यस्ता प्रकारका प्रश्नहरू उठ्न सक्छन् । हामीले कुनैपनि नराम्रो कर्म गर्दा सर्वप्रथम हामीमा एक किसिमको त्रास उत्पन्न हुन्छ र राम्रो काम गर्दा मन प्रफुल्ल हुन्छ । नराम्रो वा शास्त्र वर्जित कर्मगर्दा देवता रुष्ट हुन्छन् र शास्त्रोक्त कर्मगर्दा देवता सन्तुष्ट हुन्छन् भन्ने मान्यतालाई हेर्दा तीनै वेदमा उल्लेख भएको देवताहरू नै मुख्यरूपमा हाम्रा अगाडि स्वरूपमा प्रस्तुत हुन्छन् । त्यसैले गर्दा देवतालाई हामी कुनै दिव्यशक्ति भएको व्यक्तिका रूपमा लिन्छौं निरुक्तमा पनि तीनै देवतालाई जगतको उपकार गर्ने उपकारी, दिव्यशक्ति भएको, असाधारण क्षमता भएको व्यक्ति वा कुनै वस्तुका रूपमा लिएको देखिन्छ । यास्कले पनि देव शब्दको व्युत्पत्ति गर्ने क्रममा "देवो दानाद् वा, दीपनाद् वा, द्योतनाद् वा, धुस्थानो भवतीति वा" भनेर देवता अर्थात् देव भनेको जसले केही दिन्छ, जो स्वयं प्रकाशमान छ र अरुलाई पनि प्रकाशित गर्छ र त्यो द्युलोक लोकमा बस्छ भनिएको छ । यसै मान्यतालाई आधार मान्नेहो भने पृथिवी, जल, अग्नि, वायु, सूर्य, चन्द्र, मेघ (बादल) यी सबै देवता हुन् किनभने यी सबैले संसारको उपकार गरिरहेका छन् । वैदिक ऋषिहरूको कृतज्ञता स्वरूप यिनीहरूलाई देव या देवता भनिन्छ र यिनीहरूद्वारा अनुग्रहको कामना गरिन्छ । जुन देवतालाई लक्ष्य (लक्षित) गरेर मन्त्रहरूको रचना भएको छ, त्यही त्यस मन्त्रको देवता हो । देवतालाई उद्देश्य गरेर लेखिएका वा रचिएका मन्त्रहरूले नै सम्बन्धित विषयलाई प्रतिपादन गरेको हुन्छ । मन्त्रद्वारा नै देवताहरूको दिव्य शक्तिको आव्हान गरिन्छ । यास्कले निरुक्तमा भनेका छन् तद्यानि नामानि प्राधान्य स्तुतीनां देवतानां तद् दैवतमित्याचक्षते' अर्थात् प्रधान रूपमा जुन देवतालई प्रधानताका आधारमा स्तुति गरिन्छ त्यही नै देवता हो ।

यसरी वेदमा इष्ट प्राप्ति र अनिष्ट निवारणका लागि यिनै देवताहरूको स्तुति वा प्रार्थना गरिने हुँदा देवताले नै यसको निवारण गर्ने कुरा उल्लेख गरिएको छ । वेदको मुख्य धर्म पनि यही हो । इष्ट प्राप्त्यनिष्टपरिहारयोलिककमुपायं यः वेदयति सः वेद " भनिएको हो ।

२.२ देवताको स्वरूप चिन्तन

देवताहरू कस्ता रहेका छन् ? कस्तो स्वरूपलाई देवता भन्ने विषयमा यास्कले निरुक्त ग्रन्थमा उल्लेख गरेका छन् । देवताको स्वरूपका आधारमा हेर्दा उनीहरूको स्वरूप प्रकृतिका आधारमा निर्भर रहेको हुन्छ । कुनै देवता मानवजस्तै हात गोडाले युक्त रहेका छन् र मानवजस्तै काम गर्न सक्षम छन् । इन्द, वरुण, मरुत आदि देवताहरूको अङ्ग प्रत्यङ्गहरूको वर्णन पनि वेदमा उल्लेख रहेको छ । "इन्द्रं मित्रं वरुण मग्निमाहुः" (ऋग. १.१६४.४६)। यास्कले भनेका छन् । कुनै कुनै देवता मानव मूल्य (समान) छन् ।

यस्तै मानवझैं सचेतनाले युक्त भएको कुरा पनि उल्लेख गरेका छन् । अचेतन जस्तै देवताहरूको पनि उल्लेख यास्कले गरेका छन् । अग्नि, वायु, सूर्य, चन्द्र, पृथ्वी आदिलाई अचेतनका रूपमा लिइएको छ । "पुरुषविद्याः स्युः, इत्येकम् । चेतनावद् हि स्तुतयो भवन्ति । अपुरुषविधाः स्यु इत्यपरम्" (निरुक्तः ७,६-७) । यसरी देवताहरूलाई चेताना युक्त सचेतन र चेतनाविहीन अचेतनका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । वेदमा रहेको देवताहरूका सम्बन्धमा देवताहरूको विभाजन पनि विभिन्न किसिमले गरिएको छ । देवताका प्रकारगत रूपमा र स्थान विशेषका रूपमा देवताको निर्धारण गरिएको छ । निरुक्तले देवतालाई यसरी वर्गीकरण गरेको छ । (१) आध्यात्मिक, (२) आधिदैविक, (३) आधिभौतिक (४) अधियज्ञ । यास्कले विभिन्न व्याख्या पद्धतिहरूको आश्रय लिएर कतिपय देवताहरूलाई इतिहासपरक, कतिपय आख्यानपरक रूपमा देवता शब्दहरूको निर्वचनात्मक अर्थ प्रस्तुत गरेका छन् । इन्द्र, अग्नि, मरुत्, वरुण, अश्विनी आदि देवताहरूलाई रुढ शब्द नमानेर यौगिक मान्दछन् । इन्द्र शब्दलाई देवताहरूको राजा, परमात्मा, जीवात्मा आदिका आधारमा दिव्य शक्तिले युक्त भएको व्यक्तिका रूपमा लिइएको छ ।

२.३ देवताहरूको सङ्ख्या निर्धारण :

वैदिक देवताहरूको संख्याका आधारमा हेर्दा चारवटा वेदमा ६ हजार सस्मदेवताहरूको सङ्ख्या रहेको कुरा ऋग्वेदमा उल्लेख रहेको छ । "एकं सद् विप्रा बहुधा वदन्ति अग्निं यमं मातरिश्वानमाहुः" (ऋग्वेदः १.१६४.४६) । यस्तै देवताका सङ्ख्याका आधारमा उल्लेख गर्नुपर्दा यास्कले "माहाभाग्यात् देवताया एक एवात्मा बहुधा स्तूयते" (नि. ७.४) भनेर ऋग्वेदले उल्लेख गरेको हजारौं देवताहरूको मूलशक्ति एउटा रहेको र बाँकी सबै देवता त्यही महाशक्तिका अंशका नामहरू रहेको कुरा उल्लेख गरेका छन् । "सूर्यो नो दिवस्पातु वातो अन्तरिक्षाद् अग्निर्नः पार्थिवेभ्यः " (ऋग. १०.१५.१)। ऋग्वेदले उपर्युक्त ऋचामा उल्लेख गरे अनुसार देवताहरूमा मुख्यदेवताहरू तीन रहेका छन् ।

क. पृथ्वीका मुख्य देवता- अग्नि ।

ख. द्युलोकका मुख्य देवता- सूर्य ।

ग. अन्तरिक्षका मुख्य देवता- वायु, इन्द्र ।

यसरी ऋग्वेदले प्रत्येक लोकका आधारमा प्रमुख देवताको उल्लेख गरेको छ । "त्रीणि शता नी सहस्राव्यग्निं त्रिंशच्चदेवा नव चासपर्यन्" (यजु. ३३.७) यजुर्वेदमा जम्मा देवताहरूको सङ्ख्या निर्धारणका विषयमा उपयुक्त मन्त्रका आधारमा ३३३९ देवताहरू रहेका र प्रत्येक देवताहरूले अग्निको पूजा गर्दछन् भनिएको छ । यसरी देवताहरूको सङ्ख्या निर्धारण गर्ने कार्यमा यजुर्वेदका महत्वपूर्ण भूमिका देखिन्छ। "असंख्याता सहस्राणि ये रुद्रा अधिभूम्याम्" (यजु. १६.५४) । शुक्लयजुर्वेदको यस मन्त्रमापनि हजारौंका संख्यामा पृथ्वीमा व्याप्त रहेका रुद्र देवताहरूको उल्लेख छ । रुद्र एक हुन् तर पनि शक्तिका आधारमा हजारौं रुद्रहरू रहेका छन् । देवाः ....त्रयस्त्रिंशत् त्रिशतः षट् सहस्राः (अथर्व, ११.५.२) । अथर्ववेदको यस मन्त्रमा संक्षिप्त, विस्तृत र पूर्णविस्तृत देवताहरूको उल्लेख गर्दै जम्मासंक्षिप्त देवता, विस्तृत देवता एवं पूर्णविस्तृत देवताको उल्लेख गरिएको छ ।

- संक्षिप्त देवता ३३ वटा ।
- विस्तृत देवता ३०० वटा ।
- पूर्ण विस्तृत देवता ६००० वटा ।

यस्ता प्रकारले देवताहरू आफ्ना शक्तिका आधारमा हजारौंका सङ्ख्यामा रहेका छन् । यसरी देवताहरूका सङ्ख्याका बारेमा चारवटा वेदमा पूर्ण रूपमा उल्लेख रहेको । "सुपर्ण विप्राः कवयो वचोभिरेकं

सन्तं बहुधा कल्पयन्ति" (ऋग. १०.११४.५) । ऋग्वेदको यस ऋचामा उल्लेख गरिए अनुसार देवताहरू आफ्ना आफ्ना गुण विशेषका आधारमा अग्नि, वरुण, यम आदि देवताहरूको नाम रहन गएको हो, र यही देवता विभिन्न नामका आधारमा विविध सङ्ख्यामा व्याप्त छन् ।

३. वैदिक देवताहरूको वर्गीकरण :

देवताहरूका कार्यका आधारमा, लोकका आधारमा, स्वरूपका आधारमा विविध देवताहरूको वर्गीकरण चारवटा वेदमा रहेको कुरा पहिला नै उल्लेख गरिएको छ यहाँ तीनै देवताहरूलाई प्रवताका आधारमा र लोकका आधारमा मुख्य मुख्य देवताहरूको उल्लेख गरिन्छ । वैदिक देवताहरूका सम्बन्धमा वेदले देवतालाई पृथ्वीस्थानीय, अन्तरिक्ष स्थानीय, धुस्थानीय का आधारमा ३ भागमा विभाजन गरेको छ । यहाँ यसरी देवताहरूको वर्गीकरण गरिन्छ :

क. पृथ्वीस्थानीय देवताः पृथ्वीस्थानीय देवताहरूमा अग्नि देवता प्रमुख देवता छन् भने सोम, बृहस्पति, त्वष्टा, प्रजापति, विश्वकर्मा, दीति, अदीति, देवीहरू र नदीहरू आदि यस अन्तर्गत छन् ।

ख. अन्तरिक्षस्थानीय देवता : अन्तरिक्षस्थानीय देवताहरूमा इन्द्र प्रमुखदेवता हुन् भने मातरिश्व, रुद्र, मरुत्, पर्जन्य, आपः, अयान्नपात, त्रित, आप्त्य, अहिर्बुध्न्य आदि देवताहरू यस अन्तर्गत रहेका छन् ।

ग. द्युस्थानीय देवता : द्युस्थानीय देवताहरूमा आदित्य (सूर्य) प्रमुख देवता हुन् भने अन्य सविता, सूर्य, पूषा, मित्र, वरुण, अर्यमा, अश्विनी आदि देवताहरू यस द्युस्थानीय देवता अन्तर्गत पर्दछन् ।

४. निष्कर्ष

स्वरूप चिन्तनका आधारमा हेर्दा देवताहरू विभिन्न लोकका आधारमा, स्वरूपका आधारमा शक्तिका आधारमा मानवीय गुण र अचेतन अवस्थामा रहेका छन् भन्ने पुष्टि हुन्छ । चारवटा वेदले विभिन्न स्थानमा देवतातत्वको विश्लेषण र वर्गीकरण गरेका छन् भने तीनै देवताहरूका बारेमा यास्कले निरुक्तमा उल्लेख गरेका छन् । यहाँ यीनै विषयमा विभिन्न वैदिक ग्रन्थमा उल्लेख गरिएका देवता सम्बन्धी विषयवस्तुमा आधारित रहेर यो सानो जमर्को गरिएको हो ।

सन्दर्भग्रन्थ सूची

अज्ञात, (सन् २००३), अथर्ववेद संहिता, दिल्ली : नाग पब्लिशर्स ।

मिश्र, जगदीशचन्द्र, (सन्२००९), वैदिकवाङ्मयस्येतिहासः , वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती ।

अज्ञात, (सन् १९७२) ऋग्वेद संहिता, पूना : वैदिक संशोधन मण्डल, (सायणभाष्य-सहित) ।

द्विवेदी, कपिलदेव (सन्२००८), वैदिक साहित्य एवं संस्कृति, वाराणसी : विश्वविद्यालय प्रशासन ।

यास्कः, (सन् २००९), निरुक्तम्, (दुर्गाचार्य संस्कृतटीकया च विभूषितम्) नई दिल्ली : मेहरचन्द लक्ष्मनदास पेब्लिकेशन्स, (पुनर्मुद्रित संस्करण) ,

यास्कः, निरुक्तम् (सन् २०१२), (दुर्गाचार्यकृत ऋज्वर्याख्य व्याख्यानुसारी) दिल्ली : चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान, (पुनर्मुद्रित संस्करण) २०१२ ।

अज्ञात, शुक्लयजुर्वेदसंहिता, श्रीमन्महीधरकृत - वेददीपाख्यभाष्येण च संवलिता) वाराणसी चौखम्बा विद्या भवन, (पुनर्मुद्रित संरकरण) ।

अज्ञात षड्विंशब्राह्मण, (सायणभष्यसहित), (सम्पा.) जीवानन्द विद्यासागर, कलकत्ताः सन् १८८१।

*

मलमास विमर्श

माधवा शर्मा
ज्योतिषाचार्य
ने.सं.वि.वेलभुण्डी दाङ

सार :

अनुसन्धानात्मक ढाँचामा लेखिएको यस आलेखमा मलमास भनेको के हो ? यसका भेदहरू कति प्रकारका छन् ? मलमास हुने अवस्था कसरी आउँछ र कहिले आउँछ साथै मलमासमा के के कार्यहरू गर्न मिल्ने हो र के के गर्न नमिल्ने हो भन्ने कुरालाई ज्योतिष एवम् धर्मशास्त्रका विभिन्न ग्रन्थहरूको गहन अध्ययन गरी विवेचन गर्दै निष्कर्ष निकालिएको छ । यसबाट मलमास अधिकमास, क्षयमास आदि हाम्रो वैदिक पञ्चाङ्गमा लेखिएका र त्यसका आधारमा गरिने सनातन वैदिक कर्महरूलाई कहिले र कसरी गर्ने भन्ने कुरा पाठकहरूले बुझ्न सक्नु हुनेछ । विशेषगरी ज्योतिष शास्त्रका अध्येताहरूका लागि यो अनुसन्धानात्मक आलेख धेरै उपयोगी हुनेछ भन्ने विश्वास छ ।

शब्दकुञ्जी - क्षयमास ,अधिकमास , संक्रान्ति, अमावश्या , कर्म ।

१ .विषयप्रवेश

मलं मुञ्चतीति मलिमुक्, मलोदृष्टोमाष मलमासः । यसरी मलमासको परीभाषा गरिएको छ । असंक्रान्तिमासोऽधिमासः प्रदिष्टः, द्विसंक्रान्तिमासे क्षयाख्यःकदाचित्: (सि.शि, अधिमासादिनिर्णायाध्ययः श्लो ‘६’) “मलमासंविजानीयात् गर्हितं सर्वकर्मसु” यस कथनअनुसार मलमासमा कुनैपनि शुभ कर्म गर्न मिल्दैन सवै कर्महरू निन्दित हुन्छन् । “म्लोचति गुच्छति इति मलिमुक्” पवित्रलाई हटाउने भन्ने अर्थमा पनि यसलाई लिइन्छ । मलं मुञ्चति इति मलिमुक् यसरी मल छाड्छ भन्ने अर्थमा पनि यसलाई लिइन्छ । “क्षयःकार्तिकादित्रये नान्यतः स्यात्, तदा बर्षमध्येऽधिमाद्वयञ्च” यस कथन अनुसार जुन महिनामा दुईवटा संक्रान्ति पर्दछन्, त्यसलाई क्षयमास भनिन्छ । क्षयमास कार्तिकादि ३ महिनामा मात्र हुन्छ । जुन वर्षमा क्षयमास पर्दछ, त्यस वर्षमा दुईवटा अधिकमास पनि पर्दछन् । सूर्यसिद्धान्तानुसार चान्द्रमानको प्रयोग तिथि, करण, विवाह, क्षौरकर्म, जातकर्म, उपनयन, व्रतोपवास, यात्राका लागि गर्नुपर्ने कुरा लेखिएकोछ जस्तै - तिथिःकरणमुद्वाहः क्षौरं सर्वक्रियास्तथा ।

व्रतोपवासयात्राणां क्रिया चान्द्रेण गृह्यते ॥ (मानाध्यायः श्लोक १३)

अमावस्याका दिन चन्द्रमा र सूर्यको संयोग हुन्छ, त्यसपछि अर्को संयोग आगामी अभावस्यामा हुने हुँदा दुई अमावस्याको अन्तवर्ती काल नै चान्द्रमास हो ।

“रवीन्द्वोर्युतेः संयुतिर्यावदन्या विधोर्मासः ”(सि.शि.म.अ.काल मानाध्याय, श्लोक १९)

२. समस्या कथन

प्रस्तुत आलेख निम्न समस्याहरूमा केन्द्रित रहेको छ ।

क. वैदिक वाङ्ग्यअन्तर्गत ज्योतिषशास्त्रमा उल्लेखित मलमास के हो ?

ख. मलमास कति प्रकारको हुन्छ ? ती के के हुन् ?

ग. मलमासमा के के गर्नुहुन्छ र के के गर्नुहुदैन ?

घ. मलमास कसरी आइपर्छ र कहिले कहिले आउँछ ? उपरोक्त समस्याहरूको समाधानका लागि नै यो अध्ययन गरिएको हो ।

३. अनुसन्धानको उद्देश्य प्रयोजन

यस अनुसन्धानबाट माथि देखिएका समस्याहरूको समाधान हुँदै निम्न उद्देश्यहरू पुरा हुनेछन् ।

क. मलमास शब्दको अर्थज्ञान

ख. मलमासका भेदहरू(अधिकमास , क्षयमास, आदि) को ज्ञान

ग. मलमासमा कुन कुन कर्महरू गर्ने र कुन कुन नगर्ने भन्ने बोध

घ. मलमास कहिले र कसरी आउँछ भन्ने शास्त्रीय प्रमाणका आधारमा बोध ।

४. अनुसन्धान विधि

संस्कृतवाङ्मय अन्तर्गतको एउटा विधा हो ज्योतिषशास्त्र यसका विषयहरू बुझ्न ज्योतिषशास्त्रका विभिन्न सैद्धान्तिक ग्रन्थहरूको अध्ययन गरिएको छ । यस अनुसन्धात्मक आलेखलाई तयार पार्नु पुस्तकालय विधिलाई मुख्य आधार बनाई पुस्तकालयमा गएर विभिन्न ग्रन्थहरूको गहन अध्ययन गरिएको हो । विद्वान गुरूहरूबाट पनि सल्लाह सुझाव लिएर यस विषयलाई उपयोगी बनाउन खोजिएको छ ।

५. सैद्धान्तिक पर्याधार

ज्योतिषशास्त्र र धर्मशास्त्रका विभिन्न ग्रन्थहरूको अध्ययन गरी तयार पारिएको यस आलेखमा प्रचलित ए.पि.ए. पद्धति स्वीकार गरिएको छ । सिद्धान्त शिरोमणि, ग्रहलाघव, मुहुर्तचिन्तामणि, निर्णयसिन्धु, धर्मसिन्धु आदि महत्त्वपूर्ण ग्रन्थहरूको अध्ययन गरी सैद्धान्तिक वाङ्मयमा प्रचलित पद्धतिलाई प्राथमिकतामा राखी ग्रन्थ, अध्याय, श्लोक दिएर सन्दर्भलाई स्पष्ट्याइएको छ ।

६. मलमासको अर्थ एवम् परिभाषा

मलको अर्थ अपवित्र भन्ने हो । अववित्र मानिने भएकाले यसलाई अपवित्र महिना भन्ने वुझिन्छ । मल शब्द शुध्यर्थक मृजु धातुवाट कल प्रत्यय लागेर बनेको हो । मृज्यते शोध्यते यस व्युत्पति अनुसार मलको अर्थ अपवित्र भएकोले मलमासको अर्थ अपवित्र महिना हो भन्ने बुझिएको हो ।

६.१ मलमासको लक्षण

सूर्यको संक्रान्ति नभएको र दुई संक्रान्ति भएको चान्द्रमासलाई मलमास भनिन्छ जस्तै -

"यस्मिन्मासे न संक्रान्तिः सङ्क्रान्तिद्वयमेवतु ।

मलमास : स विज्ञेय..." (सि.शि.,महाभारत वासनावार्त्तिक अधिभासादिनिर्णमाध्यायःपेज ८६)

धर्मसिन्धुमा मलमासको सम्बन्धमा यस प्रकार लेखिएको छ -

"स द्विविधः । अधिमास : क्षयमासश्च संक्रान्ति रहितो मासोऽधिमासः, संक्रान्तिद्वययुक्तो मासः क्षयमासः । पूर्वाधिमासादुत्तरोऽधिमासास्त्रिंशत्तममासमारभ्यष्ट सु नवसु वा मासेष्वन्यतमो भवति । क्षयमासस्तु एकचत्वारिंशदधिकशतसंख्यैः वर्षैर्वा भवति, नत्वधिमासवदल्पकालेन । क्षयमासः कार्तिकमार्गशीर्ष-पौषेस्वन्यतमो भवति, नेतर । यस्मिन्वर्षे क्षयमासास्तास्मिन्वर्षेऽधिमासद्वयम् । क्षयमात्पूर्वमेकोऽधिमासः । क्षयमासादनन्तरमेकोऽधिमासः इति ॥

भास्कराचार्यको र धर्मसिन्धुकारको मत मिल्दो जुल्दो देखिन्छ ।

६.२ भास्कराचार्यको कथन अनुसार अधिमास र क्षयमासको लक्षण -

असंक्रान्तिमासोऽधिमासः स्फुटं स्याद्

द्विसंक्रान्तिमासः क्षयाख्यः कदाचित् । क्षयकार्तिकादित्रये नान्यतः स्यात्

तदा वर्षमध्येऽधिमासद्वयञ्च । (सि.शि. अधिमासादिनिर्णयाध्याय श्लोक ६)

संक्रान्ति नभएको महिना जुन सुकै महिना पनि हुन सक्ने भएकाले अधिमास सवै महिनामा पर्न सक्छ । तर द्विसंक्रान्तियुक्त महिना केवल कार्तिकादि तीन महिना मात्र हुन सक्ने कुरालाई भास्कराचार्यले यसरी सिद्ध गरेका छन् ।

एक चान्द्रमासको पूर्ति २९ दिन ३१ घडी ५० पलामा र एक सौरमासको पूर्ति ३०/२६/१७ दिनादिमा हुन्छ । जब सूर्यको गति ६१ कला बराबर हुन्छ तव २९ दिन ३० घडीमा सूर्यले एक राशिको भ्रमण गर्दछ र चान्द्रमासभन्दा सौरमास सानो हुन्छ । यस प्रकार सवैभन्दा सानो सौरमान २९।२०।४० दिनको हुन्छ । ६१ कला बराबरको सूर्यको गति वृश्चिकादि तीन राशिमा सूर्य भ्रमणमा गर्दा हुने गर्दछ । एवं रितले दिनादि अधिक हुने हुँदा एउटा चान्द्रमासमा सूर्यसंक्रान्ति पर्न सक्छन् । त्यसैले"क्षयःकार्तिकादित्त्रये" भनेर उल्लेख गरिएको हो,(सि.शि,अधिमास निर्णयाध्याय श्लोक ६)

चान्द्रमास चैत्रदि र सौरमास मेषदिवा गणना गरिने हुँदा कार्तिकादित्त्रयमास वृश्किादित्त्रमा पर्ने भएकाले वृश्चिकादि तीन राशिमा सूर्य रहँदा मात्र क्षयमास पर्न सक्ने कुरा सिद्ध हुन्छ ।

६.३ भास्कराचार्य अनुसार मन्दोच्च गति

भास्कराचार्यले सिद्धान्तशिरोमणिको भगणाध्यायमा सूर्यको मन्दोच्च भगण एक कल्पमा ४८० भगण हुन्छ भनी लेखेका छन् । यसको आधारमा मन्दोच्च गतिले सूर्यले एकराशि भ्रमण गर्न ७५०००० वर्ष र १२ राशि भ्रमणगर्न ९०००००० वर्ष लाग्दछ ।

६.४ मलमासमा गर्न सकिने कार्यहरू

अन्य समयमा गर्न संभव नहुने कार्यहरूलाई अनन्यगति क्रम भनिन्छ । त्यस्ता नित्य-नैमित्तिक, काम्यकर्म, जातकर्मादि अन्नप्राशन्न कर्म, गर्भाधान क्रिया, ज्वर आदि रोगको शान्ति, गया श्राद्ध, अलभ्य योगमा गरिने श्राद्ध, व्रत, तीर्थ, नित्य नैमित्तिक प्रायश्चित्त, नित्य श्राद्ध, ऊन-मासिक आदि श्राद्ध, दान र जप चन्द्र सूर्यग्रहणको स्नान, मलमास भन्दा पहिले आरम्भ गरिएका समाप्त नभएका जति पनि क्रमहरू पूजा लोप हुने अवस्थामा मूर्तिको प्राण प्रतिष्ठा भवन निर्माण जस्ता धेरै गतिकर्महरू मलमासमा पनि गर्न मिल्ने हुन्छन् ।

६.५ मलमासमा गर्न नमिल्ने कर्महरू -

गृह प्रवेश, बधु प्रवेश, जलाशय, गृहनिर्माण र बगैचा मूर्ति प्राण प्रतिष्ठा, व्रतहरूको आरम्भ एवं उद्यापन, नवान्न प्राशन, वेदव्रत, षोडशमहादान, सोमयाग, अष्टकाश्राद्ध, केशान्तकर्म, गोदान, उपनयनपछि प्रथम पटक गरिने श्रावणीकर्म, काम्य वृषोत्सर्ग, मन्त्रगृहण, विवाह देवस्थापन, समयमा नभएका वालकका जात कर्मादि संस्कार , उपनयन, प्रथम पटक तीर्थको दर्शन वा कुनै देवताको दर्शन अन्याधान, राज्याभिषेक, सन्यासग्रहण, राजदर्शन, समावर्तन, चतुर्मासयाग, कर्णवेद उपनयन सस्कार, तपजप, दिव्यपरीक्षा यी सबै कर्महरू मलमासमा र शुक्र वृहस्पति बाल, वृद्ध र अस्त भएको समयमा त्यागिन्छन् । (मु.चि.शुभाम प्र.)।

६.६ मलमासमा रहेका भेदहरू -

अधिकमासलाई संसर्पमास क्षयमासलाई शून्य मास अहंस्पति तथा क्षमात्तोत्तर अधिकमासलाई मलिम्लुचमास भन्दछन् ।तैतिरीय संहिता (१।४।१८) मा अधिकमासलाई संसर्पमास, वाजनेज संहिता (७।३०)

मा अंहस्पति र (२२।३०मा) मलिम्लुच भनिएको छ । कश्यपऋषिले अधिकमासलाई संसर्प र क्षयमासलाई अहर्पति(अहंस्पति) नाम दिएका छन् । जस्तै :

यस्मिन्मासेऽर्कसंक्रान्तिर्दर्शनात्प्राक्पुरःसरम् ।

दर्शमुल्लंघ्य भवति स संसर्पोऽधिमासकः ॥ (मुहुर्त चिन्तमणि अधिमास. संक्रान्ति प्रकरण पीयूषधारा श्लोक २०)

आरभ्य शुक्ल प्रतिपत्प्रवेशान्संक्रमद्वयम् ।

आगामीन्दुक्षयस्यान्तात्प्राङ्न्यूनाख्यस्त्वहर्पति ॥

मुहुर्तचिन्तामणिको पीयूषधारा टीकाकार गोविन्दले क्षयमास पूर्ववर्त्ती अधिकमासलाई संसर्प र उत्तरवर्त्तीलाई अहंस्पति भनेका छन् । (मुहुर्त चिन्तामणि, शुभाभुमप्रकरण् श्लोक २० टिका पेज ११४)

अधिकांशले क्षयमास पूर्ववर्ती अधिकमासलाई संसर्पमास भनेका छन् । यसका भेद दुइवटा छन् । व्यवहित पूर्व अव्यवहित पूर्व यदि संसर्पमासको लगत्तै क्षयमास पऱ्यो भने अर्थात् अधिकमास र क्षयमास संलग्न भएमा त्यो संसर्पमासलाई अव्यवहित पूर्व भन्दछन् । यदि यी दुई ओटाको वीचमा अरूमास परे भने त्यो संसर्प महिनालाई व्यवहितपूर्व संसंर्पमास भन्दछन् ।

क्षयमास पूर्ववर्ती संसर्पमासमा अधिकमास सम्बन्धी कृत्य अपूय दान पुरुषोत्तम व्रतादि निषेध गरिएको छ । पुरुषोत्तम मास सम्बन्धी धर्मकृत्य क्षमासोत्तर अधिकमासमा गर्नुपर्दछ । जस्तै एकस्मिन्नपि

वर्षे चेद् द्वौ मासावधिमासकौ ।

पूर्वोमासः प्रशस्तः स्यादपरस्त्वधिमासक : ॥ (सि.शि. मरीचिटीका ५३)

क्षयमास पूर्ववर्ती संसर्पमासलाई शुभ र उत्तरवर्तीलाई अधिकमास भनिएकाले अधिकमास सम्बन्धी कार्य उत्तरवर्ती अधिकमासमा गर्नु उपयुक्त मानिएको छ ।

६.७ क्षयमाससम्बन्धित जन्म र मृत्यु तिथिको निर्णय :-

जसको जन्म या मरण क्षयमासमा हुन्छ , तिनीहरूको वर्धापन(जन्मोत्सव०, तिथ्युत्सव, मृत्युतिथि र श्राद्धादिको तिथि ग्रहण गर्नु पर्दा क्षयमासको तिथिको पूर्वार्द्धमा जन्म वा मृत्यु भएमा पहिलो महिना र उत्तरार्द्धमा भए क्षयमासोत्तरवर्ती चान्द्रमास ग्रहण गर्नु पर्दछ । जस्तै -

तिथ्यर्धे प्रथमे पूर्वो द्वितीयेऽर्धे तदुत्तर : ।

मासाविति बुधैश्चिन्त्यौ क्षयमासस्य मध्यगौ ॥ (सि.शि., मरीचि टीका ५४)

६.८ मलमासमा पर्ने श्राद्धनिर्णय -

जो चैत्र आदि मलमासमा मरेका छन् र कदाचित् त्यही चैत्र आदि मलमास पऱ्यो भने तिनीहरूको वार्षिक श्राद्ध मलमासमा नै गर्नुपर्दछ । शुद्धमासमा मरेकाको वार्षिक श्राद्ध मलमासमा नगर्नु, किन्तु शुद्ध मासमानै गर्नुपर्दछ । शुद्धमासमा मरेकाको प्रथम वार्षिक श्राद्धमलमा पर्न गयो भने मलमासमानै गर्नु शुद्ध मासमा गर्नुहुँदैन । द्वितीय आदि वार्षिक श्राद्धभने शुद्धमासमा नै गर्नुपर्दछ । एकादशाह पर्यन्त कर्म र सपिण्डी करण त मलमासमा पनि गर्नुपर्दछ । द्वितीयमासिक आदि श्राद्धत मलमास र शुद्धमास दुवै वा आवृत्तिले गर्नुपर्दछ । द्वादशमासिक अधिकमासमा पऱ्यो भने मलमास र शुद्धमासमा दोहोऱ्याएर गर्नुपर्दछ । त्यसपछि उनाद्विकालमा उनद्विक गरी अर्को महिनामा प्रथम वार्षिक गर्नुपर्दछ । जुनवर्षमा क्षयमासको साथ साथै पछाडि अधिकमास पऱ्यो भने जस्तै- कार्तिक अधिकमास त्यसपछिको मास क्षयमास पऱ्यो भने कार्तिक महिनाको प्रति वार्षिक श्राद्धको पहिला अधिमासमा र पछिको क्षयमासमा गर्नुपर्दछ । क्षयमास अव्यवहित पूर्वमास अधिक मास परेमा जस्तै क्षयमास अव्यवहित आश्विन अधिकमास भएमा

आश्विनमासको श्राद्ध अधिक र शुद्ध दुबैमा गर्नुपर्दछ । व्यवहित क्षयमासको वार्षिक श्राद्ध भने क्षयमासमा नै गर्नु पर्दछ ।

६.९ मास गणना

महिनाको गणना चान्द्रमानबाट गर्नुपर्दछ । भाष्कराचार्यले सिद्धान्त शिरोमणिमा लेखेका छन् - "मासास्तथा च तिथयस्तुहिनांशुमानात् " मध्यमाधिकार, कालामानाध्याय। सूर्यसिद्धान्तअनुसार चान्द्रमानको प्रयोग विवाह, क्षौरकर्म, तिथि,करण, जातकर्म,व्रत्तोपवास, उपनयन, यात्राका लागि गर्नुपर्ने कुरा उल्लेख गरिएको छ । जस्तै -

तिथिः करणमुद्वाहः क्षौरं सर्वक्रियास्तथा ।
व्रतोपवासयात्राणां क्रिया चान्द्रेण गृहयते ॥ (सू.शि. मानाध्यायः : श्लोक १३)

६.१० चान्द्रमास गणना

औँसीको दिन चन्द्रमा र सूर्यको संयोग हुन्छ तत्पश्चात अर्को संयोग आगामी औँसीमा हुने हुने हुँदा दुई औँसीको अन्तवर्ती काल नै चान्द्रमास हो । जस्तै :

"रवीन्द्वोर्युतेः संयुतिर्यावदन्या विधोर्मासः" (सि.शि. म.अ.काल मानाध्याय : श्लोक १९)
मास परिमाणे इन्यस्माध्दातोर्निस्पन्नोऽयं मासशब्द ।
मस्मते परिमीयते, यावता कालेन चन्द्रवृद्धिक्षयौ स चान्द्रो मासः ॥
यद्वा चन्द्रवृद्धिक्षयाभ्यां मस्मत इति मास : ।

भास्करकृत सिद्धान्त शिरोमणिका वासनावार्तिक कार नृसिंहदैवज्ञले मास शब्दको बारेमा यसरी प्रस्तुत गरेका थिए । **उक्तञ्च**

मस्यन्ते परिमीयन्ते स्वकलावृद्धिहानितः ।
मास एते स्मृता मासस्त्रिंशन्तिथिसमन्वितः ॥
एतेन मासभिधा चान्द्रा एव मुख्या ।(वासनावार्तिक टिका कालमानाध्याय)

६.११ सिद्धान्तत्वविवेकका रचयीता कमलाकर भट्टद्वारा भास्कराचार्य कथित क्षयमास संभव महिनाहरूको कथनमा आक्षेप सहित खण्डन

कमलाकर भट्टले भास्करचार्योक्त क्षयमास संभवकालको खण्डन गरेका छन् । भास्करराचार्यले ग्रन्थ रचना गर्ने समयमा स्थूल सूर्यको मन्दोच्च २/१८°देखेर सूर्य ८/१८° मा नीच हुँने र नीच गत रविको स्पष्ट गति अधिक हुन्छ । सूर्यको अधिक गति हुँदा केहि दिनमै राशि भोग गर्दछ । अत एव भास्करार्चायले कार्तिक आदि ३ महिनामा मात्र क्षयमासको संभावनाको उल्लेख गरेका हुन् । यस्तो अवस्था तात्कालिक मात्र हुन सक्छ, सार्वकालिक हुँन सक्दैन। किनकी मन्दोच्च विन्दु जसलाई आकर्षण विन्दु भनिन्छ ,त्यो स्थिर छैन । मन्दोच्च चलित भए पछि मन्दोच्च देखि ६ राशिको दूरीमा रहने नीच विन्दु पनि चलित हुन्छ । जव मन्दोच्च २।१८° बाट २।१९° , ३।१९° , ४।१९° , ५।१९° , ६।१९° , ७।१९° , ८।१९° , ९।१९° , १०।१९° , ११।१९° ,इत्यादि हुनेछ । उच्चाकर्षण चलनले नीचाकर्षण चलन विन्दु पनि चलित भएर ८।१९° , ९।१९° , १०।१९° , ११।१९° इत्यादि हुनेछ । अतः सवै महिनामा कालान्तरमा क्षयमास सम्भव हुन्छ भने कार्तिक आदि तीन महिनामा मात्र क्षयमास हुन्छ भन्नु युक्ति सङ्गत छैन भनी मास्कराचार्यको मत लाई कमलाकर भट्टले खण्डन गरेका छन् ।

६.१२ कमलाकर भट्टको मत -

असंक्रान्तिमासो हि चान्द्रोऽधिमासो
द्विसंक्रान्तिमास : क्षयाख्यस्तदानीम् ।
क्षयाख्य : कदाचित् तत् प्राक्च पश्चा
दवस्यं हि तत्राधिमासद्वयं स्यात् ॥ (सि.त.वि. मध्यमाधिकार अर्हगण प्रकरण श्लोक ५२)

६.१३ भास्करोक्त क्षयमास संभव महिनाको कथन साक्षेप कथन -

स्फुटै लक्षणैर्यैरयं तानि सर्वे
ष्वपि स्युर्मधोश्चान्द्रमासेषु काले ।
अतोऽयं क्षयः सर्वचान्द्रेस्वपीत्थं
न जानन्ति सद्वासना ज्ञानशून्याः ॥ (अर्हगण प्रकरण श्लोक ५३)
इदानींतनार्थं न शास्त्रै प्रवृत्तं
न सत् कार्तिकादित्रयोत्थं तदुक्तम् ।
भवेत् कार्यवर्गस्य या दृग्विरुद्ध ॥ (अर्हगण प्रकरण श्लोक ५४)

कालमाधव, वीरमित्रोदय, धर्मसिन्धु आदि धर्मशास्त्रका प्रामाणिक ग्रन्थहरूमा पनि कार्तिकादि तीन महिनामा मात्र क्षयमास संभव हुने कुरा उल्लेख गरिएको छ । यिनीहरूमा पनि कार्तिकादित्रयको ठाउँमा सवै महिनामा क्षयमासको संभव हुँने कुराको उल्लेख गर्नुपर्ने थियो ।

भाष्कराचार्यलाई मन्दोच्च गतिको ज्ञान नभएको होइन धर्मशास्त्रका प्रणेताहरूलाई पनि मन्दोच्च गतिको ज्ञानै थिएन भन्न सकिदैन ।

६.१४ सूर्यसिद्धान्तानुसार मन्दोच्च गति -

"प्राग्गते : सूर्यमन्दस्य कल्पे सप्ताष्टवह्नयः" (सू. शि. मध्यमाधिकार ४१ श्लोक) यो सूर्यसिद्धान्तको वचन अनुसार एक कल्प ४३२०००००० वर्ष मा ३८७ भगण मात्र हुन्छ । कमलाकर भट्ट सौरमतानुयायी भएकाले उनले पनि सूर्यको मन्दोच्च भगण एक कल्पमा ३८७ लाई नै स्वीकार गरेका छन् । यसलाई आधारमान्दा एकराशि (३०$^{\circ}$) भ्रमण गर्न ९३०२३२.५५८१ छन् र १२ राशि (३६०$^{\circ}$)भ्रमण गर्न १११६२७९०.७ वर्ष लाग्दछ ।

यसरी लाखौ वर्षपछि मात्र कार्तिकादि ३ महिना बाहेक अन्य महिनामा पनि क्षयमास पर्न सक्ने र सयौं वर्षमा पनि मन्दोच्च समान देखिने भएकाले तात्कालिक मन्दोच्चलाई आधारमानी भास्कराचार्यले धर्मशास्त्रका प्रणेताहरूले पनि क्षयमास कार्तिकादि तीन महिनामा संभव हुने कुरा लेखेको हुनुपर्दछ ।

६.१५ अधिकमासको उदाहरण -

वि.स. २०६९ भाद्र १ गते विहान ७:१९ मिनेटमा सिंह राशिमा सूर्य प्रवेश गरेको थियो । त्यसपछि त्यसै दिन राती ९:०९ मिनेटमा भाद्रकृष्ण अमावस्या समाप्तिभएको थियो र भाद्र शुक्ला प्रतिपदा प्रारम्भ भयो र मासारम्भ पनि त्यहि वेला देखि शुरुभयो र भाद्रमहिनाको ३१ गते आइतबार विहान ८ बजेर २ मिनेटमा अमावस्या सकियो । भाद्रकला प्रतिपद प्रारम्भ हुनुभन्दा पहिला संक्रान्ति पऱ्यो र अमावश्या समाप्त हुदाँ सम्म संक्रान्ति परेन । भाद्र ३१ गने अमावश्या समाप्त भएपछि भोलिपल्ट असोज १ गतेका दिन कन्यामा सूर्य (संक्रान्ति प्रवेश गऱ्यो । यसरी शुक्ल प्रतिपदा देखि अमावश्या भित्र (२०६९ /०५/०१

गते राती ९:०९ मिनेट पछि भाद्र ३१ गते आइतबार विहान ८:०२ मिनेट जादाँ अमावश्या समाप्त हुदाँ सम्म संक्रान्ति परेर त्यसैले त्यो महिना अधिकमास भयो ।

६.१६ क्षयमासको उदाहरण -

वि.सं. २०३९ पौष कृष्ण अमावस्याको घटयादि समाप्त भएपछि पौष शुक्ल प्रतिपदामा मकर संक्रान्ति परेको छ । त्यसपछि पुनः माघ कृष्ण अमावस्यामा कुंभसंक्रान्ति परेको छ तत् पश्चात पुनः माघकृष्णपौषशुक्लप्रतिपदादेखि माघ कृष्ण अमावस्यासम्म रहने पौषमास महिनामा दुई ओटा संक्रान्ति परेकाले यो पौष मास (पौष शुक्ल र माघ कृष्ण) क्षयमास भएकाले पञ्चाङ्गमा लेखिएको छैन । क्षय भएको पौष शुक्ल र शुद्ध माघ शुक्ल पक्षलाई उभयात्मक माघ शुक्ल पक्ष तथा क्षयभएको माघ कृष्ण र शुद्ध फाल्गुन कृष्णलाई उभयात्मक फाल्गुन कृष्ण भनिन्छ ।जस्तै -

एकस्मिन् मासे संक्रान्तिद्वये जाते सति मासयुगलं जातम् ।(सि.शिअधिमासादिनिर्णाध्याय मरिचिटिका श्लोक ६) द्विसंक्रान्तियुक्तस्य क्षयस्य मासद्वयेन परिगणनात् । (सि.शि अधिमासादिनिर्णाध्याय मरिचिटिका श्लोक ६)
क्षयमासो माससंज्ञा प्रयोजकसंक्रान्तिद्वययुक्तत्वात् मासद्वयात्मकः । (सि.शि अधिमासादि..मरिचिटिका श्लोक ६)
यन्त्रमासि रविसंक्रमद्वयं तन्त्र मासयुगलं क्षयाह्वयम । (सि.शि अधिमासादिनिर्णाध्याय मरिचिटिका श्लोक ६)
मासद्वयोदितं कर्म तत्कुर्यादिति निर्णय : एकस्मिन्मासि मासौ द्वौ यदिस्यातां तयोर्द्वयोः । तावेव पक्षौ ता एव । (सि.शि. अधिमासादिनिर्णाध्याय मरिचिटिका श्लोक ६)
एक एव यदा मासः संक्रान्तिद्वयसंयुतः, मासद्वयगतं श्राध्दं मलमासेऽस्यते ॥ (स.शि.अधिमासादिनिर्णाध्याय मरिचिटिका श्लोक ६)

७. निष्कर्ष

वास्तवमा मलमासलाई अशुद्ध महिनाको रूपमा हेरिन्छ । खासगरी पञ्चांग गणनाको सूर्यमान अनुसार वर्षमा ३६५ दिन १५ घडी ३१ पला र ३० विपला हुन्छ । जबकि चान्द्रमान अनुसार वर्षमा ३५४ दिन २२ घडी १ पला र २३ विपला हुन्छ । सूर्य तथा चन्द्रमा बीचमा वर्षमा १० दिन ५३ घडी ३० पला एवं ७ विपलाको अन्तर हुने गर्छ । त्यसै अन्तरलाई समायोजित गर्नका लागि अधिक मासको व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । अधिक मास प्रत्येक तीन वर्षमा एक पटक आउँछ । यो फागुनदेखि कार्तिक बीचमा पर्ने गर्छ । जुन वर्ष अधिक मासपर्छ त्यो वर्ष १२ को स्थानको १३ महिना हुन्छ । त्यस्तै कुनै चन्द्रमास भित्र दुई वटा सूर्य संक्रान्ति परेमा त्यसलाई क्षयमास भनिन्छ । अधिकमास हरेक ३२ महिना १६ दिन १ घण्टा २६ मिनेट पछि आउँछ भने क्षयमास घटिमा १९ वर्ष र वढीमा १४१ वर्षमा एक पटक आउने गर्छ । मलमासमा विवाह, व्रतवन्ध पक्ष अनुष्ठान पुराणवाचन, जस्ता कार्य गर्ने हुदैन , तर नित्य कर्महरू नैतित्यक कर्महरू गर्न सकिन्छ । क्षयमासको समयमा विवाह गरेको पहिलो वर्ष परेमा श्रीमान् श्रीमती सँगै वस्न नहुने प्रचलन रहेको छ । मलमासमा गृहस्थजीवन शुरु गर्नुहुदैन । मलमास चन्द्रमासको गति अनुसारको महिनाभित्र सूर्यको संक्रान्ति परेन भने यो एउटा अधिकमासहो यसलाई पनि मलमास भनिन्छ । अधिकमास प्रत्येक तीन वर्षमा एकपटक आउँछ प्रत्येक राशि, नक्षत्र, महिना आदिका स्वामी छन् तर अधिक मास अर्थात् मलमासको स्वामी छैनन् । यसैकारण अधिकमासमा सम्पूर्ण शुभ, : देव एवं पितृ कार्य वर्जित गरिएको छ । हरेक महिनाको मासदेवताका रूपमा नामंकरण गर्ने क्रममा अतिरिक्त रहेको महिना या मलमासको नामकरणमा कुनै पनि देवता अधिपति हुन राजी नभएपछि ऋषि महर्षिहरूको आग्रहमा भगवान् विष्णुलाई गरिएको आग्रह पछि यस अतिरिक्त मलमासको मासदेवताका रूपमा भगवन् विष्णुलाई

जिम्मा दिइएकाले पनि यसलाई पुरुषेत्तममास भनेर भनिएको हो । त्यसैले विशेषगरी यस अवधिभर भगवान विष्णुको पुजा तथा आरधना गर्ने नियम रहिआएको छ । यसरी यस अध्ययनबाट मलमास सम्बन्धी विभिन्न विषयहरूलाई स्पष्टरूपमा विवेचन गरी निष्कर्ष निकालिएको छ । यसबाट अध्येताहरूलाई अवश्य लाभ मिल्नेछ भन्ने अपेक्षा गरेको छु ।

कृतज्ञता ज्ञापन

यस अनुसन्धानात्मक आलेखलाई तयार पार्न विभिन्न पुस्तकालय गइएकाले नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालय केन्द्रीय पुस्तकालय, बेलझुण्डी, जनता विद्यापीठ पुस्तकालय विजौरी, वाल्मीकि विद्यापीठ पुस्तकालय र मेरा शिक्षामा महत्त्वपूर्ण मार्गदर्शन गर्नुहुने विद्वान गुरूहरू प्रति हार्दिक कृतज्ञता अर्पण गर्दछु । उहाँहरूको मार्गदर्शनविना यसरी अनुसन्धान गर्न सम्भव हुने थिएन अतः पूजनीय गुरूहरूप्रति सादर वन्दन पूर्वक पुनश्च हृदयतः आभार प्रकट गर्दछु ।

सन्दर्भग्रन्थसूची

आचार्यः, भास्कर(ई १९८१) **सिद्धान्तशिरोमणिः**, वाराणसीः सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालय,।

उपाध्यायः काशीनाथ,(वि.स. २०४४), **धर्मसिन्धु ,** बम्बई खोमराज श्री कृष्णदास 'श्रीबेङ्कटेश्वर' स्टीम् प्रेस ।

गुप्त जगजीवनदास(ई. १९९६), **ज्योतीष रहस्य** (द्वि.) वाराणसी : मोतीलाल वनारसीदास ।

जोशी केदारदत्त (ई १९८८), (**सम्पादक) मुहुर्त चिन्तामणि** -पीयूषधारटीका) वाराणसी : मोतीलाल वनारसी दास ।

जोशी केदारदत्त (वि.सं.२०१८) (सम्पादक) **सिद्धान्तशिरोमणि,** वाराणसी, काशीहिन्दुविश्व विद्यालय,

भट्ट, कमलाकर (ई.१९८१) **सिद्धान्त त्तत्वविवेक -भागव),** वाराणसी सम्पूर्णानन्द संस्कृत विश्वविद्यालय ।

शास्त्री, कपिलेश्वर (वि.सं. २०४४) (सम्पादक), **सूर्यसिद्धान्त,** वारणसी चोखम्बा संस्कृत- संस्थान ।

*

बौद्धदर्शन र प्रायोगिक भाषाविज्ञानको दृष्टिमा श्रीमद्भगवद्गीताका कर्म तथा भक्तियोग

विनोद पोखरेल
पाँचथर

१. विषय प्रवेश

बौद्धधर्म मूलरूपमा वैदिक सनातन धर्मभन्दा भिन्न मान्यता राख्ने भएपनि समयको अन्तरालमा यसका शाखा प्रशाखा देखिए । श्रीमद्भगवद्गीतामा तेस्रो र बाह्रौं अध्याय क्रमशः कर्म र भक्तियोगका बारेमा रहेका छन् र तिनको मूल बौद्धधर्मसँग समानता तथा त्यसकै एक शाखा महायानसँग हुबहु समानता रहेको जानकारहरूको भनाइ रहेको छ । तसर्थ उक्त योगहरूमा बौद्धदर्शनसँग समानता राख्ने के कस्ता मान्यताहरू छन्, सोको अध्ययन गरी उल्लेख गर्ने जमर्को यहाँ गरिएको छ ।

२. उद्देश्य

उक्त कर्म र भक्ति दुई योगहरूमा प्रयुक्त भाषाको छुट्टै अध्ययनको क्षेत्र हुन सक्ने भएकाले भाषावैज्ञानिक दृष्टिकोणले हेर्न उपयुक्त ठानिन्छ । त्यसका पनि अनेक पक्षहरूमध्ये प्रायोगिक पक्षका केही विशेषतालाई मात्र यहाँ विचार गरिएको छ । यसरी उक्त दुई विषयवस्तुहरू अ) श्रीमद्भगवद्गीताका कर्म र भक्तियोगसँग बौद्धदर्शनको तुलना र आ) ती योगहरूमा प्रयुक्त भाषिक प्रायोगिक पक्ष यहाँ उठान गरिएका छन् । तिनैको सेरोफेरोमा रहेर अध्ययन गर्दै प्राप्त नतिजाहरूलाई उल्लेख गर्नु यस लेखको मुख्य उद्देश्य रहेको छ ।

३. वैदिक मान्यता

बौद्धदर्शनको दृष्टिमा हिन्दू धर्म निःतान्त पृथक् भन्ने धेरैलाई लाग्न सक्नु स्वभाविक नै देखिन्छ । दुवैमा भएको पृथक् विषयवस्तु के हो भने बौद्धदर्शनले आत्मा वा ईश्वरको सत्तालाई स्वीकार गर्दैन । श्रीमद्भगवद्गीता, वेद तथा उपनिषद्मा भने आत्मालाई स्वीकार गरिएको छ । यसलाई वैदिक सनातनवाद, ब्रह्मवाद आदि नामले चिनिन्छ । यसको अर्थ के हो भने सम्पूर्ण चराचर जगत्मा आत्माको सत्ता रहेको छ । सबै प्राणी वा वनस्पतिको शरीर पाँच भौतिक तत्त्वहरूले बनिएको छ :- पृथ्वी, जल, तेज, वायु, र आकाश । यी तत्व केवल जड भएकाले आत्माको सत्ता नभएमा प्राणी वा वनस्पतिमा चेतना हुन सक्दैन । तसर्थ यसको कारणले :

१. सम्पूर्ण जगतमा चेतना हुन्छ
२. यो सम्पूर्ण वस्तुको संचालनको कारण हो
३. ज्ञानको अनुभव हुन्छ
४. यो प्रेम, मैत्री, करुणा, सद्भाव आदिको स्रोत हो
५. यो आनन्दको कारण हो
६. यो पुनर्जन्मको कारण हो
७. यो मोक्षको कारण हो, आदि

उक्त कार्यहरू हुनको लागि जुन दर्शनले आत्मा वा ब्रह्मको मान्यता राख्दछ, त्यो नै आत्मवादी वैदिक धर्म वा दर्शन भन्ने बुझिन्छ किनकि जड पदार्थहरू आफैं कार्यरूपमा आउन सक्दैनन्, त्यसैले यसको लागि कुनै चैतन्य शक्तिको आवश्यकता पर्दछ भन्ने यसको मान्यता रहेको देखिन्छ । यसैलाई

वेदहरूमा ईश्वर भनेर मानिएको देखिन्छ । यो विचारलाई नै ब्रह्मवाद, वेदान्तवाद, आत्मावाद तथा कतै सूफीवाद भनिएको पाइन्छ भने यसलाई नै वैदिक धर्म पनि भन्ने गरिन्छ । अफ संक्षेपमा भन्नुपर्दा यसले देह र आत्मालाई पृथक् देख्दछ । यस्तो ज्ञान प्राप्त गरेकाले राजा जनकको अर्को नाम विदेह रहेको बुझिन्छ ।

४. बौद्ध मान्यता

मूल वा आधारभूत बौद्ध मान्यता अनुसार यहाँ आत्माको सत्ता स्वीकार गरिँदैन । जसरी तेल सकिएपछि दियो निभ्दछ र प्रकाश कहाँ गयो भनी खोजीनीति गरिँदैन त्यसरी नै शरीरको भौतिक सामर्थ्य सकिएपछि स्वतः चेतनतत्वको अवसान हुने कार्य निर्वाण वा मोक्ष हो भन्ने बुझिन्छ । तसर्थ निर्वाणमा चेतन तत्वको पनि सत्ता स्वीकार्य हुँदैन । आत्मा पाँच तत्वहरूको सङ्घात वा संयोग मात्र हो र ती तत्वहरूलाई पञ्चस्कन्ध पनि भनिन्छ । ती हुन् :- रूप, विज्ञान, वेदना, संज्ञा र संस्कार । यसरी हेर्दा मुख्य तीन बौद्ध मौलिक मान्यता रहेको देखिन्छ :-

क. सर्वमनित्यम् (अर्थात् सबै अनित्य छ ।)

ख. सर्वमनात्मम् (अर्थात् समग्र वस्तुहरू आत्मारहित छन्)र

ग. निर्वाणं शान्तम् (अर्थात् निर्वाण नै शान्त हो) ।

उक्त मान्यताका साथै बुद्धका दार्शनिक विचारमा निम्न मान्यताहरू पर्दछन् ।

क) प्रतीत्यसमुत्पाद

यसको अर्थ सापेक्ष कारणवाद पनि हो । कुनै एक वस्तुको सत्ता हुँदा त्यसबाट अर्को वस्तु उत्पन्न हुन्छ भन्नु नै प्रतीत्य समुत्पाद हो । बुद्धले अस्मिन् सति इदं भवति् (यस्तो कारण भए यस्तो कार्य हुन्छ) भनी कार्यकारणको नियम दिई आफ्नो दर्शनप्रति सबैलाई जागरुक बनाएका छन् । यसले भाग्यवादलाई निरुत्साहित गरेको देखिन्छ । त्यस्तै योसँग सम्बन्ध राख्ने अर्को शब्द हो कारणवाद । यो कार्य हुनुको पछाडि यो कारण हुन्छ भन्ने मान्यता राख्नु नै कारणवाद हो । कारणलाई हेतु वा हेतु प्रत्यय पनि भनेको पाइन्छ । विविध दुःखको कारण लगायत पुनर्जन्ममा भूमिका खेल्ने यी हेतुको संख्या बौद्ध मत अनुसार फरक–फरक रहेको पाइन्छ । त्यसमा स्थविरवादीले २४ तथा सर्वास्तिवादीले ६ भनेका छन् । तसर्थ यसले कुनै कार्य हुनमा केही कारण हुन्छ भन्ने खोजी गरी सो पत्ता लगाउने कोशिस गर्दछ । कार्य हुनमा कुनै अज्ञात शक्ति वा कारण हुन सक्छ भन्ने यसले विश्वास गर्दैन । अत : यो आधुनिक विज्ञानको कार्यकारण (ऋबगकभ बलम भाभअत) सिद्धान्तसँग मेल खाने देखिन्छ ।

ख) अनात्मवाद

बुद्ध आत्मा हुन्छ भन्ने कुरामा विश्वास गर्दैनथे । यसलाई नै अनात्मवाद , नैरात्म्यवाद वा पुद्गलनैरात्म्य आदि भन्ने गेरेको पाइन्छ । उनले भनेका छन् - अयं भिक्खवे , केवलो परिपुरो बाल धम्मो अर्थात् हे भिक्षुहरू ! यो (आत्मा नित्य, ज्ञेय, अपरिवर्तनशील आदि) भन्ने भावना केवल अपरिपक्व धर्म वा बुझाइ हो । आत्मा नै सबै काम वा तृष्णाको कारण हो र यसलाई स्वीकार गर्दा प्राणीमा तृष्णा रहिरहन्छ, जुन दुःखको कारण भएकोले अन्ततोगत्वा आत्माको कारणले नै प्राणी दुःखमा अल्झिरहने देखिन्छ । र दुःख रहुन्जेल प्राणीको मुक्ति सम्भव नहुने देखिएकाले बुद्धले आत्मालाई स्वीकार नगरेको देखिन्छ ।

ग) अनीश्वरवाद :

माथिका पञ्चस्कन्धहरूको सङ्घात वा संयोजनको कारण चेतन तत्वको सिर्जना हुने भएकोले त्यसमा ईश्वरको सत्ता देखिँदैन । बुद्धको विचारमा यदि ईश्वरको सत्ता हुने हो भने : क) कुनै प्राणीलाई दुःख हुने थिएन । ख) जस्तो कर्म गरे पनि राम्रै फल प्राप्त हुन्थ्यो । ग) कर्म नगरे पनि ईश्वर कृपाद्वारा

वैभव प्राप्ति हुन्थ्यो । घ) आत्माको स्वरूप एउटै भएकोले सबै प्राणी समान हुने थिए जस्ता कुराहरू संसारमा हुने थिए । तर संसार त्यस्तो नदेखिएकाले ईश्वरको सत्ता छैन भन्ने बुद्धको भनाइ रहेको देखिन्छ ।

घ) अभौतिकवाद

बुद्धले आत्मा तथा ईश्वरको खण्डन गरेकाले उनी भौतिकवादी हुन् भन्ने शङ्का उत्पन्न हुन्छ तर त्यस्तो पनि देखिँदैन । भौतिक पदार्थहरू पनि सर्वमनित्यम् अनुसार अनित्य नै हुने भए । तसर्थ यसमा पनि प्राणीको दुःख निवारण देखिँदैन । साथै दुःख रहुन्जेल निर्वाण पनि असंभव देखिन्छ । जीव त्यही हो, त्यही शरीर होस् र जीव अर्कै हो, शरीर अर्कै हो भन्नुमा ब्रह्मचार्यवास हुन सक्दैन । किनकि शरीर र जीवको सत्ताको तुलना गर्दैमा दुःख निवारण असम्भव देखिन्छ भन्ने बुद्धको मान्यता रहेको पाइन्छ ।

५ बौद्ध धर्ममा विभाजन (Slpit in Buddhism)

बुद्धले देखाएको बाटो बढी कठीन अनुभव गरेर भिक्षुहरूबीच क्रमशः मतभेद देखिन थाल्यो । यसै क्रममा विभिन्न बौद्ध सम्मेलन भए जसलाई सङ्गीति पनि भनिन्छ । प्रथम सङ्गीति मगधको राजधानी राजगृहमा वि.पू. ४३६ मा भयो जुन समय गौतम बुद्धको महापरिनिर्वाणको समय पनि हो । दोस्रो सङ्गीति वैशालीमा वि.पू. ३२६ मा सम्पन्न भयो । यसै सङ्गीति मार्फत् वंज्जिपुत्तक, वज्जिपुत्तिक, वात्सीपुत्रीय आदि असन्तुष्ट भिक्षुहरूले दश हजार भिक्षुहरूलाई लिएर यिनीहरूले कौशम्बीमा अलग भेला गरे र आफूलाई महासांघिक भन्न थाले । पुराना मान्यता राख्नेहरू स्थविरवादी वा थेरवादी भनिए । तिनै महासाङ्घिकहरू नै आफूलाई महायानी भन्न थाले भने थेरवादीहरूलाई हीनयानी । महायानीहरू थेरवादी भन्दा केही लचिला देखिन्छन् । आफ्नो दुःख निवारण र निर्वाण थेरवादीहरूको मुख्य उद्देश्य देखिन्छ तर महायानीहरूको भने सबैको दुःख निवारण, अन्य प्राणीको कल्याण र मुक्ति आफ्नो उद्देश्य भएको देखिन्छ । त्यसरी नै पूजा, आराधना, तन्त्र, कर्मकाण्ड, देवता, आत्मा, पुनर्जन्म जस्ता कुराहरू महायानले स्वीकार गरेको देखिन्छ । तसर्थ बौद्धदर्शनमा यसलाई मध्यममार्गी बाटो भनेर पनि चिनिन्छ । त्यसैले यसले कर्म, भक्ति, ज्ञान आदिलाई सहजै अँगालेको देखिन्छ ।

६. श्रीमद्भगवद्गीतामा कर्मयोग, भक्तियोग तथा बौद्धधर्म (Shrimadvagavad Geeta: With Karma Yoga, Bhakti Yoga and Buddhism)

श्रीमद्भगवद्गीतामा भिन्न-भिन्न योगका १८ अध्याय छन् । तीमध्ये तेस्रो र बाह्रौं अध्याय क्रमशः कर्म र भक्ति योगका बारेमा बताइएका छन् । बुद्धको महापरिनिर्वाण पछि महायानीहरूले उनलाई भगवानको अवतार मानी पूजा आराधना गर्न थाले । निर्वाणका अनेक बाटाहरू हुन्छन् साथै गृहस्थाश्रममा रहेर पनि यसलाई प्राप्त गर्न सकिन्छ भन्ने उनीहरूको भनाइ रहेको देखिन्छ । यसरी महायानी सम्प्रदायमा सांसारिक वस्तुलाई पुनःस्वीकार गरिएको देखिन्छ । जसबाट पुनः पूजा आराधना, तन्त्र-मन्त्र कर्मकाण्ड भक्ति आदि उपासनाहरूको विकास भएको देखिन्छ । महायानीहरूले कर्म र भक्तिको स्वीकार श्रीमद्भगवद्गीताबाट गरेका हुन् भन्ने विद्वान्हरूको निष्कर्ष रहेको छ । निम्न कारणले श्रीमद्भगवद्गीतासँग यिनीहरूको समानता पाइन्छ भन्ने विद्वान्हरूको भनाइ देखिन्छ ।

क. केवल अनात्मवादी तथा सन्यास प्रधान हीनयानद्वारा भक्ति तथा प्रवृत्ति प्रधान तत्व निष्पादित हुन असम्भव भएकोले ।

ख. महयान पथ निष्पत्तिका विषयमा स्वयं बौद्ध ग्रन्थकारहरूले कृष्णको नाम स्पष्ट रूपमा उल्लेख गरेकोले ।

ग. श्रीमद्भगवद्गीताका भक्तिप्रधान तथा प्रवृतिप्रधान तत्वहरूमा महायान मतको शब्दतः तथा अर्थतः समानता पाइनु ।

घ. मूल बौद्धधर्मको साथसाथै जैन आदि अरु धर्ममा चाहिँ तत्कालीन प्रचलित वैदिक मार्गको तथा प्रवृतिप्रधान मार्गको प्रयोग एवं प्रचारप्रसार नहुनु ।

उक्त मान्यतालाई श्रीमद्भगवद्गीताको कर्मयोग तथा भक्तियोग अन्तर्गत विश्लेषण गर्दा विशेषतः कर्मलाई प्राथमिकतामा राखिएको पाइन्छ । जुन विषयलाई तथ्यपरक ठानेर महायानीहरूले पनि स्वीकार गरेको देखिन्छ । मानिसले वा प्राणीले कुनैपनि कार्य नगरी बस्न सक्दैन । कर्मयोग नै योगीहरूको लागि उत्तम निष्ठा वा मुक्तिमार्ग हो । प्रभावशाली व्यक्तिले समाजमा जस्तो कर्म गर्दछ, त्यसलाई आम जनमानसले अनुसरण गर्दछ, त्यसैले संसारमा पाउन केही बाँकी नरहे पनि आफू कर्ममा लागिरहेको तथ्य कृष्णले यहाँ बताएका छन् । यसरी यो कर्मयोगले ईश्वर र भाग्यमा भन्दा कर्ममा जोड दिने भएकोले बौद्धमार्गीहरूले पनि सहजै स्वीकार गरेको देखिन्छ ।

त्यस्तै एउटा कर्म अर्को कर्मको लागि कारण बन्नु प्रतीत्यसमुत्पाद तथा कारणवादसँग सम्बन्ध राख्ने यहाँको अर्को सिद्धान्त हो । अन्नद्वारा प्राणी, मेघबाट अन्न, यज्ञद्वारा मेघ, कर्मद्वारा यज्ञ, ब्रहृमद्वारा कर्म, र अक्षर(अविनाशी तत्व)द्वारा ब्रहृमको सिर्जना भएको बताइएको छ । प्राणी, अन्न (आहार), मेघ, यज्ञ, कर्म, ब्रहृम, र अक्षर अवस्थानुसार उत्तरोत्तर कार्यकारण भावलाई प्राप्त गर्दछन् । जस्तै अन्नबाट प्राणीहरू बन्दछन् तसर्थ प्राणी बन्ने कारण अन्न हो त्यस्तै अन्नको कारण मेघ हो वा मेघको कार्य अन्न हो । प्राणी कर्मको कारण हो भने अक्षरको कारण कर्म हो । यसरी कार्यकारणको सिलसिला बडो रोचक ढंगमा प्रस्तुत हुनुले अस्मिन् सति इदं भवति अनुसार उक्त बौद्ध मान्यतासँग मिलेको देखिन्छ । कर्मकै कारणले जनक आदि राजाहरू विख्यात हुनुले यसको महानता स्पष्टै देखिन्छ तर राग र द्वेषले इन्द्रियहरूलाई आफ्नो स्वार्थका लागि प्रयोग गर्ने हुनाले यिनले असल कर्म गर्न दिँदैनन् तसर्थ बुद्धिमान् मानिसले यिनलाई त्याग्नुपर्छ । यही निर्दिष्ट कर्म गर्नु नै धर्म हो जुन व्यक्ति नै पिच्छे फरक हुन जान्छ । अरुको नक्कल गरियो भने त्यो भयावह वा संकट निम्त्याउने हुन सक्छ । त्यस्तै रजोगुणबाट उत्पन्न काम र क्रोधले मानिसलाई असल काम गर्नबाट वञ्चित गर्दछन् । यिनको वशमा परेर मानिसले पाप कर्म गर्दछ र दुःख पाउँदछ । प्राणीका लागि यी ठूला शत्रु हुन् । गर्भलाई सालनालले ढाके झैं ज्ञानलाई यसले ढाकेको हुन्छ । त्यसैले ज्ञानको अनुसरण गर्नेले यिनलाई जित्नुर्पदछ भन्ने सन्देश श्रीमद्भगवद्गीतामा कर्मयोगको पाइन्छ । यसरी हेर्दा पापको कारण काम क्रोध लोभ आदि हुन् र सुख, शान्ति तथा मुक्तिको लागि सचेत मानिसले यिनलाई त्याग गर्नुपर्छ भन्ने साझा सन्देश वैदिक तथा बौद्ध दुवै धर्मको रहेको देखिन्छ ।

त्यस्तै भक्तियोगको प्रसंगमा दुःखको परिचय र माथि भनिएका काम क्रोधादि (कारण) लाई त्याग्ने उपाय साथै शानति प्राप्त गर्ने मार्गलाई वर्णन गरिएको देखिन्छ । प्राणीले सुख भन्दा पनि शान्ति चाहन्छ । यदि कृष्णमा भक्ति लगाई कर्म गरेमा त्यो असल मार्ग भएर निष्पादित हुन्छ । त्यसले पाप पनि ग्रहण गर्दैन जसबाट प्राणी कर्मबन्धनमा पर्दैन र त्यसो हुँदा उसले शान्ति प्राप्त गर्दछ भन्दै यहाँ शान्तिलाई पहिलो प्राथमिकतामा राखिएको छ । ज्ञानभन्दा अभ्यास, अभ्यासभन्दा ध्यान, ध्यानभन्दा कर्मफलको त्याग र कर्मफलको त्यागभन्दा निरन्तरको शान्ति विशेष उत्तरोत्तर उत्कृष्ट हुन्छन् ।

यस्तो अविरल शान्ति कसले पाउन सक्छ भन्ने जिज्ञासामा भनिएको छ - सबै प्राणी मा द्वेष नगरी मैत्री र करुणाको भावले हेर्ने अहङ्काररहित, दुःखसुखलाई समान रूपमा लिने, क्षमावान्, सन्तोषी, योगमा चित्त भएको, आत्मज्ञानी, दृढ निश्चयी, तृष्णा नभएको, तथा सुख, दुःख, शत्रु, मित्र, चिसो, तातो, निन्दा, स्तुति आदिलाई समान रूपले लिने, अल्पभाषी, सन्तुष्ट, गृहादि भौतिक सुविधामा लिप्त नभएको, र दृढचित्त भएको मानिस नै सबै क्लेशहरूलाई त्याग्न सक्षम हुने र सो व्यक्ति नै योगी वा ज्ञानी भएकोले

भगवानलाई पनि प्यारो लाग्ने यस भक्तियोगमा उल्लेख छ। वास्तवमा भगवानलाई स्मरण गर्नु यहाँ साक्षीभावलाई स्वीकार्नु हो भन्ने भक्तियोगमा देखिन्छ। भक्तिमा लगाव राखेर कर्म गर्नु भन्ने नै यहाँको वास्तविक सन्देश देखिन्छ। तसर्थ कर्मको प्रधानता दर्शाउनु नै यहाँको मुख्य लक्ष्य रहेको देखिन्छ।

यसरी कर्म अनुसारको फल सबैले भोग्नु अनिवार्य हुने भएकाले असल कर्ममा प्रेरित गर्नु, कुनै कर्मको पछाडि कारण विद्यमान हुने हुनाले असल कारण खोज्नु, कर्मफल वशमा नहुने हुनाले यसलाई प्राणीले त्याग गर्नु नै उत्तम भन्ने शिक्षा श्रीमद्भगवद्गीतामा उक्त योगहरूको देखिन्छ।यसरी नियाल्दा निम्न पक्षहरू उल्लेख हुनुले बौद्ध दर्शनसँग यसको समानता रहेको पाइन्छ।

अ) कारण र कार्यको सापेक्ष सम्बन्ध आ) पृथ्वी, जल आदि भौतिक तत्वद्वारा प्राणीको संरचना।

इ) सांसारिक अनित्यता ई) प्राणीहरूमा दुःख

उ) तृष्णा नै दुःखको कारण ऊ) काम क्रोध आदिले दुःख बढाउने।

ऋ) इन्द्रिय निग्रह गर्नुपर्ने। लृ) शान्ति प्राप्त गर्न सकिने।

ए) कर्मको प्रधानता ऐ) परम् (निरन्तरको) शान्ति नै निर्वाण वा मोक्षको कारण हुने।

यी सबै पक्षहरूलाई मनन गर्दा कर्म भक्ति तथा ज्ञान मार्गको विस्तारित क्षेत्रले भरिएको श्रीमद्भगवद्गीताको मार्गलाई महायानी बुद्धधर्मीहरूले अक्षरशः स्वीकार गरेको देखिन्छ। माथि भनिए अनुसार बुद्धका आधारभूत मान्यतामा परिसकेको यो सिद्धान्त पछि गएर अरु बौद्ध मान्यतामा हुबहु स्वीकार हुनु स्वभाविक नै देखिन्छ। आचार्य नागार्जुन का गुरु राहुलभद्र (जो ब्राह्मण थिए) को कल्पनाअनुसार नै महायानी बौद्धधर्मको विकास भएको देखिन्छ। तसर्थ वैदिक सनातन धर्मका मान्यताहरू, जस्तै कर्मकाण्ड, पूजा, उपासना, भक्ति, वन्दना, अर्चना, तन्त्र आदिको पनि सँगसँगै वृद्धिविकास भएको देखिन्छ जुन माथि नै उल्लेख गरिसकिएको छ।

७. **कर्म र भक्तियोगका केही प्रायोगिक भाषिक पक्ष** (Karma and Bhakti Yogas: Some Aspects on Aplpied Linguistics)

प्रायोगिक भाषिक पक्ष (Aspects of Aplpied Linguistics) लाई परिभाषित गर्नुपर्दा :

अ. भाषा र विज्ञानका कोश विधान, अनुवाद, कथन उपचार, आदि प्रयोगात्मक समस्याहरूको सम्बन्धपरक अध्ययन ... भाषा प्रयोग सम्बन्धी विविध सैद्धान्तिक ढाँचाहरूको विकास गर्ने आदिमा प्रायोगिक भाषा विज्ञानको प्रयोग गरिन्छ। (ज्यक सी. रिर्चडस् र अन्य (ई.१९९९)।

आ) नयाँ प्राज्ञिक अनुशासनका रूपमा दोस्रो र विदेशी भाषा शिक्षण र सिकाइका क्षेत्रमा आमन्त्रण गरिएको प्रयुक्ति प्रायोगिक भाषा विज्ञान हो। (किथ जोन्सन र हेलेन जोन्सन (ई.१९९९)।

इ) प्रायोगिक भाषा विज्ञान उपभोक्ता पक्षसँग सम्बन्धित भाषा वैज्ञानिक अध्ययन हो। यसले भाषा वैज्ञानिक अध्ययनद्वारा प्राप्त हुने भाषा सम्बन्धी ज्ञानहरूको उपयोग के कसरी गर्न सकिन्छ भन्ने कुरामा ध्यान दिन्छ र भाषाको ज्ञानबाट तत् सम्बन्धी व्यवहारिक कार्य क्षमतामा सुधार गर्ने अपेक्षा राख्दछ। - एस. पिट कर्डर (ई.१९७३)।

ई) प्रायोगिक भाषा विज्ञान सामान्य भाषा वैज्ञानिक सिद्धान्तहरूको प्रयोग पक्षसँग सम्बन्धित शाखा हो। यसको सम्बन्ध भाषाका विभिन्न क्षेत्रका समस्याहरूको व्याख्या विश्लेषण गर्नमा हुन्छ। - डेभिड क्रिष्टल (ई.१९८५)।

उ) भाषाका सिद्धान्तहरूको व्यवहारिक उपयोगिताको अध्ययन गर्ने विज्ञानलाई प्रायोगिक भाषा विज्ञान भनिन्छ । - हेमाङ्गराज अधिकारी (वि.सं.२०६२) ।

ऊ) प्रायोगिक भाषाविज्ञानको सीमित क्षेत्र अन्तर्गत भाषाशिक्षण, व्यतिरेकी विश्लेषण, त्रुटिविश्लेषण, पाठ्यक्रमनिर्माण, पाठ्यपुस्तक लेखन, शैक्षणिक व्याकरण, शिक्षाशास्त्रीय भाषाविज्ञान, भाषिक मूल्याङ्कन आदि पर्दछन् भने व्यापक क्षेत्र अन्तर्गत शैलीविज्ञान , सङ्कथन विश्लेषण, कोशविज्ञान, अनुवादविज्ञान, भाषायोजना, प्राचीन ग्रन्थ सम्पादन, बोली उपचार, सामाजिक भाषाविज्ञान आदि पर्दछन् । (पारसमणी भण्डारी र अन्य (वि.सं.२०६८) ।

उक्त परिभाषाहरूलाई मध्यनजर गर्दा श्रीमद्भगवद्गीताको कर्म तथा भक्तियोगमा प्रयोग गरिएको भाषालाई प्रायोगिक भाषाविज्ञानका पक्षहरूमध्ये केही विशेषताहरू निम्न देखिन्छन् ।

क) संवादको भाषाः

दुई वा सोभन्दा बढी व्यक्तिहरूको कुराकानीको प्रस्तुतिलाई संवाद भनिन्छ । प्रस्तुत अध्यायहरूमा कृष्ण र अर्जुन बीचको कुराकानी भएकोले यहाँ संवादको भाषा प्रयोग गरिएको छ । कृष्ण र बुद्ध दुवैलाई भगवानको अवतार मानिएकोले साथै उनीहरूले यही भाषा प्रयोग गरेको कारणले संस्कृतलाई देवभाषा भनिनुमा थप आधार यहाँ देखिन्छ ।

ख) संस्कृत भाषाः

यसमा संवादको भाषा २०० ई. पू. वा महाभारत कालमा बोलिने संस्कृत भाषा रहेको छ । अधिक जनमानसले त्यतिबेला बोल्ने यो नै एकमात्र भाषा देखिन्छ ।

ग) लौकिक भाषाः

वेदमा प्रयुक्त भाषालाई वैदिक तथा लोक (आम जनमानसले प्रयोग गर्ने) मा प्रयोग हुने भाषालाई लौकिक भाषा भनेर चिनिन्छ । वेदको रचनाकाल (ई.पू १२००) को करीब ६०० वर्ष पछिदेखि भाषिक परिर्वतनको कारण वेदको भाषा भिन्न हुँदै गयो साथै त्यसलाई प्रयोग गर्न पनि छोडियो । यसरी पार्णिनिले दुवैको व्याकरण पनि अलग अलग बनाएका छन् । श्रीमद्भगवद्गीतामा प्रयुक्त भाषा लौकिक भाषा हो ।

घ) सरल भाषाः

समास धेरै भएको तथा मिश्रित र संयुक्त वाक्यको बाहुल्यता भएको प्रयोग संस्कृतमा जटिल र क्लिष्ट मानिएको छ । एकमात्र समापिका क्रिया भएको वा एक उद्देश्य र एक विधेय भएको वाक्य सरल मानिन्छ । यहाँ यस्तै सरल भाषाको प्रयोग पाइन्छ । साथै संवादको भाषा भएकोले श्लेष आदि अर्थ लाग्ने पद र वाक्यको यहाँ बाहुल्यता देखिँदैन ।

ङ) छन्दमा बोलिएको भाषा

निश्चित संख्या र स्वरूपमा वर्णहरूलाई मिलाउनु छन्द हो भने त्यसरी लेखिएको रचना पद्य हो । यसरी हाल को बोलीमा श्रीमद्भगवद्गीतालाई पद्यकविता पनि भन्न सकिन्छ । सम्पूर्ण श्रीमद्भगवद्गीतामा विविध छन्द भएपनि कर्म र भक्तियोगमा अनुष्टुप छन्दको मात्र प्रयोग छ । यसको एक पाउमा ८ अक्षर गरी एक श्लोकमा जम्मा ३२ अक्षर हुन्छन् ।

च) मधुर भाषाः

रचनामा क,च,ट,त,प जस्ता अघोष साथै ङ,ञ,ण,न,म जस्ता नासिक्य वर्णको अधिक प्रयोगले लयात्मकता र मिठास थपिन्छ । यसलाई मार्धुय गुणयुक्त काव्य पनि भनिन्छ । तसर्थ यहाँ यस्तो प्रयोग भएकोले उक्त गुण व्यञ्जित छ ।

छ) आदर प्रयोग गरी बोलिएको भाषाः

उक्त कर्म तथा भक्तियोगमा शिष्ट तथा आदरात्मक भाषाको प्रयोग गरिएको छ । हुनत क्रियापद मात्र हेरेर संस्कृतमा आदरार्थी भए नभएको छुट्याउन सकिँदैन । यसका लागि सम्बोधनमा प्रयुक्त पद तथा अरु तत्व हेर्नुपर्ने हुन्छ । यहाँ सम्बोधनको क्रममा कृष्णले अर्जुनलाई पार्थ, अर्जुन, कौन्तेय जस्ता पद र अर्जुनले कृष्णलाई, जर्नादन, केशव, वार्ष्णेय जस्ता पद प्रयोग हुनु शिष्टाचार देखिन्छ । दुवैले मध्यमपुरुषवाची सर्वनाम तथा क्रियापदको प्रयोग गरेका छन् जसबाट शिष्टता एवं आत्मीयता प्रकट भएको देखिन्छ ।

ज) प्रश्नोत्तरको भाषा

संवाद पनि जिज्ञासा र समाधानयुक्त हुनुले यहाँ पूरै प्रश्नोत्तर देखिन्छ, जसमा युद्धमा विरक्तिएका जिज्ञासु अर्जुन प्रश्न गर्दछन् अनि कृष्ण सारगर्भित उत्तर दिन्छन् । वास्तवमा पाश्चात्य दार्शनिक प्लेटोको संवादसँग मिल्ने शैली यहाँ पनि प्रयुक्त देखिन्छ ।

झ) निर्देशात्मक भाषा

कृष्णको भाषा निर्देशात्मक शैलीको पनि देखिन्छ । कतै यही भाषा आज्ञार्थकको रूपमा पनि देखिन्छ । उनी अर्जुनलाई कुरु (गर), निवेशय(राख), भव (होऊ), युध्वस्व (लडाइँ गर), प्रजहि (परास्त गर) जस्ता पद यहाँ प्रयोग गर्दछन् ।

ञ) विध्यर्थक भाषा

इच्छार्थक क्रियापदहरू जस्तै भावयन्तु (प्रेरणा गरुन्), र्कुयां (गरुँ) आदि पदहरूको प्रयोग यहाँ देखिन्छ तसर्थ विर्ध्यथक भाषिक शैली यहाँ प्रस्टै देखिन्छ ।

ट) आलङ्कारिक भाषा

विविध दृष्टान्तले युक्त भएकोले यहाँ प्रयुक्त भाषा आलंकारिक देखिन्छ । यसले भाषामा सुगमता, सहजता, सरलता र सुललितता थपेको देखिन्छ । धुवाँले आगोलाई, फोहोरले ऐनालाई ढाकेजस्तै अनि सालनालले गर्भलाई बेरेजस्तै काम र क्रोधले ज्ञानलाई ढाकेको छ जस्ता वाक्यमा उपमा अलङ्कार तथा 'विभिन्नार्थक वाक्यले मेरो बुद्धि भ्रमित पार्दै हुनुहुन्छ' जस्ता वाक्यले उत्प्रेक्षा अलङ्कारलाई जनाएका छन् ।

ठ) संकेतार्थक भाषा

यज्ञ गरे पानी पर्छ, पानी परे अन्न फल्छ, सन्तोषी व्यक्ति भए मेरो प्रिय हुन्छ जस्ता वाक्यहरू संकेतार्थक वाक्यको रूपमा यहाँ प्रयुक्त देखिन्छन् ।

ड) समानताको भाषा

यसको भाषिक प्रयोगमा कुनैपनि विशेष समुदायलाई लक्षित गरिएको पाइँदैन । कुनै वर्ग, जात, क्षेत्र, लिङ्ग आदिलाई मात्र लक्षित नगरी, मानव तथा मानवेतर सबैलाई समान रूपमा गम्य हुने भाषाको प्रयोग देखिन्छ । यसरी वसुधैव कुटुम्बकम् (संसार नै भातृमय हो) एवं यत्र विश्वं भवत्येकनीडम् (जहाँ

विश्व एक चराको गुँड वा वासस्थान समान हुन्छ), जस्ता उक्ति चरितार्थ भएको देखिन्छ । तसर्थ यहाँ समानताले युक्त भएको भाषा छ भन्न सकिन्छ ।

ढ) विविध दृष्टिविन्दु भएको भाषा

भाषामा कथनको शैली प्रथम, द्वितीय वा तृतीय पुरुष मध्ये कुन वक्ता छ सोही नै त्यसको दृष्टिविन्दु भनिन्छ । (अ) प्रथमपुरुष दृष्टिविन्दु जस्तैः मैले कर्म नगरी बसेँ भने जनता भ्रष्ट भएर जानेछन् र यस्तो भएमा वर्णसंकर उत्पन्न भई म नै उनीहरूको संहारकर्ता हुन पुग्नेछु अनि सबैले मेरो बदनाम गर्नेछन् । (आ) द्वितीय पुरुष दृष्टविन्दु जस्तैः (देवता र तिम्रो परस्परको सेवाभावले तिमी कल्याण प्राप्त गर्नेछौ । (इ) तृतीय पुरुष दृष्टिविन्दु जस्तैः कामवसनाद्वारा क्रोध उत्पन्न हुन्छ, ...भक्तियोगमा लागेकाहरू मलाई प्यारो लाग्छन् इत्यादि । संस्कृतमा यसलाई क्रमशः उत्तम, मध्यम तथा प्रथम पुरुषको दृष्टिविन्दु भएको विधा भन्ने बुझिन्छ ।

ण) विशेष परिसंथितिमा बोलिएको भाषा

यो भाषा कृष्णद्वारा युद्ध मैदानमा बोलिएको हुनाले विशेष परिस्थतिको भाषा भन्नुपर्ने देखिन्छ । युद्धको सिर्जना हुनु एक विशेष परिसंथिति हो । निराश भएका अर्जुनलाई कर्ममा र्फकाउन व पुर्नताजगी ल्याउन विशेष चुनौति पनि देखिन्छ र युद्धको समयमा रणभुमिमा बोल्नुर्पने स्थितिले विशेष परिस्थति रहेको देखिन्छ । अर्जुन आफ्नो कर्तव्यबाट विमुख हुन खोज्नुले पनि विशेष परिस्थिति सिर्जना भएको देखिन्छ ।

त) संवेदनशीलता बोकेको भाषा

माथि भने झैं कर्तव्यबाट निराश मानसिकता भैसकेका योद्धा अर्जुनलाई यथोचित कर्तव्यपथमा फर्काउनुपर्ने भएकोले यहाँ भाषिक गहनता, तथ्यता र यथार्थता झल्किन्छ । सबैको जीवन एक युद्ध वा युद्ध मैदान जस्तै विविध चुनौतिहरूले भरिएको र यही निर्देशनद्वारा सो को व्यवस्थापन गर्न सकिने जस्तो अर्थगत व्यापकता यहाँ पाइन्छ । एकछिन हाँसेर रमाइलो गर्ने जस्तो भाषा यहाँ पाइँदैन ।

थ) व्यापकतालाई आत्मसात गरेको भाषा

एकार्तफ यो श्रोताकेन्द्रित भाषा भएकोले यसका श्रोता व्यापक हुने र अर्कोतर्फ विविध क्षेत्रमा यसको अर्थ विस्तारित हुन सक्ने हुनाले उद्देश्यगत र अर्थगत व्यापकता यहाँ देखिन्छ । त्यस्तै नीति, ज्ञान, विज्ञान, योग, दर्शन आदि क्षेत्रमा पनि यसको व्यापकता स्पष्ट नै देखिन्छ ।

८) निष्कर्ष

बौद्ध दर्शनसँगको तुलनात्मक परिप्रेक्षमा श्रीमद्भगवद्गीताका उक्त कर्म र भक्ति योगलाई नियाल्दा प्रतीत्यसमुत्पाद आदि मूल बौद्धधर्म दर्शन सँग मेल खाने देखिन्छ । भगवानको सर्वोपरिता, कर्म, पूजा, भक्ति, आदि जस्ता विषयहरू महायानी बुद्धधर्मको दर्शनसँग मिल्ने देखिन्छन् । तृष्णा, दुःख, पाप, निर्वाण जस्ता विषयहरू पनि समान देखिन्छन् । दार्शनिक समानता देखिनुले कृष्ण र बुद्ध दुवै एउटै भगवानको अवतार हो भन्ने बलियो तर्क यहाँ देखापरेको छ । कृष्णको अवतार पहिले भएकोले तथा श्रीमद्भगवद्गीता त्यसै समयमा निर्देशित भएकोले बौद्धर्मागीले श्रीमद्भगवद्गीताको दर्शनलाई आत्मसात गरेका हुन् भन्ने पनि स्पष्ट हुन्छ ।

भाषिक पक्षमा पनि यसमा प्रयोग भएको भाषालाई दृष्टिगत गर्दा र त्यसका केही प्रायोगिक पक्षलाई केलाउँदा मात्र पनि विविध व्यवहारिक पक्षहरू तथा तिनका उपयोगिता पाइन्छन् । यस बाहेक

साहित्यिक, व्याकरणिक, शैक्षणिक, सामाजिक, मनोवैज्ञानिक, अनुवाद, शैली विज्ञान, तुलनात्मक अध्ययन, कम्प्युटर प्रयुक्त भाषाविज्ञान (ऋयफउगतबतष्यलबि ीष्लनगष्कतष्अक) आदिमा पनि उपयोगिता देखिन्छ । छन्द, सङ्गीत, लयात्मकता (एचयकयमष्अ ँभबतगचभक) आदिमा यसको छुट्टै अध्ययन हुन सक्ने पनि देखिन्छ । समग्रमा आजको भाषाविज्ञानको क्षेत्रमा यसको अध्ययनले नवीन प्रयोगहरू सिर्जना हुने देखिन्छ ।

सन्दर्भसामग्री

उपाध्याय, बलदेव, (ई. १९९९), पञ्चम संस्क. बौद्धदर्शनमीमांसा, वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन ।

श्रीमद्भगवद्गीता (शाङ्करभाष्य),(ई.१९६८), व्याख्याकारहरू, आनन्दगिरि र अन्य, दो.सं., नयी दिल्ली : मुन्सीराम मनोहरलाल पब्लिकेशनस् ।

श्रीमद्भगवद्गीता (३७००),(वि.सं.२०५६), गोरखपुर : गीताप्रेस ।

श्रीमद्भगवद्गीता (यथारूप),नेपाली अनुवाद, (ई.१९९७), व्याख्याकार श्री श्रीमद् अभयचरणारविन्द भक्तिवेदान्त स्वामी प्रभुपाद, भारत : भक्तिवेदान्त बुक टस्ट्र ।

श्रीमद्भगवद्गीता (कमलगीता), (वि.सं.२०५९), कचौलीगडी वाराणसीः बंबई पुस्तक भवन ।

सांकृत्यायन, राहुल, (ई. १९५८), संस्कृत काव्यधारा, इलाहावाद, दिल्लीः किताब महल ।

मज्झिमनिकाय (सुत्तपिटक पालि), (ई.१९५८), सम्पा. भिक्षु कश्यप, विहार, भारत : राजकीय पालि प्रकाशन मण्डल ।

अश्वघोष, (ई.१९८०), सौन्दरानन्दमहाकाव्यम्, अनु. सूर्यनारायण चौधरी, पञ्चम संस्क., दिल्लीः मोतीलाल बनारसीदास ।

१०८ उपनिषत्, (ई.१९६७), तृतीय संस्क., भाष्यकार श्रीराम शर्मा आचार्य, उत्तर प्रदेश : संस्कृति संस्थान बरेली ।

पिङ्गलनाग, (ई.१९३८), छन्दशास्त्रम्, व्याख्याकार, हलायुध, मुंबई : पाण्डुरङ्ग जवाजी ।

शुक्लयर्जुवेद, (वि.सं.२०६६), अनु. तिलकप्रसाद लुइँटेल, काठमाण्डौंः विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।

विश्वनाथ, (ई. १९५५), साहित्यदर्पण, सं.तथा टीकाकार आ.श्री कृष्णमोहन शास्त्री, वाराणसीः चौखम्बा विद्याभवन ।

भट्टोजीदीक्षित, (ई.१९५४) सिद्धान्तकौमुदी, व्याख्याकारहरू शारदारञ्जन राय र अन्य, द्वितीय संस्क., कलकत्ता : मुकुन्द रञ्जन राय ।

अली, सैयद असद, (ई.२००८), संम्पा., व्यवहारिक उर्दू-हिन्दी शब्दकोश, बाह्रौं संस्करण, दिल्ली : राजपाल एण्ड सन्स् ।

अधिकारी, हेमाङ्गराज (वि.सं.२०६२), सामाजिक र प्रायोगिक भाषाविज्ञान, काठमाण्डौ ः रत्न पुस्तक भण्डार ।

कर्डर, एस. पिट (ई.१९७३), इन्ट्रोड्युसिड् एप्लाइड् लिङ्ग्विसिटिकस्, इङ्ल्यान्डः पेन्गुइन बुक्स् ।

क्रिष्टल डेभिड, (ई.१९९७), अ डिक्सनरी अफ लिङ्ग्विस्टिकस् एण्ड फोनेटिक्स्, यु. के. : ब्ल्याकबेल्स लि. ।

रिर्चडस्, ज्यक सी र अन्य, (ई.१९९९), लङ् म्यान डिक्सनरी अफ ल्याङ्ग्वेज टिचिङ् एण्ड एप्लाइड लिङ्ग्विस्टिकस्, लन्डन : लङ् म्यान ।

जोन्सन, किथ एण्ड हेलेन जोनसन (ई.१९९९), इनसाइक्लोपेडिक डिक्सनरी अफ् एप्लाइड लिङ्ग्विस्टिकस्, युएसएः ब्लाकबेल पब्लिसर्स ।

भण्डारी, पारसमणि र अन्य (वि.सं.२०६८), प्रायोगिक भाषाविज्ञानका प्रमुख आयाम, काठमाण्डौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।

*

मनोविज्ञानपरक समालोचना

रोमनाथ ढुङ्गेल
धरान

१. मनोविज्ञानपरक समालोचनाको परिचय

मनोविज्ञानमा आधारित भएर गरिने समालोचना प्रणालीलाई मनोविज्ञानपरक समालोचना भनिन्छ । मनोविज्ञान शब्द अङ्ग्रेजीको एकथअजययिनथ बाट बनेको नेपाली रूप हो । अङ्ग्रेजीको त्यही एकथअजय (मनसम्बन्धी) रीयनथ (विशिष्ट ज्ञान) मिलेर एकथअजययिनथ शब्दको उत्पादन भएको पाइन्छ । यसैको पर्यायका रूपमा हिजोआज नेपालीमा मनोविज्ञान भनेर प्रयोग गर्ने परम्परा रहेको छ । मनको भिन्न भिन्न अवस्थाको वैज्ञानिक ढङ्गले अनुसन्धान, मूल्याङ्कन र विश्लेषणात्मक अध्ययन गर्ने हुनाले एकथअजययिनथ को विकसित अङ्ग्रेजी रूपलाई एकथअजययिनथ भनिन्छ भने नेपालीमा मनोविश्लेषण भन्ने गरिएको पायन्छ । सर्वप्रथम मनको अध्ययन गरी वैज्ञानिक चिन्तनका साथ विभिन्न सम्प्रदायका रूपमा विकास गर्ने कार्य सिग्मन्ड फ्रयडद्वारा भएको हो । उनैले सन् १८९६ मा एकथअजययिनथ शब्दको निर्माण गरेर मनोविश्लेषण सिद्धान्तको प्रवर्तन गरेका हुन् (शर्मा मोहनराज, पूर्वीय र पाश्चात्य साहित्य सिद्धान्त : पृ. १६१) ।

मनोविज्ञानपरक समालोचना भन्नाले साहित्य, कृति, रचनाकार (स्रष्टा) र पाठक (भावक, प्रेक्षक, दर्शक, श्रोता, अध्येता) का अन्तर्मनको अध्ययन गर्ने पद्धति विशेष भन्ने बुझिन्छ । अर्को शब्दमा भन्ने हो भने सर्जकले सिर्जना गर्दाको उसको आन्तरिक मानसिकता, उसले आफ्ना कृतिमा प्रयोग गरेका पात्र, चरित्रको मनोदशा, कृतिबाट भावकले प्राप्त गर्ने मनस्थिथति वा भनौं कृतिले पार्ने मानसिक प्रभाव तथा कृतिकार स्वयंको आफ्नो व्यक्तित्वमा परेको मानसिक विचलनको सूक्ष्म अध्ययन नै मनोविज्ञान हो (श्रेष्ठ, ईश्वरकुमरा, पूर्वीय एवम् पाश्चात्य समालोचना : प्रमुख मान्यता, वाद र प्रणाली : पृ. २२३) ।

२०औं शताब्दीबाट सुरु भएको फ्रायडेली मनोविज्ञानसँगै पश्चिमी साहितय समालोचनामा मनोविज्ञानपरक समालोचनाको प्रारम्भ भएको मानिन्छ । हुन त योभन्दा धेरै अघि प्लेकटेको दैवी प्रेरणा, आवेगको भरणपोषण, अरिस्टोटलको विरेचन सिद्धान्त र होरेसको आनन्दसम्बन्धी धारणाहरूमा पनि मनोविज्ञानको प्रयोग नभएको भने होइन । मूलतः साह्त्यिमा उक्त किसिमका धेरै प्रयोगहरू पाइएतापनि फ्रायडेली मनोविज्ञान (Freudist Psychology) को विधिवत् स्थापनापछि मात्र यस समालोचना पद्धतिको प्रारम्भ भएको मानिन्छ । सिग्मन्ड फ्रायड (क्ष्कगलम ँचभगम) को मनोविज्ञान (मनोविश्लेषण सिद्धान्त) र यसका आधारमा डा. अर्नेष्टि जोन्स्ले शेक्सपियरको नाटक ह्याम्लेटको प्रमुख पात्रको मनोविश्लेषणात्मक अध्ययन नै यस समालोचना प्रणाली वा पद्धतिको आरम्भविन्दु मानिन्छ (त्रिपाठी, २०४९ : पृ. ११ ६) । २० औं शताब्दी चिन्तनलाई सैद्धान्तिक समालोचनामा प्रयोग गर्ने क्रममा मनोविज्ञानपरक समालोचना सिद्धान्तको परिभाषा यसरी दिएका

छन् : कृतिकार, कवि, कृतिगत चरित्र तथा पाठकको मानसिक स्नायुगत विश्लेषणलाई मनोविज्ञानपरक वा मनोविश्लेषणात्मक समालोचना भनिन्छ । यसरी यस सिद्धान्तमा कृतिकारको अभिवृत्ति र आन्तरिक व्यक्तित्व, कृतिमा कृतिकारको अभिव्इत्तिजत मानसिकता, कृतिमा प्रयुक्त चरित्रहरूको मनोवृत्तिगत अध्ययन एवम् त्यसले पाठक, भावक, दर्शक वा प्रेक्षकलाई पर्ने प्रभावको यसमा विश्लेषण गरिन्छ । समग्रमा मानवीइ मनको अभिव्यक्ति रूपमा सिर्जित साहित्य र त्यसका स्रष्टाको साथै त्यसबाट भावकको हृदयमा पर्ने कृतिगत प्रभाव प्रतिक्रियाको अध्ययन, चिन्तन गर्ने यो समालोचना प्रणाली मनोविज्ञानबाट प्रायः पूर्णतः अभिप्रेरित छ, प्रभावित छ । अतः यस सन्दर्भमा फ्रायडवादी मनोविज्ञानको साहित्यसम्बन्धी मान्यता सिद्धान्तलाई अघि सार्नु आवश्यक देखिन्छ ।

२. फ्रायडवादी मनोविज्ञानको साहित्य सम्बन्धी मान्यता

फ्रायडवादी मनोविज्ञानका क्षेत्रमा सिग्मन्ड फ्रायड (क्ष्ूकगलम ँचभगम), अल्फ्रेड एडलर (बीचभम ब्मभिच), कार्ल गुस्ताव जुङ्ग (ऋबचर्ा न्ाकतबख ञगलन) मुख्य मानिन्छन् (श्रेष्ठ, पूर्वीय ..., पृ. २२३) भने उत्तरवर्ती चणमा जाक लकं (व्बअत्रगभक ोबअबल) प्रसिद्ध छन् । यिनीहरूबाट प्रतिपादित विश्लेष्पाण गरिएको मनोविज्ञान वा मनोविश्लेषणलाई नै फ्रायडवादी मनोविज्ञान भनिएको पाइन्छ । यी चारैजना मनोविज्ञानीहरूले आ-आफ्ना तर्क प्रस्तुत गर्दै साहित्य र कला सम्बन्धी सैद्धान्तिक मान्यता प्रस्तुत गरेका छन् । अतः यहाँ उक्त चारै जनाका कला-साहित्यसम्बन्धमा व्यक्त गरेका मान्यतालाई संक्षेपमा देखाउन उपयुक्त मानिन्छ ।

क. फ्रायडको मनोविज्ञान सम्बन्धी मान्यता

फ्रायड मनोविज्ञान/मनोविश्लेषण सिद्धान्तका प्रमुख आद्याचार्य हुन् । उनले मनोविज्ञानको प्रतिपादन गर्नुपूर्व यसलाई क्लासिक मनोविश्लेषण भनिएको पाइए पनि पछि भने युगान्तकारी मनोविज्ञानसम्बन्धी सिद्धान्तलाई सन् १८८१ मा :म को उपाधि प्राप्त गरे । उनी चार्ल्स डार्विनको विकासवादी सिद्धान्तबाट अत्याधिक प्रभावित भए तापनि आफ्ना गुरु ब्रुअरको सल्लाहअनुसार चिकित्सा क्षेत्रमा लागेको तथ्य प्राप्त हुन्छ (शर्मा, पूर्वीय ऐ. : पृ. १६८) । यस क्षेत्रमा लाग्नका लागि मूलतः गेटेको प्रकृतिवादी चिन्तन भएको लेख त्जभ लभतगच ले विशेष भूमिका खेलेको पाइन्छ । चिकित्सा क्षेत्रबाट स्नायुरोग हुँदै सम्मोहन, प्रतिरोध दमन (resistance and repression) प्रक्रियाको अध्ययन गरेको फ्रायडले सन् १८९६ देखि मनोविश्लेषणका क्षेत्रमा उल्लेख्य काम गरेको देखिन्छ । यिनका सहलेखन सहित जम्मा १८ बढी कृतिहरू प्रकाशित भए पनि सर्वाधिक महत्त्वका कृतिहरू भने निम्न रहेका छन् -

अ) स्वप्नको व्याख्या (The Interpretation of Dream)

आ) मनोविश्लेषणको रूपरेखा (An outline of psycho-analysis)

इ) दिवास्वप्नको कविसँग सम्बन्ध (The Relation of the poet to day Dreaming)

मनोविज्ञानका संस्थापक सिग्मन्ड फ्रायडको मनोविश्लेषण सम्बन्धी सैद्धान्तिक मान्यताका प्रभावमा उनीपछि पश्चिमी साहित्य परम्परामा मनोविज्ञानसँग सम्बन्धित अवधारणा साहित्यको चिन्तनको विकास भएको छ । समालोचनाका क्षेत्रमा मनोविज्ञानसँग सम्बद्ध पारिभाषिक शब्दको प्रयोगबाट पनि विभिन्न समयका साहित्यिक कृति, कृतिगत प्रभाव एवम् स्रष्टाका सापेक्षतामा मनोविश्लेषणलाई आधार बनाएर विभिन्न किसिमका सैद्धान्तिक व्याख्या, विवेचना, चिन्तन र बहसहरू गर्ने प्रचलन सुरु भएको छ ।

फ्रायड कामशक्ति (Six instance or libido)लाई सर्वाधिक महत्त्व दिन्छन् । उनका विचारमा मानिसले यसैका माध्यमबाट आफ्ना क्रियाकलापहरू सञ्चालन गर्दछ । शिशु अवस्थादेखि नै यसले मानिसलाई चलायमान बनाएको हुन्छ । आम मानिसमा धेरैभन्दा धेरै जिजीविषाहरू व्याप्त हुन्छन् । मानिसहरू इच्छा गरेजति सबै एषणाको पूर्ति सम्भव हुँदैन । तसर्थ ती विविध इच्छाहरूलाई खास गरेर अहम् (ego) र पराअहम् (Super ego) ले आवश्यकता अनुरूप कामेच्छाहरूको नियम्नत्रण एवम् दमन गर्दछ । यस अवस्थामा मानिसको दमित इच्छाहरूरुलाई यसरी तहगत ढङ्गले देखाउन सकिन्छ :

१. चेतन मन (Conscious mind)
२. अचेतन मन (Unconscious mind)
३. अवचेतन मन (Sub-conscious mind)

चेतन :- फ्रायडडले चेतनलार्य सबैभन्दा सानो र महत्वपूर्ण अंशका रूपमा स्विकारेका छन् । मनको तात्कालिक ज्ञानसँग सम्बद्ध हुने भएकाले यो क्षणिक हुन्छ । चेतनमनले गरेको प्रतिदिनको अनुभवहरू नै अवचेतन र अचेतनमनमा रहने गर्दछन् । अतः प्रफयडका दृष्टिमा चेतन अतीत (अवचेतन, अचेतन) लाई अचेतनका स्मृति (वर्तमान चेतना) मा ल्याउन लैजान सकिन्छ ।

अवचेतन :- अवचेतन भन्नाले चेतन अवचेतन र अचेतनमध्ये दोस्रँ महत्वपूर्ण तत्व हो । यो अवचेतनले स्मृतिमा रहेको ज्ञानलाई भण्डारण गर्दछ । यसको सहयोगमा मानिसले आफूले चाहेअनुरूप स्मृति र अपेक्षित चाहनाको पुनस्मरण गर्दछ ।

अचेतन :- अचेतन चेतन र अवचेतन भन्दा ठूलो खाली भाग हो । यस भागमा आफूले प्रयोग गरेका बिर्सिएका सम्पूर्ण चाहनाहरू भण्डारण हुन्छन् । अवचेतन जस्तो यसमा चाहे अनुसार पुन स्मरण गरी सम्झन सकिँदैन । यदि त्यस्तै भएको खण्डमा यो कि त स्वयं प्रकट हुन्छ कि त सम्मोहन आदिको प्रयोग ारा व्यक्त हुन्छ (शर्मा, पूर्वीय ऐ. : पृ. १७२) ।

मनोवैज्ञानी फ्रायडको उपर्युक्त सैद्धान्तिक अध्ययनका सन्दर्भमा साहित्य भनेको अचेतन मनका असन्तुष्ट इच्छाहरूले रचनात्मक/सिर्जनात्मक अभिव्यक्ति हो । समग्रमा मानिसका मनमा दमित भएर रहेका कुण्ठा, इच्छाहरू अहम् र पराहम्का कारण सोझै साहित्यमा प्रयोग हुन सक्दैनन् । यो अवस्थामा विभिन्न बिम्बात्मक शैलीबाट, अलग अलग प्रतीक र भिन्न स्वरूपमा

साहित्य लेखनको प्रेरणा श्रोत मानेका छन् । अतृप्त कामेच्छा शान्त गर्न साहित्यको सिर्जना गरिने हुँदा साहित्यमा नैतिकता, मानवीय मूल्इको प्राप्ति, आत्मिकता आदिको खोजी व्यर्थ रहने कुरा मनोविज्ञानको आरम्भकर्ता फ्राण्डको भनाइ छ ।

२. एडलरको साहित्य सम्बन्धी मान्यता

फ्रायडपछिका दोस्रो ठूलो मनोवैज्ञानिक रूपमा अल्फ्रेड एडलर (Alfred Adler, 1870-1937) मानिन्छन् । फ्रायडका मनोविश्लेषणात्मक सिद्धान्तको चौतर्फी विरोध भइरहेको बेला कट्टर समर्थक बनेर देखापरेका एडलर वैचारिक मत भिन्नतापछि आफ्नो छुट्टै सिद्धान्तको स्थापना गर्न पुग्छन् । उनका मनोविज्ञानसँग सम्बन्धी निम्न कृतिहरू चर्चित छन् :

क. व्यक्तिगत मनोविज्ञानको प्रयोग एवम् सिद्धान्त (The practice and Theory of Individual Psychology)

ख. तन्त्रिकतापका समस्याहरू (Problems df aurosis) र

ग. सामाजिक अभिरुचि (Social Interest)

प्रथम मनोवैज्ञानिक चिन्तक फ्रायडले अवचेतनामा रहेको दमित कुण्ठा वा कामवृत्तिलाई जीवनको स्रोत मानेर सिर्जनाको अभिप्रेरणाका रूपमा स्वीकार गरेका छन् तर एडलर त्यसको विपरीत चेतनमा रहने श्रेष्ठतम भावनालाई नै विशेष महत्त्व दिन्छन् । यसप्रकार फ्रायडको मनोविश्लेषण सिद्धान्त जैवीइ भक्तिमा आधारित देखिन्छ भने एडलरको मनोविश्लेषण, सिद्धान्त सामाजिक शक्तिमा केन्द्रित छ ।

एडलर जो व्यक्तिसँग सुरुवातबाटै शारीरिक, मानसिक, सामाजिक, आर्थिक वा अन्य कुनै न कुनै रूपमा अपुरो, अधुरो वा असक्षम हुन्छ भने यिनै असक्षमतालाई, अपूरोलार्य, अधुरोलाई ठेस वा आघात पुग्छ । फलस्वरूप त्यसको रिपूर्तिका लागि विभिन्न व्यवहार गर्दछ । आफूमा रहेको रिक्ततालाई व्यक्तिले यसरी क्रियाकलापको सञ्चालन गरी आफूलाई श्रेष्ठतम र उच्च बनाउने ध्याउन्नमा कार्य गरेको हुन्छ । कवि, कलाकार/साहित्यकारहरूले पनि उक्त कमीको परिपूर्तिको लागि नै सृजना गरेको उल्लेख एडलरको मनोविश्लेषणात्मक सिद्धान्तमा पाइन्छ । यसरी फ्रायडको मनोविज्ञानअनुसार कलाकारले अत्मोपचार/आत्मसन्तुष्टिका लागि कृति रचना गर्छन्, त्यसैले साहित्य आत्मोपचारको साधन मात्र हो (श्रेष्ठ, ऐ पृ. २२६) तर एडलरको मनोविज्ञान अनुसार भने हीनत्वभावको क्षतिपूर्ति हो । जसबाट हीनतालाई क्षेत्र प्रदान गरी अहसम्स्थापना हुन्छ ।

३. जुङ्गको साहित्यसम्बन्धी मान्यता

विश्लेषणात्मक मनोविज्ञानको प्रवर्तक जुङ्गको पूरा नाम कार्ल गुस्ताभ जुङ्ग (Carl Gustav Jung) हो + फ्रायडका शिष्य भएर मनोविज्ञानका क्षेत्रमा काम पनि गरेका जुङ्ग चिकित्साशास्त्र र मनोरोगशास्त्रका प्रखर विद्वान् नजरमा यिनको विश्लेषणात्मक मनोविज्ञान अरुभन्दा निके स्वस्थ, प्रामाणिक एवम् उच्चि मानिन्छ (श्रेष्ठ, ऐ : पृ. २२६) ।

यिनको सिद्धान्तलाई किन पनि सार्वभौकि ठानिन्द भने यिनको पूर्ववर्तीभन्दा अलग मान्यता रहेको छ । यिनी सिर्जनाको स्रोत दमित कामेच्छालाई र हीन भावनाको परिपूर्ति वा क्षतिपूर्तिद्वारा श्रेष्ठता प्राप्तिलाई मान्दैनन् । फ्रायड र एल्डरभन्दा भिन्न यिनी सामूहिक सचेतनालाई स्वीकार गर्दै त्यसको मनको आग्रहलाई नै कला साहित्यको मूल परक ठान्दछन् । मानवमनका तथ्यहरूको उल्लेख गरी जुङ्गले मनलाई तीन तहमा विभाजन गरेका छन् :

क. चेतन भवन (Conscious psyche)

ख. व्यक्तिगत अचेतन मन (Individual Unconscious psyche)

ग. सामूहिक अचेतन मन (Collective unconscious level)

चेतनमनमा मानिसका आफ्ना निजी धारणा, अनुभव, स्मृतिहरू सङ्कलित रूपमा रहेका हुन्छन् भने व्यक्ति मनमा मानिसका वैयक्तिक भावावेग, संवेगात्मक अवस्था, श्रीणस्मृति, दमित भावना, अनुभूतिगत अवधारणा आदि रहेका हुन्छन् । यी दुई चेतन मन र व्यक्तिगत मन अचेतन मन)का बीचको परिमाण्ढा धेरै टाढा हुँदैन । यीभन्दा भिन्न सामूहिक अचेतन भने महत्वपूर्ण रहेको छ । यसमा मानिसलाई व्यक्तिगत मनको ज्ञान सम्भव हुँदैन । यसमा त परम्पराबाट इतिहासकार र पूर्खाबाट आजसम्म भएका पापहरू सबै हुन्छन् । यो कुनै व्यक्तिले चाहेर निर्माण गर्न नसक्ने भएकाले व्यक्ति निरपेक्ष हुन्छ । त्यसैले मनको यो तह थप महत्वपूर्ण मानिन्छ ।

जुङले जीवनशक्ति वैयक्तिक र सामूहिक अचेतन, मानिसका मनको वृत्ति, मनको प्रकार्य आदिका सन्दर्भित पक्ष केलाउँदै आफ्नो सैद्धान्तिक मान्यतालाई स्थापित गरेको देखिन्छ । उनका विचारमा प्रारम्भदेखि वर्तमानसम्म सञ्चित अनुभव अन्तर्मुखी र बहिर्मुखी (क्ष्लतचयखभचत(भ्हतचयखभचत) वृत्तिका बीचमा सामञ्स्य हुँदा अनेक किसिमका बिम्ब, प्रतीक, मिथक, सिर्जित हुन्छन् र तिनैका माध्यमबाट कला साहित्य निर्माण हुन्छ । अर्को शब्दमा भन्दा परम्परादेखि सङ्कलित अनुभूति भिन्नभिन्न मिथकीय बिम्बप्रतीकका रूपमा प्रस्फुटन हुँदा तिनीहरू नै कलासाहित्यका रूपमा परिणत हुन्छन् । यसरी युङ्गका विचारमा साहित्यको मूल स्रोत त्यही सामुहिक अचेतन मनको आग्रहलाई नै हो भन्न सकिन्छ ।

जाक लकँको मनोवैज्ञानिक सिद्धान्त र मान्यता

चिकित्सशास्त्रको अध्ययन गरी मेडिकल डिग्री हासिल गरेका लकँको पूरा नाम Jacques Marie Emile Lacan हो । मनोचिकित्सा र मनोविश्लेषणलाई उत्तरसंचारवादको दैलोमा पुऱ्याउने महत्वपूर्ण काम गरेका हुन् (शर्मा, ऐ : पृ. १८८) । त्यसैले यिनलार्य फ्रान्सेली फ्रायड पनि भन्ने गरेको पाइन्छ । लकँका निम्नलिखित कृतिहरू प्रकाशित छन् ।

1. Ecrite (1966) Ecrits : A Selection (1966)
2. Le Semionaire
   Level I
   Level II
   Level XI
   Leave XX Encore (19873)

अनुवाद the four fundamental copules of psychoanalysis फ्रान्सका चर्चित लेखक तथा विश्लेषकका रूपमा स्थापित भएका संरचनावादी मनोविश्लेषणवादी चिन्तक लकँको Ecrits (1966) अनु. (1977) को विश्लेषण विवेचना सन् १९७२ मा प्रकाशित भएपछि उनी अङ्ग्रेजी भाषा क्षेत्रमा पनि व्यापक रूपमा प्रतिष्ठित भएका छन् ।

जाक लकँले फ्रायडको अचेतनलाई ग्रहण गरेर संरचनावादका आधारमा त्यसको नयाँ ढङ्गबाट व्याख्या गरेका छन । फ्रायडले अचेतनालाई भाषा प्राप्त हुने कुरा उल्लेख गरेका छन् तर लकँ यसको विपरीत अवस्थमा देखिन्छन् । उनका विचारमा शिशु अचेतनसँगै भाषा आउँछ भन्ने रहेको छ । लकँले सस्युरको भाषिक सिद्धान्तसँग जोडेर फ्रायडको मनोविज्ञानको पुनर्व्याख्या गरेका छन् । जसबाट लोपोन्मुख अवस्थामा रहेको फ्रायडीय व्यक्ति मनोविश्लेषण दिनको सङ्केतीकरणले (क्ष्नलषष्अबतष्यल) प्रक्रियाले पुनर्जीवित बन्न पुगेको दखिन्छ । यिनी शिशु अचेतन भाषासँगै आउँछ भन्ने देखउाउन यिनले शिशुको पूर्वभाषिक अवस्थालाई काल्पनिक (क्ष्बनष्लबचथ) र भाषा प्राप्तिको अवस्थालाई प्रतीकात्मक (Symbolic) भनेर देखाएका छन् । लकँका अनुसार काल्पनिक अवस्थामा शिशुले व्यक्ति (Subject) र वस्तु (OBject) कथित आफर अरुका बीचको भिन्नतालाई स्पष्ट रूपमा छुट्याउन सक्दैन । तर प्रतीकात्मक अवस्थामा प्रवेश गरेपछि मात्र शिशुले अरु शिशुले केटा/केटी, बाबु/आमा, छोरी,भनेर भाषिक भिन्नता छुट्याउन चाहन्छु र यसैका बीचमा आफ्नो स्थितिको निर्धारण गर्दछ । लकँ संरचनावाद र अन्तर संरचनावादसँग जोडेर मनोविश्लेषणको अध्ययन र व्याख्यामा रमाउँछन् । यही पुनर्व्याख्या नै उनको महत्वपूर्ण उपलब्धि हो । उनका सबै सिद्धान्त कार्य अघि योगदानलाई संचरनात्मक मनोविश्लेषण भनिएको पाइन्छ । उनले शिशुको मनोविकास विभिन्न अवस्था (Stage/phase) तथा काल (इचमभच) को उल्लेख गरेका छन् । जसलाई निम्नानुसार बनाउन सकिन्छ :

क. पूर्वमातृरति अवस्था(Preoedipal Stage)क. परिकल्पनात्मक काल (Imaginary Order)

ख. दर्पणावस्था (Mirror Stage) ख. प्रतीकात्मक काल (Symbolic ORder)

ग. मातृरति अवस्था (Oedipal Stage) ग. वास्तव (The Real)

लकँले 'I' hommelatte शब्दको निर्माण गरी पूर्वमातृरति अवस्थामा हुने शिशुको अवस्थालाई परिभाषित गरेका छन् । यस अवस्थाको शिशु केवल आकारहीनको रूपमा रहने हुँदा पूर्णरूपमा असहा र परनिर्भरत हुन्छ । यस अवस्थालाई पूर्वभाषिक अवस्था (Preverbal stage) भनिन्छ । यस बेलाको शिशुले भाषा सम्प्रेषण नगरी आफ्नो प्रतिक्रिया व्यक्त गर्दछ ।

आकारहीन तृप्ति थुप्रोमा रहेको शिशु जब ६ देखि १८ महिनाबीचको अवधिमा रहेको हुन्छ त्यस अवस्थाको शिशु दर्पणावस्थमा हुन्छ । दर्पणास्था भनेको प्रतिच्छाया र प्रतिरूप भन्ने बुझिन्छ । यस अवस्थामा शिशुले के देख्छ त्यसैलाई सत्य ठान्दछ। वा भनौ उसले कर्ता वा व्यक्ति (Subject) र कर्म वा वस्तु (Object), ज्ञाता र ज्ञान आफ्नो आमाको शरीरका बीच हुने अन्त नभई मनै आमा

तथा आमा नै म हो भन्ने ठान्दछ । यस अवस्थाका शिशुले स्मृतिको अनुभूति भने गर्दछ । यसको ज्ञान गर्नुलाई परिकल्प्नात्महक काल भनिन्छ ।

परिकल्पनात्मकताको आगमनसँगै शिशु भाषिक अवस्थातर्फ जागृत हुन्छ । शिशुको त्यस्तो अवस्थालाई मातृरति अवस्था भनेर लकँले चिनाएका छन । यस अवस्थामा आइपुगेपछि शिशुले अनेक किसिमका बोध गर्न थाल्दछ । त्यस बेला साङ्केतिक र सङ्केत (Signitive Signified), व्यक्ति-वस्तुका साथै आफ्नो र आमाको बीच अन्तर रहेको पनि बोध गर्दछ । मातृरतिको अवस्थमा बोधसँगै शिशुले शब्द वस्तु नभएर वस्तुबोधको श्रोत मात्र भएको थाहा पाउँछ । यस अवस्थामा आफू र आमाका बीचमा बाबुको प्रवेश हुन्छ जसले पितृसत्तात्मक नियममा प्रतिबन्धित हुन्छ । यसबाट प्रभावित भए पश्चात आमा/बाबु, दिदी/दाजु, भाले/पोथी भनेर लिङ्गभेदका आधारमा शिशुले पहिले (दर्पणावस्थामा) अनुभव गरेको आमासँग विछडिएका अनुभूति गर्दै आमासँग तादात्य हुने इच्छा अधुरै रहने समेत थाहा पाउँछ (शर्मा, ऐ : पृ. १९१) । यही अधुरा, अपूरो इच्छाको भाषिक परिणतिलाई अचेतन भनिएको पाइन्छ । “भाषिक अचेतनको सिर्जना गर्छ” भन्दै फ्रायड विपरीत मत राखेर मनोवैज्ञानिकलाई नयाँ शैलीमा प्रस्तुत गरेका छन् । यही अवस्थाको ज्ञानबाट नै मनोविश्लेषणको नयाँ मोड लिएको हो ।

संसार नै सत्य वास्तविक ठोस हो जसलाई वास्तव (The real) भनिन्छ । त्यसो भएको हुनाले पनि यसको कल्पना गर्न, प्रतीकीकरण गर्न वा प्रत्यक्ष ज्ञान गर्न सकिँदैन । त्यसैले यसलाई प्रष्ट्याउन उदाहरणका रूपमा मृत्यू, गुरुत्व, भौतिकता आदि दिएका छन् । अतः वास्तविक भएर पनि अन्य(others)मा राखेर यसलाई चेतन र अचेतनको विभाजक सङ्केतका रूपमा लिएको छ भन्न सकिन्छ ।

समग्रमा फ्रायडीय मनोविज्ञानको व्याख्याताको रूपमा स्थापित भइसकेको मनोविश्लेषक जाक लकँले नवीन ढङ्गबाट समालोचकीय दृष्टिकोण अघि सारेका छन् । जसले पूर्ववर्तीहरूमा सापेक्षतामा निकै महत्त्व र उपलब्धी हासिल गरेको प्रष्ट छ । लकँले अघि सारेको मनोविश्लेषणात्मक समालोचनाको प्रविधिले नयाँ आयाम थपेको छ छँदैछ उत्तरवर्ती चरणमा मनोविज्ञानपरक समालोचनालाई पूर्णता दिन समेत महत्त्वपूर्ण सहयोग गरेको छ ।

निष्कर्ष

साहित्य भाषाका माध्यमबाट मानव मनको अभिव्यक्ति भएकाले प्राचीनकालदेखि नै साहित्यमा मानसिकता अभिव्यक्ति हुँदै आएको र प्लेटोका दैवी प्रेरणा आवेगको भरणपोषण र मानवलाई प्रभावित पार्ने सामर्थ्य जस्ता चर्चा र अरिस्टोटलको विरेचन, होरेसका आनन्द सम्बन्धी धारणाबाटै साहित्यसम्बन्धी मानसिकतामूलक दृष्टिकोण पाश्चात्य समालोचना जगतमा प्रकट हुँदै आएका हुन् । वस्तुतः मनोविज्ञानका विभिन्न सम्प्रदायबाट मनोविज्ञानपक समालोचना प्रणालीले

सैद्धान्तिक र प्रयोगिक दुवै आधारहरू प्राप्त गरेको छ । मनोविज्ञानपरक समालोचनाले स्रष्टा, कृति र भावकको विश्लेषणार्थ मनोविज्ञानबाट पारिभाषिक शब्दावली पनि प्राप्त गरेको देखिन्छ ।

मनोविज्ञानले २०औं शताब्दीमा मात्र सैद्धान्तिक आधार पूरा गरी स्थापित भएकाले स्वयम् विकासको गतिमा हिँड्दै गरेको पाइन्छ । त्यसकारण पनि यस समालोचनाको आयाममा विस्तृत हुने क्रम निरन्तर जारी देखिन्छ । यस अर्थमा मनोविज्ञानपरक समालोचना वर्तमान अवस्थामा ऊर्वर र विकसित बन्दै साझा सिद्धान्तका रूपमा सर्वमान्य हुनु उपलब्धि नै मानिन्छ । अर्को शब्दमा भन्दा यसले स्रष्टा मानसिकता, कृतिगत मानसिकता र कृतिका पात्रहरूको मनोविज्ञानपरक अध्ययन अनुसन्धानका साथै त्यस कृति पढेर भावक रूपमा पर्ने प्रभाव एवम् प्रभावित मनको विशद विश्लेषण गर्ने भएकाले यो मनोविज्ञानपरक समालोचना प्रणालीकै नयाँ आयाम मान्न सकिन्छ ।

सन्दर्भग्रन्थसूची

आचार्य, कष्णप्रसाद, २०६४, पाश्चात्य साहित्य सिद्धान्त तथा समालोचना पद्धति र नेपाली समालोचना, कीर्तिपुर : क्षितिज प्रकाशन ।

जोशी, कुमराबहादुर, २०३८, पाश्चात्य साहित्यका प्रमुख केही नाम, काठमाडौं : पाठ्यक्रम विकासकेन्द्र त्रि.वि. ।

त्रिपाठी, वासुदेव, २०३८, पाश्चात्य समालोचनाको सैद्धान्तिक परम्परा (भाग-२), ललितपुर : साझा प्रकाशन ।

शर्मा, मोहनराज, खगेन्द्र लुइँटेल, २०६७, पूर्वीय र पाश्चात्य साहित्य सिद्धान्त, विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।

श्रेष्ठ, ईश्वरकुमार, २०५८, पूर्वीय एवम् पाश्चात्य साहित्य समालोचनाः प्रमुख मान्यता, वाद र प्रणाली, ललितपुर : साझा प्रकाशन ।

*

संस्कृत काव्यविधामा प्रकृतिसुन्दरता

डा. विदुर वस्ती
उपप्राध्यापक
वाल्मीकि विद्यापीठ

सार

प्रस्तुत शोधलेख संस्कृतकाव्यमा प्रकृतिको अन्तरङ्गसौन्दर्य उत्पादकका रूपमा रहेको प्रकृतिसुन्दरता पुष्टि गर्ने उद्देश्यले तयार पारिएको छ । यस लेखमा संस्कृत प्रबन्धकाव्यमा रहेका प्रष्टव्य एवम् उत्कृष्ट कविताहरूलाई दृष्टान्त मानेर प्रकृतिसुन्दरतालाई केलाउने कार्य गरिएको छ । काव्यशास्त्रीय सौन्दर्य वर्णनको माध्यमबाट कवितामा प्रकृतिसुन्दरताको खोजी गरिएको छ। संस्कृतकाव्य पठनपाठनका सन्दर्भमा टेवा पुग्न सकोस् भन्ने उद्देश्यले ल्याइएको हो। सम्पूर्ण काव्यजगत्मा प्रकृतिसुन्दरता व्यापकरूपमा रहे पनि विशेष गरी कालिदासका काव्यकृतिहरूमा अलिक बढी केन्द्रित भई प्रस्तुत लेख तयार पारिएको छ। यहाँ प्रकृतिशब्दका अनेक अर्थ प्रस्तुत गरिएका छन् तर साहित्यशास्त्रका अनुसार प्रकृतिसुन्दरता भन्नाले पात्रगत आन्तरिक वा अन्तरङ्गसौन्दर्य भन्ने बुझ्नुपर्छ। यसका साथसाथै व्यक्त प्रकृति पनि बुझ्नुपर्दछ। यसैले यस कार्यपत्रमा संस्कृत काव्यविधाहरूमा वर्णित व्यक्त प्रकृतिलाई विशेष स्थान दिइएको छ।

१. विषय प्रवेश

भावात्मक माधुर्य नै सुन्दरता हो । मानवीय सौन्दर्यले रप्राकृतिक सौन्दर्यले लौकिक हृदयलाई र वाङ्मय काव्यको वर्णनलाई अन्तश्चमत्कार उत्पन्न गराउँदछ । अतः आनन्द प्रदान गर्नु नै कविताको प्रयोजन हो । काव्य शास्त्रहरूमा वर्णित व्यावहारिक ज्ञानका नवीन प्रसङ्गहरूलाई प्रकृतिले सुकुमारता, सरसता, संवेदनशीलता आदिलाई परिपोषित गरिदिन्छ र तिनलाई प्रेमिल आनन्द र अलौकिक आनन्दमा समेत पुऱ्याइ दिन्छ। सौन्दर्यको अनुभूति हुने कान्तासम्मितशैलीमा फूलका थुँगाले हान्नु, पानीले पिट्नु, हिउँले हिर्काउनु, पातमा र बोक्रामा लेखेर अभिव्यक्त गर्नु जस्ता व्यङ्ग्यार्थबोधक शब्दहरूको प्रयोग गर्दा प्रकृतिलाई अघि सारिन्छ। मानवीय व्यवहारका करुणता, सहृदयता, सहनशीलता, ममता, आदरभावयुक्तता जस्ता विषयलाई पुष्टि गर्न प्रकृतिको आश्रयबाट सुन्दर कविता काव्यको सिर्जना गरिएका विषयलाई समेत यस लेखमा सङ्केत गरिएको छ।

२. समस्या एवम् उद्देश्य

प्रबन्धकाव्यमा प्रकृतिले कसरी सौन्दर्यको सिर्जना गर्दछ ? त्यसमा मानवीय सौन्दर्य कसरी साटिन्छ ? भन्ने मूल समस्यामा केन्द्रित रहेर कविकुलगुरु कालिदासका काव्यहरूमा प्रकृति सुन्दरतालाई देखाउने काम गर्नु यस आलेखको मुख्य उद्देश्य रहेको छ।

३. शोधविधि

यस लेखमा पाठविश्लेषण र सन्दर्भगत विश्लेषणमा केन्द्रित भएर गरिने अध्ययन विधिलाई समाविष्ट गरिएको छ। यहाँ प्रयुक्त प्रकृतिसुन्दरताको चामत्कारिक स्वरूप महाकवि कालिदासका संस्कृत कविताकाव्यका प्रष्टव्य श्लोकलाई दृष्टान्त मानेर कविताको विश्लेषण गर्दै निष्कर्ष निकालिएको छ।

संस्कृत साहित्यका मनस्वीहरू, महर्षि वाल्मीकि, व्यास, विशेषतः महाकवि कालिदासलाई उपस्थापन गरी कविताको विश्लेषण गरिएको छ। वर्णनीय विषयलाई अझ सौन्दर्य थप्न, वास्तविक स्वरूप प्रदान गर्न र प्रकृतिलाई चिनाउन नेपालीका संस्कृत वाङ्मयका पहिला महाकवि वंशमणि शर्म्मा र नेपाली साहित्यका कविशिरोमणि लेखनाथ पौड्याल समेत अटाएका छन्।

४. प्रकृतिसुन्दरताको सामान्य अवधारणा

प्रकृति नामबोधक संस्कृतशब्द हो। प्रकृतिलाई विभिन्न शब्दकोशहरूले निम्नलिखित रूपमा अर्थ्याएको पाइन्छ। प्रकृति . व्यक्ति वा वस्तुको मुख्य गुण/स्वभाव, त्यस्तो मूलशक्ति जसबाट अनेक किसिमका वस्तु वा जगत्को सृष्टि या विकास भएको छ। जसको रूप दृश्यहरूमा देखा पर्दछ। जगत्को उत्पादनकारण/विकास, बनावट माया... आदि।[1]

प्रकृति . व्यक्ति वा वस्तुको मूलभूत विशेषता वा अन्तर्निहित गुण। पृथ्वी, जल, तेज, वायु र आकाश यी पञ्चमहाभूत। अनेक रूपात्मक जगत्को निर्माण तथा विकास गर्ने र त्यसको मूलरूपमा देखापर्ने शक्ति साङ्ख्यदर्शन अनुसार संसारको उत्पत्तिको कारणरूप मूल तत्त्व।ईश्वरीयलीला, दैवी प्रपञ्च, माया। व्याकरणशास्त्रमा प्रत्ययभन्दा भिन्न शब्दको मूलरूप प्रतिपदिक वा धातु।[2] यसैगरी म्याक्वारी शब्दकोशका अनुसार सरल शब्दमा प्रकृति आफ्ना सबै समग्रताको ब्रह्माण्ड हो –

Nature in simple terms is the universe with all its phenomena. It is the sumtotal of the forces at work throughout the universe. Universe includes, planets, stars, the galaxies and the whole of cosmos. Nature is what is not artificial. ... The Earth the hills, valleys the vegetation, the .. .. man and earth itself is a part of nature.

विश्वब्रह्माण्ड भरि क्रियाशील शक्तिहरूको सम्पूर्ण कुलसंख्या नै प्रकृति हो। ग्रह, तारा, आकाश, गंगा र समुच्चय गगन ब्रह्माण्डमा सम्मिलित हुन्छन्। प्रकृति कृत्रिम हुँदैन। पृथ्वी, पर्वत, उपत्यका, वनसम्पदा प्राणीहरू र मानवसमेत आफैँमा प्रकृतिका अङ्ग हुन्।

(अमरकोश)ले धर्मशास्त्रसम्मत राज्यका अङ्कका रूपमा आठथरी प्रकृति प्रजाको वर्णन यसरी गरेको छ-

स्वाम्यमात्यसुहृत्कोषराष्ट्रदुर्गबलानि च। राज्याङ्गानि प्रकृतयः पौराणां श्रेणयोद्रपि च॥

राजा, मन्त्री, मित्र, ढुकुटी, राष्ट्र, किल्ला, सेना र पुरवासी गरी राज्यका अंगका रूपमा आठथरी प्रकृति मानिएका छन्। यी शब्दकोशीय अर्थहरूलाई विश्लेषण गर्दा प्रकृतिशब्दको स्वरूपलाई निम्न लिखित बुँदाहरूमा समेट्न सकिन्छ।

प्रकृतिरूपी मूलशक्तिबाट जगत् र अनेक वस्तुको सृष्टि र विकास हुन्छ।

वस्तु र व्यक्तिको स्वभावप्रति प्रकृतिको पूर्ण प्रभाव परेको हुन्छ।

माटो, पानी, शक्ति, हावा र आकाश यी पञ्चमहाभूत युक्त परमतत्त्व हो प्रकृति।

---

१ पं. फणीन्द्रप्रसाद पाण्डेय, संस्कृत नेपाली बृहद् शब्दकोश,
महेन्द्र संस्कृत विश्वविद्यालय, प्रथम संस्करण, वि.सं. २०५७।

२ बृहद् नेपाली शब्दकोश, (नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान, पुनर्मुद्रित संस्करण, वि.सं. २०६७)।

दैवीलीला, दैवीप्रपञ्च, माया, नारीसुन्दरता आदि यसका रूप हुन् ।

पदशास्त्रअनुसार प्रत्ययभन्दा भिन्न शब्दको मूलरूप हो प्रकृति ।

कवि प्रकृतिलाई खजाना बनाएर रसोत्पत्ति गराउन समर्थ बन्छ ।

कवि काव्यरचनाका माध्यमले आफ्नै अन्तर्जगत्रूपी प्रकृतिको निरीक्षण गर्छ ।

प्रकृतिविपर्ययले जगद्विध्वंस हुनसक्छ ।

कुनै पनि शब्दकोशीय अर्थ सामान्यतया अभिधेयार्थमा सीमित हुन्छ । माथि उल्लेख गरिएका पाँच स्वरूपहरू स्पष्ट र अर्थपूर्ण पनि छन् तर प्रकृतिसुन्दरताको सन्दर्भमा प्रकृतिकोठीक अर्थ पत्ता लगाउन अझभित्र पस्नु पर्ने हुन्छ । दिव्यसौन्दर्य र लौकिकसौन्दर्यको सम्पूर्ण स्रोत नै प्रकृति हो । स्वभावैले प्रकृति अनुपम हुन्छ र प्रकृति पूज्य जननीकै रूपमा नै रहेकी हुन्छिन् । ब्रह्माण्डको र चराचरजगत्को सृष्टि गर्ने क्षमता प्रकृतिमै निहित हुन्छ । त्यसैले त प्रकृतिको विविधरूप देखिन्छ ।श्रीमद्भगवद्गीतालेअपरा प्रकृतिलाई ८ प्रकारको मानेको छ । जस्तैः

भूमिरापोद्रनलो वायुःखं मनो बुद्धिरेव च । अहङ्कार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥

पृथिवी, जल, तेज, वायु, आकाश, मन, बुद्धि रअहङ्कार गरी मेरी प्रकृति ८ प्रकारकी छन् (गीता ७४) पृथ्वी, जल, तेज, वायु, आकाश यी पञ्चमहाभूतका आधारमा हामीले इन्द्रियद्वारा प्रत्यक्षरूपमा अनुभव गरिने शब्द, स्पर्श, रूप, रस, गन्ध यी पाँच विषयहरू मध्ये बोल्ने, हिँड्ने, कार्य गर्ने आदि स्वरूप सूक्ष्म वा अव्यक्त प्रकृति हो । यसैलाई पराप्रकृति पनि भनिएको छ । हामीले उपभोग गर्ने प्रकृति चाहिँ अपरा प्रकृति हो । पशुपतिनाथका पञ्चस्वरूप र अष्टमूर्ति प्रकृतिकै रूप हुन् । जस्तैः- शिवजीका पञ्चस्वरूप पशुपतिनाथको पूर्वको स्वरूप अर्थात् पूर्वाननलाई तत्पुरुष पश्चिमाननलाई सद्योजात, उत्तराननलाई वामदेव दक्षिणाननलाई अघोर र आकाशतिर फर्केर रहेको शिवलिङ्गको माथिल्लो निराकारभावलाई ईशान भनिन्छ । त्यसैगरी शिवजीको अष्टमूर्तिहरूमा शर्व, भव, रुद्र, उग्र, भीम, पशुपति, ईशान र महादेव पर्दछन् । पृथ्वी, जल, तेज, वायु, आकाश, यजमान, सूर्य र चन्द्रमा यी पनि अष्टमूर्तिकै उपज हुन् । अर्धनारीश्वर महादेव वास्तवमा नै उपभोक्ता प्रकृतिका दिव्यस्वरूप हुन् ।

या सृष्टिः स्रष्टुराद्या (अभिज्ञानशाकुन्तल १।१) यो काव्यिक श्लोकले व्यक्त गर्ने तत्त्व पनि यही हो । पञ्चमहाभूत वा पञ्चतत्त्वका पाँच प्रकृति - पृथ्वीका - हाड, मासु, छाला, नसा र रौं । जलका - वीर्य, पसिना, पित्त, रगत र र्‍याल । तेजका - भोक, निद्रा, कान्ति, आलस्य र हाई । वायुका - उत्क्षेपण (उचाल्नु) अवक्षेपण (ओराल्नु) खुम्च्याउनु, पसार्नु र हिँड्नु । आकाशका – काम, क्रोध, लोभ, मद, मान आदि । यी सबै प्रकृतिकै उपजहरू हुन् । दृश्य प्रकृतिमा वनस्पति जगत्का देववृक्षहरू - मन्दार, पारिजात, संतान, कल्पवृक्ष र हरिचन्दन एवम् वर, पीपल, डुम्री पाखुरी, शमी, तुलसी आदिका जरा, बोक्रा, पात, फूल र फल यी पञ्च योनिले प्रकृतिकै स्वरूप बुझाउँछन् ।

कपिलमुनिद्वारा प्रतिपादित सांख्यदर्शनमा प्रकृतिका आठ प्रधानतत्त्वहरू मानिएका छन् । यिनबाट हरेक वस्तुहरू उत्पन्न हुन्छन् । सृष्टिको उत्पत्ति क्रममा प्रकति नै जगत्को मूल मानिएको छ र सत्त्व, रज, तम, यी तीन गुणद्वारा सृष्टि र सृष्टिसम्बन्धी सम्पूर्ण पदार्थको विकास हुन्छ । ईश्वरीय सत्ता भने सांख्यदर्शनले मान्दैन, आत्मा नै पुरुष वा ईश्वरीय रूप हुँदा आत्मा अकर्ता, साक्षी र प्रकृतिदेखि भिन्न मानिन्छ । ईश्वर

मान्ने सांख्य सेश्वर र ईश्वर नमान्ने सांख्य निरीश्वर कहलाउँछन् । द्वैतमतको प्रतिपादक यस दर्शनमा सर्वप्रथम प्रकृतिपुरुषलाई नै आदिमूल तत्त्व मानिन्छ र प्रकृतिपुरुषको आपसी संयोगबाट नै जगत् उत्पन्न हुन्छ तर प्रकृति जड र एक छ भने पुरुष चेतन र अनेक छ । अतः यो कार्यकारण भाव अव्यक्त रूपमा रहेको हुन्छ । कारण सामग्रीद्वारा कार्य अव्यक्त रूपबाट व्यक्त रूपमा प्रकट हुन्छ । प्रकृति सत्त्व, रज र तमको साम्यावस्था हो । उक्त सत्त्व रज तममा जब वैषम्य आउँछ, अनि सृष्टिको उदय हुन जान्छ । प्रकृतिपुरुषको आपसी योगबाट महत्तत्त्व, त्यसबाट अहंकारको उत्पत्ति हुन्छ । सत्त्व प्रधान अहंकारबाट एघार इन्द्रियहरू (कर्मेन्द्रिय+ज्ञानेन्द्रिय+मन) जन्मन्छन् । तामसअहंकारबाट पञ्चतन्मात्राहरू (शब्द, स्पर्श, रूप, रस, गन्ध) तथा तिनबाट स्थूल महाभूतहरूको आविर्भाव हुन्छ । केन्द्रीय ज्ञानेन्द्रिय र अन्तरिन्द्रिय समेत गरी १४ इन्द्रियहरूका १४ वटै देवता हुन्छन् कर्णका दिशा, त्वचाका वायु/सूर्य, जिह्वाका प्रचेता, नासिकाका अश्विनीकुमार/वाणी, चक्षुका अग्नि, पाउका विष्णु, हातका इन्द्र, गुदद्वारका मित्र, उपस्थका प्रजापति, मनका चन्द्रमा, बुद्धिका ब्रह्मा, चित्तका अच्युत र अहंकारका शंकर । यस्तै न्यायशास्त्रअनुसार- पृथ्वीको अनुभव नाकबाट, जलको अनुभव जिब्रोबाट, तेजको अनुभव आँखाबाट, वायुको अनुभव छालाबाट र आकाशको अनुभव कानबाट हुन्छ । सांख्यदर्शनको व्याख्या गरेझैं लाग्ने प्रकृतिसुन्दरताको एउटा नमुना हेरौं –

महामाया गौरी प्रकृति सुकुमारी गुणवती । उनैका लीलाको भुवनरचना हो परिणति ।
उनी जो जो दिन्छिन् उही सब कुरा लिन्छ पुरुष । स्वयं जान्ने हो ता पनि विषयमा त्यो छ विवश ।[३]

पूर्वीय प्राचीन सभ्यताले अजस्र प्रवाहकी जननी देवी प्रकृति भनी पुज्दै आएको छ । सुन्दरताले सौन्दर्यलाई समेत मापन गर्दछ र प्रकृति सुन्दर हुनुको भावलाई छर्लङ्ग पार्दछ । समग्रतामा राम्रो बनाउने तत्त्व नै सौन्दर्य हो । सौन्दर्यबोधमा सुन्दर र असुन्दरका बीचमा रहेको अन्तर्बोध, लालित्य, लावण्य, कोमलता, शिष्टता, मधुरता आदि तर्फको झुकाव भन्ने बुझिन्छ । सौन्दर्यशास्त्रले बाहय र आन्तरिक दुई खाले सौन्दर्यको खोजी गर्दछ । मार्क्सवादी सौन्दर्यमा अन्तर्भूत वस्तुको आलोडनले प्रज्ज्वलन गर्न सक्ने आलोकलाई बढवा दिइन्छ । मार्क्सवादको बाहयरूप सामान्य हो । पूर्वीय काव्यालंकारहरूको सौन्दर्यले जस्तो बाहय साजसज्जा मार्क्सवादी सौन्दर्यले पछ्याउँदैन र वनिताहरूको आकर्षण बाहिरी कटक, कुण्डल, हार, नूपुर, केयूर आदि गरगहनालाई वा बाहय अलङ्कारलाई त्यति चासो दिँदैन । मार्क्सवादी सौन्दर्यले भित्रबाटै जन्मिएको सबल विप्लवमय ज्वालामा सुन्दरता देख्छ ।यो लेखनीले यस विषयलाई बोक्तैन । यसको चर्चामा यति मात्र भन्न खोजियो कि अलंकारसौन्दर्य र मार्क्सवादी सैन्दर्यमा भिन्नता छ ।प्राचीनकालमा तपोबलका सामर्थ्यले प्रकृतिलाई आफ्नो अधीनमा लिएर तपोनिष्ठ ऋषि महर्षिहरूले मनोवाञ्छा सिद्ध गर्दथे । जस्तै– पुराणहरूको वर्णनमा आउने कामधेनु गाई, कल्पवृक्ष आदि यसका ज्वलन्त उदाहरण हुन् । अहिले प्रकृति रुष्ट भएको घटना यत्रतत्र पाइन्छ । प्रकृतिलाई पूज्य जननीका रूपमा लिन नसक्ता र प्रकृतिलाई सत्कार्यमा प्रयोग गर्न नसक्ता प्राकृतिक प्रकोप बढ्दै गएको छ । पूँजीवादी मुलुकहरूको आणविक भट्टी निर्माण, सामरिक चाप, पर्यावरणीय दुष्प्रभाव, हाइब्रेड व्यञ्जन र हविष्यान्नको उत्पादन, विषमिश्रित पदार्थको उत्पादन र उपभोगवादी सिद्धान्तले मात्र प्रकृति नष्टभ्रष्ट हुँदै गएको पाइन्छ । पर्यावरणमा

३ कविशिरोमणि लेखनाथ पौड्याल, लक्ष्मीपूजा नाटक ।

कलुषित प्रभाव परेको कारणले[४] प्रकृति रिसाएकी हुँदा गतहप्ता भारतको उत्तराखण्डको केदारनाथ तीर्थस्थल एवम् नेपालभारतको सीमावर्ती क्षेत्र दार्चुला र धार्चुलामा आएको तुफानी बाढी पैरोगएको हो भन्ने भारतीय वैज्ञानिकहरूको दावी छ। जहाँ केदारनाथमा प्रकृतिको विध्वंसको उपज मानव नै रहेको पुष्टि गर्दै आज प्रकृतिले प्राणीलाई त्यसमा पनि मान्छेलाई नै लत्याइरहेको चित्रण[५] गर्न थालिएको छ। हुन पनि प्रकृतिलाई हेला नगरी प्रकृतिमाथि बाधा नपुऱ्याई प्राकृतिक वस्तुहरूकै उत्पादन र उपभोगमा ध्यान दिँदै प्रकृतिलाई सम्मान गर्ने क्रमलाई बढवा दिइयो भने प्रकृतिपूज्य हुने हामी मानवको र प्राणीजगत्कै भलो हुने कुरा निश्चित छ। प्रकृति खुसी हुँदा शान्ति र अमनचैन प्राप्त हुन्छ। सूर्यलाई अर्घ्य दिने, तुलसी र पीपलको पूजा गर्ने, गोवर्द्धन पर्वतलाई सम्मान गर्ने, नाग पूजा गर्ने, आदि हिन्दू धर्मसंस्कृतिले प्रकृतिलाई सर्वश्रेष्ठ नै मानेको छ। यी प्रसंग प्रकृतिसुन्दरतालाई अझ सम्मान, संरक्षण र संवर्द्धन गरिनुपर्दछ भन्ने नमुनाका रूपमा उठान गरिएको हो। प्रकृतिलाई पूजनीय, शाश्वत, अनुपम, विचित्र र दिव्यसौन्दर्ययुक्त मानेको खण्डमा मात्र हामी मानवले सुन्दरता पाउन सक्छौँ। तसर्थ प्रकृतिका सर्वोपरि र सर्वहितकारी पक्षलाई ध्यान दिन सके जीवनमा बाँचेको सार्थकता मिल्दछ। प्रकृति सुन्दररूपमा नै प्रस्फुटित हुन्छ। निम्नलिखित नेपाली भाषाका पद्यहरूले यही कुरालाई स्पष्ट गर्छन्। जस्तै –

पृथ्वीको दिव्यसौन्दर्य नअटाएर पट्ट भै। फुटी बाहिर निस्क्यो कि ! पुष्पका रूपमा सबै !
लहरा पालुवा भर्छन् मन्द मन्द फिरीफिरी। पुष्पपल्लवको निस्क्यो हावामा नृत्य-माधुरी ॥[६]

५. प्रकृतिसुन्दरताको साहित्यशास्त्रीय विशिष्ट अवधारणा

साहित्यशास्त्रीय सिद्धान्त अनुसार प्रकृतिसुन्दरता भन्नाले पात्रगत आन्तरिक सौन्दर्य हो र यो दिव्य, अदिव्य, दिव्यादिव्य तीन थरीपात्रहरूका स्वभाव र चारित्रिक ज्योतिको आधारमा दिव्य, अदिव्य र मिश्रित तीनप्रकारको नै हुन्छ। शिवपार्वती, लक्ष्मीनारायण जस्ता दिव्य जोडीको दिव्यसौन्दर्य अपरिमित र अलौकिक हुनुका साथै काव्यसाहित्यभित्र मानवसमाजको अनुकरणीयरूपमा लौकिक सीमाभित्र पनि आबद्ध हुन्छ तर पनि त्यो दिव्यचरित्रलाई सामान्य मानवीय चरित्रभन्दा उत्कृष्टरूपमा नै वर्णन गरिन्छ। राम, कृष्ण आदि नररूपधारी देवताहरू दिव्यादिव्य हुन् र उनीहरूको प्रकृति वा स्वभाव पनि दुवै किसिमको हुन्छ। यसैले उनीहरूको प्रकृतिसुन्दरता र अन्तरंगसौन्दर्य मिश्रित हुन्छ।काव्यप्रकाश सातौं उल्लासको र सदोष प्रसंग (कारिका ६०-६२) मा देखाइएकोप्रकृतिविपर्यय दोष पात्रगत स्वभाव, शक्ति र चरित्रगत विपर्यय वा उलटपलटद्वारा नै हुन सक्ने भएकाले त्यहाँ प्रकृति (नायक)को प्रकृति (स्वभाव) अनुसार नै उत्तम, मध्यम र अधमआदि र धीरोदात्त, धीरोद्धत, धीरललित र धीरप्रशान्त आदि भेदहरू हुन सक्ने कुराको उल्लेख गरिएको छ। यसैले प्रकृतिसुन्दरता भन्नाले नायिकाका स्वभावगत सौन्दर्यको बोध पनि हुन्छ।

---

४ पर्यावरणमें कलुषित प्रभाव एवं प्रकृतिका विध्वंस गति शीर्षकमा भारतकोब्धिए न्यूज समाचार संस्थाको अन्तःसंवाद कार्यक्रम, २०१३, जुन २३।

५ पूर्ववत्।

६ कवि शिरोमणि लेखनाथ पौड्याल, ऋतुविचार (वसन्त विचार) ५०।५१, १.-१३३ पृ. ५, साझाप्रकाशन, एघारौँ सं., २०४०।

६. गुलाफको लगाएर विधिले लालमोहर। दिएको हो कि वा वाग भृङ्गकै भोगखातिर - पूर्ववत्, वसन्तविचार।

यसैले कविराज विश्वनाथले हाव, भाव, विलास, विब्बोक आदि नायिकाका स्वभावगत अन्तरंगसौन्दर्यको पनि चर्चा गरेका छन् ।

सुन्दरतालाई साहित्यशास्त्रले रमणीयताको नाम दिएको छ र त्यो व्यङ्ग्य हुन्छ । यसैले ध्वनिकार आनन्दवर्धनले व्यङ्ग्य १. प्रतीयमान अर्थलाई ललनालावण्यस्थानीय मानेका छन् र त्यो अनिर्वचनीय पनि हुन्छ ।[७] साथै क्षणक्षणनवता नै सुन्दरता वा रमणीयता हो ।[८] यस प्रकारका सिद्धान्तहरूका आधारमा स्वभावगत सृजनशीलता पनि प्रकृतिसुन्दरता हो भन्न सकिन्छ । यसैले प्रकृतिविपर्ययलाई रसदोषको संज्ञा दिनुको तात्पर्य परिवर्तनशील वा अनात्मनिष्ठ स्वभावमा आस्वाद्यता हुन्न भन्ने अभिप्राय पनि निस्कन्छ ।प्रकृतिविपर्यय भन्नाले सनातन जननीको रूपमा सम्मान्य र सृष्टिको कारणको रूपमा रहेकी सांख्यसम्मत प्रकृतिको उलटपलट भन्ने अर्थ पनि हुन्छ । यो जगत् प्रकृतिविर्ययको रूपमा देखा परेको मान्न सकिन्छ । यस आधारमा प्रकृतिसुन्दरता व्यक्त र अव्यक्त दुवै हुन्छ । दिव्यपात्रहरूमा अव्यक्त र अदिव्यपात्रहरूमा व्यक्त सुन्दरताको नै राज हुन्छ । प्रकृतिको अपरारूप सँगै अनुभव गरिने नारीसौन्दर्य पनि व्यक्त प्रकृतिको नै स्वरूप हो र यही व्यक्त सौन्दर्यको आधारमा नै यहाँ काव्यशास्त्रीय सौन्दर्यपरिचर्चा गरिन्छ ।

६. संस्कृत काव्यमा प्रकृतिसुन्दरता

संस्कृतवाङ्मयका २ रूप छन् – अपौरुषेय र पौरुषेय । वेदहरूको स्वरूप अपौरुषेय हो र काव्यहरूको स्वरूप पौरुषेय । त्यस प्रकारका पौरुषेय महाकाव्यहरूमा जीवनका सबै दृश्य, प्रकृतिका विभिन्नरूप र विविध भावहरूको योजना आवश्यक हुन्छ । आचार्यहरूले वस्तुव्यापार र परिस्थितिमा वर्णनलाई पनि प्राथमिकतामा राखेर नै स्वकाव्यहरूलाई अग्रसारित गरेका छन् । संस्कृतका दुई धारका विदग्ध महाकाव्यहरू र आर्षमहाकाव्यहरूमा यही भिन्नता पाइन्छ । यिनमा प्रधान घटना सामान्य भए पनि प्रवाह क्षीण हुँदै गए पनि अलङ्कृत वर्णनको परम्पराले कविहरू विदग्धता प्रदर्शन गर्दछन् तर वाल्मीकीय रामायणमा झैँ आर्ष काव्यमा यी सबै वर्णनहरूको स्वाभाविकता र औचित्यद्वारा नियोजना हुन्छ किन्तु आर्ष काव्यमा सामाजिक र सांस्कृतिक महत्ता गाइएको हुन्छ ।

अब प्रकृतिसुन्दरताको ठोस सन्दर्भमा प्रवेश गर्दा भन्न सकिन्छ कि प्रभात, रजनी, सन्ध्या, मध्यान्ह, वन, सूर्य, चन्द्र, नदी, समुद्र, झरना, पर्वत, पातपतिङ्गर, जडीबुटी, हिमालय, तालतलैया, इन्द्रेणी, वागबगैँचा आदि प्राकृतिक वस्तुहरूको यथायोग्य साङ्गोपाङ्ग र अलङ्कृत वर्णन हुन्छ । महाकाव्यका लक्षणका सन्दर्भमा पनि प्रकृतिका विविध रूपलाई अनिवार्य वर्णनीय विषयको रूपमा लिइएको छ । प्रकृति स्वभावले अनुपम सुन्दर हुन्छ । प्रकृतिमा हुने दैवी प्रकोप मात्र कहाली लाग्दो हुन्छ ।

जीवनका विविध व्यापार र परिस्थितिहरूको चित्रण, प्रेम, विवाह, संयोग-वियोग, कुमारोदय, मधुपान, गोष्ठी, राजनीति, राजकाज, मंत्रणा, भाव, प्रेषण, सैनिकसेवक अभियान, व्यूहरचना, युद्धविजय जीवनकल्प र यज्ञ आदि, प्रकृतिकै उपजका रूपमा आएका हुन्छन् । कालिदासादि कविहरू प्रकृति र पुरुषका सनातन सम्बन्धलाई स्वीकार गरेर आफ्नै हृदयतलका रागात्मक प्रकृतिसित टाँसिन पुग्छन् र प्रकृतिको अभावमा छटपटाउँछन् । रागात्मक प्रकृतिको समुचित योग शृंगार हो र अनुचित प्रयोग त्रास-

---

७ प्रतीयमानं पुनरन्यदेव वस्त्वस्ति वाणीषु महाकवीनाम् यत्तत्प्रसिद्धावयवातिरिक्तं विभाति लावण्यमिवाङ्गनासु (ध्वन्यालोक)

ड क्षणे क्षणे यन्नवतामुपैति तदेव रूपं रमणीयतायाः (माघ)

शंकाहरू हुन् । त्यही स्फुरण हुँदा कविहृदयहरू कुत्कुतिन्छन् र त्यो काव्यसंसार निर्माण गर्न कविहरू बाध्य बन्छन् र रसाउँछन् । रसिक कविहरू रतिभावको मोहमा परेर शृंगारसंसारको विधाता बन्छन् र सुरतप्रदीपहरूलाई जलाएर सारा अँधेरी रातलाई उज्यालो पार्दछन् ।[९] त्यस्तै नव तन्नेरीहरूका प्रणयपुष्पहरू ढकमक्क फुल्न थाल्छन् । पशुपंक्षी, तिर्यक्योनि आदि समृद्धिको संयोगमा प्रकृति पाएर रमाउँदछन् । माधुरीपूर्ण वनबुटचान्हरू लहराहरूसितै नाँच्न थाल्छन् । एक प्रकारको संसार नै औधी रमाइलो प्रतीत हुन्छ । कविका हृदयकलिकाहरू गद्गद् हुन्छन् र लेखनीहरू सल्बलाइरहन्छन् । यसर्थ कविताकाव्य कविहरूको नै रागात्मक सृष्टि हो, स्ववैशिष्टय हो, अनुपमकला हो र सुन्दर रचना पनि हो । यी सबै सुन्दर प्रकृतिका देन हुन् । प्रकृतिसुन्दरतायुक्त रोमाञ्चकारी कृतिहरूभित्र पाठकहरूको प्रविष्टि भयो भने आनन्दवश आफैँलाई बिर्सिन पुग्छन् । भावक, पाठक, श्रोता, वक्ताहरू पनि रमणीय काव्यमा हराउँछन् । कवि प्रतिभा, व्युत्पत्ति र अभ्यासको संयोजनले र लेखनीका माध्यमले रसिक पाठक-श्रोतालाई आफूतिर तान्न सफल भएर रहेका हुन्छन् । शाश्वत प्रकृतिको सुन्दर छवि महान् कविहरूका कृतिभरि सल्बलाइरहेका हुन्छन् र पारसमणिझैँ उज्यालोस्वरूप दिइरहेका हुन्छन् । संसार प्रकृतिभित्र हाँसेकोहुन्छ र कृति प्रकृतिभित्र नाचेको हुन्छ । सर्जक पाठक त्यही आनन्दको सुवासग्रहण गर्दै बाँचेको हुन्छ ।

६.१ वेदमा प्रकृतिवर्णन

ब्रéण्डमा ऋग्वेद सर्वप्राचीन ग्रन्थ मानिन्छ । तत्पश्चात् यजुर्वेदको प्रादुर्भाव भएको मानिन्छ । यजुर्वेदका शाखाहरूमध्ये माध्यान्दिनीय शाखाअन्तर्गत वाजसनेय संहिता शुक्लयजुर्वेदमा सर्वप्रथम ऋतुहरूकै रूपमा प्रकृतिको उल्लेख गरिएको पाइन्छ । जस्तै-

वसन्तेन ऋतुना देवा वसवस्त्रिवृता स्तुताः रथान्तरेण, तेजसा हविरिन्द्रे वयो दधुः ।[१०]

शारदेन ऋतुना देवा एकविंश ऋभवः स्तुताः । वैराजेन श्रिया श्रिय हविरिन्द्रे वयो दधुः । यसैगरी याम, परिवर्तन, ऋतु, वर्णन आदिको सूत्रात्मक वर्णन शुक्लयजुर्वेद संहिताको २१ अध्यायमा भेटिन्छ । जहाँ प्रकृतिकै वर्णनका क्रममा वैशाख आदि महिनाहरूको नाम उल्लेख भएको देखिन्छ

मधुश्च माधवश्च–[११]वासन्तिकावृतु अग्नेरत्नः श्लेषोसि कल्पेतां द्यावापृथिवी.... देवतयाङ्गिरस्वद्धवे सीदतम् ॥ आदि ।

६.२ रामायणमा प्रकृतिसुन्दरता

व्याधाले क्रौञ्चपक्षीको अवसान गराएको देखेर महर्षि वाल्मीकिको हृत्तलबाट करुणामय उद्गार प्रकट हुँदा त्यस किसिमको छन्दोमय र रसमय रचना साहित्यका रूपमा उदीयमान भयो ररामायण ठूलो महाकाव्यका रूपमा स्थापित भयो ।त्यसैले लौकिक संस्कृतसाहित्यको आदिकविका रूपमा वाल्मीकि पूजित भएर नै आनन्द साटिरहेका छन् । वाल्मीकिरामायणमा प्रकृतिको सरल एवं अनुपम वर्णन पाइन्छ । यस महाकाव्यमा प्रकृतिवर्णन, ऋतुगान, आदर्श वंशको गाथा आदि र वैदिक सूत्रात्मक कथन झाँगिएर मुखरित भएको छ ।रामायणमा प्रकृतिको वर्णन सुन्दर बनेर छाएको देखिन्छ –

---

९ टीकाराम अधिकारी, महाकवि कालिदास (ललितपुरः, साझा प्रकाशन, दो.सं. २०५०), पृ. १०६ ।

१० शुक्लयजुर्वेदसंहिता-२१।२३, (वाराणसीः मोतीलाल बनारसीदास, पुनर्मुद्रित, सन् १९७८) पृ. ४०९ ।

११ पूर्ववत् ।

पद्मसौगन्धिकवहं शिवं शोकविनाशनम् ।

धन्या लक्ष्मण सेवन्ते पम्पाया वनमारुतम् ॥[१२]

भगवान् श्रीरामचन्द्रले लक्ष्मणसँग कमलका सुगन्धले युक्त हावाले सेवा गरेको पम्पासरोवरको वर्णन अत्यन्त दिव्य ढङ्गले गर्नुभएको छ। मर्यादा पुरुषोत्तम श्रीरामद्वारा वर्णन गरिएको पम्पासरोवर रवसन्त ऋतुमा प्रकृतिको लावण्यभित्रको विलाप औधी रोचक देखिन्छ। वाल्मीकिरामायणमा आएका प्रकृतिसुन्दर ताको प्रभाव कालिदास आदि कविहरूमा स्फुट रूपमा नै परेको देखिन्छ।

६.३ पुराणमा वर्णित प्रकृतिसुन्दरता

अठार पुराणहरूमध्येश्रेष्ठ विद्यावतां भागवतेपरीक्षा भन्ने उक्तिद्वारा परिपोषित श्रीमद्भागवतमहापुराणमा प्रकृतिवर्णन, हेमन्तोल्लेखद्वारा भद्रकाली पूजा, यामपरिवर्तनका कुरा, चीरहरणको वर्णनमा अत्यन्त सुन्दर प्रकृतिको गान पाइन्छ। श्रीमद्भागवतमा आएका ऋतुवर्णनहरू र प्रकृतिका सुन्दर छटा छोटाछोटा भइकन पनि अत्यन्त मार्मिक र हृदयस्पर्शी छन्। ती सूत्रात्मक झैँ प्रतीत हुन्छन्। यी वर्ण्यमान विषयहरूलाई टपक्क टिपी प्रबन्धकाव्यका कविहरूले आफ्ना कृतिमा उतारेका छन्।

कृष्णद्वैपायनलेश्रीमद्भागवतको पञ्चमस्कन्धमा गरिएको वृक्ष, नदी, द्वीप, समुद्र आदिको वर्णनले प्रकृतिसुन्दरताका प्रसङ्गको महत्त्व बढाएको पाइन्छ भने कतै कतै त्यहाँ प्रकृतिकोविकराल रूप पनि भेटिन्छ। अष्टमस्कन्धको चौबीसौँ अध्यायमा प्रलयकालीन समुद्रको रूप विकराल भेटिन्छ -

ततः समुद्र उद्वेलः सर्वतः प्लावयन् महीम्। वर्द्धमानो महामेघैर्वर्षद्भिः समदृश्यते ॥[१३]

भगवान् विष्णुले माछोको रूप लिएर सत्यव्रत राजालाई ज्ञानोपदेश गर्ने बेलामा व्यक्त गरिएको समुद्रको विकराल स्वरूपको वर्णनमा समेत प्रकृतिको दिव्यरूप झल्किन्छ। देवतादेखि लिएर यक्ष, नाग, किन्नर, मनुष्य र पशु पक्षीहरूलाई अभीष्ट वस्तुप्रदान गर्नमा प्रकृतिको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको विषय भागवतमा प्रशस्त भेटिन्छ। गोपीहरू परस्परमा आनन्द साट्ने गर्दा श्रीकृष्णले बाँसुरी निनादको कृपा गरे पछि गोपीहरूले यस्तो विरहगीत गाएको प्रसंगमा पनि प्रकृति हाँसेकी छन्। गिरिराज गोवर्द्धनपर्वतको वर्णन–

हन्तायमद्रिरबला हरिदासवर्यो यद् रामकृष्णचरणस्पर्शप्रमोदः ।

मानं तनोति सहगोगणयोस्तयोर्यत् पानीयसूयवसकन्दरकन्दमूलैः ॥[१४]

गोवर्द्धन पर्वत भगवान्का भक्तहरूमा सर्वश्रेष्ठ छन्। कृष्ण र रामको चरणस्पर्श पाएर आनन्दित पनि भएका छन् र गुफा, कन्दमूल, घाँस, जल आदिद्वारा गाई आदि पशु पन्छीहरूलाई तृप्ति दिइरहेका छन्। यहाँ शब्दले नै प्रकृतिको मादकता स्पष्ट पारेको छ।

६.४ प्रबन्धकाव्यमा प्रकृति सुन्दरता

संस्कृत साहित्यका तीन चर्चित महाकाव्यहरू -किरातार्जुनीय, शिशुपालवध र नैषधीयचरितको समूहलाई बृहत्त्रयी भनिन्छ। प्रौढ पाण्डित्यपूर्ण विचित्रशैलीमा महकाव्यरचना गर्ने स्रष्टाकवि भारविले किरातार्जुनीय

१२ वाल्मीकि रामायण, किस्किन्धाकाण्ड, प्रथम सर्ग, (गोरखपुरः गीताप्रेस, पाँचौं संस्करण, वि.सं. २०५८), पृ. ९६।

१३ महर्षिवेदव्यास, श्रीमद्भागवतमहापुराण, मूलमात्र ८।२४।४१,(गोरखपुरः गीताप्रेस, २४ सं.), पृ. ३७३।

१४ पूर्ववत्, १०।२१।१८ पृ. ४५०।

महाकाव्यमा ऋतुराज भनी वसन्तऋतुलाई चिनाउँदै दसौँ सर्गमा व्यापक रूपमा प्रकृतिको सुन्दरतम प्रस्तुति गरेका छन्। त्यस्तै ऋतुको वर्णन चारौँ सर्ग[१५]को पनि प्रकृति सुन्दरतामा महत्त्वपूर्ण रूप भेटिन्छ। संस्कृतका कविहरू सुन्दरता र मधुरताका उपासक हुन्। उनीहरूका हृदय सौम्यभावमा विशेष रमाउँछन्। उनीहरू मानवहृदयका भावहरूलाई सम्झाउनमा र विश्लेषणमा जति उद्यत छन् त्यति नै प्रकृतिका रहस्य उद्घाटनमा समर्थ छन्। बाहय प्रकृतिको सूक्ष्मनिरीक्षण संस्कृतकाव्यहरूमा पाइन्छ। कालिदास र भवभूतिको वर्षाकाल आगमनको यथार्थ चित्रण उस्तै उस्तै छ-

आषाढस्य प्रथम दिवसे मेघमाश्लिष्टसानुम्। (यक्षले आषाढका पहिलो दिनमा टाकुरामा झुम्मिएको मेघलाई देख्यो) भन्ने र [१६] श्रयति शिखरमद्रेर्नूतनस्तोयवाहः (नयाँ मेघ टाकुरामा झुम्मिन्छ)[१७] वा नीलः स्निग्धः श्रयति शिखरं नूतनस्तोयवाहः (जहाँ श्यामवर्ण मसृण तथा नवीन मेघ शिखरमा आश्रय लिएर बसे को छ)[१८] भन्ने यी दुवै कविका स्मृतिबिम्बले समता प्राप्त गरेको प्रवेग जल भरिएको मेघ नै हो। यो चित्रण सरल र स्वच्छ प्रकृतिको यथार्थ चित्रण बनेर रहेको छ।

रवि जस्तै तेजस्वी भारविको तेजलाई निस्तेज पार्न माघमासको आविर्भाव भएझैँ वेगवान् भएर आएका माघलेशिशुपालवधमहाकाव्यमा महाकाव्यका तत्त्वहरूको वर्णनका क्रममा गरेको प्रकृतिवर्णन उदाहरणीय छ। छैठौं सर्गमा गरिएको कृष्णविहार वर्णनमा प्रकृति छाएको देखिन्छ।

उपमा कालिदासस्य भारवेरर्थगौरवम्। दण्डिनः पदलालित्यंमाघे सन्ति त्रयो गुणाः॥

यस प्रसिद्धिले प्रख्यात कवि माघको काव्यका लागि नवसर्गे गते माघे नवशब्दो न विद्यते भन्ने प्रशस्ति पनि गाइएको छ। त्यसैगरी उदिते नैषधे काव्ये क्व माघः क्च च भारविः अर्थात् नैषधीयचरित महाकाव्यको सृजनापछि माघ र भारविका कुराहरू मात्र कहाँ गरेर पुग्छ र भ महाकवि श्रीहर्षको काव्यरूपी हर्षबोध नैषधीयचरितले संस्कृत साहित्यमा थुप्रै उमङ्ग थपिदिएको छ।

पूर्वीय साहित्यमा संस्कृतका कविहरूले आफ्ना हृदयमा उठेका भावहरूलाई संयोजन गरेर प्रकृतिलाई शक्ति, मुक्ति, जननी, प्रेयसी, सन्तति आदिका रूपमा व्याख्या गरेका छन्। आफ्नो जीवन पूर्ण गर्न उनीहरूले प्रकृतिको पूर्णरूपलाई हृदयङ्गम गरेका छन्। त्यस्तै गवेषक कलाकारहरूमध्ये मूर्धन्य हुन् कविकुलगुरु कालिदास। यो चर्चा अलिकपछि उठाइएको छ।

विदग्ध महाकाव्यमा काव्यवस्तुलाई दुई भागमा विभक्त गरेर हेर्न सकिन्छ। प्रथम प्रकृतिकाव्य र द्वितीय नरकाव्य। विदग्ध महाकाव्यहरूमा प्रकृतिवर्णनको स्थान नरकाव्यले लिएको देखिन्छ।अतः प्रकृतिका विभिन्न रूप सौन्दर्यको ठाउँमा स्त्रीसौन्दर्यले अधिकार जमाएको हो कि भन्ने आभास हुन्छ। सुन्दरता त स्त्रीपुरुषमा र प्रकृतिमा समेत समानरूपमा भेट्न सकिन्छ। आन्तरिक र बाहय दुवै प्रकृतिसुन्दरता

---

१५ किरातार्जुनीय– ४/७९-९५।

१६ कालिदास, मेघदूत, टीकाकार डा. विश्वनाथ झा. (लखनऊ प्रकाशन केन्द्र, प्रसं. १९८७), पृ. ४९।१।२

१७ भवभूति, मालतीमाधव

१८ भवभूति, उत्तररामचरितम् -१।३३, व्याख्याकार- रमाकान्त त्रिपाठी (वाराणसी, चौखम्बा, सुरभारती प्रकाशन, पुनर्मुद्रित संस्करण, सन् २००७), पृ. ५५।

महत्त्वपूर्ण स्थानमा रहेकै हुन्छ । कविकुलगुरु कालिदासभन्दा पूर्वदेखि नै प्रकृतिलाई दृश्यवर्णनका सम्बन्धमा कविहरूले दुई मार्गलाई स्वीकार गरेका छन् -

क) स्थलवर्णन, ख) ऋतुवर्णन

क. स्थलवर्णनमा वस्तुवर्णनको सूक्ष्मता केही समयसम्म स्थिर भएर रहेको देखिन्छ ।

ख. ऋतुवर्णनमा स्थलवर्णनमा जस्तो सूक्ष्मताको आवश्यकता देखिँदैन । केवल परिगणित वचनलाई उल्लेख गर्दै भावहरूकोउद्दीपनको वर्णन आवश्यक ठान्न थालियो । ऋतुवर्णन प्रायः फुटकर वर्णन जस्तै हुन थाल्यो । अनि अनुप्रासमयता र शब्दहरूमा माधुर्य, सरलता आदिको पर्याप्त ध्यान गर्न थालियो । रघुवंशमहाकाव्यका वसन्तऋतु वर्णनले नै यस तथ्यको आभास दिन्छ ।

लतामण्डपभूगेहदीर्घिकाजलदारवः । प्रासादगर्भसंगीतक्रीडाद्रिसरिदादयः ॥[१९]

यहाँ प्रकृतिको आलम्बन रूपको उपेक्षा गर्दै कारणलाई पनि नियाल्न पुगेको देखिन्छ । सामाजिक विकाससँगसँगै विदग्ध महाकाव्यहरूको पनि आविर्भाव भएको देखिन्छ । यस्तो विकसित अवस्थामा मानवीय सम्पर्क भने धेरै साधनहरूमै हुन्छ र त्यसपछि मान्छेको मानवी प्रकृतिमा तल्लीनता बढ्न थाल्दछ । बाहय प्रकृतिसँग कविका हृदयको सामञ्जस्य कम हुन्छ ।अतः भावहरूको आलम्बनका लागि मानवीय सम्बन्ध नै अधिक निकट भएर रहन्छ ।जस्तो सौन्दर्य रतिसँग अधिक सम्बन्धित हुँदा रसहरूमा जेष्ठश्रेष्ठ शृंगार रसको उत्पत्ति हुन्छ । त्यसैलेकतै कतै आलम्बन रूपमा प्रकृतिको उपेक्षा हुनु निमित्त कारण मात्र हो ।

पूर्वीय आचार्यहरूले रसनिष्पत्तिका लागि स्थायीभावसँग विभाव, अनुभाव र संचारीभावलाई स्वीकार गरेकै छन् । रसनिष्पत्तिका विषयमा पनि सबै सहमत देखिन्छन् । आचार्यहरूले विभावअन्तर्गत नै उद्दीपन विभावलाई स्वीकार गरे ।

रस उत्पादनका कारण नै विभाव हुन् । ती आलम्बन र उद्दीपन दुई रूपमा देखा पर्दछन् । आलम्बन विभावलाई आश्रय दिने उद्दीपन विभावलाई गुण, चेष्टा, अलंकृति र तटस्थ रूपमा हेर्ने गरिन्छ । तटस्थ अन्तर्गत नै प्रकृतिका केही उपकरणलाई ग्रहण गरिएको छ । लक्षणकार आचार्यहरूका दृष्टिकोणमा प्रकृति सीमित नै देखिन्छ । आर्षकाव्य र उत्तरकालीन काव्यहरूमा कालिदासको जस्तै प्रकृतिको सुन्दर निरीक्षण जति पाइन्छ, त्यति उनीपछिका काव्यहरूमा कम पाइन्छ । त्यसैले प्राकृतिक वस्तुव्यापार र सूक्ष्म निरीक्षण कम हुँदै गयो । कुनकुन ऋतुमा केके वर्णन गर्ने हो भन्ने स्पष्ट आधारमा कमी आएको पाइन्छ किनकि आप्त कविशिक्षा नै काव्यसाहित्यमा प्रमाण हुन्छ । वर्षाकालको वर्णनमा कदम्ब, कुटज, इन्द्रधनुष, मेघगर्जन, विद्युतीय चपलताको उल्लेख पाइन्छ ।

कदम्बनिम्बकुटजैः शाद्वलैः सेन्द्रगोपकैः । मेघैर्वातैः सुखस्पर्शैः प्रावृट्कालं प्रदर्शयेत् ॥[२०]

वस्तुतः प्रबन्धकाव्यमा प्राकृतिक दृश्यहरूको स्रोत अन्वेषणमा भावकै आलम्बन रूपमा वर्णन गर्नु नितान्त आवश्यक हुन्छ । कविले परिकल्पित चित्रलाई विम्ब रूपमा स्थापित गर्न सकेको खण्डमा नै आलम्बनरूपमा प्रकृति वर्णन संभव भएको देखिन्छ । त्यसको “पूर्ण स्वरूप भने पाठकको कल्पनामा मूर्त रूपमा आएको हुनु पर्दछ किनभने रतिभाव उत्पन्न हुनको लागि प्रत्यक्ष स्वरूपको आवश्यक हुन्छ”[२१]।

---

१९ क) टीकाराम अधिकारी, महाकवि कालिदास, (ललितपुर, साझा प्रकाशन, द्वितीय संस्करण, २०५०) पृ. २४ । ख) रघुवंश ९ सर्ग ।

२० आचार्यभरत नाट्यशास्त्रम् २५।३५ ।

२१ डा. केशवराज मुसलगावकर, संस्कृतमहाकाव्यकी परम्परा, (वाराणसी, चौखम्बा संस्कृत सीरीज अफिस, प्र.सं. वि.सं.२०२६)पृ. २२७ ।

कुमारसम्भवम् महाकाव्यकोहिमालय वर्णन आलम्बन रूपमा स्थापित भएको छ किन्तु रीतिग्रन्थहरूमा प्रत्ये

ऋतुका वर्ण्य वस्तुहरूलाई खोतलेर सूचना दिने हो भने यस प्रकारको प्रकृतिवर्णन उद्दीपनसँगै रूढिरूप भएर पनि रहन सक्तछ।[२२] तसर्थ भावकले प्रकृतिवर्णनमा ऋतुहरूकै सर्वाधिक वर्णनलाई प्राथमिकता नराखी वर्णन गर्दा राम्रो हुने देखिन्छ। जस्तै प्रकृतिको विकट एवम् भीषण दृश्यहरूको वर्णन गर्न खप्पिस प्रसिद्ध कवि एवम् नाटककार भवभूति आफ्नो नाट्यकृति उत्तररामचरितमा प्रकृतिको यथार्थ चित्रण गर्दछन्।

निष्कूजस्तिमिताः क्वचिक्वचिदपि प्रोच्चण्डसत्त्वस्वनाः स्वेच्छासुप्तगभीरघोरभुजगश्वासप्रदीप्ताग्नयः।

सीमानः प्रदरोदरेषु विलसत्स्वल्पाम्भसो यास्वयंतृष्यद्भिः प्रतिसूर्यकैरजगरस्वेदद्रवः पीयते ॥[२३]

अर्थात् कुनै प्रान्तभूमि निश्शब्द र स्तब्ध छन्, त कहीँ अत्यन्त उग्र हिंस्रक जन्तुहरूका शब्द आएका छन्। आफूखुसी सुतेका विशाल एवं भयंकर सर्पहरूका निश्वास वायुद्वारा उद्दीप्त आगो भएका, प्वालहरूमा धुमैला थोरै पानी युक्त प्रान्तभूमि छन्। जसमा अतृप्त प्यासका कारण (पानी नपाउँदा) यी अजिंगर पसिनाका थोपा पिइरहेका छन्। भवभूतिको विलक्षणता त यस प्रकारका वचनमा पाइन्छ। यिनले प्रकृतिको कोमल स्वरूप अर्थात् सौम्यरूपको चित्रण समासगर्भित पदावलीयुक्त गौडीरितिका माध्यमले गरेका छन्। जस्तै–

इह समदशकुन्ताक्रान्तवानीरवीरुत्प्रसवसुरभिशीतस्वच्छतोया वहन्ति।

फलभरपरिणामश्यामजम्वूनिकुञ्जस्खलनमुखरभूरिस्रोतसो निर्झरिण्यः ॥२०॥[२४]

अर्थात् यहाँ (मध्यवर्ती वनमा) हर्षले युक्त पन्छीहरूद्वारा अधिष्ठित पानी वेतका लहराका फूलहरूले सुवासित, शीतल र स्वच्छ जल भएका तथा फलहरू पाक्नाले र जमुनाका रुखका कुञ्जमा ठोक्किएर खस्नाले शब्दायमान ठूलो प्रवाह भएका नदीहरू बहन्छन्।

यसैगरी रसनिष्पत्तिको प्रसङ्गमा बाहय प्रकृतिमा मानवीय भावनाहरू तथा क्रियाकलापहरूलाई आरोपणको विषय बनाइयो भने त्रुटि हुन सक्तछ। आचार्यहरूले प्रकृतिको स्वरूपमा नवीन भावनाहरूको आरोपलाई शुद्ध रस अन्तर्गत स्वीकार नगरेकै भन्न सकिन्छ। रसाभास र भावाभासका सन्दर्भमा आचार्यहरूमध्ये हेमचन्द्रले माथि भनिएको आरोपको विषयलाई विस्तृत विश्लेषण गरेका छन्।[२५]

निरिन्द्रियेषु तिर्यगादिषु चारोपाद्रसभावाभासौ। इन्द्रियहीन जडवस्तु तथा पशुपंक्षीहरूमा समेत मानवीयभावहरूलाई आरोप गर्दा रसाभास तथा भावाभास हुन्छ। त्यसपछि जड वस्तु तथा तिर्यक् पशुपक्षीमा संभोग र विप्रलम्भको आरोप मानेर कालिदास आदिका काव्यहरूमा प्रस्तुत गरिएको उदाहरण यस्तो देखिन्छ -

पर्याप्तपुष्पस्तवकस्तनाभ्यःस्फुरत्प्रवालोष्ठमनोहराभ्यः।

लतावधूभ्यस्तरवोद्रप्यवापुर्विनम्रशाखा भुजबन्धनानि ॥

---

२२ राजशेखर, काव्यमीमांसा, १४-१६।

२३ भवभूति उत्तररामचरितम् २।१६, व्याख्याकार डा. रमाकान्त त्रिपाठी (वाराणसी, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, पुनर्मुद्रित, सं. २००७) पृ. ११४।

२४ पूर्ववत्, उत्तररामचरितम् २।२० पृ. ११८।

२५ काव्यानुशासन काव्यमाला अ. र पृ. १२०।

अर्थात् रुख पनि आफ्ना झुकेका हाँगारूपी भुजबन्धनहरूद्वारा पर्याप्त पुष्पका गुच्छाहरूको रूपमा पुष्ट स्तनभएकी तथा चञ्चलकोमल पालुवारूपी मनोहर अधरविम्ब भएकी लतावधूद्वारा आलिङ्गनमा पर्न थाले। तिर्यक्हरूमा संभोगाभासको उदारहण हेरौँ

मधु द्विरेफः कुसुमैकात्रे पपौ प्रियां स्वामनुवर्तमानः। शृङ्गेण च स्पर्शनिमीलिताक्षीं मृगीमकण्डूयत कृष्णसारः॥

अर्थात् भ्रमर आफ्नी प्रियतमालाई अनुसरण गर्दै फूलका एउटा पत्तामा मकरन्दपान गर्न थाल्यो। कृष्णसार स्पर्शजन्य रुखले आँखा बन्द भएकी मृगीलाई आफ्ना सिङले कन्याउन थाल्यो। यस्तै पशुमा आरोपित भावाभासको उदाहरणलाई नियाल्दा–

त्वत्कटाक्ष्यावलीलीलां विलोक्य सहसा प्रिये। वनं प्रयात्यसौ व्रीडाजडदृष्टिर्मृगीजनः॥

अर्थात् हे प्रिये! तिम्रा चञ्चल कटाक्षलाई हेर त लज्जाद्वारा स्तम्भित दृष्टि भएकी मृगिणीको समूह बनेर गएका छन्। यसरी चन्द्रमालाई नायकको रूपमा र रात्रिलाई नायिकाको रूपमा चित्रित गर्दा संभोगाभास हुन्छ। यसरी प्रकृतिका वर्ण्य विषयलाई केही स्पष्ट पार्ने प्रयास गरिएको मात्र हो।

शुद्ध रसका दृष्टिले हेर्दा रसाभास र भावाभास एक प्रकारका दोषास्पद हुँदाहुँदै प्रायः विदग्धमहाकाव्यहरूमा यिनीहरूका उल्लेख पाइन्छन्।कवि कालिदासदेखि लिएरश्रीहर्षसम्मका सबै कविहरूले आफ्नो शृंगार रस र प्रकृतिप्रियताको परिचय रसाभास भावाभास र प्रकृति सुन्दरताको वर्णनका माध्यमले नै दिएका छन्। ऋतुहरूको मात्र वर्णनमा रसाभास र भावाभासरूपमा नै बढी मात्रामा आएका हुन्छन्। यसैगरी कविशिक्षा प्रस्तुत गर्दा प्रकृतिका विषयमा लक्षणग्रन्थकार आचार्यहरूले विशिष्ट दृष्टि दिएका हुन्। क्षेमेन्द्र, राजशेखर, हेमचन्द्र र वाग्भट्ट आदिलेकवि शिक्षाका विषयमा काव्यविषयक शिक्षाहरूको साथसाथै प्रकृति सुन्दरताको सजीव चित्रणको सन्दर्भ पनि उल्लेख गरेको पाइन्छ।[२६]

नेपाली माटोमा नै जन्मिएका संस्कृतसाहित्यका कविहरू र उनीहरूका काव्यहरू असाध्यै महत्त्वपूर्ण प्रतीत भएका छन्। प्रकृतिसुन्दरताको वर्णनमा महाकवि वंशमणिदेखि हरिप्रसाद आचार्यसम्मका काव्य कृतिहरू उत्कृष्ट नै छन्।

नेपालका पहिला महाकवि मैथिलीय झावंशका भक्तपुरनिवासी महामणिमहोपाध्याय वंशमणि शर्मा हरिकेलि महाकाव्यको उपस्थितिले सुपरिचित बनेका देखिन्छन्।कोपारक्त इव- बद्धानलीन्[२७]देवीनां मूर्धनि स्थानमापुः सन्तानजस्रजः[२८] (अर्थात् स्वर्गका देवाङ्गनाहरूले प्रसन्नतामा मधुर मुस्कान छर्दै कल्पवृक्षका सुन्दर फूलहरू आ-आफ्ना शिरमा लगाउन थाले) जस्ता उनको काव्यमा प्रकृति सुन्दरता प्रशस्तरूपमा देख्न पाइन्छ।

यी श्लोकमध्ये पहिलो (८।४३) श्लोकको अर्थ हो - प्रातःकालका सूर्यले किरणहरू प्रसारण गर्नाले कमलहरू प्रस्फुटित हुँदा कमलिनीरूप कारागारमा बन्दरहेका भ्रमरहरू उन्मोचित भए। यसैगरी अर्को (८।४४) श्लोकको अर्थमा भनिएको छ - प्राचीदिशा कुङ्कुमादिहरूले रञ्जित विकसित कमल र कमलिनी स्मितमुखी देखिन्छन्। दिवासुन्दरीले उदाउँदै गरेका सूर्यलाई देखेर सिन्दूरकान्तिले अलङ्कृत हुँदै गरेको

२६ संस्कृतमहाकाव्यकी परम्परा पूर्ववत्, पृ. २३०।

२७ वंशमणि, हरिकेलिमहाकाव्य-८-४३।४४, प्रा.डा. वेणीमाधव ढकाल (सम्पादक), महेन्द्रसंस्कृत विश्वविद्यालय, वि.सं. २०५१,

२८ पूर्ववत्, १ सर्ग ११।

आकाशले शोभालाई धारण गऱ्यो ।देवीनां मूर्धनि स्थानमापुः सन्तानजस्रजः(१।११)[२९] अर्थात् स्वर्गका देवाङ्गनाहरूले प्रसन्नतामा मधुर मुस्कान छर्दै कल्पवृक्षका सुन्दर फूलहरू आ-आफ्ना शिरमा लगाउन थाले। यस प्रकृतिको वर्णनलेहरिकेलिमहाकाव्य मात्र प्रकृति सुन्दरताको महनीय रूप धारण गर्दै शोभायमान बन्न पुगेको छ।

सुकृतिदत्त पन्तले पाण्डित्यपूर्ण रसभावमय चित्रकाव्य कार्तवीर्योदय महाकाव्यमा पनि यथोचित प्रकृतिको वर्णन गर्दै प्रकृतिसुन्दरतालाई देखाएका छन्। कार्तवीर्योदयको छैठौँ सर्गमा ऋतुहरूको वर्णन बढी राम्रो ढङ्गमा गरिएको छ। यस्तै विद्वच्छिरोमणि कुलचन्द्रगौतम, माधवप्रसाद देवकोटा, कृष्णप्रसाद घिमिरे, भरतराज मन्थलीय, हरिप्रसाद आचार्य, खेमराज केशवशरण, डा. माधवभट्टराई, डा. टीकाराम अधिकारी आदि नेपाली महाकविका संस्कृतसाहित्य विधाका काव्यहरूमा पनि प्रकृति वर्णनले स्थान पाएको छ।

यस प्रकारले कविहरूले प्रकृतिसुन्दरताका विषयलाई आफ्ना तीव्र आकाङ्क्षा र अवलोकनको विषय बनाउँदै प्रकृतिको रमणीय वर्णनले आफ्ना काव्यहरू मार्फत् सूक्ष्म काव्यिक चमत्कार दिँदै सहृदयी मानवहरूका हृत्तललाई बलात् आफूतिरतानेका छन्। तसर्थ संस्कृत काव्यविधामा प्रकृतिसौन्दर्यका चमत्कारहरू आलम्बनरूपबाट र उद्दीपन रूपबाट आएका छन् ।आलम्बनरूप वर्णनमा प्रकृति स्वयं वर्ण्य बनेर रहन्छ भने उद्दीपनरूपमा मानवप्रकृति माथि उत्पन्न प्रभाव नै वर्णनको विषय बनेर रहन्छ।

यस प्रकारले सारसंक्षेपमा परिचयात्मक रूपबाट मात्र संस्कृत प्रबन्ध काव्यमा वर्णित प्रकृति सुन्दरतालाई यहीँसम्म सूक्ष्मप्रस्फुटन गर्दै अघि बढिएको छ।

७. कालिदासका काव्यकृतिमा प्रकृतिसुन्दरता

प्रकृतिसौन्दर्यको प्रथमप्रहरका प्रथमकवि कालिदास नै हुन्। सम्पूर्ण मानवहरूको कल्याणका लागि क्रियाशील कविताका विश्वकवि कालिदास देशकालको बन्धनभन्दा माथि उठेका लोकासीन भएर पनि अलौकिक प्रतिभा र उनकोकलात्मक निर्मिति विश्वविख्यात बन्न पुगेको छ। पश्चिमका कविहरूमध्ये शेक्सपियरको रूपमयी प्रतिभा, मिल्टनको प्रबन्धकाव्यमयी प्रतिभा तथा शेलीको गीतिमयी प्रतिभाभन्दा कालिदासको दिव्य प्रतिभाद्वारा उद्भूत काव्य वाग्देवीको रत्नमालाको मध्यमणि नै भएका कालिदासले मानव हृदयमा उदय दिने क्षण-क्षणमा परिवर्तन हुने भावहरूलाई समाहित गर्दै आफ्ना लेखनीलाई चिर स्थायी बनाएका छन्। कालीका भक्त यी कवि सत्यम्, शिवं र सुन्दरम्को महत्तम उद्बोधनद्वारा विश्वबन्धुत्वको भावना साट्छन्। संस्कृतसाहित्यको काव्यविधामा वाल्मीकि र वेदव्यास यी मुनिद्वयपछि कालिदासकै नाम आउँछ। कालिदासका कृतिहरूमा प्रकृतिवर्णनको सजीव चित्रण पाइन्छ। प्रकृतिका विविध रूप उद्दीपक तत्त्वका रूपमा वर्णित भएर रसास्वादन दिएका छन्।

कालिदासका काव्यहरूमा भावोद्बोधक प्रसंगलाई खुबै रुचिर चित्रणद्वारा पस्किएको पाइन्छ। उनकी काव्यनायिका शकुन्तलाको विदाइका अवसरमा काव्यमा करुणभावहरू अभिव्यञ्जित हुन्छन् र कण्वऋषिको आश्रम अनौठो प्रतीत हुन्छ। कतै विरहवेदनाले छटपटिएकी वियोगी यक्षपत्नीका कोमल भावनाहरूमा र

२९ पूर्ववत्, १ सर्ग ११।

मनोविनोदका नाना क्रीडाहरूमा दिव्य अभिराम चित्रण पाइन्छ। मानवमनलाई आश्चर्यहरूले कति गम्भीर गर्तमा फसाइदिन्छन् भन्ने मनोवैज्ञानिक तथ्यको सुन्दर उद्घाटन कालिदास यसरी गर्छन्–

तं वीक्ष्य वेपथुमती सरसाङ्गयष्टिर्निक्षेपणाय पदमुद्धृतमुद्वहन्ती ।

मार्गाचलव्यतिकराकुलितेव सिन्धुः शैलाधिराजतनया न ययौ न तस्थौ ।[३०]

अर्थात् पार्वतीलाई शिवजीले नाना प्रकारका निन्दा गर्दा ब्रéचारीलाई छाडेर उभिनु, ब्रéचारीले पनि साक्षात् शिवजीकै रूपमा आविर्भूत भएर जान खोजेकी पार्वतीलाई रोक्नु जस्तो सजीव मनोविश्लेषण यहाँ देखिन्छ। मानवीय भावहरूको सूक्ष्म अभिव्यक्ति दिने कालिदासले सौन्दर्यचेतना र नारीका लावण्यगत स्वाभाविक चित्रण गर्दै प्रकृतिको स्वाभावोक्तिपूर्ण चित्रण गरेका छन्। उनका काव्यमा पदगत र भावगत मृदुता पाइन्छ। कालिदास मानवीय मूल्य र जीवनका शाश्वत् पक्षहरूको चित्रण गर्दै मान्छेका उज्याला पक्षलाई आत्मसात् गरी स्पष्ट्याउँछन्। सांस्कृतिक आदर्शका पक्षमा उनी सजग देखिन्छन्। वर्णनकलामा कालिदासको कला अत्यन्त तिखर बन्न पुगेको छ। शैलीगत माधुर्यका दृष्टिले उनी सम्मानित कवि बन्न पुगेका छन्। कालिदासको सरल व्यावहारिक भाषाद्वारा कृतिमा अलंकारहरूको सहज उपस्थिति र उत्पत्ति भएको देखिन्छ।त्यसैले त उनका कृतिमा उपमा अलंकारको सफल रूपमा प्रयोग भएकै कारण उपमा कालिदासस्य भन्ने प्रशस्तिको पुष्टि हुन्छ। शृंगार आदि रसहरूको समुचित सफल प्रयोग र भावानुसार छन्दहरूको संयोजन भएको पाइन्छ भने माधुर्य र प्रसाद गुण रवैदर्भी र पाञ्चाली रीतिको उत्कृष्ट प्रयोग देखिन्छ। उत्कृष्ट सूक्तिहरूको व्यापक बहुलता भेटिन्छ।श्रव्य र दृश्य दुवै विधामा कालिदास सफल छन्। प्रकृतिसुन्दरता र शृंगाररसलाई साहित्यको विषयवस्तुका रूपमा अन्तर्निहित गरी अभिव्यक्ति गर्नमा असाध्य सिपालु कालिदास प्रकृतिसौन्दर्यमाप्रकृतिलाई मानव बनाएर वर्णन गर्न पनि खप्पिस छन्।

कालिदासका रचनाहरूमा उपमा-रूपक-उत्प्रेक्षा-स्वाभोक्ति आदि अलंकारहरू कोमल नौनीझैँ पग्लिएर स्वयंसिद्धरूपमा प्रकट हुन्छन् र तिनै अलंकारयुक्त कवितामा नववधूझैँ घुम्टोमा लुकेर बसेकी प्रकृति स्वलावण्यलाई दर्साएर आनन्द दिन्छिन्। माधुर्य गुण र वैदर्भीरीतिको सुन्दर छटामा प्रस्फुटित भई हाँसिरहेकी कालिदासीय प्रकृति यस्ती छन्-

आकम्पयन् फलभरानतशालिजातानानर्तयंस्तरुवरान् कुसुमावनम्रान् ।

उत्फुल्लपङ्कजवनां नलिनीं विधुन्वन् यूनां मनश्चलयति प्रसभं नभस्वान् ॥[३१]

अर्थात् प्राकृतिक ऋतुहरूको मौसमी परिवर्तन रुखो नभएर रसमधुरतासँगै शृंगारादि रसमा झुकेर आएका छन्। कवि ज्यादै नै रस प्रयोक्ता बन्दा बाहय ऋतु वर्णन केही सुस्ताएझैँ देखिन्छ। त्यसैले'ऋतुसंहार कालिदासको प्रारम्भिक रचना हो अथवा काव्यकला परिपाकले रहित देखिनेऋतुसंहार उनको रचना होइन[३२] भनेपनि यस कृतिको प्रतिपाद्य विषय प्रकृति चित्रण नै हो।यो काव्य वाल्मीकि रामायणको आलम्बन प्रधानझैँ नभएर उद्दीपनप्रधान देखिन्छ।

ऋतुसंहारमा कविले आफ्नी पत्नीलाई सम्बोधन गरी छवटा ऋतुहरूको वर्णन गरेका छन्। उद्दीपनको शाश्वत चित्रण गर्दै कविले काव्यमा प्राकृतिक ग्रीष्मर्तुको प्रचण्ड तापको आरम्भबाट काव्यलाई

---

३० कालिदास, कुमारसंभवमहाकाव्य (६/८५) व्या.पं. प्रद्युम्नपाण्डेय, (वाराणसी, चौखम्बा विद्याभवन, चतुर्थ सं. सन् १९८१) पृ. १८५, ।

३१ महाकवि कालिदास, ऋतुसंहार ३।१०

३२ डा. भोलाशंकर व्यास संस्कृत कविदर्शन (वाराणसी, चौखम्बा विद्याभवनः वि.सं. २०१७) पृ. ८२ ।

सिँगार्दै र वसन्तर्तुको सरसता व्यक्त गर्दै काव्यलाई समाप्ति गरेका छन् । तातो गर्मीको तातो वर्णन यस प्रकार रहेको देखिन्छ-

विशुष्ककण्ठाहृतसीकराम्भसोगभस्तिभिर्भानुमतोद्रनुतापिताः ।

प्रवृद्धतृष्णोपहता जलार्थिनो न दन्तिनः केसरिणोद्रपि विभ्यति ॥[३३]

ऋतुसंहारका वर्णनमा अलङ्गारहरूको सुन्दर छटा भित्र प्रकृति छमछमी नाचेको देखिन्छ। कालिदासले वर्षाकाललाई दिव्य नायकझैँ भव्य देख्छन् । जलयुक्त मेघ शिरमा छ र आकाशमा त्यसको विद्युत्कान्तिको ध्वजा देखिन्छ। मेघको गर्जनले मादलुको सङ्गीत भर्दछ। लेखनाथ पौड्यालको उक्ति पनि कालिदासकै अनुगामी छ ।जस्तै-

नाट्यशाला छ आकाश नाचने बिजुली नटी । ताल दिन्छ तबल्ची भै मेघ धाकिटी धाकिटी ॥

यिनै दृश्यलाई ग्रहण गर्ने कामी पुरुषको प्रेयसी बनेर प्रकृति उसकै आँगनीमा झरिरहेको महसुस हुन्छ ।

ससीकराम्भोधरमत्तकुञ्जर स्तडित्पताकोद्रशनिशब्दमर्दलः ।

समागतो राजवदुद्धतद्युतिः घनागमः कामिजनप्रियः प्रियेभ[३४]

ऋतुसंहारको कला सरलतायुक्त छ । बालकझैँ चञ्चल भएर पनि आफ्नै सुन्दरताले भरिपूर्ण देखिन्छ । विश्वकवि कालिदास वनिताका आननलाई कमल, हस्तलाई लहरा र हाँसोलाई फूल भन्दै रमाएका छन् । उनी शारदीयसुषमा, शरत्कालीन चन्द्रमा, जल, पवन, हिमालय, वनस्पति आदिले प्रेमी प्रेमिकामा प्रादुर्भाव भएको मिलन र संयोगको मधुरप्रिय वर्णन गर्छन् । कविकुलगुरु कालिदासले ऋतुहरूमा हुने शृंगाररसको र विविध फूल र तिनका सुगन्धको व्यापक वर्णन गरेका छन् । ऋतुसंहार प्रकृतिवर्णनको कोश नै साबित भएको छ । वनस्पतिहरूको परिवर्तन, वृक्ष हुर्कनु, बोटबिरुवा पोथ्रापोथ्री बन्नु, अङ्कुरित हुनु, कोपिला बन्नु, फक्रिनु र रसिकजनमा मादकता थपिदिनुमा कला र जीवनको सम्मिश्रण देखिन्छ, फूलको रूपलाई अनुभूत गर्दै जाँदा वैलिएरझर्नुमा जीवन मृत्युसित मिल्न पुगेझैँ प्रतीत हुन्छ । ऋतुवर्णनका माध्यमले कवि कालिदास प्रकृतिको सुन्दरतालाई यसरी दर्शाउँछन् – क्रौञ्चपक्षीहरू बेसी झर्नु र सूर्य अग्नि भएतिर बढ्नु, जाडो छल्न मानिसहरू घाम आगो भएतिर जानु, जीवनसाथीसँग ज्यादा रमाउनु, मानिसहरूले रमाइरमाई दाइँ गर्नु, धुर्सुल लोध आदि फूलहरू फुल्नु, धातुजन्य गरगहना त्यागेका प्रकृतिप्रिय, क्रान्तिप्रिय र कान्तिप्रिय नारीहरू प्रियजनका साथमा रमाउनु, प्रकृति र ऋतुहरू खूब मन पराउनु र शकुन्तलाको आश्रमीय वनजीवन अति मोहक देखिनु प्रकृति सुन्दरताका नमुना हुन् ।

प्रकृतिका परम पुजारी भएर काव्यमा नाचेका कालिदासको प्रकृतिचित्रण सजीव देखिन्छ । प्रकृतिका दुवै पक्षको चित्रण कविले गरेका छन्। प्रकृतिको कुनै पनि अंग कविको लेखनीले छाडेका छैनन्। जन्मजन्मान्तरसम्म प्रकृतिसँग सम्बन्ध बनाएका महनीय व्यक्ति नै कालिदास हुन् भन्ने यो लेखनीको चिन्तन प्रकृति सुन्दरताको वर्णनद्वारा नै प्रतीत हुन्छ। कहीँ प्रकृति आलम्बनको रूपमा त कतै प्रकृति उद्दीपनका रूपमा प्रस्तुत गरिएकोपाइन्छ ।रघुवंश महाकाव्य तथा कुमारसंभव महाकाव्यका प्रथम एवं द्वितीय सर्गमा व्यक्त गरिएको प्रकृति वर्णन आलम्बनका रूपमा आएका छन् श्रीराम पूर्वज इक्ष्वाकु वंशका धरोहर राजा दिलीप नन्दिनी गाईको सेवा गर्दागर्दा जंगलमा पुग्दछन् । त्यहाँ उनले देख्छन्– सानो सरोवर

---

३३ ऋतुसंहार, पूर्ववत्, १।१५

३४ पूर्ववत्, २।१

बाट निस्किएर बदेलका समूह गइरहेका छन्, मुजुर आफ्ना बस्तीतिर जाँदै छन् र हरिण घाँसमा बसेका छन् । यो कति रमणीय वर्णन छ-

स पल्वलोत्तीर्णवराहयूथान्यावासवृक्षोन्मुखबर्हिणानि ।

ययौ मृगाध्यासितशाद्वलानि श्यामायमानानि वनानि पश्यन् ॥[३५]

यसैगरी हिमालयको वर्णन अतीव सुन्दर देखिन्छ। प्रकृतिमा मानवीय भावनाहरूको आरोप गर्नु कालिदासका काव्यका वैशिष्टच हुन्। सूर्य अस्ताचलमा गएपछि उदित चन्द्ररूपी औंलाहरूद्वारा रात्रिमा अन्धकाररूपी केशपासलाई हटाएर कमलरूपी नयन भएको मुखलावण्यलाई चुम्बन गरिएको वर्णनले कति सुन्दर मानवीय रूप धारण गरेको छ भन्ने बुझिन्छ- अंगुलीभिरिव ... शशी ।

उद्दीपनरूपमा पनि कालिदासको प्रकृतिवर्णन अति स्वाभाविक बन्दछ। मानवीयसौन्दर्यको चित्रण गर्नका लागि कालिदासले जेजस्ता उपादान ग्रहण गरे तिनको सूक्ष्म निरीक्षण गर्दा शकुन्तलाको सौन्दर्य वर्णनमा शकुन्तलाका लागि पनि प्रकृतिद्वारा नै उपादान ग्रहण गरिएको भेटिन्छ। शकुन्तलाका अधरविम्ब नवीनको मल राता पालुवाझैं छन्–

अधरः किसलयरागः कोमलविटपानुकारिणौ बाहू। कुसुममिव लोभनीयं यौवनमङ्गेषु सन्नद्धम् ॥[३६]

कालिदास बाहयप्रकृतिको निरीक्षण तथा वर्णनमा जति दक्ष छन् त्यत्तिकै अन्तः प्रकृति चित्रणमा पनि दक्ष छन्। कालिदासको दृष्टिमा प्रकृति निर्जीव जडपदार्थहरूको पुञ्जमात्र होइन, प्रत्युत त्यो जीवनी शक्तिद्वारा कमनीय भावनाहरूलेप्राणीमात्रका लागि सहानुभूति प्रदान गर्न सकिन्छ। प्रकृतिको यस किसिमको स्पन्दनमय चित्र कालिदासका प्रतिभाको भव्य निदर्शन बनेर फक्रिएको छ। प्रकृति आफ्नो स्वतन्त्र सत्तामा मानवको उपेक्षा कहिल्यै गर्दैन तर प्रकृतिलाई रुष्ट बनाउनु हुँदैन। प्रकृति त मानवसँग मित्रताको सुवर्णसूत्रमा यसरी बाँधिएर रहन्छ कि त्यो उसको दुःखमा दुःखी तथा उसको सुखमा सुखी नै रहन्छ। प्रकृतिलाई मानवीय वृत्तिहरूद्वारा संवलित रूपमा चित्रित गरिँदा समेत कालिदासको प्रतिभाको भव्य निदर्शन मानिन्छ। कालिदासभन्दा ठूला उत्तुङ्गशिखर हिमालयको सूक्ष्म पारखी कुनै अरू संस्कृतकवि छैनन्। प्रचीन आश्रम आआफ्नो आध्यात्मिक पवित्रता तथा वैभवका साथ यहाँ उपस्थित हुन्छ तथा जनकोलाहलदेखि टाढा शान्तिमय वातावरणमा जीवन यापनका लागि मानवमात्रलाई जोडसित बोलाउँदछ। आश्रमको यो दिव्यदृश्य कति पावन देखिन्छ -

नीवाराः शुकगर्भकोटरमुखभ्रष्टास्तरुणामधः प्रस्निग्धाः क्वचिदिङ्गुदीफलभिदः सूच्यन्त एवोपलाः ।

विश्वासोपगमादभिन्नगतयः शब्दं सहन्ते मृगास्तोयाधारपथाश्च वल्कलशिखानिस्यन्दरेखाङ्किताः ॥[३७]

प्रकृतिमा मानवीय भावहरूको अभिव्यञ्जनाका लागि अभिज्ञानशाकुन्तल नाटकको ४ अङ्ग महनीय छ। आश्रमकी कन्या शकुन्तलाका बिदाइका बेला उनलाई धेरै पुष्पाभरणहरूद्वारा सजाउँछन्, जाने अनुमति कोइलीका कलरवद्वारा कुहूकुहू गरी दिन्छन्, विरहमा आँशुका रूपमा पुराना पहेँला पातहरू खस्छन्, मृगहरू घाँस चपाउन छाडेर त्यसै उदास भैदिन्छन्। यी आदि दृश्यले प्रकृतिको सजीवता तथा सहानुभूतिको भव्य निदर्शन स्पष्ट देखिन्छ। यो त प्रकृतिको विभाव पक्षमात्र हो। आलम्बन रूप प्रकृति पक्षको रुचिरता पनि

३५ महाकवि कालिदास रघुवंशमहाकाव्य -२।१७, टीकाकार, मल्लिनाथ, (वाराणसीः मोतीलाल, वनारसीदास, पुनर्मुद्रित, २००४) पृ. ११०

३६ पूर्ववत् (१।२१) पृ. ७४ ।

३७ अभिज्ञानशाकुन्तलनाटक, पूर्ववत् (१।४१) पृ. ४९ ।

उत्ति नै मनमोहक छ जसमा प्रकृति आफ्ना सजावटका रूपमा यथार्थ रीतिद्वारा चित्रित भएको छ। सुषमा तथा सौम्यभाव नै प्रकृति वर्णनको प्राण हो। प्राणी र प्रकृतिमा साहचर्यभाव विकसित हुनु पर्दछ। तबमात्र प्राणरक्षाका लागि प्रकृतिले जीवन धान्न सहयोग गर्दछ।

नायक दुष्यन्तलाई लाग्यो- आफूले कोरेका चित्रहरूमा सार्थकता पाइएन भन्दै चित्र लेख्दै, मेट्तै, बनाउँदै अपरा प्रकृति सुन्दरतायुक्त शकुन्तलाको सौन्दर्य रेखामा अलिकति मात्र अँटेर अरू छताछुल्ल पोखिए झैँ छ। निस्सीम सौन्दर्यको अनुभव मनुष्य चराचर जगत्का साथ एकाकार भएर रहन सक्तछ। यही चित्रलाई परिपूर्णताले सिँगार्नका लागि दुष्यन्तको परिकल्पना यस्तो छ।

कार्या सैकतलीनहंसमिथुना स्रोतोवहा मालिनी। पादास्तामभितो निषण्णहरिणा गौरीगुरोः पावनाः।
शाखालम्बितवल्कलस्य च तरोर्निर्मातुमिच्छाम्यधः। शृङ्गे कृष्णमृगस्य वामनयनं कण्डूयमानां मृगीम्॥ [३८]

अर्थात् ऐले यो चित्रमा मालिनी नदी बगेको छ जसको सुन्दर तटमा आधा डुबेका हाँसका जोडी पौडिरहेका छन्। त्यही नजिक गौरीका पिता हिमालयको पवित्र स्वरूप खिच्नु छ। एक यस्तो रुख जसका डालीहरूमा मुनिहरूका वल्कल (कपडा) सुकाउनका लागि झुन्डिरहेका छन्। त्यसको ठीक तल आफ्ना सिङले कृष्णमृगको वायाँ आँखा कन्याउँदै गरेकी हरिणी बनाउन चाहन्छु। प्रणयको यस प्रकारको तल्लीनतायुक्त वर्णनले सृष्टिका कणकणका साथ एकाकार भएरसच्चा प्राकृतिक सौन्दर्य प्रस्फुटित भएको देखिन्छ। यस प्रकारका प्रकृतिसुन्दरता कवि कालिदासका सृजनाहरूमा सर्वत्र सजीव बनेर रहेका छन्।
हिमालयको पवित्र पहाडको फेदीमा रहेको आश्रम, शिखरमा बसेका हरिण, नजिकै बगेकी मालिनी, हंससंयोग, कृष्णमृगको आँखा कन्याउँदै गरेकी हरिणी यी सारा चित्र साङ्गोपाङ्ग र रमणीय हुन्। विप्रलम्भ शृङ्गारको यो कवि कल्पना साँच्चै नै चित्ताकर्षक छ।
प्रख्यात नाटककार भवभूतिझैँ कालिदास प्रकृतिका उग्र, रोमाञ्चकारी, दृश्यहरूतिर आकृष्ट हुँदैनन्। कालिदास त प्रकृतिमा, मानवमा रदेवतामा समेत सौम्यभावका उपासक बनेर रहेका छन्। शरद्को यो शोभा कति स्वभाविक तथा यथार्थ देखिन्छ -

सम्पन्नशालिनिचयावृतभूतलानि स्वस्थस्थितप्रचुरगोकुलशोभितानि।
हंसैः ससारसकुलैः प्रतिनादितानि सीमान्तराणि जनयन्ति नृणां प्रमोदम्।[३९]

धानद्वारा मण्डित खेत, स्वस्थ उभिएका गाईहरूको शोभा, सारस तथा हाँसहरू आआफ्ना स्वरशैली र बोलिएका शब्द नै शरद्का निजी वैभव हुन्।अभिज्ञानशाकुन्तलको प्रारम्भमा नै नायक दुष्यन्तका बाणहरू खस्नाले डराएर भागेका हरिणहरूको चित्र कति सजीव र रुचिपूर्ण छ।कालिदासका काव्यकविता अभिव्यञ्जनाप्रधान छन्। चुनीचुनी राखिएका शब्दहरूमा अभीष्ट अर्थयुक्त अभिव्यक्ति दिनमा कालिदासको प्रतिभा सर्वातिशायिनी छ। स्वाभाविक सौन्दर्य नै ठूलो अलंकार मान्छन् कालिदास।

सरसिजमनुविद्धं शैवलेनापि रम्यंमलिनमपि हिमांशोर्लक्ष्म लक्ष्मीं तनोति।
इयमधिकमनोज्ञा वल्कले नापि तन्वीकिमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकृतीनाम्? (अभिज्ञानशाकुन्तल)

कमलका फूल ढाकिएर रहँदा पनि सुन्दर नै हुन्छन्। चन्द्रमाको कालो धब्बाले पनि उनको प्रभालाई बढाउँछ। सुकुमारी शकुन्तला वल्कलवस्त्र लगाउँदा पनि अधिक मनोज्ञ प्रतीत हुन्छिन्। प्रकृतिको शोभाले

३८ पूर्ववत्, ६।१७, पृ. ४१३।
३९ रघुवंशमहाकाव्य, पूर्ववत्, पृ. १८५।

मानवीय शोभालाई बढाउन प्रेरित गर्छ। साँच्चै नै मधुर तथा सुन्दर आकृतिका लागि कुनै सजावटको वस्तु वा प्रसाधन सामग्रीको आवश्यकता रहँदैन। नारीको सहजरूप कविलाई रुचिर लाग्छ। त्यही सहजरूप पुरुषमा पनि आउनु कविको अभीष्ट हो। यदि पुरुषमा सुन्दरता भए आभरण विना नै सुन्दर हुन्छ। राज्य छाडेका दिलीपको स्वरूप अझ तेजस्वी छ भन्ने कवि आन्तरिक सौन्दर्य वर्णनमा सफल देखिन्छन्। कुमारसम्भवमहाकाव्यमा पार्वतीमा लहराको आरोप गर्नुमा कति सुन्दर रूप देखा परेको छ। प्रकृतिद्वारा उपादान ग्रहण गरी पार्वतीका अङ्कका साथ तादात्म्य स्थापित गराइनु नै कविको गभीराध्ययन गर्न सक्ने सूक्ष्म बुद्धि रविलक्षण प्रतिभाको परिचायक हो। जसका एक एक शब्दविन्यास यति धेरै भावग्राही देखिन्छन्, जसलाई पढ्दा मात्रै अतिशय आनन्दोपलब्धि हुन्छ।

आवर्जिता किञ्चिदिव स्तनाभ्यांवासो वसाना तरुणार्करागम्।
पर्याप्तपुष्पस्तवकावनम्रासञ्चारिणी पल्लविनी लतेव ॥

आश्रमहरूको वर्णनमा कविले जुन प्राकृतिक वर्णन गरेका छन् ती अतिशयचमत्कारी हुन्। सूर्योदय, सूर्यास्त तथा निकटवर्ती आश्रमको परिचयमा कालिदासको प्राकृतिक दृष्टिकोण पनि परिलक्षित हुन्छ। कालिदासले जुन मूर्त र अमूर्त भावहरूलाई प्रकृतिका माध्यमद्वारा व्यक्त गरे त्यो अतिसजीव छ। उनको प्रकृति पनि मानव सुखदुःखमा सहयोग प्रदान गर्दछिन्।रघुवंशमहाकाव्यमा इन्दुमतीको वियोगमा राजा अजको विलाप देखेर सरोवरमा रहेका हाँसहरू दुःखी भएर रुन थाले -

उभयोरपि पार्श्ववर्तिनां तुमुलेनार्तरवेण वेजिताः। विहगाः कमलाकरालयाः समदुःखा इव तत्र चुक्रुशुः ॥[४०]

कालिदास प्राप तालीवनश्याममुपकण्ठं महोदधेः भन्दै प्रकृतिचित्रणको सुचारु रेखा एवं सुसज्जित चित्र कोर्न पुग्छन्।वाल्मीकीयरामायणमा भएझैँ पम्पा सरोवरको वर्णनमा यहाँ प्रकृतिको सविस्तार रेखाङ्कन अर्थात् रेखाचित्र यस्तो उतारिएको छ -

उपान्तवानीरवनोपगूढान्यालक्ष्यपारिप्लवसारसानि।
दूरावतीर्णा पिवतीव खेदादमूनि पम्पासलिलानि दृष्टिः ॥ - उत्तररामचरित

अर्थात्, हेर त पम्पा सरोवरको किनारमा नरकुलको कति बाक्लो बन। त्यसै वनले मानौँ पम्पालाई नै आलिङ्गन गरे झैँ देखिन्छ। त्यसको भित्री लहराका झुण्डमा बसेका चञ्चल सारसपक्षी यी अपूर्व चित्रमा बडो विचित्रता उत्पन्न गर्दछन्।

आदर्शवंशको आदर्श गाथा रघुवंशमहाकाव्यमा कविकुलगुरु कालिदासले प्रकृतिसुन्दरताको उद्बोधन गर्दा मानव र प्रकृतिका आन्तरिक सम्बन्ध ध्वनित भएर नै रहेको हुन्छ र सृष्टिको समुन्नति देखिन्छ भन्ने भाव व्यक्त गरेका छन्। प्राच्य आश्रमहरूको सांस्कृतिक वैभव र आदर्शजीवनको साकार चित्रण र घुवंशमहाकाव्यमा पाइन्छ। प्रकृतिसुन्दरताले विभूषित निम्न पद्यमा वर्णित अयोनिजा सीताप्रति रामको कथन यस्तो छ -

मुखार्पणेषु प्रकृतिप्रगल्भाः स्वयं तरङ्गाधरदानदक्षः।
अनन्यसामान्यकलत्रवृत्तिः पिबत्यसौ पाययते च सिन्धुः ॥[४१]

४० पूर्ववत्, (८।३९)

४१ रघुवंशमहाकाव्य, पूर्ववत्, १३।९, पृ. ५०३।

अर्थात्: नदीरूप स्त्रीजातिहरूसँग अरूको भन्दा भिन्न भोग गर्ने यो समुद्र मुखदान गर्दा धृष्टता धारण नगर्ने नदीहरूको अधरपान गर्छ गराउँछ पनि। यतिमात्र अर्थबोधले विश्राम नगरी सम्भोगकलामा दम्पत्तिको परस्पर अधरपान देखाउनु कामतन्त्रप्रसिद्ध मानिन्छ। कोमल प्रकृतिको अनुपमरूप यहाँ देखिएको छ।प्रकृति र मानवमा समन्वित गरी प्रस्तुत गरिएको प्रकृति सुन्दरता[४२] यहाँ भेटिन्छ।

प्रकृतिको मनोहारी दृश्य र मानवहृदयको अगम्य सम्बन्ध हुन्छ। यसो भन्नमा कुनै अशंका गर्दैनन् कालिदास :

रम्याणि वीक्ष्य मधुरांश्च निशम्य शब्दान्पर्युत्सुको भवति यत्सुखितोद्रपि जन्तुः।
तच्चेतसा स्मरति नूनमबोधपूर्वंभावस्थिराणि जननान्तरसौहृदानि ॥[४३]

प्रकृतिको यस्तो भावप्रेरक शक्ति कल्पित हुँदैन यो त शाश्वत हुन्छ।शाकुन्तलकोकार्या सैकतः... को अन्तिम पद उत्तरार्द्धझैँ कुमारसंभवमा संभोगशृङ्गाररसको सुन्दरपरिपाक यस्तो छ -

मधु द्विरेफः कुसुमैकपात्रे पपौ प्रियां स्वामनुवर्तमानः।
शृङ्गेण च स्पर्शनिमीलिताक्षीं मृगीमकण्डूयत कृष्णसारः ॥[४४]

आफ्नी प्रियतमा भ्रमरीको अनुसरण गर्दै भ्रमर एउटा पत्रमा उनैसँग मधुपान गर्न थाल्यो र स्पर्श सुखले आँखा बन्द गरेर उभिएकी आफ्नी प्रियतमा मृगीको शरीरलाई कृष्णसार मृग आफ्नो सिङले कन्याइदिन थाल्यो। पूर्वोक्त दृष्टान्तद्वारा यो स्पष्ट हुन्छ कि प्रकृतिको मादकता स्थान, समय पशुपन्छीमा समेत उत्पन्न हुन्छ मान्छेको त के कुरा गर्नु भ के कस्ता संभोग शृङ्गारका भावहरू उत्पन्न गर्दछन् भनी सम्पूर्ण वर्णन गरेर मात्र हुँदैन। अव्यक्त बाटै बुझ्नु पर्दछ। मानव र प्रकृतिका बीच घनिष्ठ सम्बन्ध भएका कारणले मानवका हृदयमा पनि प्रकृतिले त्यस्तै भाव उत्पन्न गराउँदछ। समस्त विश्वको अखण्डताको स्वरूप यस भावनामा आएको छ। जुन कारणबाट काव्य लोकोत्तर आनन्दको हेतु भएर रहन्छ।

बाहयप्रकृति र अन्तःप्रकृतिको मार्मिक चित्रण बोकेको रमणीय दूतकाव्य/गीतिकाव्य मेघदूतमा प्रकृतिको मनोहर रूपयोजनात्मक बाहय वर्णन अधिक छ। प्रकृतिको एक अंश मेघ नै हो -

धूमज्योतिःसलिलमरुतां सन्निपातः क्व मेघः । यहाँ सन्निपातमात्र नभएर सजीव प्राणी मेघ बनेको छ। मानवीकरणको सजीव प्रस्तुति छ।[४५] प्रकृतिलाई मानवीकरण गरिएको सहज चित्रण यस्तो छ।

छन्नोपान्तः परिणतफलद्योतिभिः काननाम्रैस्त्वय्यारूढे शिखरमचलः स्निग्धवेणीसवर्णे।
नूनं यास्यत्यमरमिथुनप्रेक्षणीयामवस्थां मध्ये श्यामः स्तन इव भुवः शेषविस्तारपाण्डुः ॥[४६]

अर्थात् हे मेघ ! पाकेका पहेँला पहेँला फलहरूले चम्किएका आँपहरूले ढाकिएका वन र आम्रकूट पर्वतको चुचुरोमा बस्यौ भने त्यो समय आम्रकूट पर्वत पृथ्वीको स्तनझैँ सुशोभित हुनेछ र त्यसलाई सुरदम्पती बडो चाखपूर्वक विस्फारित लोचन भरिपूर्ण बनाइ हेर्नेछन्। यसरी कवि, आम्रकूटपर्वत, कालीसिन्धु, नर्मदा, चमेलीका फूलले ढाकिएका वन, सरस्वती, जाह्नतनया (गङ्गा), हिमालय, किन्नरीहरूको संगीत, देवगिरि,

४२ टीकाराम अधिकारी, पूर्ववत्, पृ. २०५।

४३ अभिज्ञानशाकुन्तल पूर्ववत्, ५।२, पृ. ३१०।

४४ कुमारसंभव (३/६५), पद्युम्नपाण्डे. (वाराणसी, चौखम्बा विद्याभवन, वि.१९८१) पृ. ७८,

४५ मघेदूत, पूर्वमेघ, पूर्ववत्, पृ. ५४

४६ पूर्ववत्, १.१८, पृ. ७३

नीचैर्गिरि, वेत्रावती, अवन्ती, नदी तट, जलवृष्टि एवं शिवजीका चरणचिी, क्रौञ्चरन्ध्र र कैलाश आदिको वर्णनमा कालिदास नररूपी प्रकृतिको संगीत र नृत्य रूपी सुन्दरताको झाँकी प्रस्तुत गर्नमा माहिर देखिन्छन्।
मेघदूतखण्डकाव्य- मात्र नभएर विषयप्रधान भावात्मक गीतिकाव्य भएकै कारणले प्रकृतिको सुन्दर गान मेघदूतमा यत्र तत्र पोखिएको छ।

कालिदासको प्रकृतिवर्णनशैली अभूतपूर्व छ। प्रकृतिको उपादान जो संयोगको बेला सुखद प्रतीत हुन्छ र वियोगको बेला काँडाले घोचिने हुन्छ। यस्तै दिव्य वर्णन गर्छन् कालिदास। उनको प्रकृतिवर्णनमा अनेक विशिष्टता छन्। काव्य र नाटकमा भिन्न भिन्न रूपमा प्रकृति चित्रित देखिन्छ।रघुवंशमहाकाव्यमा प्रकृति जीवन मनुष्यको व्यक्तिगत जीवनसँग सम्बन्ध देखाइएको छ। आचार्य बलदेवले निःसन्देह कालिदास प्रकृतिको अन्तस्तलका सूक्ष्म पारखी महाकवि हुन्, जसको दृष्टि प्रकृतिको सौम्यरूप, माधुर्यमय प्रकृति, स्निग्ध सौन्दर्य माथि उठ्त छ[४७] भनेका छन्। महाकवि कालिदास नाटक प्रकृतिका दृश्यलाई आफ्ना रचनाधर्मिताद्वारा चित्रझैँ शब्दाङ्कित गर्दछन्। स्वर्गबाट धर्तीतिर आएझैँ शाकुन्तलनाटकका दुष्यन्त आकाशबाट नै पृथ्वीको अवलोकन गर्छन्। आकाशबाट तल उत्रिँदै गर्दा पृथ्वीका दृश्य जसरी प्रस्फुटित हुन्छन्, तिनीहरूको चित्रण अद्भुत कल्पनाद्वारा गरिएको पाइन्छ- शैलानामवरोहतीवशिखरात् ....
काव्येषु नाटकं रम्यं तत्रापि च शकुन्तला को प्रसिद्धिमा खुलेकोअभिज्ञानशाकुन्तल नाटककी पात्र शकुन्तला ऋषि जीवनमा प्रकृतिजीवनको अनुकम्पा बनेर टप्किएकी हुन्। आश्रमको पवित्र वातावरणमा हुर्किएकी शकुन्तला आश्रम वरिपरिका कोमलवल्लरीहरूलाई आफ्ना दिदीबैनी स्विकार्छिन्। आश्रमका रुखहरू भिजाउन, हुर्काउन र खुसी पार्न तल्लीन हुने शकुन्तला कुनै शारीरिक दुःखको पर्वाह नगरी अहर्निश त्यसमै रमाउँछिन्। पुरसुन्दरीहरूभन्दा पृथक् शकुन्तलामा सौन्दर्य र माधुर्यको सुन्दर समागम छ। कालिदास पनि बल्कलधारिणी शकुन्तलाको तुलना चन्द्रमा, कमल र नीलोत्पलपत्रको कोमल लावण्यसँग गर्दछन्। शकुन्तला प्रकृतिलाई माया गर्छिन् र प्रकृति पनि पालुवाहरूद्वारा इसारा गर्दै उनैलाई बोलाउँछिन्।[४८] वैंशमा चढ्दै गरेकी शकुन्तला आँपको बोटमा अडेस लागेर ऋषिचर्याका विरुद्ध पनि कौतुकको अनुभव गर्छिन्। दुष्यन्तसँगको निकटताले पवित्र प्रेममा पलाएको प्रगाढपनले गर्दा प्रकृतिदेवीले प्रियपुत्री शकुन्तलाको ओठमा पालुवाको, बाहुमा हाँगाहरूको र अंगव्याप्त यौवनमा फूलहरूको लोभनीय एवम् रमणीय सुषमा भरेकी छन्। यहाँ सौम्यरूप प्रकृतिको लावण्य राम्ररी छचल्किएको छ।
प्रकृतिको प्रतिबिम्ब बोकेर गुनगुनाउने र छमछमाउने कविका वनिताहरूको गुणगौरवद्वारा ब्रéण्डको अन्तरङ्ग नै झन्झनाएको छ। कालिदासका प्रकृतिसुन्दरता, माधुर्य र सम्पूर्ण सौन्दर्यका सरिद्धाराहरूले नै आज सम्पूर्ण विश्वको मानसजगत्लाई उर्वर बनाएको छ। तसर्थ जन्मनेबित्तिकै प्रकृतिको काखमा सुम्पिएकी ऋषिकन्या हुन् अभिज्ञानशाकुन्तलकी शकुन्तला[४९]। अतः यो नाटक प्रकृतिसुन्दरताको अवलम्बनमा उत्कृष्ट छ।अभिज्ञानशाकुन्तल नाटकका श्लोकचतुष्टय महत्त्वपूर्ण एवं प्रसिद्ध चार श्लोक सर्वोत्कृष्ट कविताका उज्ज्वल नमुना हुन्।

४७ डा. भोलाशंकर व्यास संस्कृत कविदर्शन पूर्ववत् पृ. ८६।
४८ टीकाराम अधिकारी, पूर्ववत्, पृ. २४४
४९ पूर्ववत्।

कवि कालिदासको रागात्मक मानवीय अन्तर्जीवनको सङ्गीत भरिएको गीतिकाव्य मेघदूतमा अलकाका कुबेरका श्रापले आफ्नी प्रेयसीबाट अलग्गिएको यक्ष प्रकृतिको सुन्दर फाँट चित्रकूट पर्वतमा बस्न बाध्य हुन्छ। कामीपुरुष यक्षलाई नारीसंसर्गबाट हठात् छुट्याएर प्रकृतिको काखमा पुऱ्याउन सफल कालिदास प्रकृतिको दिव्य लावण्य पस्किन सिपालु छन्। कालिदासले स्वजीवनको उदाहरणका रूपमा विर ही यक्षलाई कल्पनाको उडान प्रस्तुत गरेर रतिभावको आवश्यक क्षेत्रको भौतिक र आध्यात्मिक व्याख्या पनि गरेका छन् तरआध्यात्मिक ऋषिझैँ मानसिक संकल्पको-विरोध गर्दैनन्[५०]। कालिदास सोचाइका तरे लीहरूमा प्रकृतिका नै नवरंगहरू भर्छन्। अन्तर्हृदयमा सुषुप्त रहेको रतिभाव प्रकृतिबाट नै उद्दीपित भएर आफ्नोआलम्बनको सहारा दिँदा स्वसूक्ष्मरूपमा रहेर पनि विराट् स्थितिको संचार गर्न सक्छ। आफ्ना पूर्व संस्कारहरूले जेलिएर छट्पटाएका मानवीय मन प्रकृतिका नूतन तरंगयुक्त रंगहरूले अलंकृत भएर र तिभावको गोरेटो परित्याग गरेर मात्र आफ्ना दिव्य शक्ति र अपूर्व सौन्दर्यको विस्तार गर्न सफल बन्छ मान्छे। तसर्थ विश्वकवि कालिदास सफल छन् अनन्तसम्म बाँचिरहन्छन्। जस्तैः

विश्रान्तः सन् व्रज वननदीतीरजातानि। सिञ्चन्नुद्यानानां नवजलकणैर्यूथिकाजालकानि।
गण्डस्वेदापनयनरुजाक्लान्तकर्णोत्पलानांछायादानात्क्षणपरिचितः पुष्पलावीमुखानाम्॥[५१]

अर्थात् विदिशा तथा नीचैर्गिरिको नजिक मेघको मार्ग पर्ने वन तथा नदीतटको स्मरण कविलाई आएको छ। जहाँ चमेलीका फूलका झाडीहरू प्रचुरतामा उदाएका छन्। त्यहाँ मलिन सुन्दरीहरू फूल टिप्न गएका छन्। कवि मेघलाई अनुरोध गर्दछन् - यसका माध्यमबाट उनी फूल टिप्तै होलिन्, ती पसिना पुछ्दा बारम्बार हात परेकाले उनका गालाबाट पसिना टप्किँदा हुन्। उनको कानमा लगाइएका कमलका फूल मुर्झाएहोलान्। त्यो तिमी (मेघ) उनको मुखमा शीतल छाया गरेर उनीद्वारा परिचय प्राप्त गर्नु र आफ्ना जलवर्षाले चमेली फूलको बगैँचालाई सिञ्चित गरिदिनू भन्दै कवि दिव्य प्रकृतिसुन्दरताको चित्र उतार्न सफल छन्। चिरत्यक्त अलकाको स्मरणले यक्षलाई अधीर बनाउँछ। पूर्व अनुभूत वस्तुहरूको सम्झनाको तरेली हृदयग्राही हुन्छ र सहृदयहरूका मनोभावहरूमा सन्तुलन ल्याउन समर्थ बन्छ। वस्तुहरूको यस्तै पवित्र सम्झना नै योग वा मैत्री भावना हो। त्यसैले यक्ष अलकाको दिव्यसुन्दरताको अनुभव जगाउँदै मेघलाई मार्ग[५२] निर्देशन गर्न पुगेको छ।

प्राकृतिक वस्तुहरूमा मानवीय शृंगारव्यवहारको आरोप गरिएकोमेघदूतको पूर्वमेघमा लौकिक सौन्दर्यको विधान गरिएको छ भने प्रकृतिलाई नै आधार बनाएर अलकाका अलौकिक सौन्दर्यको विश्लेषण गरिएको छ। प्रकृतिका नियमहरू पूर्णरूपमा लागू नहुने आफ्नो लोकको इच्छाले बाँच्ने जातजातिहरू भएको हुँदा यक्षको पराधीनता प्रकृतिका सार्वभौम अधिकारको प्रतीक मात्र हो। अलकालाई यौटा अदृश्य लोकविशेषमा परिणत गराउन यक्षजस्तालाई पनि विशुद्ध आध्यात्मिक ज्योतितर्फ बढाइएको छ। पर मधामको भोगको पुण्यक्षयको निमित्त कारण बन्दा यहाँका उच्च जातिहरूलाई स्वर्गको पनि नैतिक निष्ठायुक्त आध्यात्मिक साधना गर्न लगाइएको छ। उत्तरमेघमा अन्तः प्रकृतिको मार्मिक उद्घाटन प्रस्तुत

---

५० पूर्ववत्, पृ. १०६।

५१ मेघदूत, १।२७ पृ. ८६।

५२ टीकाराम, पृ. १०९।

गरिएको छ । प्रकृतिमा सहानुभूतिको भावनाको आरोप गरिएको छ । यक्षको करुणायुक्त दशा देखेर प्रकृति यक्षको सहानुभूतिमा आँसु बहाउँछिन् ।

प्रकृतिसुन्दरताको अनुपमेय उदाहरण–

मामाकाशप्रणिहितभुजं निर्दयाश्लेषहेतोर्लब्धायास्ते कथमपि मया स्वप्नसंदर्शनेषु ।

पश्यन्तीनां न खलु बहुशो न स्थलीदेवतानांमुक्तास्थूलास्तरुकिशलयेष्वश्रुलेशाः पतन्ति ॥[५३]

प्रणयी र श्रमजीवीहरूका लागि परिश्रम र कामतत्त्व नै मानवीय जगत्को कल्पवृक्ष हो ।यसको आशा र उत्साहको आधारमा पृथ्वीमा बसेका जाति पनि स्वर्गको आलिङ्गन गर्छन् । मानवको हृदयमा कामतत्त्व नभएको भए भावी आराधना, उपासना र सेवाहरू सब असम्भवप्रायः हुन्थे । यही हृदयको विस्तृतीकरण र क्षेमकल्पना नै मानव जीवनको संजीवनी बन्दछ र उत्तरोत्तर लोकहितमा लगाउँछ ।[५४] यसैले मानवीय सहृदयपक्षको उद्दीपनको निमित्त महाकवि कालिदासले प्रकृतिका सुन्दर छटाको बडो महत्त्वपूर्ण हृदयग्राही र विस्तृत व्याख्या गरेका छन् । त्यसैले यो लेखन कालिदासमा नै बढी केन्द्रित भएको हो ।

८. प्रकृतिका विद्रोहरूप र सौम्यरूप

विश्वब्रह्माण्डभरि प्रकृतिको अनुपम धाम पृथ्वी नै हो । त्यसका कर्मठ पुजारी मानव नै हुन् । प्रकृतिले मानवलाई प्रादूर्भाव हुन, जीवन संचय गर्न र उपकार गर्न हौसला प्रदान गर्दछ । नदी-नाला, वनस्पति र प्राणीहरू समेत परोपकारका लागि तल्लीन छन् भने मान्छेको शरीर त्यो भन्दा परको हुन सक्तैन । मानव पुण्यका लागि सधैं अग्रसर हुनुपर्दछ र प्रकृतिको संरक्षण गर्नुपर्दछ । तसर्थ प्रकृतिका थरि थरि रूपहरूमध्ये प्रकृतिसुन्दरताका माध्यमले विद्रोहरूप र सौम्यरूपको चर्चा कोमलप्रकृति र कठोर प्रकृतिका रूपमा पनि व्यक्त गरिएको छ । यी मुख्य दुई स्वरूपको सन्दर्भलाई अलिकतिमात्र यहाँ उठान गर्ने चेष्टा गरिएको छ - विश्वानि देव सवितर्दुरितानि परासुव ।यद् भद्रं तन्न आसुव[५५] ।

यस वैदिक ऋचाले प्रकृतिमा हुन सक्ने खतरातिर संकेत गर्दै प्रकृतिमा आउने दैवीविपत्ति वा विध्वंसात्मक गतिको अशुभ चिहन देखा नपरोस् भन्दै शुभकारक र मंगलमय प्रकृति अगाडि शुभभावकै सत्कामना गरि एको छ ।

सर्वे भवन्तु सुखिनः सर्वे सन्तु निरामयाः ।सर्वे भद्राणि पश्यन्तु मा कश्चिद् दुःखभाग् जनः ॥

यो नीतियुक्त वैदिक वचनले विश्वकल्याणको र मानवजातिको संरक्षणको कामना गरेको स्पष्ट हुन्छ ।अतः प्रकृति नै प्रत्यक्षमा उपस्थापित भएर प्राणी जगत्कोसंरक्षण गर्न तत्पर रहेको कुराको पुष्टि पूर्ववर्णित प्रसंगले दिएको छ जहाँ प्रकृतिको सौम्य रूपमा भेटिन्छ ।

यसैगरी वेदमार्फत् द्यौःशान्तिरन्तरिक्षं शान्तिःपृथिवी शान्तिरापःशान्तिरोषधयःशान्तिर्वनस्पतयः शान्तिर्विश्वेदेवाः शान्तिर्ब्रह्म शान्तिः सर्वशान्तिः शान्तिरेव शान्तिः सा मा शान्तिरेधि ॥[५६] ब्रह्माण्डमा सबैतिर शान्ति कायम होस् भन्दै पृथ्वीमा प्रत्यक्ष प्रभाव पार्ने पर्यावरणीय दूषित प्रभावलाई प्राकृतिक एवं दैनिक

---

५३ मेघदूत, उत्तरमेघ, २।४६, पृ. २१० ।

५४ टीकाराम अधिकारी, पूर्ववत्, पृ. ११०

५५ यजुर्वेदसंहिता, पूर्ववत्, ३०।३, पृ. ५१९

५६ पूर्ववत्, ३६।१६, पृ. ५८४ ।

शान्तिद्वारा शमन गर्दै पावन धरालाई अझ पवित्र राख्न सकियोस् भनिएको पाइन्छ। अतः प्रकृतिको दिव्य सुन्दरता प्रकट भैरहोस् र प्राणी जगत्लाई प्रकृतिले सुखसमृद्धि र अन्न ऐश्वर्य दिन सक्नुपर्छ भन्ने भाव वैदिक वाङ्मयले व्यक्त गरेका छन्। त्यस्तै ब्राह्मण, आरण्यक ग्रन्थहरूमा पनि यस्तै प्रकृतिको उत्तम चर्चा गरिएको पाइन्छ। दीपशिखा कालिदासकोसंचारिणी दीपशिखेव रात्रौ श्लोकको पूर्वार्द्धले पनि प्रकृतिको सौम्य रूपलाई दर्साएको छ। पृथ्वीका पालक राजादेखि रङ्कसम्म सबैले प्रकृतिलाई तोडमोड नगरी सरलताले प्रकृतिको उपभोग र सम्मान प्रकट गर्नुपर्दछ। तबमात्र प्रकृतिले सबै प्राणी जगत्लाई संरक्षण गर्न सक्तछ। उत्तररामचरितनाटकमा भीषण प्रकृतिको वर्णन छ भनेशाकुन्तलमा शान्त र कोमल प्रकृतिको वर्णन छ। कोमल प्रकृति संयोगशृंगार र शान्तरसमा खुल्न पुग्दछ भने विप्रलम्भशृंगारमा भीषण प्रकृतिको वर्णन हुन पुग्दछ। मानवको जीवन व्यतिक्रममा आउने संयोग र वियोगको अवस्थामा नै प्रकृतिसँगका साहचर्यभाव हुन्। भौतिक प्राकृतिक संसारका यी रूपहरू व्यक्त भएका हुन्छन्।

प्रकृतिको विद्रोहीरूपको वर्णनमा कालिदास भन्दा प्रसिद्ध नाटककार एवं कवि भवभूति श्रेष्ठ छन्। प्रकृतिको विकट एवं भीषण दृश्यहरूको वर्णनमा भवभूतिद्वारा गौडीरीतिको प्रयोगभित्र प्रकृतिको यथार्थ चित्रण गरेको भेटिन्छ। कठोर प्रकृतिको वर्णनमा पनि कृत्रिमताको लेशमात्र पनि पाइँदैन। वास्तविकता र विशुद्धताको यस प्रकारको अनुपम सामञ्जस्य अन्यत्र दुर्लभ नै छ। यस विषयमा निष्कूजस्तिमिताः... पीयते (२।१६)॥ यो पूर्ववर्णित श्लोकलाई नियाल्दा मात्रै पुग्छ। यस श्लोकमा प्रकृतिको विद्रोहीरूप कति शक्तिशाली हुन्छ भन्ने कुरा बोध पनि हुन्छ।

एको रसः करुण एव मान्ने भवभूतिकोउत्तररामचरितनाटक विश्वासको महिमागानमा, प्रेमको पवित्रतामा, भावको तरंगक्रीडामा, भाषाको गम्भीर्यमा, हृदयको माहात्म्य उद्बोधन र विकट एवं विद्रो हरूपी प्रकृतिको वर्णनमा श्रेष्ठ छ भने रसराज शृंगारलाई मान्ने कालिदासकोअभिज्ञानशाकुन्तलनाटक घटनाको विचित्रतामा, कल्पनाको कोमलतामा, मानवचरित्रको सूक्ष्म विश्लेषणमा, भाषाको सरलता र लालित्यमा तथा प्रकृतिको कोमल र सौम्यरूपको वर्णनमा श्रेष्ठ छ। यी दुवै संस्कृत वाङ्मयका अद्वितीय नाटकहरूमध्येअभिज्ञानशाकुन्तल शरद्पूर्णिमाकोचाँदनी रउत्तरामचरित नक्षत्रखचित नीलाकाश हुन्। एउटा व्यञ्जन हो भने अर्को हविष्यान्न हो। एउटा वसन्त हो भने अर्को वर्षापूजन हो। यसरी यी दुईवटा नाटकलाई मात्र सर्सर्ती हेर्दा संस्कृत वाङ्मयमा भौतिक प्रकृति कोमल र कठोर वा विद्रोहीरूप र सौम्यरूप भएको हुने चर्चा यहाँ गरिएको छ। प्रकृति स्वभावैले अनुपम र सुन्दर हुन्छ। रंग विनाको पानी र हरितकान्ति जडित दिव्यकान्ति र सुशान्तियुक्त प्रकृति अलौकिक नै हुन्छ। लौकिक प्राणी एवं विवेकी मानिस रंग विनाको जीवनी लिएर सार्थकतामा प्रफुल्ल बन्न सक्तैन अतः मानवलाई प्रकृतिसुन्दरताले भरिपूर्ण हुन र जीवनमा रङ्ग भर्न सिकाउँछ।

संस्कृत काव्यपरम्परामा कविहरूले प्रकृतिको रूपलाई कमै मात्र चित्रण गरेका छन्। बरु प्रकृतिका कारुणिक, रौद्र र अद्भुत संवेदनालाई विडम्बनाका रूपमा प्रयोग गरेका छन्। प्रकृति मानवका निम्ति कतै विभीषिकारूपमा र कतै सौम्य र मैत्रीरूपमा पनि उपस्थापन हुने अवस्था देखिन्छ। प्राणीहरूमा मैत्रीप्रकृतिको रूप प्रयोग गर्ने कला संस्कृत काव्य परम्परामा व्यापक देखिन्छ। यसबाट संस्कृत काव्यपरम्परामा प्रकृतिमैत्री चेतना तीव्र थियो भन्ने कुरा स्पष्ट हुन्छ।

९.उपसंहार

संस्कृतकाव्यविधाहरूका आधारमा प्रकृतिसुन्दरताको परिशीलन गर्न खोजिएको यस लेखमा मुख्यतः सम्पूर्ण जीवजगत्प्रपञ्चलाई अव्यक्त प्रकृतिको नै सुन्दर स्वरूप मान्ने प्रयास गरिएको छ किनकि दिव्यभावहरूको स्पन्दनद्वारा नै प्रकृति, मानव र प्राणीजगत्को सृष्टि भएको मानिन्छ। यस आधारमा प्रकृतिसुन्दरताको अर्थ सर्वशक्तिमान् जगदीश्वरकोस्वभावगत सौन्दर्य वा अन्तरंगसौन्दर्य भन्ने हुन्छ। त्यही सनातनसौन्दर्यले पराप्रकृतिको अवस्थाको आश्रय लिएरअपरा वा स्थूल वा व्यक्त सौन्दर्यको अवस्थामा प्रवे श गर्दा दृश्यमान प्रकृतिका छटाहरू सलबलाउँछन् र यसमा नै कविसमुदायले आफ्नो प्रतिभाविस्तार गर्छ। यसैले यहाँ काव्यशास्त्रीय सौन्दर्यवर्णन परम्परालाई साङ्केतिकरूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । काव्यसौन्दर्यलाई उजागर गर्ने प्रकृतिलाई स्थान दिएर कविकुलगुरु कालिदास आदिका कविता काव्यमा प्रकृतिसुन्दरता खोज्ने चिन्तनको प्रारम्भ गरिएको हो । यस लेखबाट पाठकहरू र विद्यार्थीहरूलाई पाठ्यसामग्रीको तिर्खा शान्त हुने आशा पनि गरिएको छ।

सन्दर्भग्रन्थसूची

अधिकारी, टीकाराम, महाकवि कालिदास (ललितपुरः साभाप्रकाशन, द्वितीय संस्करण, वि.सं. २०५०)

आचार्य, श्रीमदानन्दवर्धन, ध्वन्यालोक (वाराणसीः चौखम्बा विद्याभवन, प्रथमसंस्करण, वि.सं. २०२१)

कालिदास, अभिज्ञानशाकुन्तल (वाराणसीः मोतीलाल बनारसीदास, १९७०)

कालिदास, कुमारसम्भवमहाकाव्य (वाराणसीःचौखम्बा विद्याभवन, चतुर्थ संस्करण, सन् १९८१)

कालिदास, रघुवंशमहाकाव्य, (वाराणसीः मोतीलाल बनारसी दास, पुनर्मुद्रित संस्करण, २००४)

पाण्डेय, पं. फणीन्द्रप्रसाद, संस्कृतनेपालीबृहत् शब्दकोष (दाङः महेन्द्र संस्कृत विश्वविद्यालय, प्रथमसंस्करण, वि.सं. २०५७)

पौडयाल, कविशिरोमणि लेखनाथ, लक्ष्मीपूजानाटक

----- ऋतुविचार (ललितपुरः साभाप्रकाशन, एघारौं संस्करण, वि.सं. २०४०)

बाल्मीकिरामायण, (गोरखपुरः गीताप्रेस, पाँचौ संस्करण, वि.सं. २०५८)

बृहत् नेपाली शब्दकोष (काठमाडौंः नेपाल राजकीय प्रज्ञाप्रतिष्ठान, पुनर्मुद्रित संस्करण, वि.सं. २०६७)

भवभूति, उत्तररामचरित, (वाराणसीः चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, पुनर्मुद्रित संस्करण, सन् २००७)

महर्षिवेदव्यास, श्रीमद्भागवतमहापुराण (गोरखपुरः गीताप्रेस, २४औं संस्करण।

मुसलगाँवकार, डा. केशवराज मुस, संस्कृत महाकाव्यकी परम्परा (वाराणसीः चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस, प्रथम संस्करण, वि.सं. २०२६)

व्यास, डा. भोलाशंकर, संस्कृतकविदर्शन (वाराणसीः चौखम्बा विद्याभवन, वि.सं. २०१७)

शर्मा, वंशमणि, हरिकेलिमहाकाव्य, प्रा.डा. वेणीमाधव ढकाल (संपादक) (दाङः महेन्द्र संस्कृत विश्वविद्यालय, वि.सं. २०५१)

शुक्लयजुर्वेदसंहिता, (वाराणसीः मोतीलाल बनारसीदास, पुनर्मुद्रित संस्करणप वि.सं. २०५८)

*

Cross-Cultural Situations and Human Relationships: A Comparative Analysis of “Cabuliwallah” and “Marriage Is a Private Affair”

Hari Prasad bhattarai
Pindeshwor campus, dharan

Abstract

Different cultural backgrounds and languages of our society create intercultural situation and conflict. Human beings as a rational creature use reason to dissolve this conflict. We need to promote human relationship to end cultural clashes. Literature as a mirror of our society tries to depict this scenario. “Marriage Is a Private Affair” and “The Cabuliwallah” are examples of such literary texts. The major characters in both stories succeed in overcoming the obstacles created by their more traditional fellows. In “Marriage Is a Private Affair,” the successful married life of Nnaemeka and Nene is a good example of how people from different backgrounds can live together. Similarly, in “The Cabuliwallah,” the friendship of a little Bengali girl and a grown-up Afghan peddler exemplifies how people from different socio-cultural, economic and national backgrounds can come into contact and share happiness. In both cases, the difference of caste, class, tribe, race, religion, nationality or culture does not matter. Both appeal for narrow-minded people to expand their social horizons and put off their prejudices.

Keywords : intercultural, Cross-cultural, cultural unconscious, narcissistic, intercultural contacts, coexistence, integrated, Anglo-afghan

1. Introduction:

Our world is filled with diverse people with a wide range of cultural backgrounds and thousands of different languages. In course of evolution and history, one group of people come into contact with another. This gives birth to intercultural situation and conflict is likely to arise between the groups. But we humans are social beings and cannot go on fighting until one side is totally annihilated or eradicated, as is usually in the case of interspecies struggle. We feel the need to use reason to resolve the conflict. As a result, we resort to a variety of relationships. Many literary texts represent this social fact: intercultural conflicts and building of relationships to overcome them. “Marriage Is a Private Affair” and “The Cabuliwallah” are two such texts.

2. Summaries of “Marriage Is a Private Affair” and “The Cabuliwallah”

“Marriage Is a Private Affair” is the story of a Nigerian youth who marries a tribal outsider against the traditional practice. Nnaemeka lives and works in cosmopolitan environment of a city far from his village. He becomes engaged with Nene, a teacher, who is from a community speaking a different tongue. But when his father Okeke learns about this affair, he is opposed to the marriage. In spite of the father’s objection, the marriage takes place. Okeke breaks his relation with the son. After many years, he receives a letter from Nene who begs him to let her sons visit him. Okeke tries hard not to be emotional. But his heart begins to soften and the story ends with the hint that he will accept the boys soon.

“The Cabuliwallah” recounts the intercultural experiences and misfortunes of an Afghan peddler in India. In course of making his living by selling fruits in the Indian city of Calcutta, the titular character comes across a five-year-old talkative Bengali girl, Mini. At first, she fears coming near to him. But she becomes friends with him after a few days. He frequently visits her offering fruits and they enjoy telling simple jokes. Mini’s mother is suspicious of his intentions but the father is broad-minded enough to let their friendship continue. But this seemingly successful relationship comes to an end when the Cabuliwallah is imprisoned for several years for trying to kill a native. After his release, he comes to meet Mini. However, having grown up, she hardly recognizes him. The story ends with his journey back home.

3. Building Cross-cultural Bridges: Emotional Relationships

Emotional relationships are an effective means of building cross-cultural bridges. But it seems difficult to form such relationships in a world where even “the topic of . . . eating is . . . rife with dispute over the utensils used to eat food [and] loaded with chauvinism”, where one group of people “may often regard others as uncivilized or even barbaric” (Nelson, 46). Nevertheless, humans are capable of establishing relationships with one another by overlooking the cultural differences and giving emphasis to what all have in common.

Cultural critics define culture as “the ensemble of categories and signifying systems that provide the terms [from] which we derive our identity” (Gautam and Paudel, 18). These categories and systems are not visible and we participate in them unconsciously. In short, we operate from cultural unconscious, with the result that we tend to look down on others. Ethnocentrism is one of “the most serious diseases of the human species” which creates “all sorts of traditional barriers between people” (van Doren, 318). To minimize and eradicate the conflicts between nations and societies, we must reject the view “that the human race [is] not one, single community of like and equal souls” (ibid, 319). In this age of globalization, “to think of oneself or one’s society as pure and absolute” can only be foolish or simply narcissistic (Gautam and Paudel, 19). All cultures have reached the present stage through similar processes of evolution and after hundreds and thousands of years of intercultural contacts. We need to be aware of the fact that “geographical and social divisions within mankind have led to divisions in language” as well as culture (Gramley, 228). Intercultural relationships can bridge this division.

And there are individuals who are broad-minded enough to rise above cultural differences and make the first move toward successful intercultural relationships. It takes time for community to follow the examples set by such progressive individuals. Lois Tyson agrees with this view. She says that “while we are constrained within the limits set for us by our culture, we may struggle against those limits or transform them” (295). Summarizing the views of cultural critics, Tyson presents a dynamic definition of culture, which gives more importance to individual efforts and intercultural contacts:

culture is a process, not a product; it is a lived experience, not a fixed definition. [It] is a collection of interactive cultures, each of which is growing and changing, each of which is

constituted at any given moment in time by the intersection of gender, race, ethnicity, . . . class . . . and similar factors that contribute to the experience of its members. (296)

We need more of such individuals and intimate intercultural relationships (e.g. love, marriage, friendship). Only then, mutual respect becomes reality and ensures cultural coexistence. These are the arguments put forward in "Marriage Is a Private Affair" and "The Cabuliwallah".

4.Textual Analysis

"Marriage Is a Private Affair" presents marriage as a way to overcome cultural differences by means of which two different cultures can be integrated as people from those cultures come together. Similarly, "The Cabuliwallah" presents friendship and emotional relationship as a way to overcome cultural differences, suggesting that human beings and their relations are the same all over the world in spite of differences among countries and cultures. The major characters in both stories succeed in overcoming the obstacles created by their more traditional fellows to establish intimate interpersonal relationship and find mutual happiness. However, the events in these stories take different turns for the protagonists: in "The Cabuliwallah" a successfully established relationship disintegrates; in "Marriage Is a Private Affair" the established relationship is finally approved by even those who did not like it at first.

"Marriage Is a Private Affair" argues that marriage, though a social institution determined to a great extent by cultural values, needs first and foremost the individual decision. The story "revolves around the conflict between Nnaemeka and his father" regarding their ideas about marriage (Nissani and Lohani, 198). Chinua Achebe presents Nnaemeka as a modern youth who is not constrained by the prejudice of his narrow-minded fellows regarding intimate cross-cultural relationship. His father, Okeke, has chosen a girl from the same tribe and cannot imagine his son marrying Nene who is not an Ibo. But Nnaemeka is firm in his decision. He is not aware that "never in the history of his people had a man married a woman who spoke a different tongue" (179). It would be acceptable if it were a casual contact or friendship.

Nene, educated and a school teacher, shares Nnaemeka's views. "In the cosmopolitan atmosphere of the city it had always seemed to her something of a joke that a person's tribe could determine whom he married" (177). This likeness of the soul has brought them closer. She thinks people are the same everywhere. She cannot believe that "people in remote parts of the country," such as Nnaemeka's father, are so different that "they will be unhappy when their sons are engaged to marry" (176). But, she does not know that this is not typical of Ibos only. Tribal or ethnic groups mutually exclude each other in matters of relationships like love and marriage. Nnaemeka says to her, "If your father were alive and lived in the heart of Ibibo-land he would be exactly like my father" (177). One may jeopardize the intracultural relation if one goes against communal and family decision.

This is what happens in Nnaemeka's case when he resolves to marry Nene against all his father's dissuasions. Okeke stops speaking to him and gives him up as lost. Okeke thinks that his son does not "realize how serious was the danger he was heading for" (179). For him

it is completely wrong to love or marry a tribal outsider. He considers it Satan's work. Here, Okeke stands as a staunch opponent of change in cultural practices, believing that one is doomed if he does not adhere to tradition without question. He hates Nene so much that he cuts the wedding photo sent to him in two and sends Nene's back. The villagers are greatly shocked by Nnaemeka's behaviour and reach the conclusion that "the boy's mind is diseased" (180). They prescribe, by common consensus, consulting a native doctor. Thus, to the narrow-minded, illiterate villagers, the act of forming relation with outsiders is a symptom of going out of mind.

The prejudice against the marriage is seen even in the city among Nnaemeka's villagers. But the way to show this is different. The women do everything to make Nene "feel she was not one of them" (181). But she is not discouraged. With her better housekeeping, she is able to make some friends among them. Gradually Nnaemeka's conjugal life gain a positive response. He and Nene are considered "a most happy couple" (181). In future it may be possible that many youths will follow Nnaemeka's example. Okeke finally seems to accept his defeat in the conflict with his son. It happens as he learns about his grandsons from a letter sent by Nene, begging him to let the boys visit him. Although he hates her for taking his son way from him, he cannot help thinking about the little boys because they are his own blood. "The old man at once felt the resolution he had built up over so many years falling in" and "he knew that he was now fighting a losing battle" (182). However, they are also the result of intercultural relationship. This acceptance is a symbol of tradition giving in to modernity that breaks all the barriers between cultures and countries.

While Nnaemeka's story begins in conflict, "The Cabuliwallah" begins with seemingly successful intercultural relationship. It portrays a touching friendship between a poor, uneducated Afghan fruit-seller who is forced to make a living in exile in Bengal, and an upper-class, sweet, Bengali girl. It's a story of compassion and of building fragile cross-cultural bridges. This romantic story subtly conveys a great humanitarian message: Rich or poor, Bengalis or Pathans, Hindus or Muslims—in the final analysis, we are all brothers and sisters. (Nissani and Lohani, 200)

The very beginning of the story offers an ethnic coexistence as we see a Hindi-speaking man named Ramdayal working as a door-keeper for a Bengali-speaking family. In spite of "the difference between one language and another," we see harmony (183).

When we see the Cabuliwallah for the first time in the story, he is in the streets that are his workplace. His first encounter with Mini does not seem likely to lead to any further relationship. Doubts and suspicions abound regarding his character. She casually calls him but she is frightened when he looks up at her: "she was overcome by terror, and running to her mother's protection disappeared. She had a blind belief that inside the bag, which the big man carried, there were perhaps two or three other children like herself" (185). In fact, such rumours are generally spread about alien fruit-sellers like the Cabuliwallah so that the native children, will not come near, let alone become friends with, them.

Mini's father's short talk with the Cabuliwallah reveals their similar concerns. They talk about Abdur Rahman, the founder of modern Afghanistan; the Russians, who were on the look out for taking small powerless countries like Afghanistan to expand their empire; the English and the Anglo-afghan wars; and the Frontier Policy. Thus, in spite of the difference of nationalities, the Afghan Cabuliwallah and the Indian narrator share a similar history of invasion by foreign powers. This lessens the narrator's fears about the Cabuliwallah and he decides "that Mini must get rid of her false fear" (185). He brings her out so that she can closely examine the stranger.

This first meeting paves the way for the friendship between Mini and the Cabuliwallah. She becomes confident enough to be with him after a few days. Her father finds her "seated on a bench near the door, laughing and talking, with the great Cabuliwallah at her feet" (185). He patiently listens to her prattles and gives her almonds and raisins. An intimate relation is on the way. Meanwhile Mini's mother is worried about the growing intimacy. She asks her husband time and again to "beware of that man [and] keep a watchful eye on" him (187). In short, she is similar to Okeke and his narrow-minded villagers in her attitude toward ethnic outsiders.

Mini's father is portrayed as a learned and intellectual person. He shares Nnaemeka's attitude in rejecting false beliefs. He sees to it that his child is not taught unnecessary things. He is ahead of his fellows as he says that "nearly every small Bengali maiden had heard long ago about her father-in-law's house; but we were a little new-fangled, and had kept these things from our child" (186). He is progressive to approve of Mini's intimacy with the Cabuliwallah who visits her every day. He likes it "when Mini ran in smiling, with her 'O Cabuliwallah! Cabuliwallah! and the two friends, so far apart in age, subsided into their old laughter and their old jokes" (188). He is happy to see his daughter happy. Okeke is incapable of doing this. Thus, Mini's father treats The Cabuliwallah well for being a true friend of Mini. While making preparations for going back to his home, he does not forget his little new friend. Although he is very busy, "he could always find time to come and see Mini. [If] he could not come in the morning, he would appear in the evening" (188). And they share many jokes.

But the days of their happiness and this relationship are numbered. Their friendship suddenly comes to an end as Rahman, the Cabuliwallah, is imprisoned for a murderous attack. The immediate reason for this seems to be an interpersonal conflict as "a certain neighbour had owed the peddler something for a Rampuri shawl, but had denied buying it" (188). If we probe deeper into the issue, the real cause is ethnic. The dishonest buyer thinks that he can easily get away by subduing Rahman's claims. Anyway, Rahman goes away from Mini's life.
This tragic end of a well-established relationship is tersely described in the shortest sentence in the whole story: "time passed, and he was forgotten" (189). Again, the cause is as much sociocultural as age factor and general human nature. Mini forgets the Cabuliwallah so easily and quickly not only because children forget old things as days pass by and because of the age gap between them but also because he is from a different ethnic and national background. Rahman, however, does not forget Mini. As soon as he is released, he comes to visit her, not

realizing that years have passed. He thinks that "Mini was still the same. He had pictured her running to him as she used to do [. . .]. He had imagined too that they would laugh and talk together, just as of old. Indeed, in his memory of former days, he had brought carefully wrapped up in a paper, a few almonds and raisins and grapes" (190). It is in the nature of a true friend that he/she cannot imagine the friend has changed in any way.

Mini's father is a humanistic, liberal, and romantic figure. He is not tied to his home or community alone; he is concerned with humanity in general. He says,

At the very name of another country, my heart would go out to it, and at the sight of a foreigner in the streets, I would fall to weaving a network of dreams [. . .]. In the presence of this Cabuliwallah, I was immediately transported to the foot of arid mountain peaks [. . .]. I could see the string of camels bearing the merchandise, and the company of turbaned merchants . . . journeying downward towards the plains. (187)

He is also a sympathetic figure and grants his wish to meet Mini although it is her wedding day. When Rahman shows him the impression of his daughter's hands, he becomes emotional. He describes it in a touching way: "This touch of the hand of his own little daughter he had carried always next to his heart [. . .]. Tears came to my eyes. I forgot that he was a poor Cabuli fruit-seller, while I was—. But no, what was I more than he? He also was a father" (191). Then, Mini is called. Rahman, to his dismay, finds her so much changed that he cannot renew the old relationship. Mini does not make any move either but remains silent as if he is a stranger. Even Mini's father becomes sad at this scene. The meeting turns fruitless and she is sent back.

It is Mini's father who makes the final resolution. Rahman suddenly realizes that his daughter too must have grown up and changed like Mini and he will have to renew his relation with her. He needs to leave immediately. Mini's father hands him hundred rupees for his journey back home. As a result, he has to "curtail some of the festivities" (192). But he is ecstatic with "the thought that a long-lost father was going to meet again his only child" (192). Thus, the short-lived cross-cultural relationship between a child and a grown-up finally gives way to that between two grown-ups that is likely to last long. This teaches us to value relationships instead of falling prey to minor social, economic, ethnic and national differences that divide us.

5. Conclusion

In "Marriage Is a Private Affair," the successful married life of Nnaemeka and Nene is a good example of how people from different backgrounds can live together. Similarly, in "The Cabuliwallah," the friendship of a little Bengali girl and a grown-up Afghan peddler exemplifies how people from different socio-cultural, economic and national backgrounds can come into contact and share happiness. In both cases, the difference of caste, class, tribe, race, religion, nationality or culture does not matter. Both appeal for narrow-minded people to expand their social horizons and put off their prejudices. At the end of "Marriage is a Private affair," we see Okeke is likely to change his mind to accept his grandsons. He may even accept Nene in time. In "The Cabuliwallah," Mini's relationship with the Cabuliwallah

encourages her father to follow her example. Because he loves Mini, he becomes friendly with the Cabuliwallah. To bridge gap between cultures, we need tolerance, understanding and mutual respect. This type of feeling comes when we can form close relationships, such as marriage, friendship and love.

Works-cited list

Achebe, Chinua, (2010) **“**Marriage Is a Private Affair.” *Flax-Golden Tales*. Eds, Nissani.Moti and Shreedhar Lohani. Kathmandu: Ekta Books, 2010.

Gautam, Rajan and Narayan Paudel,(2007) *Non-Western Studies*. Kathmandu: Kshitiz Prakashan, .

Gramley, Stephen. “The Sources of English Vocabulary”. *Expanding Horizons in English.* Eds, Awasthi, Jai Raj, Govinda Raj Bhattarai and Tirtha Raj Khaniya. Kathmandu: Vidyarthi Prakashan, 2010.

Nelson, Bryce. “Some Reflections on the Technology of Eating”. *Reason to Write*. Colonna, Mary R. and Judith E. Gilbert, eds. Oxford: OUP, 2006.

Nissani, Moti and Shreedhar Lohani, eds. *Flax-Golden Tales*. Kathmandu: Ekta Books, 2010.

Tagore, Rabindranath. “The Cabuliwallah”. *Flax-Golden Tales*. Nissani, Moti and Shreedhar Lohani eds. Kathmandu: Ekta Books, 2010.

Tyson, Lois. *Critical Theory Today*. New York: Routledge, 2006.

Van Doren, Charles. *A History of Knowledge*. New York: Ballantine Books, 1992.

*

A Thematic Interpretation of Subedi's Poem "Soft Storm"

Jangabahadur Bhattarai
Lecturer
Pindeswar Campus.

Abstract

The literary theme is the core lesson of art. The universal human philosophy and the personal insight of the artist's ideas, vision, and observational power over the social, individual, and humanitarian problems along with their solutions are in the theme. But the readers get confused while indicating it. As a result, there is a gap between what writers want to convey and the readers' understanding. The theme proves how significant reading, understanding, and implementing literature is in human life. The confusion is in reading poetry, too, because of its figurative properties. This article, thus, explores, deals and limits its study within a problem "what is one of the thematic interpretations of Abhi Subedi's poem, "Soft Storm"?. It keeps the single objective, " to do the thematic interpretation of the poem" because an interpretation of the poetry is a Herculean task. As this poem has been kept in the new syllabus of class xii compulsory English course in Nepal. So proper understanding of the theme is most. For this, the first phase of the article defines what a theme is, and how to identify it. The second phase of the article does the thematic interpretation of the poem; with the help of the theoretical aspect and stanza-wise explanation. The article concludes its theme as compassion, human indifference, selfishness, chaos, injustice, hope, and the ultimate wish of a human being is freedom and so on. In this way, the main target and aim of this article are to find out its theme so that reading the poem" Soft Storm" and understanding its themes becomes easier and more inspiring.

Key Words: Theme, interpretation, Figurative Properties, Core, Universal *messages*

1. Introduction

Human life has become complex and so are literary texts today because literature is somehow the copy of our life. As a result, analysis of the literary text has become more complex. Modern life itself is chaotic; there is no justice, no humanity rather indifferences and individuality have captured the human heart. The realistic literature captures the scenes of the strangeness of the world and society as the literature is the mirror of society. An Interpretation of the poetry," Soft Storm" by Abhi Subedi has become a Herculean task for the students of class xii, as it is a complex poem to understand for the general readers. But they have to do it as it has been kept in the new syllabus of class xii compulsory English. The more it is done, it looks incomplete and dissatisfactory. This article, thus, is one of the interpretations of the same poem, so that the readers find it easy to understand the writer's wished meaning and the general concept of the poem.

The poem "Soft Storm", by Abhi Subedi has got altogether eight stanzas with irregular rhyme and unequal lines and lengths in each stanza. It is a subjective poem as the poet uses the first-person pronoun "I", to express his personal views, " I became soft"(1st line, 1st stanza).

Stanza one has twenty-one lines, the second has eleven lines, 3rd has got seventeen lines, 4th has got eleven lines, 5th stanza has got six lines only, 6th stanza has got nineteen lines, 7th has got fifteen lines and the last stanza has got six lines only. The phrase “ I became soft “ is a refrain as it repeats altogether ten times in the entire poem.

The background of the poem and its setting is Nepal and Nepali society especially, Kathmandu valley, the central capital of Nepal during the civil war time of Nepal (2052- 2062 B.S.). The poet has used nearly more than twenty or many more unfamiliar and complex words for the general readers to understand his poem just like ‘tumult’ (disturbance of the crowd), ‘eerie’(strange), ‘crocuses’(flowering plant), ‘gale’(storm), ‘gutters’(drains), ‘seamless city’ (having no interruption), ‘melee’(confusion), ‘protruded’(stuck out from), ‘dents of words’(hollow made by a blow or pressure), ‘forlorn’(unfortunate), ‘wailing’(cry expressing grief), Leela (divine play), ‘loitered’(walk slowly with no purpose), pensively(in a serious thought), “rain tears’(sorrows), ‘ chuckles of sun laughter’(devilish laughter), the dilapidation of God’s abode (fall 0f heaven), ‘debris’ (scattered piece), ‘spools’ (thread winding machine), ‘bizarre’(odd), ‘unison’(unity), ‘minuscule sky’(very small sky). These words and phrases are the beauty of the poem but suggest the complexities of the modern poem. The complex subject matters like ‘tumult’ ‘Leela’ and ‘chaoses of the modern real world are matched to get narrated in the complex words properly. However, the article considers locating some of the problems faced by the general readers while reading the poem, “Soft Storm.” The article limits its study to the issues of the thematic interpretation of the poem only. It does not observe any other items of the poem except the thematic interpretation of it.

2. Problems And Objectives

Since all the students of class xii Compulsory English are not from a richer background with the knowledge of the English language. They all are not in the practice to interpret such a complex poem with deeper study. They find it very much difficult to interpret such a complex poem and get the proper meaning of it. The poem is like a mini-epic with a real story like a description of the present world and the behavior of the people in about one hundred six lines. Thus the article deals with keeping in the mind the single problem of its interpretation with a question, “What is one of the thematic interpretations of Subedi’s poem “Soft Storm ?”.

The objective of the articles is only one: that is ‘to do one of the thematic interpretations of Subedi’s poem, “Soft Storm.” To achieve this objective the article does the observation of the several literary critics who have done the previous observation. So that, it is easy to find out the research gap.

3. Review of the Literature

The poem “ Soft Storm” has been interpreted by several readers and interpreters. They have interpreted the poem from the overall perspective but they have not done the observation of its theme only. The publisher of the class xii English book opines that “ in the present poem entitled “ Soft Storm” Subedi, with a touch of compassion, contemplates over the absurdities of tumultuous times”(241). This view locates one of the themes, absurdities of modern life but

does not talk about other themes in detail. Similarly, another explanation of the poem says that "the poem shows peoples' indifference to the people and chaos in the Nepali society"(<www.tsz.com.np>). Hari Poudel opines that the poet " mixes the two opposite themes, such as the softness of the rose and the strength of a strong wind" (< hari570.com .np>). This view also indicates the title: how the title of the poem is a blend of two opposite ideas of human nature- harshness and politeness at the same time. Similarly, another explanation of the poem is in the website < htpps://www.acharyar.com.np> which suggests as " the poem 'Soft Storm' is a popular poem written by Abhi Subedi which expresses the situational kindness of the human being"(Mar. 14, 2022). The view is focusing on the kind nature of human beings. It does not include the other issues of the text as a theme. On the date, Jan. 6, 2022, Dev Prasad Pandit writes " the poet describes the environmental disorder in Nepali society using the words tumult, eerie, stillness, sky like crocuses, stones, skidded moon, tearing roof, etc. The poem reflects the lawless situation of the country which created chaos situation to social and political domination in Nepali society" (http://www.devprasadpandit.com.np). The review claims that the politics of the country is responsible for the disorder of society.

In a nutshell, the reviews talked above present only one and a few aspects of society and its reality. But they have failed to talk about the themes of the poem in its totality. There lies the research gap. Thus, to fulfill this gap the article uses the following methodology to deal with the thematic interpretation of the poem.

4. Methodology

This is one of the library research that deals with one of the thematic interpretations of the poem " Soft Storm". For this, the first phase of the article has been prepared with the selection of the title as "Thematic Interpretation of Subedi's Poem ' Soft Storm'". Then article writing starts with the introductory part in which the physicality and outlook of the poem have been shown through the reading of the poem repeatedly- its structures, lines, stanza division, words, vocabulary choice, and so on. Then after the background of the poem was declared with the help of the time and situation the poem was generated by the respected poet, as it is the poem written in the background and situation of the civil war time of Nepal. The history and situation of that time have got the evidence that how lawlessness was working in the country and how social order was made paralyzed. It was the picture of the absurdism created at that time. Then the article moved forward with the problems, objectives, their significance. and literature reviews. So, the research gap, subject matter of the writing article, and research problems have been fixed. Considering the problems faced by the general readers not able to interpret the poem so easily because of its complex meaning and the use of the hard dictions, the article declares objectives to observe the thematic part of the poem. For this, the article writing starts with the definition and meaning of what theme is, and what are the methods to choose the theme by the writers. The definition of the theme was declared with the help of several theoretical books so that the general concept of the theme has been prepared. Then in the last phase of the article, the textual interpretation starts by reading line by line and word by word, with minute observations of the text. Then it has been found that several aspects of the

thematic interpretation of the text are available. Finally, there is a conclusion prepared with the gist of the article which is followed by the work cited where there is the list of the books and webs read and visited during the articles preparation time.

5. Thematic Interpretation of the Text

The theme is the central meaning of the work of art. It is a universal idea, that the artists want to convey to the readers or audiences through their literary presentation. It is the messages to the audiences developed by the artists. So it is the central ideas and expressiveness of the work of the art. When writers wish to point out important ideas they create literature, and they "bring us back to the realities of the human situations, problems, feelings and relationship"(Moody 3). Writers point out the truth of life through their themes in the work of art. Moody further writes ' writers are sometimes, therefore, people with visionary or prophetic insights into human life"(3). They present the possibility of human life. Literature helps to understand and broaden our knowledge of human affairs, " whether in the individual, the social, racial or the international sphere "(3). We understand the possibilities of human life through literature with the help of its theme. It is meaningful for us because it raises the issues of the current times and it also guides us with the help of some possible solutions. So that people get knowledge through the literary theme for the right choices. Literary themes guide the readers for the facts of human life. It suggests what is human life and what ought to be or what might be. It gives the knowledge of both good and evil. The theme, therefore, is always the main point to search in the texts of various literary genres.

Literature interchangeably with 'motif' but the term is more usefully applied to general concept or doctrine, whether implicit or asserted, which an imaginative work is designed to involve and make persuasive to the reader" (178). The theme, therefore, is for the readers to convince them. It is the essential component of any work of literature whether lyric, narrative or dramatic, are conceived to be words, images, and symbols rather than characters, concepts, and plots. These linguistic elements whatever the genre, are often said to be organized around a central and humanly significant 'theme'(Abrams 189). The theme is the central point, significant to all generations. The other elements of literature surround it. The theme is related to human concern around which all literary elements move. The interpretive aspect of literary analysis is the most difficult because to find the meaning or theme of the work of art "we must not only look carefully at the work itself but also look away from the work toward the world of ideas and experiences" (Scholes 130). So the theme is ideas of the human world and experiences – how can we lead the perfect life? How can we solve the problems of our life? These questions are responded to in the art utilizing the theme. Scholes further opines " discovering themes or meaning in the work involves us in making connections between the work and the world outside it. These connections are the meaning" (130). The critics show the connections between the world of the work of arts and the real world; the critics try to gain validity of the thematic materials he discovers"(130).

Literary themes provide a guideline to human life regarding how to make a social existence. Literary genres like poetry, drama, fiction and prose have been dominating our

culture and tradition for a long time through their theme. Their themes are universal and meaningful for the entire human life. For this reason, themes contribute to human life and society for existence. The theme is "often rich and varied underlying idea of the action" (Guerin 11). The theme, thus, includes supreme, rich, and hidden ideas of human actions. It is a complex aspect of literature as a piece of literature has several meanings that vary from literary readers to readers and it may mean "anything"(Guerin 15). Readers, thus, interpret literature in the light of their experiences and convictions as a result they create various interpretations and themes. In this view searching for a theme is a kind of literary analysis, gaining knowledge, a unique way of presenting a kind of insight into a phase of the human situation which cannot be expressed or communicated in any other way. David Daiches regards " art as a means of exploring the nature of reality" (38). So the great writer's thirst for truth strives for reality which is expressed in terms of giving the "theme" or "meaning", and the reality presented in the work of art is the " great intellectual and spiritual forces which form all human ideologies" (Daiches 370). In this way, the literary theme is an inevitable part of the whole superstructure of ethical, religious, aesthetic, political, cultural, and other values as well as social and individual consciousness. John Mullan points out that writers " present truth of the human heart in their creation" (112). That 'truth of the human heart' is the universal appeal for the welfare of human kindness. About the theme, Mullan further writes that " we are being told what the novel for all its characters and locations and events- is really about. The title sensitizes a reader to a theme, even to a word" (18). The theme, thus, is a central point of the novel, which can even be indicated by the title of the work of art. M. H. Abrams defines theme in the following way:

Most modern critics of prose fiction, whatever their persuasion, make an important distinction between the fictional scenes, persons, events, and dialogue that a narrator reports or describes and the narrator's assertions about the world, human life, or the human situation; the central, or controlling, generalization of the latter sort are said to be the "theme" or "thesis" of a work. (100)

So the theme is the writers' vision of human life, society, the world, and the human situation.

The theme is the essence of a work of art. writers express it through the mouth of the central characters or the narrators. They provide a general concept of the work to persuade the reader. Abrams further writes " theme is sometimes used interchangeably with 'motif' but the term is more usefully applied to general concept or doctrine, whether implicit or asserted, which an imaginative work is designed to involve and make persuasive to the reader" (178). The theme, therefore, is for the readers to convince them. It is the essential component of any work of literature whether lyric, narrative or dramatic, are conceived to be words, images, and symbols rather than characters, concepts, and plots. These linguistic elements whatever the genre, are often said to be organized around a central and humanly significant 'theme'(Abrams 189). The theme is the central point, significant to all generations. The other elements of literature surround it. It is the core or gist of the text but it always concerns the welfare of human kindness and awareness.

The theme is related to human concern around which all literary elements move. The interpretive aspect of literary analysis is the most difficult because to find the meaning or theme of the work of art "we must not only look carefully at the work itself but also look away from the work toward the world of ideas and experiences" (Scholes 130). So the theme is ideas of the human world and experiences – how can we lead the perfect life? How can we solve the problems of our life? These questions are responded to in the art utilizing the theme. Scholes further opines " discovering themes or meaning in the work involves us in making connections between the work and the world outside it. These connections are the meaning" (130). The critics show the connections between the world of the work of arts and the real world; the critics try to gain validity of the thematic materials he discovers" (130). In this way, the theme is the most important part of the literary text that makes the text richer.

In the conclusion, the theme is universal, related to the human life and philosophy, ideas, and experiences of the author, it is a vision of human life and the world, and it provides a guideline for the life. It is the essence and central meaning of the work of art.

The thematic interpretation of the poem, "Soft Storm" connects with various themes related to our real life and the world of the modern time. The themes are multiple and all of them have been scattered all around the poetry.

In the first stanza, the poet talks about the theme of 'environmental dis-balance in the modern world. As the persona speaks "I became soft after I heard the tumult" (Line Number 3). The word "tumult" is the loud and confused noise of the world, sound pollution, or lack of peace. Similarly, other words of imbalance in the ecosystem in the first stanza are shown by the words and phrases like "the sky grew like crocuses" (6), "moon skidded down" (10), and "moon sang of lampposts and gutters" (19/20). These phenomena indicate that there is no freshness in nature due to manmade pollution. The moon is a symbol of peace, beauty, love, and purity. But it is skidding down singing the song of drains, which is a symbol of "surrender or failure" (Abrams 320). The nature and world environment are in danger now. The "earth is warming" (95), " the mother earth telling of the tumults in the songs of the sad birds" (97/98), "rhododendron blooming in winter" (96), "silent stones" (80), "rain tears" (73), "storm is loitering in the narrow lanes" (70/71), "uneasy lake" (106), and "deforested land" (93) are the evidence of the global warming and decline of the nature and its fresh environment today. These declines in the environment have brought human crisis, too, because nature plays a major role in society and human life. They are interrelated because human existence is impossible without fresh nature. In this way, the poet is very much serious about the challenge and threats to the world environment.

The poem is written for the theme of human kindness and sympathy towards the injustice and human indifferences in the suffering of the human being. The poet shows his compassion towards the people in injustice and suffering like "hungry and homeless children crying under the bat-bearing tree" (23/24), in Thamel, Kathmandu. "A forlorn child is wailing to find his mother, who has been lost, maybe in the time of violence or war" (stanza 2). He brings the example of the degradation of human rights in the scene of stanza three "when [he]

saw a man beaten mercilessly for no reason before his family by nobody for no reason in no sensible time" (44-49). Stanza four is also an example of the degradation of human rights as the narrator narrates the events "when he saw a blood-stained shirt speaking in the earth's ears with bruised human lips" (51-54). Perhaps the person is made the victim of the dictator's rule who does not permit to do criticism of wrongdoings. These rulers give words but never fulfill them. The narrator brings out the same reality of the present time with these lines in the stanza five:

I became soft
Since you gave words
But did not listen to them
gave storms
but didn't wait to see its Leela
over the silent stone. (61- 66)

This is the picture of modern society and the behavior of the people. The people never fulfill their promises. The 'silent stones' are metaphorically representing the tolerable people of the society who do not raise their voices for the evil of the society but rather be eyewitnesses and let it happen whatever evil people do. This is the compulsion of the people during the civil wartime. They were made speechless, motionless, lifeless stone even though they were alive. How horrific and terrific were the pictures of the society during the civil war, we can not imagine the scenes. In this way, the theme of the poem is to rebel and speak against the injustice of society. These are all not imaginative incidents rather they are facts of our history. In this way, the themes of the poem are compassion, injustice, absurdities, peoples' indifferences, chaos due to corrupted politics and rituals, suppression of the voices, cry for the humanity, rebellion against the immoral social system, love, and memory of past better and happy life, degradation of the modern life and humanity, a combination of the nature and society, degradation of the social value, and the hopefulness.

Finally, for the freedom and peaceful life for all the creatures, the poet is hopeful because he believes that " but the mad time spools winding all that we see and live with, stone growing in flower" (88-90), in the days to come, and so on. Let's hope that such a time of injustice will be over one day, but we are in the practice of living with immoral behavior as the "stone" the symbol of "power", and the "flower" the symbol of "peace" grow together. Poet teaches to live a lesson even to exist in a very very hard time like lyrics of the Nepali song " *Mutu maathi dhungaa raakhi haasnu parya chha*.[Smile in the time of suffering.]." The poet says in the final and concluding stanza :

But in these hard times
I want to melt like a rainbow…(101-102)

This is the message of the great Yogi[meditator] who practices penance and feels like a melted rainbow in the vast sky inchanting the mantras[hymns]" Om Brahma Asmi"[I am brahma]. That particular hymn is the source of peace in the mind. For a happy life, we should not be very much serious about Leela[divine play]. Therefore, it is better to be melted like a rainbow or be adjusted in this world whatever it is.

4. Conclusion

Abhi Subedi's poem, "Soft Storm", thus, is proved as a poem with multiple themes. Complexity is the theme of modern poems. The same is in the case of the poem" Soft Storm". This article written about the thematic interpretation of this poem proves that poet; Subedi expresses bitter and absurd feelings towards the modern world through this poem. The poet highlights his dissatisfaction with social, cultural, economic, and political issues prevailing in Nepal at present. He is a rebel, who wants to change society by eliminating malpractices and anomalies prevailing in the society. The theme of this poem is people's indifference to the suffering of mankind and the poet's cry for humanity as three is the degradation of the social value. His hopefulness and wish for unity and freedom encourage an optimistic vision of life. Every sort of 'mad' or 'hard' time is Leela (divine play), they will go away, and we can live in peace and harmony in the combination of nature and society. We should not lose hope as 'there may grow a flower in the stone' (244).In this way, the poet shows compassion and contemplation over the absurdities of this world. The poet teaches to exist quenching thirst with the tears. That means we should live in the hope of better life in the days to come. But we should not keep quiet if there is injustice; rather raise our voice against lawlessness. A poet's wish for the combination of nature and society, and the hopefulness for the freedom and peaceful life for all the creatures, in the days to come and so on, is the theme of the poem "Soft Storm."

Compassion, injustice, absurdities, peoples' indifferences, chaos due to corrupted politics and rituals, suppression of the voices, cry for the humanity, rebellion against the immoral social system, love, and memory of past better and happy life, degradation of the modern life and humanity, a combination of the nature and society, degradation of the environment as well as social value, and the hope for freedom and a better life are the multiple themes of this poem.

Work Cited

Abrams, M.H. A Glossary of Literary Terms. Wordsworth Cengage Learning, 2008.

Curriculum Development Center.English Grade 12. Government of Nepal, 2021.

Daiches, David. Critical Approaches To Literature.Orient Longman, 1993.

Moody, H.L.B. Literary Appreciation.Longman, 1987.

Mullan, John. How Novels Work. Oxford U.P., 2013.

Scholes, Robert. Elements of Literature Fourth Edition.Oxford University Press, 2006.

Subedi, Abhi. " Soft Storm" pp. 241-246. English Grade 12. Government of Nepal, 2021

www.tsz.com.np

www. hari570.com .np

htpps://www.acharyar.com.np

http://www.devprasadpandit.com.np

*